

TUR[k]MEN

BIRINJI BÖLÜM

Köne güzerler

1. TUR[k]MEN

(“türkmen” sözüniň gelip çykyşy barada)

Bu mesele boýunça alymlar dürli döwürlerde, dürli çaklamalary orta atdylar. Hususan-da, onuň “türk manend”, “tir-keman”, türk-iman” diýen ýaly sözlerden emele gelendigini, şeýle hem onuň ikinji “men” böleginiň manysynyň belli bolup, birinji “türk” böleginiň näbellidigini aýtdylar.

Şol näbelli bölegiň aslyny biz gadymyýetde biziň şu günki ýaşayan topragymyzyň çäklerinde, Turanda ýaşan “turlardan”, ýagny, “tur” sözünden gözlemekligi makul bildik.

A. Meredow bilen S. Ahallynyň “türkmen klassyky edebiýatynyň sözlügi” [1] atly kitabynda “tur” sözüne üç hili düşündiriş berilýär, emma, ol sözün manysy, gelip çykyşy barada hiç zat aýdylmaýar.

Turlar barada maglumat berýän in gadymy çeşme, otparazçylyk dininiň mukaddes kitby bolan Awestany gadymy awesta dilinden ors diline terjime eden Iwan Steblin-Kamenskiý hem şol kitaba ýerleşdiren sözlüğünde “tur” sözüne düşündiriş bermändir. Ol diňe: “Turlar-turanlylar daýhançylyk bilen meşgullanýan çarwa taýpalar” [2], diýmek bilen çäklenipdir.

“Tur” sözüniň manysyna biz gadymy türki dillere bagyşlanan “Drewniý týurskiý slowar” atly sözlükde-de, Mahmyt Kaşgarlynyň meşhur “Diwany lugat-at Türk” atly ylmy işinde-de duş gelmedik. Asyl-ha, ol ýerde “tur” sözi ýok. Bu bolsa bizde: Bu söz türki asylly däl bolaýmasyn, diýen şübhe döretdi.

Edil, “tur” sözüniň düşündirilişine, ýer-ýurt atlaryny öwreniji S. Atanyýazowyň sözlünlerinde-de gabat gelmedik. Ol: “tur” sözüniň etnik ylmy dünýä belli daldigini nygtaýar. Ýöne, özüniň “Şejere” atly kitabynyň “türk” sözüne düşündiriş berýän bölümünde, “türk” sözüni ikä bölmek arkaly “tur” sözüne hem gylytzraga-da degip geçýär.

Ol önürti “türk” sözi barada ýazylan ähli işleri bir ýere jemläp, ýörite makala ýazan A. N. Kononowyň nuktaý nazaryny beýan edýär. Ýagny, onuň “türk” sözüni “tur” we “k” görnüşinde iki bölendigini, şeýle hem şonuň

birinji böleginiň başda “Hudaý”, “Alla” diýen bolup, soň hormatly orny töri aňladdandygyny, ahyram güýç, kuwwat, hojaýyn ýaly düşünjelere eýe bolandygyny, ikinji “k” böleginiň bolsa köplük goşulmasydygyny subut etmeklige çalyşandygyny belleýär.

Soňra onuň özem A. N. Kononowyň derňew usulyna eýerip, “türk” sözün “ti” hem-de “rk” görnüşindeikä bölýär we şonuň birinji bölegi türki halklarynyň gadymy etniki ady bolsa gerek, diýen inňän dogry netijä gelýär we manysyny düşündirmese-de, tüýs biziň eşidesimiziň gelýän sözümiziň üstünden barýar. Soňra ol “tur” sözünüň yzyna goşulan, köplügi aňladýan “k” goşup, ony “topar” “taýpa” “il” manysyndaky tüg/tü sözünden we yzly-yzyna goşulan, köplügi aňadýan “r” hem-de “k” goşulmasyndan hasyl bolup, “taýpa” topar”, “il” manysynda ýüze çykypdyr, diýmek bilen, çözgütten ýene-de sowa düşýär. [3].

Şeýlelikde, “tur” sözünüň asyl manysy ýene-de öňküsi ýaly, nämälimligine galýar. Şonuň üçinem biz ýene-de “tur” sözi türki asylyly däl bolaýmasyn diýen pikirimize dolanyp geldik we gadymyýetde turlar bilen goňşy oturan, eýran dilli halklar ýaly indoýewropa dil maşgalasyna girýän ors diliniň W. Dal tarapyndan işlenip düzülen sözlüğine ýüzlendik. Ol ýerde “tur” sözüne iki hili düşündiriş berlipdir.

1. Bir aýlaw. (Bir aýlaw tans, küşt oýnunyň ikinji aýlawy we ş.m.)

2. Tohumy ýitip giden ýabany öküz.

“Tur” sňzüne berilýän hut şu hili düşündirişe biz “Uly orsça-türkmençe sözlükde” [4] hem gabat geldik. Diýmek, tur – öküz. Şonuň bilen birlikde-de, ol halkyň ady.

Eýsemde bolsa, taryhyň çal saçlarynyň arasyna siňip giden şol halk haýsy halk? Olar kimler? Kimleriň ata-babalary?

Türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlaryň adynyň “öküz” sözünden gelip çykandygy baradaky düşünje türkologlaryň aglabasy tarapyndan bireýýäm ykrar edildi. Özümiziňem şol düşünjä gol ýapýandygymyz üçin “tur” sözünüň öküzlere – oguzlara goňşy, eýran dilli halklar tarapyndan dakylan ikinji atdyr diýip pikir edýäris, ýagny: öküz – **awtoetnimim**, tur – **alloetnonim**.

Diýmek, meşhur Awestadaky turlar, şu günki türkmenleriň ata-babalary bolan oguzlar – öküzler bolmaly. Halkyň öz adynyň we daşardan dakylan adynyň bolýandygyna timsaly biz daşdan gözlemeli däl. Mysal züin Germaniýa – bu, onuň daşardan dakylan ady. Öz ady – Doýçland. Halkyň

adyna biz orslardan eşidip “nemes” diýýäris. Emma özleri – “doýç” diýýärler. Ýa-da Gruziýa (Gürjüstan). Bu hem oňa daşardan dakylan at. Öz ady: Sakartweli. Şeýle mysallar başga-da köp.

Turlaryň öküzlerdigini, oguzlardygyny Ferdöwsiniň meşhur “Şanama” eseri hem tassyk edýär. Ol ýerde hem edil Awestadaky ýaly turlar bilen arileriň arasyndaky taryhy hereketler beýan edilýär. Şonda turlaryň serkerdesi - Afrasyýan (Awestada Afanhrasýan). A. Meredow bilen S. Ahallynyň agzalan sözlüginde bolsa, Afrasyýabyň ähli türki halklaryň nesilbaşysydygy aýdylýar.

Eger-de “tur” sözi öküzlere – oguzlara Awestadaky Eýranly ariler tarapyndan dakylan **alloetnonim** bolsa, onda näme üçin ol sözi biz turlara dakan halkyň öz dilinden gözlemedik? Gözledik! Ýöne, geň ýeri şol söz ol halkyň häzirkizaman dil dolanşygynda ýok. Saklanmandyr. Beýle ýagdaý hem islendik halkyň durmuşynda bolup geçdi we bolup geçmegini dowam etdirýär. Sözler üýtgeýärler, urga sezewar bolýarlar we orunlaryny başga bir söze berip, ýitip gidýärler. “Tur” sözi bilenem, hut şeýle hadysa bolup geçipdir.

Ýöne, ine, biziň obýektimiz bolup duran “tur” sözi bilen kybapdaş, üstesine-de şol bir “öküz” manysyny berýär “sur” sözi welin, häzirkizaman eýran dilinde bar.

A. Meredow bilen S. Ahallynyň sözlüginde “sur” sözüne birnäçe düşündiriş berlipdir. Şonuň dördünjsine: sur (sawr) – öküz, buka, öküz ýyldyzy, eýranlylaryň şemsi aýlarynyň ikinjisine deň gelyän aýyň ady (1) diýlip, düşündirilýär.

Bu ýerde manydaşlygyndan başga-da, “sur” sözünüň başda “tur” görnüşinde bolandygyny eşidiliş owazy arkalam aňlamak kyn däl.

Biziň pikirimize goltgy berip biläýjek ýene bir gyzykly zat, o-da öz agzalan sözlüginde W. Dal “turyň”, ýagny, ýitip giden hasap edilýän şol ýabany öküziniň diňe Belowež sümme tokaýlyklarynda, özem edil gadymkysy ýaly ýabany görnüşde gabat gelyändigini habar berýär. (5) Şol ýabany öküze bolsa “zubr” diýilýär.

Indi bolsa “zubr” bilen “sur” hem-de “tur” sözünüň sazlaşygyna üns beriň” zubr – zur – tur.

S. Atanyýazowyň sözlüginde-de, A. Meredow bilen S. Ahallynyň sözlüginde-de turlaryň ata watany bolan Turanyň Orta Aziýany we

Gazagystany öz içine alyp, tä Týan-şan daglaryna çenli uzap gidýändigini aýdylýar. (1) Käbir çeşmeler bolsa turlaryň – öküzleriň – oguzlaryň Sibir ýerlerine – Hytaý, Mohgol serhetlerine çenli aralaşandyklaryny habar berýär. Ine, hut şol ýerde hem hytaýlylar tarapyndan atlarynyň yzyna köplügi aňladýan “k” diýen täze bir etniki ada eýe bolýarlar.

Birnäçe taryhy mütdetlerden soň indi “türk” adyny alan gadymky “turlar” (“oguz” atlarynyňam ugrubir dowam edýändigini bellemek gerek), taryhy çeşmelere görä, IX–X asyrlarda, biziň pikirimizçe ondanam has öňräk, ata-watanlaryna, ýagny Merkezi Aziýa, Türkmenistanyň häzirki çäklerine gaýdyp gelýärler we ondanam tolkun görnüşinde Ýewropa, hususan-da, Wizantiýa serhetlerine aralaşýarlar. Ine hut şol ýerde hem olaryň atlarynyň yzyna Ýewropalyklar tarapyndan “ingl şman”, “frençmän” diýen ýaly, adamyň haýsy halka, hünäre degişliligini, ýa-da hüý-häsiýetini aňladýan “män” (man-men) goşulmasy goşulypdyr.

Şeýleleikde, olar “türkmenler” (tür:k:men) diýlip atlandyrylyp başlapdyrlar. Ortaky çekimlisi her halkyň öz transkripsiyasyna, dürs aýdyş we ýazyş düzgünlerine görä üýtgeşip duran “man” “män”, “men” goşulmasy ýeke bir agzalan halklarda däl, eýsem dünýäniň beýleki halklarynda hem gabat gelýär. Mysal üçin, Germanlarda adamyň hut özüne: Der Man diýilýä. Indeýleriň Komançi taýpasynyň adynyň gurluşy şeýle: Ko:man:çi. Bu bolsa – hakyky adamlar diýmekdir. Ýa-da, Günorta Amerikada ýaşaýan Buşmen atly halkyýetiň adyny alyp göreliň. Buş:men. Manysy: tokaý adamsy. Indi adamyň haýsy hünäre degişlidigini görkezýän “men” sözüne garap geçeliň: sportsmen – sports:men (sport bilen meşgullanýan adam), hüý-häsiýete degişli: supermen – super:men (ýönekeý däl, beýlekilerden üýtgeşik adam).

Şeýle mysallary biz öz türkmen dilimiziň içindenem tapyp biliris. Ýagny, edermen – eder:men (edenli adam), gahryman – gahry:man, gaharman (işde, söweşde, beýlekilerden tapawutlanýan adam, gaharjaň adam). Padyman – pady:man (sygyr bakýan adam).

Şeýle mysallary näçe diýseň tapmak mümkin. Ýöne, geliň ýene-de “tur” sözüne dolanyp geçeliň.

“Tur” sözüniň ewolýusion ösüş taryhy “türkmen” sözüniň ýüze çykmagy bilen halkyň ady hökmünde tamamlanan hem bolsa, Turandan soňky dörän “Türküstan”, “Türkmenistan” ýaly ýer-ýurt atlarynda öz ömrüni dowam etdiripdir we henizem dowam etdirýär: Tür:k:istan; Tür:k:men:ist:an. Bu ýerde “tür” (tur) – düýp söz, “k” – köplük goşulmasy; “men” – degişlilik

aňladýar, “ist” – durmak, bir zadyň duran, üýşen ýeri, “an” – mesgeni, ýurdy aňladýar. Ýagny: türkileriň, türkmenleriň üýşen, toplanan ýeri, ýurdy, mesgeni, watany.

Edebiýatlar:

1. A. Meredow, S. Ahally, “Türkmen klassyky edebiýatyň sözlügi: Aşgabat, “Türkmenistan”, 1988 ý.

2. Awesta (избранные гимны из Видевдата), перевод с авестийского И. Стеблин – Каменского, Москва, изд-во «Дружба народов», 1993 г.

3. S. Atanyýazow “Şejere” Aşgabat, “Turan – 1”, 1994 ý.

4. Большой русского – туркменский словарь Москва, изд-во «Русский язык», 1987 г. II т.

5. В. Даль. «Толковый словарь русского языка».

“Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýetiniň ösüş taryhy” atly halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. Aşgabat – 2010 ý. 23-24 fewral. Çapa taýýarlan Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň Milli golýazmalar instituty.

2. Afrasyýap

Indi bolsa türkileriň “tur” döwri Turana patyşalyk eden Alp är Afrasyýap barada gürrüň edeliň.

A. Meredow bilen S. Ahallynyň sözlüginde şeýle diýilýär: “Efrasyýap (p. Efra: siýa:b) rowaýarlara görä gadymy Turanyň türki halklara degişli bolan iň beýik hökümdarlarynyň we epiki gahrymanlarynyň biri. Mahmyt Kaşgarlynyň we Ýusup Has Hajybyň ýazmaklaryna görä, ol türk hökümdary bolup, Eýranda Efrasyýap, türki halklaryň arasynda bolsa Tunga Alp är ady bilen meşhurdyr. Efrasyýabyň kakasy Peşeň Turanyň uly patyşalarynyň biri bolupdyr. Turanda Efrasyýap hökümdarlyk eden döwründe Eýran şasy Keýkawusyň ogly Siýawuş kakasyndan öýkeläp, onuň köşgüne barýar. Efrasyýap ony oňat garşylaýar we öz gyzy Ferengisi nikalap berýär. Emma, soň dogany Gersiweziň gep gezdirmegi zerarly Siýawuşa betgüman bolýar, ahyrsoňunda-da ony öldürýär. Şu waka Eýran bilen Turanyň arasynda köp uruşlaryň bolmagyna sebäp bolýar. Firdöwsiniň “Şanamasynda” Efrasyýap Turanyň esasy gahrymanlarynyň we serkerdeleriniň biri hökmünde Eýran

hökümdarlarynyň garşysyna gaýduwsyz göreşýär, emma Rüstemiň zarbasyna çydaman ýeňilýär”.

Sözlükde türk hökümdary diýilse-de, Afrasyýabyň tur halkyna baş bolup arilere garşy göreşýän tur serkerdesi bolandygy barada Awestanyň “Hwarno hakda aýdym” atly ýaştinyň-gimniniň 56-njy inişinde hem aýdylýar. Şujagaz mysalyň özem “tur” hem-de “türk” sözüniň bir çeşmeden syzyp çykandygyny, sözlükde “tur” sözüniň has giçki, ösüşe sezewar bolan görnüşiniň ulanylandygyny subut edýär.

Afrasyýap barada gürrüň gidende XVII asyr taryhçysy we döwlet syýasatçysy, Hywa hany Abylgazy Bahadur hanyň “Şejereýi teräkime” kitabyndaky seljuklar barada aýdan bir pikirini ýatlaman geçmek bolmaz. Ol şeýle diýýär: “Seljuklar türkmen bolup, garyndaşymyz diýip ilge we halka faýdasy tegmäý, patyşa bolgunça türkmeniň kynyk tigen urugyndan biz tiýdiler. Taky patyşa bolgandan soň Efrasyýabyň bir ogly Keýhusrowdan gaçyp, türkmeniň bir kynyk urugynyň içine baryp onda galyp turur. Biz anyň oglanlary we Efrasyýab neslinden bolupmyz tiýp atalaryny sanap otuz baş arkada Efrasyýaba ýetgurdiler”.

Şu aýdanlardan ugur alyp, käbir adamlar, hususan-da Abylgazynyň özi, seljuklar türkmendiklerinden ýüz öwürendirler, şeýle hem Afrasyýabyň nesil Şejeresi türkmen-oguz Şejeresinden sowa düşýändir öýdýärler.

Emma bu beýle däl.

Öňi bilen-ä bu ýerde Afrasyýabyň Turan, Keýhusrowyň bolsa Eýran patyşasy bolandygyny bellemek gerek.

Afrasyýap döwri Turan bilen Eýranyň gapma-garşylykda durandygy hak. Eýran şasy Keýhusrowyň kakasy, Keýkawusyň ogly Siýawuşy öldürenem Afrasyýap bilen onuň dogany Kersawazda. (Şanamada Gersiweza). Şonuň üçinem, Afrasyýap ýogalandan soň onuň haýsydyr bir ogly gan algyly Keýhusrowdan gaçyp kynyklaryň arasyna barandyr, seljuklaram hakykardan-da şol oglanyň neslidir diýäýenimizde hem türkmenler bilen Afrasyýabyň garyndaşlygyny gümana goýara hiç hili esas ýok. Çünki, ýokarda ýanjap geçişimiz ýaly, tur serkerdesi Afrasyýap ähli türkileriň, şol sanda oguz-türkmen taýpalarynyňam atasy. Kynyklaram oguz taýpasy. Hut şonuň üçinem Afrasyýabyň ogly kowgudan gaçyp öz gandüşer garyndaşlarynyň – kynyklaryň arasyna barypdyr. Şeýlelikde, Afrasyýabyň oglunyň gaýdan ýerem, baran ýerem Turan ýurdunyň, Tur halkynyň, ýagny, oguzlaryň soňraky türkmenleriň içi.

Umuman, seljuklaryň Afrasyýaby özlerine ata-baba tutunmaklarynda hiç hili syýasy we etniki ýalňyşlyk ýok.

Bu – meseläniň bir tarapy. Ikinji tarapy – seljuklaryň arkasy barybir otuz baş arkada Afrasyýaa ýetmeýär. Çünki, Abylgazy ýokarky sözünüň dowamynda, her müň ýylda kyrk arka ötýändigini belleýär. Her arka 25 ýyl. Kyrk arkadan baş arkany aýyrsak, seljuklar bilen Afrasyýabyň arasy 875 ýyl bolýar. Seljuklaryň tagta çykan wagty 1040-njy ýyl. 1040-dan 875-i aýyrsak 165-i galýar. Diýmek, Abylgazynyň öz çakyndan çen tutaýanymyzda-da, Afrasyýap takmynan biziň eýýamymyzyň 165-nji ýyllarynda, seljuklardan 875 ýyl ozal ýaşap geçen adam bolýar. Hakykatda welin, Afrasyýap ondanam has irräk döwrüň “möjegidir”. Çünki, ol baryp-ha otparazçylyk döwrüni beýan edýän Awestanyň baş gahrymanlarynyň biri. Otparazçylyk dini bolsa biziň eýýamymyzdan öňki I we II müňýyllyklaryň örküji. Şonuň üçinem, Abylgazynyň salgy berýän döwri bilen, Afrasyýabyň ýaşan döwri aralykda ýene-de müň ýyldanam gowrak wagt ýatyr.

Üçünjiden, türkmenlerde ýedi arkadan soň gan saplanýar diýen düşünje bar. Şonuň üçinem, seljuklar Afrasyýap nesli bolup, Afrasyýabam türkmenler üçin gany başga bolaýanlygynda-da, 875 ýylyň dowamynda olaryň edil, deňze gaçan bir düwür duz kimin kynyklaryň içinde eräp gitjekdiklerine hiý, şek-şübhe bolup bilermi?

Onsoňam bir halkyň içinde müň ýyla golaý oturansoň, sähelçe akly bar adam aslym pylanydyr diýip, bildirikini orta atmaz. O-ol, gelipdir diýilýänem tutuş bir taýpa ýa urug däl-de ýekeje oglan bolsa-ha asylyam.

Şu zatlardan çen tutsaň asla, seljuk soltanlarynyň şol sözi aýdandyklaryna-da gaty bir ynanasyň gelip baranok.

Abylgazynyň tur serkerdesi Afrasyýap döwründe oguz taýpasy bolan kynyklaryň adyny tutmagy welin, biziň turlary oguzlardyr öýtmegimiziň esassyz dældigine ýene bir gezek goltgy berýär.

***Watan gazeti**
2-nji sentýabr 1997ý.*

3. Ariana

Eýsem Awestada turanlylara garşy goýulýan ariler kimler?

Olara nämüçin ariler diýilýär? Olaryň hökümdarlaryny Awestada nämüçin ariý patyşalary, ýurtlaryny bolsa ariler ýurdy, ýagny, Ariana diýlip atlandyryrlar?

Alymlaryň kesgitlemelerine görä, Merkezi we Günorta Ýewropada ýa-da Gara deňziň we Hazar deňziniň demirgazygyndaky giň sähralyklarda ýaşap, miladydanöňki, IV müňýyllykda dumly-duşa pytran taýpalara ylymda indoýewropa halkyýetleri diýilýär. Şolaryň gündogara tarap gaýdan bölegine bolsa, indoiranlar diýilýär.

Indoiranlar häzirki Eýranyň hem-de Orta Aziýanyň çäklerinde ýaşapdyrlar. Olaryň belli bir taýpa ýa halka degişli bolandygy, ýöne antropologiýa we jyns taýdan dürli-dürli bolandyklary çaklanylýar.

Olaryň arasynda “arýa” sözi ýörgünli bolupdyr. Bu söz asyly, pähimli diýen manyny aňladýpdyr. Bu ady hususan-da öňe çykan we ýolbaşçylyk roluny oýnan taýpalaryň serdarlary, şeýle hem olaryň ýakyn adamlary göterendir diýip çak edilýär. Şonuň üçinem, indoiranlar ylymda “ariler” diýlip atlandyrylýar. Şeýle hem “arýa” sözi etniki däl-de, sosial, syýasy düşünje hasap edilýär. Ýer ýüzünde hiç haçan “arýa” diýen halkyň bolmandygy, ýaşamandygy tekrarlanýar.

Ariler gelmezden öňem Eýran topragynyň dürli taýpalardan ybarat bolandygyny bellemek gerek. Eýranyň has irki ýaşajyklary Orta Aziýadan ýa-da Gara deňziň demirgazyk ýakalaryndan gelendirler diýlip güman edilýär. Geň ýeri XI asyrda bu ýere gündogardan gaýdyp gelen oguzlaryň bir bölegi ýene-de Gara deňziň demirgazyk ýakalaryna tarap yňýarlar we rus hem-de ukrain halklarynyň halk hökmünde kemala gelmegine öz goşantlaryny goşýarlar.

Miladydanöňki II müňýyllykda indoiranlaryň bir bölegi Hindistana gidýär. Olara indoariler diýilýär. Galan bölekleri bolsa Gündogar Ýewropada, Orta we Merkezi Aziýada dürli Eýran taýpalaryny – skifleri, midiýalylary, parsalary, saklary we beýlekileri emele getiripdirler.

Alymlaryň tassyklamalaryna görä, Iran (Eýran) sözi hem edil, Tur:an sözi kimin, Ari:an diýen düýp we goşma sözden emele gelipdir. Ýagny ariler ýurdy. Ariana – Eýran daglyklarynyň gadymy adydyr. Iran – şol bir sözüň has soňky görnüşidir. Arian – Iran – Eýran. Şeýle hem, “Ariana” sözi Eýranyň diňe häzirkiçäklerindäl-de, has giň möçberdäki meýdany öz içine alýar.

Indoariler günorta tarap gidenlerinde, häzirki Eýranyň we Owganystanyň üsti bilen geçendirler, hereket eden ugurlary bolsa esasan häzirki Tejen derýasynyň boýlarynyň üstünden düşendir diýlip çak edilýär.

Bu bolsa öküzlerniň – turlaryň öz asly mekanlary bolan Öküz (Tejen) derýasynyň boýunda we soňraky süýşen ýerlerinde ariler bilen medeni we etniki taýdan garyşyp-gatyşandyrlar diýmäge doly esas berýär.

Çünki, oguzlar Öküz derýasynyň boýundan miladydanöňki IV müňýyllykda giden bollaýanlarynda-da, indoiranlaryň asly mekanlaryndan öňäp Eýrana we Orta Aziýa aralaşan döwürlerine gabat gelýär. Eger-de oguzlar käbir alymlaryň çak edişi ýaly, Öküz derýasynyň boýundan miladydanöňki II müňýyllykda giden bolsalar, onda-ha olar bu ýerde ariler bilen tas, iki müň ýyla golaý garyşyp-gatyşyp oturandyrlar diýip oýlanmaga mümkinçilik döredýär.

Aslynda turlar-öküzler nämüçin Öküz derýasynyň boýundan gitdilerkän?

Biziň pikirimizçe, bu zatlaryň aňyrsynda düşnükli hadysa ýatyr. Ýagny, ariler täze dini-taglymatlary-zoroastrizmi döredýärler. Turlar bolsa oňa uýmaýarlar. Olaryň öz totomlary bar: Asman, Gün, Aý, Ýyldyz. Dogry, şol zatlara arilerem uýýarlar. Hatda Awestada şol zatlaryň hersine bagyşlanan ýörite gimnleri hem bar. Ýöne otparazçylyk dinini esaslandyryjy Zaratuştra şolaryň ählisini bir ýere jemläp, olary ýeke-täk Hudaýyň – Ahura – Manýanyň garamagynda goýýar. Ot – Hudaýyň ogly diýip yglan edýär. Aýam, GünemÝyldyzlaram, ýer-suwam diňe Ahura – Mana uýan adama hyzmat eder, uýmadygy betbagtçylyga uçradar diýen düşünje ýaýradýar. Olar üçin kim Ahura – Mana uýmasa, jyna-arwaha gol beren, döwlerden sapak alan, tersa, has takygy dünýädäki ähli gowluklaryň we hakykatyň duşmany bolan Anhura – Manýanyň şägirdi. Olar üçin turlaram şeýle. Awestada olar hatda turlaryň watanyňam – döwleriň, arwahlaryň mekany hökmünde suratlandyrýarlar. Hut şonuň üçinem, tur serkerdesi Afrasyýabya mukaddes Hwarnony ele salmak başardanok. Awestany öwreniji alymlar tarapyndan häzirki Aral deňzidir öýdülýän Worokuşa deňziniň düýbünde gizlengi ýatan, ele salan bol suwly, mes toprakly, bol suwly ýerlere, mala, baýlyga eýe edýän adamy mukaddes “Hwarno” diňe arilere, ari patyşalaryna nesip edýär. Hususan-da Zaratuştranyň täze taglymatyny ilkinji bolup goldan şa Wiştasp Hwarnony ele salmagy başaryar. Şondan soň “hwarno” arileriň kawiler dinastiýasyna (Şanamada Keýanitler) yzly-yzyna howandarlyk edýär.

Turlaryň – öküzlerniň Öküz derýasynyň boýundan öňäp gündogara tarap süýşmeklerine sebäp bolanam şol, Awestadan görünýän dini gapma-garşylyklar bolaýmasyn? Öküzlerniň Öküz derýasynyň boýundan

örňemeklerini kăbir alymlar miladydanöňki II müňýyllygyň ahyrlarynda ýüz beren gurakçylyk sebäplidir öýdýärler. Ýöne, şol gurakçylygyň Öküz derýasynyň Eýran tarapdan bilkastlaýyn beklenmegi zerarly bolandygyny çak edýänlerem bar. Turlar bilen arileriň arasynda täze din zerarly düşen gapma-garşylygy nazarda tutsaň, soňky çaklama hakykata has golaý görünýär.

Bu ýerde-de geň galyp oturasy iş ýok. Islendik din dünýä inende ägirt uly garşylyklara sezewar bolýar. Çünki, din – bu külli adamzat möçberindäki syýasy öwrülişik. Öňki din hem öz ornuny “mesaňa” diýäge-de beräýenok. Asyrlarboýy beýnisinde berç bolan köne ynanjy adamlaryň aňyndan çykarmagam aňsat däl. Hut, şonuň üçinem, täze dini ýaýradyjylar, hususan-da onuň pygamberleri, köplenç öňki ynanja uýýanlaryň pidasy bolupdyr. Zaratuştranyň özem Hudaýa mynajat edip duran wagty, pyçaklanylyp öldürilipdir. Isa pygamber bolsa haça çüýlenipdir. Muhammet pygamber birnäçe kynçylyklara sezewar edilipdir. Öňki ynanjy gorap, täze dine garşy baş göteren Afrasyýabyň, külli tur halkynyň şol, taryhy hereketlerem tebigy, kanunalaýyk ýagdaýdyr we türkmenleriň gadymyýetde otparazçylyk dinine uýandyklary baradaky pikir iňňän şübhelidir. Bu – şol bir territoriýada haýsy möwrütde haýsy halkyň mekan tutandygy bilen baglydyr.

Galyberse-de, öküzleriň – turlaryň Öküz derýasynyň boýundan otparazçylyk dini döremezden öň giden bolmaklaram mümkin.

Çünki, Änewden, Göksüýriden Mesopotizmiýa gidip, soň ol ýerde şumerler-sümerler adyny alan halklaram bu ýerden hut şol döwürler ýagny, otparazçylyk dini döremezden öň giden hasap edilýär. Bu-da hususan, arileriň şu topara aralaşan döwrüne gabat gelýär. Ýöne, her näme bolaýanda-da turlar Gündogara tarap süýşselerem öz taryhy örülerinden – Turandan çykyp gidenoklar.

Asylha-da arilerem turlaram, Eýranam, Turanam biri-birine gaty bir ýat halk ýa ýat ýurt dälidir. Olaryň ikisem Eýran, Turan atly taryhy, mähnet gazanyň içinde gaýnap bişen, köp gezekler garyşyp-gatyşyp, iňňän ýakynlyk bilen kemala gelen halklardyr.

Türkmen halkynyň gelip çykyşyny öwrenijiler, oguzlar XI asyrdan Türkmenistanyň häzirki çäklerine ikinji gezek gaýdyp gelenlerinden soň, Eýran dilli birnäçe ýerli taýpalar bilen garyşyp, türkmen halkyny emele getiripdirler diýýärler.

Ana, şol Eýran dilli, ýerli diýilýän taýpalar – saklara, parslara, midiýalylara we başga-da şolar ýaly birnäçe halkyýetlere öwrülen gadymy

arilerdir. Şol taryhy gatylymaklyk, öňem bir gezek garyşyp-gatyşyp turan we eýran halkynyň indi ikinji gezek bir gazana gapgarylyşydyr.

Gadymy akkatlar, elamlar bilen bir hatarda saklar, parslar, midiýalylar hem häzirki eýran halkynyň kemala gelmeginde görnükli rol oýnapdyrlar. Eýran halkynyň kemala gelmeginde, diliniň kämilleşmeginde medeni taýdan ösmeginde türki taýpalaryňam (seljuklar, gyzylybaşlar, gajarlar, mongollaryňam, (huligirler), araplaryňam täsiri uludyr.

Ýeri gelende aýtsak, XVI asyrdan Eýranda döwrän güýçli, sefewiller dinastiýasyny tagta çykaranam ýokarda ady tutulan türki taýpalardyr.

XVII asyrdan bolsa, Eýranda türkileriň gajarlar dinastiýasy berkarar edilýär.

Watan gaz. 2-nji sentýabr. 1997ý.

4. Oguz taryhy we dünýä rowaýatlary

Biz oguz taryhynyň başlanyşy bilen, ýunan hudaýlarynyň döreýşi, olaryň jümle-jahany we adamzady ýokdan bar edişi, Aý, Gün, ýyldyzlar, Asman we Asman jisimleri, umuman kosmosyň güýji, şeýle hem “Nuhuň tupany”, baradaky Bütindünýä rowaýatlarynyň arasynda birnäçe meňzeşliklere gabat geldik. Geliň, muňa bir ujundan seredip geçeliň.

Gadymyýetide dürli halklaryň medeniýetini birekden birege geçirijilik roluny oýnan ýunanlar ýurdunyň rowaýatlaryna görä, başda älem-jahanda uç-gyraksyz baky tümlük – Haos höküm sürüpdir. Haosdan Ýer hudaýy Geýa emele gelipdir. Söýgi hudaýy Eros, tümlük hudaýy Ereby, garaňky gije Hýukta hem Haosdan emele gelipdir. Ereby bilen Nýuktadan Efir (ýagtylyk) we Gemer (gündiz) döredipdir. Kuwwatly Geýa Urany, Asmany ýaradypdyr. Uran Geýany, ýagny, Asman Zemini aýallyga alypdyr. Ol ikisinden alty ogul, alty sanam gyz bolupdyr.

XVII asyryň taryhçysy, Hywa hany Abylgazy Bahadur hanyň “Türkmenleriň nesil daragty” atly kitabynda görkezilmegine görä, türkmenleriň we türki halklaryň aglabasyň ata-babalary bolan oguzlaryň taryhy hem öz gözbaşyny uzaga çeken Haosdan, soň Biribaryň dünýäni ýaradyşy, perişdelerine palçykdan adam ýasamaklygy buýrup, ýer ýüzünde ýaşayyşy berkarar edişinden alyp gaýdýar. Soňra “Nuhuň tupany” baradaky söhbet başlanýar.

XIV asyr musul Man taryhçysy Fazlallah Reşideddin, XVI asyr türkmen taryhçysy Salyr Baba Gulaly ogly ýaly bilermenleriň “Oguznamalary” hem Nuh pygamberden başlanýar.

Abylgazynyň ýazmagyna görä, Adam atadan Nuh pygambere çenli on arka bar: şış – Berd – Yhnuh (Idris) – Mutawyşlyk – Leýmek – Nuh.

Tupandan soň Nuh pygamber adam tohumy ýitmez ýaly, Ham, Sim, Ýafys atly üç oglunyň hersini ýeriň bir künjüne iberipdir. Kiçi ogly Ýafysa (Ýafet) zeminiň kutby-şemal tarapy, şindiki Türküstan ýurdy düşüpdur. Ýafys nesli dokuz arka aýlanandan soň Oguz döräpdur. Şerejäniň zynjyr düzümi şu şekilde: Ýafys – Türk – Tütek – Emleje – Dip – Bakuý – Gök han – Alynja – Tatar – Mogul atly ekizler, – Moguldan Gara han, Gara handan – Oguz.

Oguzdan alty ogul önüp ösýär. Ine, hut şu ýerdenem oguz taryhy bilen Bütindünýä rowaýatlarynyň arasyndaky meňzeşlikler ýüze çykyp başlaýar.

“Oguznamanyň” uýgur wariantynda meňzeşlik has hem golaýlaşýar. Ýagny, beýleki “Oguznamalarda” Oguz hanyň alty oglunyň altysam ýönekeý oguz gyzlaryndan bolan bolsa, bu wariantda edil ýunan rowaýatlarynda alty ogluň Asman bilen Zeminiň, ýagny Uran bilen Geýanyň nikasyndan bolşy kimin Oguz hanyň ogullarynyňam üçüsi şöhle bilen ýere inen asman perisinden, üçüsem zemin gözelinden bolýar. Ýöne, bu entek diňe san babatdaky meňzeşlik.

Indi bolsa Oguz hanyň ogullarynyň we gadymy ýunan hudaýlarynyň atларыndaky meňzeşliklere garap geçeliň.

Uranyň bir ogly – Okean. Oguz hanyň bir oglunyň ady Deňiz. Uranyň ogly Gipperiýondan we Teýadan Gün hudaýy Gelios, Aý hudaýy Selena döreýär. Oguz hanyňam bir oglunyň ady Gün, ýagny Gün han, ýene bir oglunyň ady Aý. Aý han. Uranyň başga bir oglunyň ady Astreýa. Bu ýunan dilinde Astron sözünden bolup, ýyldyz diýmekligi aňladýar. Şeýlelikde, o-da Oguz hanyň Ýyldyz, ýagny Ýyldyz han atly ogly bilen atdaşdyr.

Indi bolsa Oguz hanyň ogullary bilen atdaş çykan dört sany ýunan hudaýynyň atasy Uranyň öz adynyň Asmany, ýagny, Gögi aňladýandygyny ýatlalyň we Oguz hanyň Gök han atly ogly bilen şeýle hem şejere boýunça dördünji arkadaky babasy Gök han bilen atdaşdygyny,

üstesine-de oguzlaryň bir döwürde göge, asmana uýandyklaryny belläp geçeliň.

Görşümiz ýaly, Oguz hanyň baş ogly ýunan hudaýlary bilen atdaş bolup çykdy. Ýunan hudaýlarynyň içinde diňe Oguz hanyň, Dag han atly ogly bilen atdaşy ýok. Ýöne, bu ýagdaý megerem gürrüňi edilýän döwrüň has irkiligi, o döwürler entek daga gudrat hökmünde garal Mandygy bilen bagly bolsa gerek. Daga diňe miladydan ozalky birinji hem-de ikinji müňýyllyklaryň sepgidinde garalyp ugralandygyna otparazçylyk dininiň mukaddes kitaby bolan Awestada gabat gelmek bolýar. Ol ýerde daglaryň gudrat bilen döremegine bagyşlanan ýörite ýaş-gimn hem bar. Şol ýerde Badhyz daglarynyňam ady agzalýar.

“Oguzanamanyň” uýgur wariantynda Oguz hanyň asman perisinden bolan ogullarynyň atlary: Aý han, Gün han, Ýyldyz han. Zemin gözelinden bolan oglanlarynyň atlary: Dag han, Deňiz han, Gök han. Şu wariatda Gök han adynyň asmany, gögi däl-de, zeminiň üstünde bitýän gök oty, umuman ösümlük dünýäsini aňladýandygyny belläp geçmek gerek.

Oguznamanyň uýgur wariantyndaky Mantyk hem, edil ýunan rowaýatlaryndaky ýalydyr. Ýagny, Asman – Aýdan, Günden, Ýyldyzlardan, Ýer – toprakdan, suwdan, otdan, ýagny ösümlükler dünýäsinden ybaratdyr. Ähli zat Asman bilen Zeminiň, Uran bilen Geýanyň gatnaşygyndan emele gelýär.

Oguz hanyň ogullary bilen atdaşýan Hudaýlaryň atlary diňe bir hudaýlaryň döreýşi baradaky ýunan rowaýatlarynda däl, eýsem, Müsür, Semit, Assiriýa, Wawilon wersiýalarynda hem gabat gelýär. Bütindünýä gark alyş, ýagny, “Nuhuň tupany” barada aýdanymyzda-da ýagdaý şeýle.

Eýsem bu meňzeşlikler nämäniň alamatyka?

Munuň esasy sebäbi birinjiden-ä gadymyýetde köp zady ylmy suratda däl-de, rowaýatlar arkaly aňlan, dünýäniň döreýşine rowaýatlar arkaly akyl ýetirmäge çalşan adam ähliniň başda kökünüň bir bolup, belli bir ýerde, belli-belli zatlar barada umumy düşüňjeler döredip, soňam dürli sebäplere görä zeminiň dürli künjeklerine dargandyklary we baran ýerlerinde şol düşüňjani özleriçe, ýerli ýagdaýa, syýasy we ykysdady şertlere görä täzedan işläp düzendikleri bilen baglydyr. Ikinjidenem, gadymyýetde dünýäniň döreýşi we hudaýlar baradaky rowaýatlar haýsydyr bir ýurtda döwlet guruluşynyň başlanmagy bilen bagly bolupdyr. Mysal üçin, miladydan

öňki IV müňýyllygyň ortalarynda, entek Aşaky hem Ýokarky Müsür şalyklary emele gelmezinden öň, Geliopolyň žresleri jümle-jahany asman hudaýlarynyň ýaradandyklary baradaky öz pikirlerini orta atypdyrlar. Hatda iki şalyk emele gelenden soňam, şu barada olaryň hersi öz wersiýalaryny işläp düzüpdirler. Olaryň hersi öz hudaýlaryny älem-jahany ýaradyjy ýeketäk, ähli hudaýlaryň atasy hökmünde, özlerini hem şol hudaýlaryň mirasdüşeri, adamzadyň başy hökmünde görkezmäge çalşypdyrlar.

Iki şalyk birigip, bir döwlete öwrülenden soňam, jümle-jahanyň ýaradylyşy barada Müsüriň medeni merkezleri bolan Germopolyň, Geliopolyň, Memfisiň hersinde bir dürli pikir aýdylypdyr. Mysal üçin Geliopolyň žresleri dünýäni Gün hudaýy Ra ýaradypdyr diýer wersiýany işläp düzüpdirler.

“Piramidalar tekstiniň” habar bermegine görä, Ra öz-özünü Nun atly Haosdan – ilkinji okeandan ýaradypdyr. Ra şondan soň özi üçin aýak basar ýaly “Ben-ben” atly depe döredipdir we şol adajykda durubam, beýleki eli bilen asman hudaýlaryny ýaradyp başlapdyr.

Älem içre ýalňyz özi bolansoň, hudaýlaryň ilkinji jübütini – Şu (howa) we Tefnut (çyglyk) atly hudaýlary Ranyň özi dogurmaly bolupdyr. Şol jübütten Ýer hudaýy Geba, asman hudaýy Nun doglupdyr. Öz gezeklerinde olaram iki jübüt hudaýlary: Osirisi we Seti, şeýle hem Isidany we Neftidany dogrupdyrlar. Düzüjileriň ündewlerine görä, Ra asmandaky ähli hudaýlaryň we ýer ýüzündäki barça janly-jemendeleriň hökümdary bolupdyr.

Görşümüz ýaly, Hudaýlar baradaky döwlet strukrutasy görnüşinde düzülen müsür rowaýatlary hem edil ýunan rowaýatlary hem-de oguz taryhynyň gözbaşy kimin şol bir asman, Gün, Okean, toprak, şeýle hem ilkinji Haos bilen baglanyşykly.

Bu düşüňjeleriň hemmesiniň aňyrsynda gadymyýetde bolup geçen güýçli tebigy hadysalar, weýran ediji suw joşgunlary, älem-jahany ýakyp-ýandyryp barýan güýçli ýangynlar, ölüm howply gurakçylyklar we beýleki tebigy hadysalar, şol hadysalaryň adam aňynda döreden gorkusy ýatandyr. Çünki, adamlar tebigatyň özlerinden kän güýçlidigine, özleriniň ondan ejizdigine, ähli babatlarda şoňa baglydyklaryna has ir göz ýetiripdirler.

Has takygy kosmosyň güýjüni duýupdyrlar we oňa tagzym edipdirler, ondan haraý isläpdirler, birsyhly göz görkezip duran asman we zemin

jisimlerini hudaý tutunypdyrlar, guran döwletlerini berkitmek üçin özlerinem, özlerine we nesillerine goýýan atlarynam, gelip çykyşlarynam asmana, asman jisimlerine, şeýle hem heýhat getiriji suwa, sile, gaýnag pürküji daglara golaý edip görkezmek isläpdirlər. Öň her haýsy bir jandara ýa jisime uýup ýören bölek-bölek taýpalary, halkyýetleri bir döwlete birikdirmek, bir agyza bakdyrmak üçin umumy hudaýlary oýlap tapmak we olar barada dürli-dürli rowaýatlaryň täze-täze wersiýalaryny işläp düzmek zerurlygy ýüze çykypdyr we bu zatlar belli bir derejede döwlet möçberindäki syýasy ähmiýete eýe bolupdyr. Şonuň üçinem hatda özüni Hudaýyň ogly diýip ygylan eden patyşalaram bolupdyr. Halk hem olara ynanyrdy.

Çünki, o döwürler entek olar Hudaýyň ýeke-täkdigine akyl ýetirip bilmändirlər. Hut şonuň üçinem, dagynyklyk adamzadyň başynda uzak wagtlap dowam edipdir. Käte bir hudaýlyga çagyryýan adamlar – resullar peýda bolupdyr. Emma rowaýatlara görä, halklaryň agyzlarynyň birleşmegini islemedik hökimdarlar halkyň islegine-de, Hudaýyň birligine-de garşy gidipdirler.

Hudaýyň resullaryny jezalandyrypdyrlar. Netijede ýer ýüzünde azgynçylyk köpelişdir. Resullar bolsa ýene-de peýda bolupdyrlar. Ýene-de Hudaýyň birligini ündäpdirlər. Ahyrsoňy bolmandan soň Hudaý öz resullaryndan özge ähli adamlara gazap edipdir. Ýer ýüzünü suw alypdyr, Gün ýakypdyr, daglar lertzana gelipdir. Bu baradaky rowaýat münlerçe ýyllap adamlaryň aňynda ýaşapdyr. Çünki, düýbi çynam bolsa, ýalanam bolsa, ol ynanjyň Mantyky Manysy uly bolupdyr. Ýagny, azgynçylyk etmeli däl, tebigatyň, Hudaýyň garşysyna gitmeli däl, onuň birligini inkär etmeli däl. Eger-de şu zatlary berjaý etmeseň, Asman, Zemin bilen ylalaşykly ýaşamasaň, Hudaý seni öz gazabyna duçar eder.

Her niçik-de bolsa wagtyň geçmegi bilen jemgyýet özgeripdir, adamlaryň aňy ösürdir, öňki ynanç, ygtykat, din, belli-belli möwritleriň geçmegi bilen könelipdir, täze ygtykat zerurlygy ýüze çykypdyr. Bu ýagdaý käte tebigy ýagdaýda ýüze çyksa käbir ýagdaýlarda ýene-de ýokary gatlagyň bähbitlerini aramak maksady bilen amala aşyrylypdyr. Bu işde olara iň ýakyn hem ähtibarly kömekçiler hökmünde ruhanylar çykyş edipdirler. Käte bolsa köne ygtykada uýýanlar bilen täze ygtykady girizmek isleýänleriň arasynda konflikt, güýçli çaknyşyklar ýüze çykypdyr.

Mysal üçin, miladydan öňki 1347-nji ýylda, müsür faraony Amenhetep IV öz halkyny mün ýyl bäri sejde edip gelýän ygtykadyndan –

Gün hudaýy Amon Radan ýüz öwrüp, Atonyň kultyny kabul etmäge mejbur edipdir. Ol dürli-dürli totamlara gulluk edip ýören taýpalary hem Atona uýmaga mejbur edipdir. Özüniň bu reformasyny syýasy bähbitleriniň biziň her esgerimiz elinde öz hudaýynyň suraty çekilen baýdagy göterip gidýardi, indi olaryň ählisi bir baýdagyň astynda ýörişe giderler” diýmäni gowy görer ekeni.

Şeýle hem ol özüniň “Amon razy” diýen Manydaky “Amenhetep” adyny aýryp, “Aton üçin peýdaly” diýen Manyny berýän Ehnaton adyny alypdyr. Onuň golaý-goltumlary hem onuň bu görelmesine eýeripdirler. Haýsynyň ady Amonyň ady bilen bagly bolan bolsa, Atonyň adyna ýanap üýtgedipdir. Köne ýadygärliklerden hem Amonyň ady, şekili aýrylypdyr we Atonyňky bilen çalşyrylypdyr. Ehnaton hatda öz merkezi şäherini hem üýtgedipdir we oňa “Atonyň gözýetimi” diýen Manydaky “Ahet – Aton” diýen at beripdir.

Mälim bolşy ýaly, Muhammet pygamber hem hersi bir hudaýa uýup ýören we agzalalyk zerarly pese düşen arap taýpalaryny bir ynanja uýduryp, ýurdy maddy taýdan galdyrmaklygy, adamlary ruhy taýdan arassalap, päklik yolundan ýöretmekligi göz önünde tutupdyr. Ýöne ol Ehnaton ýaly özünden öň dörän ygtykatlary ret etmändir, gaýtam olara daýanypdyr, ösdüripdir. Şonuň üçinem, ýalowaçlyk derejesine ýetipdir.

Oguz hanyňam haýsydyr bir ygtykady we syýasy reforma geçirendigi Reşeddiniň “Oguznamasynda” göze kaklyşýar. Ýagny, ol dogluşy ýaly enesiniň düýşüne girip: “Biribara iman getirmeseň seni emjek däl” diýýär. Ýagny, entek dil bitmänkä, enesinden musulman bolmaklygy talap edýär. Bu meseläni ol soň öz hatynlarynyňam önüne goýýar. Ahyram atasy bilen garpyşýar.

Ýöne, Oguz hanyň öz önünde goýan meselesi Muhammet aleýhysalamyň girizen musulmançylygy bilen bagly bolmaly däl. Çünki, soňky musulmançylyk dininiň dörän wagty Oguz han döwründen iň bolmanda iki müň, üç müň ýyl giç. Bu ýerde aýdyjylaryň, düzüjileriň soňky döwrüň syýasy we dini şertlerine görä, tekstiň mazmunyny düýpgöter başga tarapa alyp gaçandyklary görnüş dur.

Oguz han megerem öz döwründe hersi bir zada uýup ýören dürli oguz taýpalaryny, **Güne** uýup ýören kaýylary, baýatlary, alkarewlileri, garaewlileri; **Aýa** uýup ýören ýazyrlary, dükerleri, dudurgalary, ýapyrlylary;

Ýyldyza uýup ýören owşarlary, kazyklary, bekdilileri, garkynlary; **Göge** (Asmana) uýup ýören baýandyrlary, bejeneleri, çawuldyrlary, jebnileri; Daga uýup ýören salyrlary eýmürleri, бүkdүzleri, ýiweleri, kynyklary bir ýere birleşdirip, harby taýdan güýçli oguzlar döwletini döreden bolsa gerek.

Biziň pikirimizçe, Oguz hanyň reformasy döwründe oguzlaryň urany – “öküz” hem “gök böri” bilen çalşyrylýan bolmaly. Bu ýagdaý oguzlaryň gadymy mekanlaryndan çykyp, Mongol, Hytaý serhetlerine aralaşandyklaryny we ýerli şertlere görä, täze bir syýasy zerurlygyň ýüze üykandygy bilen bagly bolmagy mümkin. Çünki, gadymy Hytaýda hem Asmana uýupdyrlar. Çingiz han hem özüni “Asmanyň ogly” diýip atlandyrypýan eken. Bu oguzlaryň Hytaýa ýa mongollara eden täsirimi ýa olaryň oguzlara eden täsirimi, ony aýtmak kyn, ýöne, “böri” bilen baglanyşykly mesele welin köp babatda oguzlaryň täze goňşularynyň täsiri bilen baglanyşyklydyr.

Oguz hanyň hem-de onuň ogullarynyň Asman we Zemin jisimleri arkaly hudaýlaşdyrylmagy hem edil ýunan, müsür döwletlerinde bolşy ýaly, täze döwlet gurluşygy bilen baglydyr. Ýöne, oguzlaryň Oguz handan kän uludygy, kosmiki güýçler baradaky ynanjyň, ygtykadyň oguzlaryň aňyna Oguz handan kän öň girendigini, olaryň Oguz handan öňem kosmiki güýçleri, Aýy, Güni, ýyldyzlary, umuman Asmany penalandyklary, ýer jisimlerini, käbir haýwanlary totam tutunandyklary gürrüňsizdir. Oguz hanyň esasy hyzmaty bolsa, olaryň ählisini bir bir ynanja birikdirendigi, şeýdibem bir bitewi döwlet döredenligi bilen baglydyr.

Oguz han döwründe oguzlaryň Asmana – Göge uýandyklary, gök börini uran edinendikleri barada jedel bolup bilmez. Çünki, bu barada Oguz hanyň özi aýdyp dur.

“...Men sizlerge kagan boldum,
Mundan bu ýana buýan (eşret)
bize tamga bolsun,
Gök böri uran (nyşan) bolsun,
Täki deňiz, täki muran (derýa) bolsun,
Gün tug bolsun, gök kurikan (çadyr)”

Oguz han bu ýerde gök asmany özüne pena, “gök börini” uran, Güni hem baýdak edinendigini nygtaýar.

Ömrüniň ahyrlarynda bolsa ol ogullaryna ýüzleniň şeýle diýýär:

...Duşmanlarymy

men ýyglatdym,

Dostlarymy men

Güldürdim,

Gök taňryga gulluk etdim,

Sizlerge men berýän ýurdum”.

Gök taňrynyň gök asmandygyny düşündirip oturmagyň geregi ýokmuka diýýäs.

***

Indi oguz taryhynyň başlangyjy bilen badaşýan asman hudaýlary we hudaýlaşdyrylan asman hem-de zemin jisimleri baradaky Bütindünýä rowaýatlarynyň hersi ýeriň bir künjünde ýaşaýan halklaryň haýsy birinde öň dörändigi, haýsy toprakda emele gelendigi, kimiň-kimden täsirlenendigi barada pikir ýöretmäge çalşalyň. Onuň üçin bolsa öňi bilen, şol rowaýatlaryň gözbaşynda durýan we owal elbetde şol mifiki obrazlaryň döremegine sebäp bolan Bütindünýä gark alyş kataklizminiň – “Nuhuň tupanynyň” nirede we haçan dörändigini kesgitlemegimiz gerek.

“Tupan” baradaky dürli halklaryň arasynda aýdylýan ähli gürrüňleri bir ýere ýygnap ýörite iş ýazan inlis alymy Jeýms Frezeriň gelen netijesine, görä, ýer ýüzi boýunça umumy gark alyş hiç haçanam bolmandyr. Onuň pikiriçe tupan dürli sebäplere görä – ýer titremesi, suwlarynyň galmagy, güýçli hasrat gopup uzak wagtlap ýagyş ýagmagy, sil joşgunlary we şuna meňzeş hadysalaryň netijesinde ýer ýüzüniň her ýerinde bir hiliräk , bölekleýinräk, dürli-dürli döwürderäk bolup geçipdir. “Tupan” barada halklaryň hersinde bir hiliräk rowaýatyň aýdylýandygyny hem ol şonuň bilen düşündirýär.

Munuň şeýle bolmagy mümkin, ýöne her niçik hem bolsa tebigatyň, Hudaýyň garşysyna giden gadymky garyndaşlarynyň äpet bir umumyadamzat heläkçiligine uçrandyklary baradaky rowaýat, düşünje henize bu güne çenli ynsan balasynyň serinden nämüçindir çykyb-a gitmändir. Şonuň üçinem, Jeýms Frezeriň ýokarky pikirine has soňraky

döwrüň netijeleri hökmünde garamak we umumyadamzat tragediýasy haçanam bolsa bir wagt, barybir bolandyr, ýöne gaty irki eýýämlarda bolandyr diýip çaklamak mümkin. Muny bir gijäniň içinde ýok bolup giden we ine indi nijembir münýýlyklar bäri ýeriň dürli künjeklerinden, hatda Demirgazyk buzly okeanyň içindenem gözlenip ýörlen gadymy şäher – “Atlantidanyň” mysalynda-da, Gün hudaýy Geliosyň ogly Faetonyň emelsiz halyna Güne erk etjek bolup ony öz ýolundan sowşy, şeýdibem jümle-jahany oda, ýalyna berşi baradaky rowaýatlaryň mysalynda hem görmek bolýar. Käbir alymlaryň, bilermenleriň çaklamasyna görä bolsa, kä halatlarda hakykatdanam jümle-jahany gurşap alan tümlük – Haos bilen bagly bolan umumyadamzat tragediýasy bir gezegem däl-de, telim gezek, her gezeginde-de her hiliräk görnüşde bolup geçipdir. Ýöne, adamzat şonuň diňe iň soňkusyny, “Nuhuň tupanyny” bilýärmişin. Ondan öňkülerini ýadyndan çykaranmyşyn.

Tebigatyň gudratyny, Hudaýyň hökmürowanlygyny, zemin üzre ýaşap ýören ähli janly-jandarlaryň, şol sanda ösümlik dünýäsiniňem erk-ygtyýarlarynyň kosmiki güýçlerie baglydygyny nazara alanymyzda şol aýdylýanlara ynanmazlyk mümkinem däl. Ýöne, bizem öz mümkinçiligimiziň çägene hem-de şu bölümiň başynda söz berşimize görä, iň bolmanda şol heläkçiligiň iň soňkusynyň – “Nuhuň tupanynyň” haçan, esasanam nirede bolup geçendigi baradaky pikirlere garap geçeliň.

Miladydanbirnäçe mün ýyl ozal, semitler, arap çölüstanlyklaryndan çykyp, Ýewfrat derýasynyň mes toprakly jülgelerine süsňäp girenlerinde, ol berdäki ösen, gadymy şumer medeniýetiniň şaýady bolupdyrlar. Şumerleriň özleri bolsa, ol wagt eýýäm halk hökmünde ýer ýüzünden ýok bolup giden ekenler.

Taryhçylaryň tassyklamalaryna görä, “Nuhuň tupany” baradaky rowaýaty semitlerem ana, şol gadymy halkyň – şumerleriň galdyryp giden medeni miraslaryndan öwrenipdirler we şondan soň ähli ugurlar boýunça-da şumer medeniýetine daýanyp ösüpdirler. “Tupan” baradaky rowaýaty soň-soňlar Müsür we Ýunan ýurtlaryna, Assiriýa, Wawilon döwletlerine hem hut şolar ýaýradypdyrlar.

Oguz taryhynyň içinden eriş-argaç bolup geçýän kosmiki güýjüň hökmürowanlygyny tassyk edýän, soň Töwrada, Injile, Gurhana girip giden Aý, Gün, ýyldyzlar, ýer, suw, asman, dag, derýa, ilkinji Haos, umuman jümle-jahanyň ýaradylyşy, Hudaýlaryň döreýşi baradaky düşüňjeler,

rowaýatlar hem şol halklara semitleriň üsti bilen şumerlerden, has takygy şumerleriň galdyryp giden medeni miraslaryndan geçipdir.

Dünýädaki iň irki siwilizasiýanyň düýbünü tutujylaryň biri hasap edilýän şumerler bolsa, miladydanöňki IV müňýyllykda Änew töwereklerinden öňäp Mesopotamiýa giden sümerlerdir. Ýöne, professor N.Gulla olary bizip eýýamymyzdan öňki IV müňýyllygyň ahyrynda, III müňýyllygyň başlarynda Öküz derýasynyň, ýagny, häzirki Tejen derýasynyň boýunda ýerleşen Göksüýriden gidendirler öýdýär.

Eger-de sümerler hakykatdanam Änewden däl-de, Göksüýriden giden bolsalar, onda olar oguzlar bilen bir derýanyň suwuny içen halk bolup çykýarlar. Emma welin Änewden giden bolaýanlarynda-da, barybir oguzlar watandaş, garyndaş.

Ýene bir bellemeli zat – o-da Mesopotamiýa baran sümerleriň arasynda hem edil oguzlaryň Türkmenistanyň häzirki çäginde, hususan-da Öküz derýasynyň boýunda oturan döwürleri bolşy ýaly, öküzini gudratly saýylanlygydyr. Öküze gudrat hökmünde garamak, Mesopotamiýada sümerlerden soň ýaşan hetlerde hem dowam edipdir.

Medeni babatda semitleriň üsti bilen sümerlerden täsirlenen döwletleriň biri hasap edilýän Mäsurde hem öküz mukaddes saýylypdyr. Olar öküze önüm öndürýän güýç çeşmesi, hasyllylygyň simwoly hökmünde garapdyrlar. Hususan-da olarda öküze Gün Hudaýy Ranyň obrazy hökmünde garalypdyr. Öküziň kulty soňabaka ýerdäki “hudaýlaryň” – patyşalaryň kulty bilen garyşyp gidipdir. Mysal üçin, Memfisde ýerli “hudaý” Ptahyň jany Alis atly öküz hasap edilipdir.

Umuman alanyňda sümerler – şumerler bilen oguzlary – öküzleri – turlary golaýlaşdyrýan faktlar sanap çykardan kän. Ýöne, bizi esasy gyzyklandyrýan zat, göz ýetýän ýerdäki Bütindünýä siwilizasiýasynyň düýbünü tutujylar bolan sümerleriň iňňän irki döwürlerde oguzlar bilen watandaş bolup çykmaklary, “tupan” baradaky Bütindünýä rowaýatlarynyň gözbaşynyň sümerleriň üsti bilen gelip-gelip Türkmenistanyň häzirki çäklerine direlmegi, şeýle hem şol iki halkyň ynanç ygtykatlarynyň, medeniýetleriniň, sungatlarynyň biri-biriniňki bilen berk badaşmaklary.

Orta Aziýada, şol sanda Türkmenistanyň çäginde hem ullaňan “Tupanyň” gopandygy baradaky maglumat “Awestada” hem duş gelýär. Ikinjidenem, ummasyz Garagum birmahallar uly bir okeanyň düýbi bolupdyr

diýen gürrüňi biz häli-şindi eşidýäris. Şoňa ynanyşsanyň. Suw kimin akyp duran ürgün çägäni goşawujymyza alyp, syňraklarymyzdan syrykdyryp durşumyza tutuş Garagumyň üstüni örtüp ýatan göm-gök suwy göz önümize getirjek bolup dyrjaşýarys. Hazar deňziniň häli-şindi kenaryndan kä daşyp, kä yzyna çekilip durşuny bolsa gözümüz bilen görýäris.

Geolog alymlaryň tassyklamalaryna görä, häzirki Aral deňzi, Hazar deňzi, Gara deňiz, birmahallar häzirkileri ýaly aýry-aýry däl-de, tutuş Ponto-Aral-Ortaýer deňzini emele getirýän ekeni. Häzirki Bosfor bogazynyň ýerinde bolsa, Kiçi Aziýa bilen Ýewropany çäklendirip duran, ýüzlerçe fut belentlikdäki gury ýer zolagy – tebigy bent bolup, ol Gara deňziň önüni saklaýan ekeni.

Ponto-Aral hem Ortaýer deňziniň arasyndaky tebigy gaçynyň böwsülmegi bilen (Bosfor we Dardanel bogazlary) Ponto-Aral deňziniň suwy assa-ýuwaş çekilmäge başlapdyr.

Bu zatlar elbetde, oýlanyp görmek üçin maglumat. Üstesine-de juda irki, geologiki termin bilen aýtsak, pleýstosen döwrüne, ýagny, mundan millionlarça ýyl ozalky zamanlara degişli maglumat. Ýöne, “tupanyň” bolup geçen döwrem bári-bári möhlet bolmaly däl. Şonuň üçinem, haçan bolup geçendigi belli bolmadyk birnäçe Bütindünýä kataklizmleri hakynda ýatlamalary aňynda saklabilen ynsan balasy. Ponto-Aral deňzi hakynda hem hakydasyn saklandyr diýip pikir edýäris. Çünki, adam aňynyň oýlanyş we hakydasynyň ýatda saklaýyş mümkinçiligi çäksiz. Galyberse-de, ol uly tebigy özgerişlikler birbada bolup geçen däl. Ponto-Aral deňziniň suwy hem birbada tötänlikden emele geläýen däl. Çekilende-de birbada çekilen däl.

Eýsem şol uly suwlaryň hereketi heýhatsyz boldumyka? Ýeriň ýüzüni gaplap alan “Nuhuň tupany” bilen, şu aýdylanlaryň arasynda ir-u-giç hiç hili arabaglanyşyk bolmadymyka? Belki-de, iň bolmanda “Awestadan” görnüşi ýaly, Orta Aziýada bolup geçen ägirt uly suw heläkçiligi bilen, Ponto-Aral suw süýşmeleriniň arasynda haýsydyr bir hakykat ýatandyr? Sümerleriň üsti bilen dürli halklara ýaýrap, soň Bütindünýä rowaýatlaryna öwrülip giden “tupan” belki şoldur?”

Mümkin. Çünki, Orta Aziýada dörän umumyadamzat heläkçiligi barada maglumat berýän “Awestanyň” özeni bolan otparazçylyk (zooastrizm)

dini hem özünden 26 müň ýyl ozal dowam edip gelen taglymatyň esasynda döräpdir.

*Watan gazeti 23-dekabr,
1997 ý., 5-fewral, 1998ý.*

5.Mode Oguz hanmydyr

Mundan ýüz ýyla golaý öň, türki halklaryň taryhyny Hytaý çeşmeleri arkaly öwrenýän alym Iakinf Biçurin, miladydan ozalky III asyrda, hytaý sebirlerinde döwlet guran Hun serkerdesi Metde hanyň, ýagny Modeniň (hytaý çeşmeleride Mao Dun) Oguz han bolaýmagynyň ahmaldygy baradaky pikiri orta atdy. Oňa başga-da goşulanlar boldy. Soň-soňlar şol pikire türkmen alymlaryndanam gol ýapanlary tapyldy.

Türki halklaryň taryhyny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak uly işler bitiren L. N. Gumilew bolsa özüniň “Gadymy türkiler” atly saldamly işinde “türk” söz-ä V asyrda Aşynalar bilen baglylykda, hytaýça “güýçli”, “çydamly” diýen Manyny berýän “tu-kýu” sözünden, “oguz” sözi bolsa VI–VII asyrlarda dowam eden göktürkiler döwleti (Türk kanagaty) döwründe “taýpa”, “bölek” aňlatmasy görnüşinde ýüze çykypdyr, diýen çaklamany öňe sürdi. Ol hususan-da şeýle diýdi: “...Şeýlelikde, “oguz” sözi “taýpalar” diýen Manyny aňladyp, soň etniki ada öwrülipdir. Soňabaka “budun” sözi kimin o-da öz ähmiýetini ýitiripdir we türkmenleriň legendar nesilbaşysy Oguz hanyň adyna öwrülipdir”.

Egerde, Gumilýowyň ýokarky sözlerine gulak assaň, onda Oguz han diýen adam, “oguz” dýen halk asyl-ha bolmandyram. Biz munuň beýle däldegi barada aşakda durup geçeris, ýöne, onuň “türk” sözünü düýn-öňňünki dörän Aşynalardan alyp gaýtmakçy bolşunyň ýalňyşdygyny subut etmek üçin welin, Aşynanyň Hun serkerdesem däl-de, hun döwletini syndyran, has irki döwürlerde “sarwi”, “sirwi” diýlip atlandyrylan, häzirki mongollaryň aňyrsy hasap edilýän sýanbillerdendigini, onuň meşhur “baş ýüz öylüsiniň” bolsa goňşy oturan döwürleri hunlaryň hytaýlardan, sýanbileriň hut özlerinden basyp alan dürli taýpalaryndan ybarat bolandygyny ýatlap geçmekligiň özem ýeterlikdir. Geň ýeri munuň şeýledigini onuň hut özi, öz eli bilen ýazýar. “Türk kaganlygy” barada gürrüň berip, “oguz” sözünem şol döwürň içinden döretjek bolup eňip otursyna bolsa, hut şol bir wagtyň özünde, öz-özünüň

atlandyryşy ýaly Aşynalaryň “türkütlerinden” demirgazykda bir ýerde oguzlaryň (guzlaryň) aýratyn bir halk hökmünde ýaşap ýörendiklerini habar berýär we şeýlelikde indi ikinji gezek öz-özüne garşy gidýär. Diýmek, alymyň eli ýazsa-da beýnisi şol zatlar bilen ylalaşMandyr, “türk”, “oguz” sözünüňem, şol ady göterýän halkyňam, şol halkyň serkerdesi Oguz hanyňam eýesiniň salgy berýän döwründen has irräk zamanlara degişlidigini beýni özüniň millionlarça öýjükleri arkaly syzypdyr.

Oguz hanyň takyk ýaşyny, oguz halkynyň halk hökmünde kemala gelen döwrüni kesgitlemek elbetde, aňsat iş däl. Çünki, seljuklar döwründen aňryk geçdigisaýy oguz taryhynyň öwrenmesi kynlaşýar, bar bolan maglumatlar bolsa oguz taryhyny hakykatdanda Hytaý çeşmelerinde gabat gelýän hunlardan aňryk äkidip bilenoklar. Netijede, dessanlara, rowaýatlara bil baglamakdan başda alaç galmaýar. Şeýle-de bolsa taryhy wakalary, şahsyýetleri, gurlan döwletleri iň bolmanda wagt yzygiderliligi taýdan ýerbe-ýer goýmak, biri-biri bilen bulaşdyrmazlyk, zoraýakdan biri-birine ýanaşdyrmazlyk weli zerurdyr.

Taryhy çeşmelerden görnüşine görä, “tur” (türk” we “öküz” (oguz) atlaryny oguzlar ýokarda agzalan Hun döwleti döremezden müň ýyl ozalam, entek Orta Aziýada ýaýylyp ýören döwürlerem buýsanç bilen göterip ýördüler. Asyl şol döwür olaryň ata-baba mekanlarynyň adam öz hususy atlary bilen baglydy. Ýagny, Turandy. (Tur:an) bu bolsa turlaryň – öküzleriň – oguzlaryň ýurdy diýmekdir. Turlar baradaky maglumatlara biz miladydan öňki I we II müňýyllyklaryň örküjinde, Orta Aziýada dörän otparazçylyk diniň mukaddes kitaby bolan Awestada duş gelýäris. Şol ýerde turlar bireýýämler kemala gelen gadymy halk hökmünde öz serkerdeleri Afrasyýabyň (Awestada Franhrasýan) ýolbaşçylygy astynda otparaz arilere garşy örän gaýduwsyz hereketler edýärler. Halk bolsa hemişe öz adyndan uludyr we onuň halk hökmünde kemala gelen döwri adynyň duş gelýän döwründenem has irräk döwürlerden gözlenmelidir. Çünki, şol bir halkyň ady taryhy möwrütlerde telim gezek ýityär, gaýtadan döreyär we ýene-de başga bir görnüşe eýe bolýar.

Ana, şol turlaryň – öküzleriň (oguzlaryň) belli bir bölegi biziň eýýamymzdan öňki II müňýyllygyň başlarynda käbir bölekleri bolsa ondanam öň, köp alymlaryň seresaplylyk bilen aýdyşlary ýaly dürli sebäplere görä, biziň pikirimizçe bolsa otparazçylyk dinini ündän ariler bilen bolan dini gapma-garşylykar sebäpli asly mekanlary bolan Merkezi Aziýadan –

Turandan, has takygy şindiki Türküstandan örnäp Gündogara – hytaý, mongol sebitlerine tarap süýşüpdirler. Hytaýlylar olary “hunlar” diýip atlandyrypdyrlar. Professor A. N. Bernştam ýaly alymlaryň tassyklamalaryna görä, bu söz hytaýça “gelşiksiz gul” diýen Manyny berýän “hu-nu” sözündendir. Oguzlaryň ýewropoid keşpli halk bolandygyny, mongolpisint ýokundysynyň olara hytaý, mongol sebitlerine aralaşandan soň, garyşmak, gatyşmak arkaly ýokandygyny nazara alsaň bu çaklama hem gytaklaýyn Manyda tasa gelmänem duranok, çünki, “garga-da öz çagasyna akjam diýer”, diýlişi ýaly her bir halk özüni owadan, özüne meňzemeýänleri bolsa betgelşik saýýar. Şol sebäbe görä, hytaýlylara-da ýewropoid keşpli oguzlaryň betgelşik görnen bolmaklary mümkindir.

Ýöne, şeýle bolaýanda-da hytaýlylaryň turlara – öküzlere dakan hunlar diýen adyny “betgelşik gul” manysyny berýän “hu-nu” sözünden däl-de, hytaýça hem şol bir öňki, öküz manysyny berýän “hu-an” sözündendir öýdýäris we “tur” adynyň dakylşy ýaly öküzleriň hut öz atlarynyň başga bir halk tarapyndan indi ikinji gezek başgaça atlandyrylyşy, ýagny täze bir alloetnonim hökmünde garaýarys.

Biziň pikirimizçe, “güýçli”, “çydamly” diýen manyny berýän, alymlar tarapyndan “türk” diýlip okalan, ýöne has giç, ýagny Ý asyrda dörän “tukýu” sözünü hem hytaýlylar täzedan oýlap tapmandyrlar-da oguzlaryň gadymy “öküz” “tur” sözünüň yzyna köplük manyny berýän “k” goşulmasyny goşupdyrlar. Netije-de “tur” sözi “türk” görnüşine eýe bolýar, ýagny, şol bir halka degişli ýene-de bir, alloetnonim döredipdirler. Has takygy olar şol ady şol halka dakmandyrlar-da, olaryň şol bir atlaryny özüleriçe aýdypdyrlar.

Çünki, “güýçli”, “çydamly” diýen söz hemişe, hemme halklarda diýen ýaly öküz sözi bilen Manydaş bolupdyr. Ol şu wagtam şeýle. (Öküz ýaly güýçli, öküz ýaly çydamly we ş.m.) Öküz sözünüň has gadymky tur warianty hem şonuň ýaly. Mysal üçin Öküz sözünüň sportdaky güýç synanyşyklary: Birinji tur ýa-da ikinji tur. Birinji güýç synanyşyk. Ikinji güýç synanyşyk. Ýeri gelende aýtsak, Hun döwletini esaslandyryjy Mode hem hunlaryň hytaýça “hu-an” taýpasyna degişli bolupdyr. Bu bolsa köp halkyýetlerden ybarat bolan federatiw häsiýetli Hun döwletiniň özeninde hut oguzlaryň, turlaryň durandygyny, Modeniň bolsa asyl-ha Oguz han daldigini, ýöne, hakykatdan-da oguz tur serkerdesidigini aňladýan sansyz subutnamaaryň biridir.

Modeniň Oguz han dældigini, onuň guran döwletiniňem asla ilkinji oguz döwleti dældigini, oguzlaryň dünýä sahnasyna has irki döwürlerde çykandyklaryny, iň bärkisi oguzlaryň ýa-da olary taryhyň has irki gatlaklarynda görüp bilmeýän, belki-de göresleri gelmeýän käbir alymlaryň dili bilen aýtsak prototürkileriň Turandan çykyp hytaý sebitlerine aralaşanlaryndan soň, miladydan ozalky 1200-nji ýylda, Mdeniň guran döwletinden 900 ýyl öň hem bir döwlet gurandyklary arkalam subut etmek mümkin. Türk alymlarynyň, hususan-da doktor Anil Çeçeniň tassyklamagyna görä bolsa, türki halklaryň ady hytaý çeşmelerinde ondanam ir, ýagny miladydan öňki 1400-nji ýyllarda hem gabat gelýär. Şonuň üçinem ine şol döwleti guran adam Oguz han bolaýmasyn diýen pikir orta atylaýsa, gyzgyn jedellerden bir gyra çekiläge-de, birazajyk böwrüňi diýäýseňem bolman durjak däl. Ýöne, bilermenler welin Oguz hanyň ondanam has irkiräk döwürlerde ýaşap geçen bolmagynyň ahmaldygyny dillerine getirýärler.

Mysal üçin XIV asyr musurman taryhçysy Fazlallah Reşideddin boýunça Oguz han miladydan ozalky VII asyrda, mundan 2700 ýyl öň;

XVII asyr taryhçysy, Hywa hany Abylgazy Bahadur hanyň pikiri boýunça, miladydan ozalky IV müňýyllygyň ahyrlyeýnda, Keýumers döwründe, mundan alty müň ýyl owal;

Döwürdeşimiz, folklorçy Ata Rahmanowyň pikirçe miladydan ozalky V müňýyllygyň ahyslarynda mundan 7000 ýyl öň;

Türkmen edebiýatçysy, professor Nazar Gullanyň ylmy barlaglaryna görä, mladydan ozalky II müňýyllygyň ahyslarynda, 4000 ýyl mndan öň ýaşap geçen bolmaly.

Görşümüz ýaly, Oguz hanyň ýaşap geçen döwrüni salgy berýän awtorlaryň hiç birem Modeniň ýaşap geçen zamanasyna çenli aşak düşmeýär. Şol görkezilýän seneleriň içinde Reşideddiniňkiden özgesi hatda hytaý sebitlerinde, miladydan ozalky 1200-nji ýylda gurlan hun döwletiniň zamanasyndanam has aňyrd. Reşideddiniň Oguz hany bilen Modeniň arasynda-da dört ýüz ýyldan gowrak wagt ýatyr. Beýleki awtorlardan haýsam bolsa biriniňki dogry bolup çykaýsa welin, onda Oguz hany oguzlaryň, ýagny, turlaryň hytaý, mongol, Altaý, Sibir sebitlerine aralaşan döwürlerindenem däl-de, entek Turanda oturan döwürlerinden gözlemeli bolar. Ähli türki halklaryň hökümdary hasap edilýän, öz ygtykadyňy gorap otparaz arilere barlyşyksyz göreş alyp baran, tur serkerdesi Afrasyýap, ýagny, Tunga alp är, onuň kakasy Peşen ýaly patyşalardanam öň ýaşap geçen

bolaýmagynyň ahmaldygy barada hem kelle döwmeli bolar. Çünki, Oguz hanyň ýaşan döwrüni salgy berýän awtorlaryň Reşideddinden öňnesiniň görkezýän wagty hakykatdan-da Awestada, miladydan ozalky II müňýyllygyň içinde hereket edip ýören Afrasyýabyň döwründenem has irki döwürlere baryp direýär we Oguz han oguzlar (turlar) hytaý sebitlerine baransoň däl-de, eýsem şu toprakda, Turanda otyrkalar ýaşap geçen bolaýmasyn diýen sorag öz-özünden örboýuna galýar.

Ýöne, oguz taryhynyň ýeke-täk çeşmesi bolan “Oguznama” ser salsak welin, Oguz hanyň ýaşan döwri oguzlaryň gündogar ülkelere aralaşan döwrünlerine gabat gelýän ýalam bolup dur. Sebäbi beýan edilýän ýerleriň ösümlük we haýwanat dünýäsi, jugrafiki ýagdaýy, ýerleşiş şol ýerleriň tebigaty bilen ras gelýär. Goňşularam şol etrapyň halklary Otparazlar däl. Öz aýdyşlary ýaly, “ýonma agaç taňryly gäwürler”. Ýagny, buddistler ýa-da hersi bir zadyň şekline uýup ýören köphudaýlylar.

Şeýle-de bolsa, birinjiden-ä Turan ýurdunyň iňňän giň bolandygyny bir ujunyň Týan-Şan daglaryna çenli baryň ýetýändigini, Orta Aziýadan lükgeleýin süýşmezden öňem oguzlaryň şol giňişliklere ýaýrandyklaryny, hut sonuň üçinem şol çäklere Turan diýlendigini we oguz hanlarynyň, şol sanda Oguz hanyňam şol giň ýurduň islendik künjegini mekan tutunyp, merkez edinip ýaşap biljekdigini nazara almagymyz gerek. Galyberse-de Nuh pygamberiň ogly, türki kowumlaryň iň irki nesilbaşysy hasap edilýän, Türküstan ýurdunda ýaşan Ýafysyň ýazlagynyň “Oguznamanyň” salgy berşine görä, Ynanç şäheriniň golaýyndaky Urtakda we Kurtakda (Urdag we Kur dag. Abylgazynyň döwründe bu daglara Uly dag we Kiçi dag diýilýär eken. Ol Ur dagy we Kur dagy Oguz hanyň atasy Gara hanyň ýaýlagy diýip görkezýär. Garahanyň Ur han, Kur han diýen doganlary hem bolupdyr.), gyşlaklarynyň bolsa şol ýerlerden daş bolmadyk Garagumda (Karakurum), Barsuk diýen ýerde ýerleşendigini, şol ýerlerde iki şäheriň: Talas we kyrk sany tylla derwezeli Saýram şäherleriniň bolandygyny hem ýatlamagymyz gerek.

Görşümüz ýaly oguzlar ýurdunyň jugrafiki gerimi diýseň giň. Onsoňam dilden-dile geçip gelen dessanlara, rowaýatlara, gürrünlere gürrüňçiler tarapyndan her döwrüň ruhuna görä ruh goşmak, öz döwrüniň syýasatyna, dini-ygtykatyna, ýaşayn ýeriniň jugrafiýa ýagdaýyna görä ýer-ýurt atlaryny, wakalaryň bolup geçýän ýerlerini üýtgetmek mahsus bolupdyr.

Modeniň öz döwletini hut hytaý sebitlerinde gurandygyna, özüniňem hut şol ýerde ýaşandygyna hiç hili şek-şühbe ýok. Emma azm eden ýurtlarynyň atlary, harby kartasy, tertip-düzgüni, goşun serenjamy, guran döwletiniň çäkleri Oguz hanyň guran döwletiniň ýaýrawy bilenem, tutumy bilenem düýbünden gabat gelenok.

Hun imperatorlygy bary-ýogy gündogarda Manjriýa, Günbatarda Hazar deňzine, aşakda Tibet, ýokarda Ural daglaryna çenli bolan aralygy öz içine alan bolsa, Oguz hanyň döwlet gerimi Demirgazyk Hytaý, Türküstan, Tibet, Hindistan, Orsyýetiň günortasyndaky Emba, Ural, Wolga derýalarynyň aşak akymларыndaky Ural dag gerişleriniň iki tarapyny tutup ýatan daglyk, Demirgazyk Kawkaz, Eýran, Yrak, Şam, Mäsür, Pereňistan ýaly ýerlere baryp ýetýärdi. Şonuň üçinem Oguz han bilen Modeni kybaplaşdyrmaklyga hiç hili esas ýok. Beýtmekligiň özi, gadymy ata-babalarymyzy , şol sanda Oguz hany hem miladydan öňki III asyra eltäge-de elinjek jaýlap gaýdybermekden, gadymy taryhymyzdan öz islegimiz bilen el ýuwup oturybermekden başga hiç zat dälidir.

Ýene bir zada üns bermegimiz gerek. Ýagny, Modeni Oguz han bilen kybaplaşdyrylmagynyň tarapyny tutýanlaryň içinde, Modeniň 202-nji ýylda diňlileri, gypjaklary, gyrgyzlary özüne tabyn edendigini aýdýanlar bar. Modeniň hut özi babatdaky nukdaý nazardn garanynda bu dogrudyr, çünki, onuň döwründe şol agzalan halkyýetler özbaşdak halk hökmünde taryhy sahnada göze ilýärler, emma Oguz han döwründe olaryň ýaňy bir nesilbaşylarynyň orta çykandygy aýdylýar. In bärkisi gypjaklary alyp göreliň. Olar barada Abylgazynyň “Şejeren täräkimesinde” şeýle diýilýär: “...Oguz hanyň bir begi göçün alyp baryp erdi. Özi uruşda öldi. Hatuny gutuldy. Iki suwnuň arasynda han keyinden gelüp erdi. Ol hatun hamyla erdi. Tolçagy tutdy. Gün sawuk erdi. Girmekge öý ýok. Bir çürük ýygaçnyň içinde ogul togurdy hana maglum kyldylar. Erse han aýtdy. Munuň atasy biziň aldymyzda öldi. Gamhory ýok tiýip ogul okundy. Adyny Gypjak goýdy. Gadym türk tilinde içi kawuş ýygaçny gypjak diýerler. Erkendir. Bu wagtda içi kawuş ýygaçny çaçak diýerler. Gara halkyň tili gelmeslikden kafny jim okunurlar. Şol gypjak turur, çaçak diýürler. Ol oglany han öz golunda saklady.

Orus we Olak we Majar we başgut illari ýagy erdi. Ýigit ýetgenden soň han Gypjakga köp nöker berip, il berip o ýakga, Tin we etil suwunyň ýakasyga ýiberdi. Ol Gypjak ýüz ýyl ol ýerlerde patyşalyk kylyp olturdy.

Parça gypjak il anyň neslinden tururlar”. (Abylgazy Bahadur han. “Şejerem teräkime”).

Gyrgyzlaryň aňyrsynyň oguzdygy barada bolsa, Ata Jykyýew özüniň “Orta asyr zamanynda türkmen halkynyň kemala gelşi we gelip çykyşy barada oçerkler” atly kitabynda şeýle ýazýar: “Gyrgyzlar birmahallar Altaýda ýaşapdyrlar. Şol wagt olaryň hany Kirgizkan ekeni. Nesilbaşylaryna bolsa Ukuzkan diýer ekenler”.

Nesilbaşylary özi bolsa, onda Oguz han hasap edilýän, III asyrdan ýaşan Modeniň giden bir halka dönen gyrgyzlary nädip basyp alyp biljekdigini hem özüňiz göz önüne getiriberiň.

Modeni Oguz handyr öýtýänleriň ýene bir tutaryklary – Modeniň ýigrimi dört taýpany birikdirendigi we şol sanyň “Oguznamadaky” oguz taýpalarynyň sany bilen deň gelýändigigi. Käbir taýpalaryň bolsa atlaram gabat gelýärmişin. Goşun serenjamlaram, tertip-düzgünlerem, harby-nyzamlaram meňzeşmişin

Elbetde! Ol ikisi ýagny, oguzlar bilen hunlar aslynda bir halk bolsa şeýle bolman nirä gitsin?! Çünki, ýigrimi dört taýpa oguzlaryň taryhy durmuşynda has irki döwürlerden bäri hereket edip gelýär. Inň bärkisi mundan on-onbäş müň ýyl ozal Alýaskanyň, Bering bogazynyň üsti bilen Amerika kontinentine aralaşandyr öýdülýän gadymy türki taýpalaryň, şindiki indeýleriň “Popol-Wuh” atly mukaddes kitaplarynda hem olaryň gadymyýetde ýigrimi dört taýpadan ybarat bolandyklary, özleriniňem edil “Oguznahadaky” ýaly her biri on ikiden ybarat iki topara bölünendigi barada maglumat berilýär. (B. Orazow. “Watan” gazet. 29-njy sentýabr . 1998ý.) Şonuň üçinem, Hun döwletiniň serenjamy bilen “Oguznamadaky” göze ilýän meňzeşlikleri seljereniňden soň, çañňalyňa ilen çeňňeginiň ujuny bärlik däl-de, gaýtam ondanam aňyrrak, taryhyň has çuňrak ýerlerine tarap taşlamak gerek. Oguz hanyň hersi bir ygtykada uýup ýören ýigrimi dört taýpanyň hemmesini bir ynanja birikdirip, täze bir dini ynanç döredip pygamberlik derejesine ýeten, asly türki bolmadyk köp-köp halkyýetleri hem özüne tabyn etmek arkaly ägirt uly federatiw döwlet guran, inňän gadymy şahsyýetdigine ynanmagymyz gerek.

Oguz han külli oguzy köphudaýlylykdan, birnäçelerini bolsa buta uýup ýörmekden halas edip, bir hudaýlylyk dinini – Gök taňra bolan ygtykady girizýär. Ýagny, Asmany Hudaý – Taňry diýip ygylan edýär.

Bu hadysa Oguznamada görnüp dur. Onuň uýgur wariantynda Oguz han şeýle diýýär:

Eý, ogullar , men köp ýaşadym,
Uruşlary men köp gördüm,
Naýza birle köp ok atdym,
Aýgyr birle köp ýöredim,
Duşmanlarymy men ýyglatdym,
Dostlarymny men güldürdim,
Gök taňryga gulluk etdim,
Sizlerge berýän men ýurdum.

Şeýlelikde adamzat taryhynda Nuh pygamberden soň ilkinji gezek monoteizmiň düýbi tutulýar. Şu çaka çenli politeizme, ýgny köphudaýlylyga ilkinji zarba uranlar ýewreýler diýip düşündirýärler. Gürrüň miladydanozalky II müňýyllykda Musa pygamber tarapyndan döredilen iudaizm barada barýar. Emma Oguz hanyň Gök taňrysý ondan has irräkdir.

Gök taňra uýýanlara tä yslama çenli “gök türkiler”, “gök oguzlar” diýilipdir. Taňryçylygyň hem edil yslam ýaly birhudaýlylygy, taňryny tanamaklygy ündeýändigini üçin, oguzlaryň aglaba bölegi soň yslama höwes bilen kabul edipdirler.

Taňryçylyk ygtykadyndan galan sözler türkmenlerde şu günki günem edil öz döwründäkisi ýaly ulanylýar. Taňry sözi yslamyň ündeýän Allasy bilen bir hatarda durýar. Mysal üçin: “Eý, Taňrym!” (“eý, Alla!, Eý, Huda-aý!), “Taňryýalkasyn!” (Allaýalkasyn), “Taňrynyň haky üçin!” (Allanyň haky üçin), “Taňrysny tanamaz” (Allasyny tanamaz), “Bikärden taňry bizar” (Bikärden Hudaýam bizar) we ş.m.görşümüz ýaly, Oguz han ýeke bir güýçli oguz döwletiniň düýbünü tutmak bilen çäklenmän, eýsem umumyadamzat aňynda uly öwrülişik döreden birhudaýlylyk dininiň hem düýbünü tutujydyr.

Modeniň terjimehalynda welin beýle uly dereje ýok. Goşun serenjamynyň oguzlaryňka meňzeşdigine garamanan, onuň guran döwleti Oguz han türkmeniňkä görä ýeke bir çäk taýdan ujypsyz bolman, eýsem, gowşak hem bolupdyr. Çünki, köşkdäki tertip-düzgünleriň köpüsi milli häsiýetlere esaslandyrylmandyr-da, hytaýlylardan göçürilip alnypdyr, öz-özlerinden göwünleri hoş bolupdyr, birek-biregiň öwgüsine meýmireşmek keseline uçran Hun serkerdeleri ýurdy diýseň biweçlik bilen dolandyrypdyrlar. B ýadaý olary L. N. Gumilewiň sözleri bilen aýtsak,

“zoraýakdan siwilizleşdirilen warwarlara meňzedipdir” we taryhy nukdaý nazardan alanyňda, döwlet iňňän basym dargapdyr.

Eýsem, şu döwletiň gadymyýetde ady äleme dolan, Şeýdaýynyň aýdyşy ýaly “kyrk şäherden hyraç alan”, Oguznamadan, agzeki rowaýatlarda we beýleki çeşmelerden görnüşi ýaly, ýer togalagynyň iki ýüzüne-de ýörüş eden oguzlaryň oguz döwletine, Metde hanyň bolsa şol uly döwletiň başynda duran meşhur Oguz hana meňzeýän ýeri barmy?

Elbetde ýok! Aslynda, gadymy taryhçylaryň içinde Modeni Oguz handyr diýenem ýok. Ol gürrüň başda belläp geçişimiz ýaly, soň ýüze çykdy.

Howwa, Oguz han gadymyýetden gözlenmelidir. Şonuň üçinem, gözleg we maglumat hökmünde şeýle hem sözümüz gury bolmaz ýaly Oguz hanyň ýaşan döwri barada biziň özümiziňem gyzykly bir çaklamany orta atasymyz gelýär.

Rim ýazyjysy Warronyň berýän maglumatlaryna görä, miladydan ozalky 2130-njy ýylda Ogigus atly bir hökümdar ýunanlar ýurdunyň (Gresiýa) Beotiýa welaýatyndaky Fiw şäherini esaslandyrypdyr. Has gyzykly ýeri, onuň serkerdelik eden halkam “oguguslar” diýlip atlandyrylypdyr.

Şeýle hem tutuş Beotiýa welaýaty “oguguslar ýurdy”, gurduran şäherem “oguguslar şäheri” diýlip atlandyrylypdyr. Bu bolsa Ogugusyňam, oguguslaryňam hakyky ýunanlar däl-de, gaýry ýurtdan gelendigini aňladýar.

Açyk pyşgyrmanan, öňürti ýene bir mysala ýüzleneliň. Ýagny, edil şol döwür, miladydan ozalky III müňýyllygyň başlarynda, II müňýyllygyň ahyrlarynda Miken-Krit medenýeti pese düşýär. Muňa bir tarapdan ýunanlaryň özleriniň Kiçi Aziýa eden üznüksiz hem surnukdyryjy uruşlary sebäp bolan bolsa, ikinji tarapdan gündogar çeşmelerinde “deňiz adamlary” diýlip atlandyrylýän haýsydyr bir halkyň ýunanlar ýurduna çozup girendigi sebäp bolýar. Ana, şol “deňiz adamlaryny” oguzlara ýanamak üçin bizde şeýle bir tutaryk bar: ýagny, has irkiräk döwürlerde Aral deňzi “Oguzlar deňzi” diýlip, şol deňziň boýunda ýaşaýan halklar bolsa, “deňiz adamlary” diýlip atlandyrylypdyr.

“Deňiz adamlary” sebäpli Krit, Miken medenýetiniň pese düşen döwrem, Ogugusyň Fiw şäherini gurduryp, Beotiýa welaýatyny “oguguslar ýurdy” diýip ygılan eden döwrem oguzlaryň – öküzleriň – turlaryň ilki Öküz derýasynyň (häzirki Tejen derýasy), soň Oks derýasynyň (häzirki Amyderýa) boýlaryndan örnäp, Oguzlar deňziniň, ýagny, häzirki Aral deňziniň degrelerine aralaşan döwürlerine, miladydan ozalky II müňýyllygyň

ahyrlaryna, III müňýyllygyň başlaryna gabat gelýär. Türki halklar bolsa, bilşimiz ýaly, Kiçi Aziýanyň üsti arkaly arap, semit, ýunan, pereň ýurtlary bilen has irki zamanlardan bäri “iş salyşyp” gelipdirler. Bu taryhy hem jugrafiki giň gerim “Oguznamada” hem öz beýanyňy tapypdyr.

Eýsem-de bolsa, şol Ogugus diýilýän serkerde dünýäniň çar künjüne ýörüş een Oguz han, oguguslar bolsa oguzlar bolaýmasyn?

Şu pikirimize goltgy bermek üçin biz 1950nji ýylyň 3-nji fewralynda, AGPI-niň ylmy konferensiýasynda eden çykyşynda alym S. P. Tolstowyň hem oguzlaryň baryp-ha ant eýýamynyň awtorlary tarapyndan “augasiler” diýlip atlandyrylandygyny habar berendigini hem agzap geçmek isleýäris.

Pikirimizi has berkider ýaly şeýle bir Mantyky oýlanma ýol bereliň. Ýagny, eger-de Aleksandr Makedonskiý döwründe ýunanlar Türkmenistanyň häzirki çäklerine gelip, Orta Aziýa Aleksandriýasyny (Isgendergala) gurduran bolsalar, oda olardanam has ir äleme dolan oguzlar ýunanlar ýurdunda oguzlar şäherini gurduryp bilmezlermi? Oguz-türkmen taýpalary seljuk soltanlarynyň ýolbaşçylygy astynda Kiçi Aziýa – Ruma baranlaryndan soň, Marko Polo ýaly dünýä belli syýahatçylar ol ýeri: Türkmenleriň ýurdy” diýip atlandyrypan bolsalar, onda oguzlardan ýaňa ýer çabgalana dönen Beotiýa welaýatyny taryhçylar, syýahatçylar “oguzlar ýurdy” diýip atlandyryp bilmezlermi? XV asyrdan Hindistanda ýaşap geçen türkmen şahyry, serkerde we döwlet işgäri Baýram han Deli şäheriniň bir derwezesini “türkmen” derwezesi diýip atlandyran bolsa, onda oguzlar ýunanlar ýurdunda gurduran şäherleriniň bir derwezesini “oguzlar derwezesi” diýip atlandyryp bilmezlermi? Aslynda, şu edähet oguzlaryň türkmenleriň gadymdan bäri baran ýerlerinde ýöredip gelen özboluşly ýörelgeleri bolaýmasyn diýip güman etsek bolmazmyka? Serkerde Makedonsiý şu sebitlere gelende-de Beýik oguz serkerdesi Oguz hanyň ters yzyny çalyň, oňa jogap hökmünde ýörüş edendir diýen ýaly düşüňjä iýýanymyzda bolmazmyka?

Elbetde, bu zatlary aňyryň bilen takykklamagam, tassyklamagam gelejegiň işi. Onda-da biz ýaly höwesjeň däl-de bilermen, alym kişileriň işi. Ýöne, şunda esasy nygtamakçy bolýan zadymyz, miladydan ozalky III asyrdan ýaşap geçen, ýaşy iki ýarym müňe-de ýetmeýän, Hun serkerdesi Mode hanyň hiç bir jähtden Oguz han bilen kybaplaşmaýandygy, kybaplaşyp-da bilmejekdigi, Oguz hanyň taryhyň has aşaky gatlaklaryndan gözlenmelidigi. Şeýle hem biz entek “türkiler” atly has üstkiräk gatlaklarynyňam üsti doly açylmadyk taryhy gatlaklaryň astynda “turlar”, “oguzlar” atly has uly,

galyňdan-gayň gatlaklaryň ellenmän, diňlenmän ýatandygyna, bu babatda bütindünýä taryhyny öwreniji alymlaryňam, alymlarymyzyňam gelejekde iňňän uly, köp-köp açyşlar etjekdiklerinie, Aleksandr Makedonskiniň, Çingiz hanyň, Demir agsagyň, Napelonyň ýörişleriniň öwrenilişi kimin Oguz hanyň taryhy ýörüşleriniň hem iru-giç jikme-jik taryhy hem ylmy nukdaý-nazardan dogruçyl we doly öwreniljekdigine, umumyadamzat ylmynyň aň baýlygyna öwrüljekdigine, gadymy Ýunan, Müsür, Şumer, Wawilon, Assiriýa döwletleriniň öwrenilişi kimin Oguz han tarapyndan berkarar edilen gadymy oguz döwletiniň, Turan ýurdunyň taryhynyň-da has ykjam öwreniljekdigine nyanýandygymyzy buýsanç bilen belläp geçmek isleýäris.

Çünki, häzir iň gadymy medeniýet hökmünde ýunan, rim, müsür medeniýeleri öwrenilýän hem bolsa, edebiýatyň, sungatyň iň uly irki hem kämil nusgalarynyň Gündogardan, hususan-da Orta Aziýanyň çäklerinden (Turandan), türki halklaryň ýaýran, örnän ýerlerinden, şol halklaryň medeni miraslarynyň içinden çykjakdygyny ýewropa alymlary bireýýämden bäri tassyklaşyp gelýärler.

Şonuň üçinem, şol uly tutuma öňi bilen biziň özümiziň ýapyşmagymyz özümiziň goşant goşmagymyz gerek. Düýrügip oturman, akyl ýaltalygyna ten bermän, elimiziň, gözümiziň yetmeýän ýerlerini aňymyz bilen sermelemegimiz, seljermegimiz gerek.

Iň bärkisi, mundan dört müň ýyl ozalam Turan atly uly bir ýurtda ýaýnap ýören turlaryň – türkileriň – oguzlaryň – türkmenleriň halk hökmünde dünýä gelen döwrüni, atlarynyň, şahsyýetleriniň ýüze çykan möwritini kimdir biriniň ýüzugra aýdyp goýberen çaklamasyna esaslanyp düýn-öňňine getirjek bolup oturman, gaýtam, ewolýusion ösüşlerini, özgerişlerini, takyk derňemegimiz dünýä möçberinde ykrar etdirmegimiz gerek. Ýogsam ýene-de müň ýyldan soň kimdir biri Metde hanyň, ýagny, Modeniň, hytaý çeşmelerindäki Mao Dun adynyň ortasyna atdan lykda ýa bilgeşländen “Sze” sözünem goşup goýbär welin, ine onsoň oguzlary has ýigdeldesi gelýän kişileriň käbirleri: Oguz han ýigriminji asyrda Hytaý kompartiýasynyň başlygy wezipesinde işlän Mao Sze Dun boaýmasyn diýen soragyň üstünde kelle döwmeli bolarlar we özlerinem, Oguz hanam oňaýsyz ýagdaýa salarlar.

6. Türkmeniň ahwaly

*Golýazmany okap, degerli masla-hatlary
berendikleri üçin alymlar Ýazgylyç Orazgylyjowa,
Ata Jykyýewe, Nazar Gulla çyn ýürekden
minnetdarlyk bildirýärin.*

Awtordan

*Ýandakdan pes, dagdan belent
Boldy türkmeniň ahwaly...”*

Şeýdaýy

“Gol biter, gol ýiter...”

Türkmen halk nakyly

Türkmen halkynyň gelip çykyşy barada alymlar dürli-dürli pikirler ýöredýärler. Mysal üçin XIX asyr alymy N. A. Aristow, akademik W. W. Bartold, türkmen edebiýatçysy Rahman Rejepow dagy we beýlekiler türkmenleriň ata-babalarynyň oguzlardygyny, asly mekanlarynyň bolsa häzirki Mongolystanyň, Gyrgysystanyň çäginde ýerleşýän Talas, Selenga töwerekлерidigini, Orhan-Ýeniseý derýalarynyň boýlarydygyny nygtasa, professor Nazar Gulla we onuň ylmy şägirdi (aspiranty) Begmyrat Gereý (Germeniýa) dagy türkmenleriň aňyrsy has irki halklara – arilere we şumerlere hem dahylly bolaýmagynyň ahmaldygy barada pikir ýöredýärler.

Orta Aziýa halklarynyň etnografiýasyny we arheologiýasyny öwrenmekde uly işler bitiren S. N. Tolstow bolsa, türkmenleriň ata-babalary Syr derýanyň aşak akymlarynda ýaşapdyrlar diýen düşüňjä eýeripdir.

XV asyr pars taryhçysy Mirhond, XV asyr taryhçysy Reşediddin dagy hem “türkmen” sözem, türkmen halkam oguzlar häzirki Türkmenistanyň çäklerine gelenlerinden soň döräpdir diýen pikirde bolupdyrlar.

Pakystanly alym A. H. Dani türkmen taryhy esasan seljuklar zamanyndan başlanýandyр diýse, alymlaryň başga bir topary häzirki türkmen halky halk hökmünde XVI asyrlarda kemala gelipdir diýen düşüňjä gol ýapýar.

Biziň aňrymyzy has irki halkyýetlere – mundan otuz müň ýyl ozal Alýaskanyň üsti bilen Amerika kontinentine aşan halklara – häzirki indeýlere dahylly etjek bolup ýörenlerem bar.

Emma soňky wagtlarda käbir türkmen alymlary düýbünden başga pikiri öňe sürdüler. Olardan Marat Durdyýew türkmenleriň aňyrsynyň arilere, şumerlere-hä däl, eýsem oguzlara-da doly derejede dahylly däldigini, şol sebäpdenem türkmen halkynyň gadymy mekanyny Talasdan, Selengadan, Altaýdan ýa Sibirden däl-de, hut şu toprakdan, kökünü bolsa dah, massaget, alan, as, girkan, margian, parfian ýaly gadymy, eýran dilli ýerli halkyýetleriň kökünden gözlemelidigini tüýs ýürekden syzdyrsa, görnükli etnograf Ata Jykyýew onuň pikirini umuman goldaýar, emma türkmen halkynyň kemala gelmeginde oguzlaryň ikinji derejeli rol oýnandygy baradaky pikir bilen welin ylalaşmaýar.

Garaz, pikir, garaýyş kän. Emma bu howply hadysa däldir. Gaýtam gowudyr. Çünki näbelli meseleler elmydama-da jedelli çekeleşikler, gözlegler arkaly çözülýändir.

Eýsem bu çaklamalaryň haýsysy dogruka?

Muňa çürt-kesik jogap bermek kyn. Ýöne, gürrüňlerine goşulýandygymyz üçin alymlardan ötünç soramak bilen, her-hal öz bildigimizi aýdyp geçmekligi ýüregimize düwdük.

Taryh hronologiki yzygiderliligi gowy görýär. Şonuň üçinem biz şu çaka çenli dowam edip gelen: Oguzlar gadymy türki taýpalardan gelip çykypdyr, diýen düşüňjani ýüzugra ret edip, oguzlary gadymy türki taýpalardan has irki zamanlara geçirýäris.

Şeýlede bolsa oguzlar barada “Oguznamadan” başgsa göze dürtülip duran taryhy çeşmäniň ýokdugyna görä, oguz taryhyny türkiler taryhynyň üsti bilen aýlap almaga mejbur bolýarys.

Türkiler barada gürrüň etmek üçin bolsa, hökmany suratda hunlaryň, gunlaryň taryhyna ýüzlenmeli.

Eýsem hunlar kim?

Hunlar – dürli taýpalardan emele gelip, moladydan öňki II asyrdan kuwwatly döwlet guran gadymy halkyýetdir. Şol dwürler olar hytaý bilen ýanaşyk ýatan giň sährada ýaşapdyrlar. Meşhur türkşynas L. N. Gumilew bu sährany – umman sähra (welikaýa step) diýip atlandyrýar. Onuň ýazmagyna görä, Umman sahra diýseň sowuk hem-de gurak bolupdyr. Emma şeýle ýowuz şertlerde ýaşandyklaryna garamanan hunlar Aziýany özüne bakna

etmek üçin dört asyrlap yzygiderli hüjüm eden Han dinastiýasynyň güýjüni birsyhly yza serpikdiripdirler we tutuş Ýewraziýa kontinentini Hytaý agressiýasyndan gorapdyrlar.

Miladydan öňki 133–93 ýyllarda bolsa olar Hytaýa garşy resmi döwlet hökmünde uruş alyp barypdyrlar.

Uruş halky surnukdyrypdyr. Esasanam halkyň öňe çykan ogullary heläk bolupdyrlar. Çünki, olar elmydama söweşiň öň hatarynda bolupdyrlar. Öz halkyna azatlyk äberipdirlerem emma agyr ýitgilerden aýňalmak kyn bolupdyr.

Taryhy mütdet bilen deňeşdireniňde onçakly uzaga çekmedik Hun döwleti I asyrdan ýene-de kuwwatlanyp başlapdyr. Şeýlede bolsa batyrlыgy, edermenligi bilen Hytaý ýaly güýçli döwlete garşy durmaga, gozgalaň turzup, özbaşdaklygyny gazanyp, döwlet gurmaga gaýraty çatan hunlaryň öz döreden döwletlerini saklamaga ukyplary ýetmändir. L.A. Gumilewiň ýazmagyna görä, täze imperiýanyň döwlet guruluşyny olar hytaýlylardan göçürip alypdyrlar. Köşkdäki tertip-düzgünler, ýöredilýän dessurlar Han monarhiýasynyň düzgünlerine kybapdaş bolupdyr. Köp asyrlyk ruhy medeniýeti, döwleti edara ediş endikleri bolmadyk hunlar zoraýakdan siwilizasiýalaşdyrylan warwarlara öwüripdirler. Serkerdeleriň häkimlik söýüjiligi, tekepbirligi we gedemligi, esgerleriň biweçligi ýaňy bir aýaga galyp barýan hun döwletiniň lagşamagyna getiripdir. Üstesine, käbir toparlarda göz-görtele Hytaýa ýan bermek meýli döräpdir.

Netijede, hunlar bilen hytaýlylaryň etniki taýdan garyşmak prosesi başlanypdyr.

Emma hun döwletini – döwlet hökmünde gutarnykly derbi-dagyn eden hytaýlylar däl-de, häzir ýok bolup giden, ýöne taryhda “sýanbi” ady bilen belli, Umman sährada hemişe hunlar bilen bäsleşip gelen söweşeň halkdyr. Has irkiräk döwürde olary: “Sarbi, Sarwi, Sirwi...” diýip atlandyryýan ekenler¹.

---

¹ Hun döwletiniň sýanbiler tarapyndan syndyrylmagy III asyryň başlaryna degişli bolup durýar we şondan soň hunlar dört bölege bölünýärler.

Birinji bölek : has gaýduwsyzlary – häzirki Gazagystabyň sähralyklarynyň üsti bilen Ural hem Wolga derýalarynyň aralygyna tarap gidýärler we şol ýerde urglar hem-de sarmatlar bilen garyşýarlar. Ine, şulary hem Aziýada galan hunlardan tarawutlylykda “gunlar” diýip atlandyryýarlar.

Ikinji bölek: az güýçli hunlar – Tarbagataýda otnaşýarlar we Ýedisuwy /Semireçe/ eýeleýärler.

Üçünji bölek: Beýik Hytaý diwarynyň iki tarapynda mesgen tutupdyrlar. /Şänsi, Ordos, Alaşan/ Olar bilen UMMAN SÄHRA arlykda bolsa, sýanbiler ýerleşýän ekeni. L.N.Gumilew. “Хунны – в Китае” Изд-во «Наука» М., 1974 г./

Sýanbiler hem edil hunlar ýaly Hytaý medeniýetiniň täsirine düşüpdirlir. Hunlaryňky ýaly hatda çarwa medeniýeti hem bolmadyk sýanbileri täsirilenme belasy hasam erbet ýagdaýa salypdyr. III asyrda Umman sährada emele gelen elhenç gurakçylyk bolsa olary Hytaýyň demirgazyk düzlüklerine tarap süýşmäge mejbur edipdir. Şol ýerde olar aborigenler bilen tükeniksiz tutluşyga giripdirler. Öň birek-birekden üzňe ýaşan, kökleri bir bolmadyk bu iki halkyň ikisem tas gyrlyp gutarara gelipdir.

Netijede, sýanbili Tufa Fan Ni 439-njy ýylda öz taýpasynyň uly bolmadyk bölegini Gobi sáhrasynyň demirgazyk degrelerine tarap alyp gidipdir.

Başga bir sýanbili Aşyna bolsa, baş ýüz öýlünden ybarat göçüň öňüne düşüp, Altaýyň günorta eňňitlerine aralaşypdyr. Onuň şol, “baş ýüz” öýlüsi hunlaryň we sýanbileriň hytaýlylardan basyp alan dürli taýpalarynyň garyşmagyndan emele gelen topar ekeni.

Şu gaçgak toparlaryň ikisem orta asyrlarda iki sany güýçli döwletiň – Tibet imperiýasynyň hem-de beýik Türk hanlygynyň döremegine sebäp bolupdyr.

Hytaýlylar Aşynanyň golastyndakylara: Tu-kýu” diýipdirler. Alym T. Pello bu sözi “türk-ýut” /türküt/ diýip terjime edipdir. L. N. Gumilew hem “türk” adyny alan soňky türkilerden tapawutlandyrmak üçin, öz işinde olary “türkütler” diýip atlandyrýar.

“Türk” diýmek hytaýça “güýçli”, “çydamly” diýen düşüňjäni aňladypdyr. Onuň yzyndaky “üt” goşulmasy bolsa mongol dilinden geçipdir we köplük Manysyny beripdir.

Türkütleriň serdary han Aşynanyň ady bolsa – möjek diýen Mana eýe bolupdyr. Mongol dilinde “şono”, “çino” görnüşinde aýdylypdyr. Öňüne goşulan “A” bolsa Hytaý diliniň goşulmasy bolup durýar we goşulan sözüni has hormatly edip görkezýär.

Şeýlelikde, Aşyna – akyllý möjek diýmekdir. Araplar bu sözi “şane” görnüşinde ýazypdyrlar. Hytaý awtorlary “türk hany” we “möjek” sözüni sinonim hasaplapdyrlar.¹

Diýmek, “türk” sözi Aşynanyň “baş ýüz öýlüsi” taryhy arena çykandan soň, has takygy Ý asyrda şolaryň ady hökmünde ýüze çykypdyr. Ýöne, olar şol wagt entek öz sýanbi dillerinde, ýagny gadymy mongol dilinde gepleýän ekenler.

¹ L.N.Gumilew. «Древние тюрки» Изд-во «Наука» М., 1967 г. /Mundan bu ýana bu iş “Др.т.” diýip görkeziljekdir/

Aşynanyň ornaşan ýerinde gelip çykyşlary boýunça hunlardan bolan, soň “türki dil” adyny alan dilde gepleýän, “L.N.Gumilewiň aýtmagyna görä, Sary deňziň boýundan örnän gaýdan dürli taýpalar ýaşaýan ekeni. Aşynanyň “baş ýüz öýlusi”, ýagny türkütler, ana şol ýerli aborigenler bilen garyşypdyrlar we ýüz ýyl geçip-geçmänkä hytaýlylar tarapyndan özlere dakylan “tu-kýu”/türküt, türk/ adyny olaryňam boýunlaryna atypdyrlar. Emma olara juda azdyklary üçin özlere ýerli halkyň dilini kabul edip alypdyrlar.

Görşümüz ýaly, asly hytaýlylardan, hunlardan, sýanbilerden bolan Aşynaňkylar öz atlaryny, asly hunlardan bolan aborigenler bolsa öz dillerini orta goýup, täze bir halkyýeti – türk halkyýetini emele getiripdirler.¹

Şol döwürler Altaýdan uzak Günbatarda oguzlaryň, kanlylaryň (ganlylaryň), bejeneleriň eýýäm özbaşdak halk hökmünde ýaşap ýörendiklerini saňa ýetirmek, hormatly okyjy, bizi esasy maksadymyza – oguzlaryň türkütlere görä has gadymy halkdygy, asyl-ha şolardan gelip çykmandyklary gaýtam olaryň gözbaşynda durandyklary baradaky söhbedimize golaýlaşdyrýar.

Bejeneler, kanlylar kimin käbir kabyllary hem şol döwürde aýratyn halk hökmünde ýaşap ýören bolsalar, onda oguzlaryň özläriniň “türkütlerden nijembir asyr ön kemala gelendiklerini indi özüňiz göz önüne getiriberiň.

Şeýle bolsa onda orta asyr taryhçysy Mahmyt Kaşgarly tarapyndan orta atylan: “oguzlar türki kabyllaryň biridir” diýen düşünje nireden peýda bolduka?

Bu – biziň pikirimizçe şeýleräk bolmaly.

Ýagny, täze dörän türki kowum şol döwür dumly-duşa iňňän çalt ýaýrapdyr. Orhon-Ýeniseý türkleriniň gol ýaýradan meýdany Gündogarda demirgazyk Hytaýdan başlap, Günbatarda Wizantiýa çenli, Demirgazykda Manusin çöketliginden başlap Týan-Şan daglaryna çenli baryp ýetipdir. Şol döwürde türkilere goşulan halklaryň ählisine keseki ýurtly syýahatçylar we taryhçylar tarapyndan “türkiler” diýlipdir. Araplar Sogduananyň demirgazygyndan başlap Orta hem Merkezi Aziýanyň ähli çarwalaryny

¹ V a. “türk” ady bilen dünýä arenasyna çykan bu täze halkyýet 546-658-nji ýyllarda. Birinji – Gündogar Türk hanlygyny döredipdirler. /Türkütler/.

678-747-nji ýyllarda bolsa, ikinji – Günbatar Türk hanlygyny döredipdirler. Asmana, ýagny, göge uýýandyklary üçin olara “gök türkler” diýipdirler. Olaryň soňky ykballary ine, şeýleräk bolupdyr:

756-njy ýylda, Ikinji Türk hanlygy ýykylandan dokuz ýyl soň, türkleriň bir bölegi-hä türk hanlygyny ýkan uýgurlara goşulýarlar, Hytaýyň serhet ýakasynda galan türkler bolsa, Tan dinastiýasynyň imperatoryna garşy gozgalaň turzan hytaýlylara goşulýarlar we şolar bilen birlikde kül-peýekun bolýarlar. Şeýdibem, turwbaşda “türk” adyny alan hakyky türkler ýer yüzünden gutarnykly yok bolýarlar. L.N.Gumilew. “Др.т.”

haýsy dilde gepleýändiglerine garamanan “türkiler” diýip atlandyrypdyrlar. Şondan soň türki dil olaryňam umumy, özbaşdak diline öwrü;ipdir.

Türki sredanyň ýer ýüzüne hakykatdanam inňän çalt ýaýrandygy barada W.W.Bartold şeýle ýazýar: “Ähli türkiler eýýäm VI asyrdan Wizantiýanyň, Hytaýyň, Eýranyň serhetlerinde bir adam ýaly hereket edýärdiler. Soň türki dil adyny alan gadymy dilde has irki döwürden bäri gepläp gelýän oguzlaryňam şol uly gurluşdan çetde durmandyklaryny güman etmek kyn däl”.

Taryhy çeşmelere, Orhon-Ýeniseý-Talas ýazgylaryna göz aýlanyňda, türki sredanyň içinde oguzlaryň esasanam “üç oguz”, “dokuz oguz” bölümleri göze ilýär. Şonuň üçinem, in bolmanda oguzlaryň şu bölekleriniň beýik Türk hanlygyna girendiklerine ynanmak mümkin. Oguzlaryň “dokuz oguz”, “üç oguz” bölümleriniň hakykatdanam Beýik Türk hanlygyna girendikleri baradaky maglumata L. N. Gumilewiň “Gadymy türkiler” atly işinde hem duş gelmek bolýar. Ýöne ol muny: “Dokuz oguz – dokuz sany taýpa bileleşigini emele getiren uýgurlardyr, “üç oguz” – üç sany taýpa birleşigini emele getiren garlyklardyr” diýip, düýbünden ters düşündirýär. Türk hanlarynyň hormatyna ýazylan ýazgylardaky duş gelýän “oguz” sözüne hem ol oguz halkynyň ady hökmünde däl-de, “taýpa” Manysyny berýän “budun” söz aňlatmasy hökmünde garaýar we ol iki sözün aratapawudyny şeýleräk düşündirýär: ýagny, türkiler tarapyndan boýun egdirilen uýgurlar türkileriň öz içinden çykan taýpa däl-de, olara goşulan il bolup durýar, şonuň üçinem olar türkiler budun /il/ bolýarlar, emma özleriniň içki düzgün-nyzamlaryny, özboluşlylygyny saklandyklary üçin “oguz” bolmaklygy bes etmeýärler” diýýär.

Bilge hanyň: “dokuz oguz halky meniň öz halkymdy” diýen meşhur sözüne hem ol: “dokuz oguz halky maňa bakna ildi” diýen Manyda garaýar.

Edebiýatçy Rahman Rejepow bolsa hut, şol sözi üçin Bilge hany oguz hasap edýär. Ol 747-nji ýylda ikinji Türk hanlygyny ýykan Moýun Çory hem köp alymlaryň çak edişi ýaly uýgur hasap etmeýär. Gaýtam tersine, oguz hasap edýär we döwlet başyna Moýun Çoryň geçmegini türk hanlygynyň syndygy däl-de, dowam etdirildiği diýip düşündirýär. Delil hökmünde Moýun Çoryň hut öz sözlerinden şu aşakdakylary mysal getirýär: “Wernuwşis ostanowilsýa lagerem, a ýa sobral i soedinil moý sobstwennyý narod “dewýat oguzow”. Rahman Rejepow türki hanlaryň köpüsiniň oguzdygyny, atlarynyňam türkmen atlarydygyny öwran-öwran nygtaýar. Ol

Ýe. Malowa salgylanyp Othon ýazgylarynyň dilini hem oguz dili hasap edýär¹.

Oguzlaryň hakykatdanam türk hanlygyndan çetde durmandyklaryny Tonýukuk hormatyna ýazylyan ýazgydaky: “Türk Bilge kagan türk syr buduny oguz buduny içigi oldur” /Türk hany Bilge kagan türk syr halkyny we oguz halkyny beýgeldip otyr/ diýen sözler hem subut edýär.

Ýöne şu ýerdäki “oguz buduny” diýen söze aýratyn üns beriň. Egerde L. N. Gumilewiň aýdyşy ýaly oguz sözi hem “budun” ýaly “taýpa” Manysyny aňladýan bolsa, onda şol iki söz şu ýerde reňkdeş gelýär we ikisem “taýpa”, diýen manyny berýär. Netijede bir söz iki gezek gaýtalanýar. Biziň pikirimizçe bu ýerde “oguz” sözi halkyň ady manysynda, “budun” bolsa “halk”, “il” Manysynda gelýär. Ýagny, “oguz halky”, “oguz ili”. Diýmek, türk hanlygynyň içinde türkütler bilen oguz ili hem deň derejede hereket edýär. Türk hany Bilge kagan oguz ilinem türk halky bilen deň derejede görýär. Ikisinem deň beýgledýär.

“Oguz” sözünüň “taýpa” manysynda gelýändigini baradaky söhbetiniň soňuny L. N. Gumilew şeýleräk jemleýär: “Şeýlelikde “oguz” sözi başda “taýpalar” Manyny aňladyp, soň etniki ada öwrülipdir. Soňabaka “budun” sözi kimin o-da öz ähmiýetini ýitiripdir we türkmenleriň legendar nesilbaşysy Oguz hanyň adyna öwrülipdir”, In geň ýerem, oguzlaryň türkilerden uzak günbatarda aýratyn halk hökmünde ýaşap ýörendiklerini hut özüniň salgy berýändigine garamanan L. N. Gumilewiň oguzlaram, Oguz hanam türk hanlygynyň içinden, täzedan howaýy ýerden döretjek bolup ýörmesidir.

L. N. Zgumilewiň bu pikirini hormalty alymymyz A. Jykyýew hem goldaýar². Ol muny gadymy türki çeşmelerde “oguz” sözünüň has at hökmünde duşmaýandygy bilen delillendirýär.

“Oguz” sözünüň başda has at bolup, soňam giden bir halkyň adyna öwrülendigini köre hasa edip duran subutnamalary tapmak elbetde kyndyr. Belki-de ol subutnamalar gadymy hytaý ýazgylarynda, Oguz hanyň azm eden

¹ Rahman Rejepow. “Gadym türkmen edebiýaty” asg. “Ylym” 1191 ý.

Orhon-Ýeniseý we talas ýadygärlikleriniň diliniň häzirki zaman türkmen diline iňňän golaýdygyna, sintaksisine we fonetikasyna juda ýakynydygyna, “Othon-ýeniseý” ýazuw ýadygärlikleriniň öwrenilişi” atly makalasynda gazak alymy Guboýdolla Aýdarow hem tassyklaýar. /Seret: “Edebiýat we Sungat” 20. 07.1984 ý./

Gadymy türkileriň häzirki türkmen dilinden sähelçe arhlarak gürlandiklerini, şonuň üçinem gadymy türki dili öwrenenlerinde deňeşdirme üçin hut türkmen diliniň şiwelerini ulanandyklaryny O. Süleýmanow, W. Sewortýan, A. M. Şerbak ýaly görnükli alymlar hem tassyklaýar.

² Ata Jykyýew. “Orta asyrlarda türkmen halkynyň kemala gelişi we gelip çykyşy barada oçerkler” Aşgabat. “Türkmenistan” 1991 ý. /Mundan bu ýana bu iş “oçerkler” diýlip görkeziljekdir./

ýurtlarynyň kitaphanalarynda bize garaşyp ýatandyr, belki-de ol subutnamalar oguz iliniň iňňän gadymylygy hem-de dogup-dörän çarwa halk ekendigi zerarly hiç hili ýazga geçmän, diňe meşhur “Oguznamanyň” üsti bilen dilden-dile geçip gelendir. Çünki, şol eposda Oguz hanyň ýörüşleri jugrafiki taýdan diýseň takyklyk bilen görkezilýär. Eposda seljuklar döwri Oguz hanyň adyna ýöňkelendir, diýip pikir etmegem mümkin däl. Çünki, Oguz hanyň Demirgazyk Hytaý, Tibet, Hindistan kimin azm eden ýurtlary seljuklaryň giden ugrundan düýpgöter ters tarapda. Ýeňsede.

Oguz han döwri iňňän gadym eýýämlaryň gatyndan gözlemelidigini Abyl-Gazam salgy berip otыр. Ol Oguz hany mundan baş mün üç ýüz ýyl ön ýaşap geçen eýran şasy Keyumers bilen döwürdeş edip görkezýär.

Siňe syn etseň Reşideddinem Oguz taryhyny miladydan önki VIII asyra degişli edýär. Bu-da hele-müçe möhlet däl. Folklarçy Ata Rahmanow bolsa Oguz hanyň ýaşyny alty – ýedi mün ýyla ýetirýär. /Şu barada professor Nazar Gullanyň pikirini biz yzda aýdarys./

Oguz hanyň taryhy şahsyýet bolandygyny türki halklaryň eponim, ýagny dünýä arenasyna öz serkerdeleriniň ady bilen çykyş dessury boýunçada aňlamak mümkin. Mysal üçin: seljuklar, osmanlylar, gypjaklar we ş.m. Türk, oguz taryhy bu dessuryň çöwre ýüzünem bilýär. Ýagny alp ärleriň öz halkynyň, taýpasynyň adyny alan wagtlaram az däl. Salыр Gazan, Bükdüz Aman, Garadäli gökleň, Oraz Salыр we ş.m.

Öküzleriň, oguzlaryň önüne çykan Oguz hanyňam şu çöwre dessur boýunça öz halkynyň adyny alan bolmagy mümkin. Öküzler barada biz yzda gürrüň ederis. Ýöne, şol döwürler, ýagny, mundan alty mün ýyl ozal köphudaýlylyk döwri bolup, her halkyň, her taýpanyň öz totomy, sejde edýän haýwany bolupdyr. Şol iňňän irki dessuryň galdyran yzyny türkmen taýpalarynyň tire atlarynda henizem görmek bolýar. Mysal üçin: Tilki, öküz, haýwan, gulançy we ş.m.

Öküzler – ökүze uýupdyrlar. Muny alymlar ökүzleriň asly mekany bolan Altyn depeden tapyлан, altyndan guýлан ökүз kellesiniň şekli arkaly tassyklaýrlar.

Şeýlelikde, soň oguza öwrülen “ökүз” adynyň oguz halkyna-da, oguz serdary Oguz hanyň adyna-da öz totomlary arkaly geçipdir diýip çaklamak mümkin.

Ýöne, Oguznamada oguzlaryň totomy çal möjek. Uly ýörüşler mahaly öňüne düşüp Oguz hana ýol görkezýänem şol. Bu bolsa eýýäm olaryň mongol, hytaý serhetlerine aralaşyp, ýerli halklaryň täsiri bilen mazaly assimilleşen oguz ozanlarynyň öz hanlaryny täze düşünje boýunça täzeçe taryplandyklarynyň alamatydyr. Çünki, oguzlar bilen goňşulykda ýaşan we täsirini ýetiren gadymy türkütler – ene möjegi we hun şazadasyny, mongollar /sýanbiler/ - ene suguny we möjegi, telesler – möjegi we hun şanyýunynyň gyzyny öz nesilbaşylary hasap edipdirler.

Çal möjek ýa-da gök böri soňabaka “türk” adyny alan ähli halklaryň totamyna öwrüldipdir.

Her hal Oguz hanyň taryhy şahsyýetdigine, Oguznamanyň hem taryhy çeşmedigine şübhelenmek bolmaz. Oguznamanyň taryhy çeşmedigine “Gorkut ata”, “Görogly” eposy we beýleki halk dessanlaryna garanda beýan ediliş usulynyň dokumental informasion äheňdeligem, jugrafiki ýerleriň, toponomiki atlaryň iňňän takyklyk bilen tewsir edilýändigem, çeper eserlere mahsus bolan goşgy bilen beýan etmeklik, gahryManlaryň içki dünýäsine aralaşmak, obraz bermek ýaly tärleriň gaty bir göze ilmeýändigem hem delil bolup biler. /Biz Reşideddiniň Oguznamasyny we Pariž wariantyny göz öňüne tutýarys/.

Oguznama taryhy çeşme hökmünde garamalydygyny azerbaýjan alymy R.M. Şükürowa hem belleýär.¹

N. Bernştam bolsa, “Oguznamada” Gündogarda bolup geçen baş sany taryhy döwrüň beýanyynyň bardygyny belläpdir.

1. Patriarhal gatnaşygyň emele gelmegi.
2. Synpy gatnaşygyň emele gelmegi.
3. Gunlar döwri.
4. Modeniň Oguz han bilen kybaplaşdyrylmagy.
5. Türk zamany. /V–VIIIaa./
6. Bejeneler – komanlar. /IX–XIIaa./

Görşüňiz ýaly “Oguznama” bir arka tarapdan ýa bäri-bärde döredilen eser däl. Onda gunlar, hunlar döwründenem öňki ýaşap geçen halkyýetleriň ruhy, ömürleriniň öwüşgini bar. Onsoňam dilden-dile geçýän her bir esere dürli döwrüň ruhy siňýär. Bu – ýurtda syýasy ýagdaýlaryň üýtgemegi, ýurduň elden gitmegi ýa başga ýurtlara aşylmagy bilen bagly bolýar. Her döwrüň

¹ Fazlalah Reşid-ad-Din. Дом Бируни. 1991 г./ Sözbaşy. 10 s/

rawylary rowaýat edenlerinde aýdan rowaýatlaryny ýurdy edara edijiniň ýa-da agalyk ediji synpyň talabyna, şol döwrüň syýasatyna görä üýtgedýär. Ýöne, her niçik hem bolsa eseriň başky sudury saklanýar. Bu ýagdaý ýeke bir Oguznamada däl, “gorkut atada”, “Görogluda” hem şeýledir. Biziň üçin iň gymmatlysy welin, eseriň başky sudurydyr.

Şeýlelikde, “oguz” sözi “taýpa” Manysynam aňlatmaýar, türk hanlygynyň içinde döräp, soň oguz halkyna, ondan soňam Oguz hanyň adyna hem öwrülmeýär. “Dokuz oguz”, “üç oguz” sözi bolsa, türk hanlygynyň içindäki oguz taýpalarynyň birleşigini aňladýar. Şeýle aňlatma türk hanlygyna giren beýleki halklaryň mysalynda hem gabat gelýär. Mysal çýin: “otuz tatarlar”, “tokuz tatarlar”. Eýse şu ýerde “tatar” sözem “taýpa” Manysynda gelýärmikä? Ýok! Bu asla beýle däl! “Otuz tatarlar” Hytaý ýazgylarynda “şiwäý” diýlip atlandyrylýar. Bu bolsa gadymy “sýanbi” sözünüň ýoýlan görnüşidir. Sýanbiler bolsa bilşiňiz ýaly halk. Diýmek, “otuz tatarlar” sözi halky aňladýar. “dokuz oguz”, “üç oguz” sözüne hem hut şol tarzda garamak gerek. / “Ýedi oguz” görnüşinde duşýan ýeri hem bar/ “Dokuz oguzlaryň” hut oguz taýpa bileleşigidigini, onuňam hut türk hanlygyna girendigini akademik W. A. Gordlewskiý hem belläp geçýär. Ol şeýle ýazýar: “...Oguzy – odna iz tureskiýih/ “týurkskih” bolmaly. J. H./ plemen, o nih upominaet orhonskiýe nadpisi ÝIIIw. Oni delilis na dewýat rodow /”tokuz-oguz”/, sifra “dewýat” goworit o bolşoý wnutrenney znaçimosti etogo plemeni¹.”

Käbir çeşmelerde dokuz oguzlaryň oguz massasyndan aýratyn görünýändiginem olaryň türk sredasynda aýratynlykda we has ykjam aralaşan bolmaklarynyň mümkindigi baradaky pikirimizi tassyklaýar.

Mysal üçin, IX a. taryhçy Ibn Hordadbeg türki dilli halklaryň jugrafiki taýdan ýerleşiş barada şeýle ýazýar: “Страна турок тугуз огузов – самая обширная из тюркских стран. Граничит она с Сином, ат-Туббатом и Карлуками, /затем идут/ кимаки, ...гузы /ал-гуза/, чигили /ал-джигир/...

Görşüňiz ýaly şu ýerde “dokuz oguzlar” bilen “guzlaryň” /oguzlaryň/ arasynda serhet bar. Üstesine-de “dokuz oguzlar” şu ýerde beýleki oguzlardan aýratynlykda “dokuz oguz türkileri” diýlip görkezilýär. Şujagaz faktyň özem oguzlaryň hemmesi bolmasa-da, “dokuz oguz”, “üç oguz” ýaly uly bölekleriniň edil bejeneler - /песенеглер/, ganlylar kimin özbaşdak

¹ В. А. Годлевский. «Государство Селджуков Малой Азии». Изд-во «восточный литературы» М., 1960 г. Гл. III стр. 70.

bölege öwrülendiklerine, syýasy taýdandan türkileşendiklerine şaýatlyk edýär.

Dokuz oguzlaryň umumy massadan aýratyn görünýän ýeri arap jugrafiýaçysy Ibn-Hawkalýanyň “al-Guziýa” atly eserinde hem göze ilýär. Ol IX-X asyrlarda oguz türkmenleri Mawerrannahryň aňyrsynda, Syr derýanyň aşak akymynda ýaşardylar, olardan gündogar tarapda garlyklar, olardan gündogarda, ýagny, Ýedisuwda (Семиречье) bolsa “tokuz oguz” taýpalary ýaşaýardylar diýip ýazýar.

Gepiň gysgasy “dokuz oguzlar-a uýgurlar däl, “Üç oguzlaram” garlyklar däl. Şeýdaýynyň: “uýgur diýip eşitmiş oguzlary” diýen gyjytly setirlerem öňde-soňda şol iki halky taryhyň gatynda garjaşdyrýanlara gahar edilip ýazylan bolsa gerek¹.

Dokuz oguzlaryň türk hanlygynyň esasy bölegini düzendigi baradaky subutnamany Kültegin hormatyna bagyşlanan kiçi ýazgydan hem getirmek boljak. Şol ýerde Bilge Kagan şeýle diýýär: “Dokuz oguz begleri, buduny bu sözümü ýagşyja eşidip, üýnümi aňlaň!”

Kültegin hormatyna bagyşlanan uly ýazgydan mysal: “Türk oguz begleri budun esidiň!...”

Ine, orta asyr taryhçysy Mahmyt Kaşgarly tarapyndan orta atylan, “oguzlar türki kabyладыr” diýen ýalňyş düşüňjäniň döremegine sebäp bolan ýagdaý megerem şudur. Ýagny, oguzlaryň “dokuz oguzlar”, “üç oguzlar” böleginiň türki sreda has golaý durup, has göze ilerlik türkileşenligidir.

“Dokuz oguzlar”, “üç oguzlar” barada bes! Indi oguzlaryň umumy böleginden habar alalyň.

Oguzlaryň galan böleklerem türki dünýäden daşda durandyrlar diýip bolmaz. Ýöne, olar baradaky gürrüňi Günorta Türkmenistanyň ilatynyň baryp-ha miladydan öňki II müňýyllykda, Murgap deltasynyň, Amyderýanyň orta akymalarynyň üsti bilen Günorta Sibire we demirgazyk Hytaýa aşandyklary we II-ÝI asyrlarda yzlaryna dolanyp başlandyklary baradaky pikiriň hem bardygy bilen başlaýsak kem bolmazmyka diýýäris.

Bu barada türkmen alymy Ö. A. Ödekow “Türkmenleriň teke taýpasynyň adynyň döreýşi hakynda” atly makalasynda habar berýär?²

¹ Şeýdaýy. Aşgabat. “Ylym” 1978 ý. 33 sa.

² Türkmen halkynyň gelip çykyşy, dünýä ýaýraýyş we onuň döwletiniň taryhynyň problemalary baradaky halkara ylmy konferensiýanyň dokladlarynyň we habarlarynyň tezisler” Aşgabat. “Ruh” neşirýaty. 1193 ý. 45 sah. /Mundan buýana bu iş: “Konferensiýanyň tezisleri” diýlip atlandyryljakdyr./

Şular ýaly bir pikiri Germaniýaly alym Begmyrat Gereý hem öňe sürýär¹. Ol gadymy şumerleri hem miladydan öňki IV müňýyllykda şu ýerden ýagny, Änewden Mesopotamiýa giden hasap edýär. Onuň ylmy halypasy professor Nazar Gulla bolsa Mesopotamiýa baryp Şumerler adyny alan şol halky Änewliler däl-de, Öküz² derýasynyň boýunda oturan Gök süýrrülileriň bir bölegi bolaýmasyn diýen pikiri öňe sürýär. Ol sözüniň dowamynda Göksüýrrülileriň Mesopotamiýa gitmän galan başga bir böleginiň bol suwly Amyderýanyň orta akymyna – Horezm topragyna barandyklaryny we ol derýa öňki öz derýalarynyň – Öküz derýasynyň adyny, ýurda bolsa, “Horezm” diýip, öňki ýurtlarynyň – Horasanyň adyny dakanlaryny aýdýar. (Hor – Gün diýmek bolup, Horasan, Horezm, Güneş ýurdy diýen Manyny aňladdypdyr).

Üçünji topar demirgazyk – Gündogara süýşüp, Murgabyň gadymy ugrunyň aşak akymynda häzirki Kellelide ornaşypdyr.

Dördünji topar gadymy Hapyzda (Tejen – Sarahs ýolunda) miladydan öňki III müňýyllygyň dowamynda ýaşapdyrlar we derýa goly guransoň ol ýerden Owganystana, soňam Bulujystana, miladydan öňki II müňýyllygyň başlarynda bolsa demirgazyk Hindistana aşypdyrlar.

Miladydan öňki II müňýyllygyň ortalarynda olaryň bir ýarym müň ýyllap Kellelide – Marguş ülkesinde ýaşan toparlarynyň uly bir bölegi kowumdaşlarynyň yzy bilen Demirgazyk Hindistana gidipdirler.

---

¹ “Konferensiýanyň tezisləri” Begmyrat Gereý. “Sumerler /şumerler/ hem gadymy Änew medeniýeti” 105 sah.

² “Öküz” – Häzirki tejen derýasy. Tejen derýasyny taryhyň atasy hasap edilýän Gerodotyň “Akes” diýip atlandyrmagy hem şu derýany gadymy adynyň hakykatdanam “öküz” bolandygyna güwä geçýär. Çünki, “öküzler” gidenlerinden soň derýa dürli döwürlerde dürlüçe: ýagny, Oh, Ohs, Oks görmüşlerinde aýdylýpdyr. “Akes” sözem görşüňiz ýaly şol sözler bilen owazdaşdyr we zandynda “öküz” sözi ýatandyr. Bu üýtgeşmeler diňe ýerli diliň dürli halklar tarapyndan urga sezewar edilen döwürleri bilen baglydyr.

Gepiň gerdişine görä aýtsak, biz Tejen derýasynyň boýunda oturan gadymy Sarahs şäheriniň adyny hem hut, şol derýanyň ady bilen baglydyr öýdýäris. Çünki, gadym döwrüň taryhçysy Ptolomeý, Sarahsy – Siraken diýip atlandyrýar. Bu bolsa “Sir” hem-de “Aken” sözlerinden ybarat goşma sözdür. “Aken-Akes” sözüniň ýoýlan örnüsidir. Onuň öňündäki “Sir” sözi bolsa parsça doýgun, daşgyn diýen ýaly manylara eýedir. Diýmek, Siraken, Sirakes – daşgynly, joşgunly Akes derýasy ýagny, Öküz derýasy diýen manyny berýär. Indi bolsa diňläň: Siraken-Sirakes-Sirohs-Sarahs.

Gadym döwürlerde çarwa halklaryň özleriniň ýakasynda oturan derýalarynyň atlaryna görä atlandyrandyklaryny XIX asyryň baş larynda ýaşap geçen ors gündogarşynasy, milleti boýunça burýat bolan Dörž Banzarow hem belläp geçipdir. Mysal üçin: saljar – salj derýasynyň, olhonutlar – olhon derýasynyň adyny alypdyrlar. /Kutabek Täjibaýew. “Mongollar niredede ýaşapdyrlar, nämüçi olara mongol diýýärler” “Aziýa” gazet. Nobýabr 1998 ý. 7 sah./ Oguz – ügüz – üňüz sözüniň umumanam derýa boýy bilen baglanyşyklydygyny, “Gadymy türkler” atly kitabynda L.N.Gumilew hem agzap geçýär. Ol V-VI asyrlarda Altaýda köp taýpalardan emele gelen türkütleriň Hytaýdaky Sary deňziň boýundan öňäp gaýdandyklaryny, özläriniňem şol ýerli “ýaşyl oguz” diýip atlandyrandyklaryny belleýär.

Şolaryňam öküz derýasynyň boýundan giden öküzlerdigini, edil Amyderýa baryp oňa öňki derýalarynyň adyny dakýşlary ýaly, Sary deňze-de “Ýaşyl oguz” adyny dakandyklaryny güman etmezlik mümkin däl.

Bu ýerde ol ýere baranlar özlerini “ariler” diýip atlandyrypdyrlar /ary – arassa diýmekdir/. Şol toparlar soňra Owganystanyň, Eýranyň, Balkan ýurtlarynyň üsti bilen geçip, häzirki Germaniýada nemes milletini emele getiripdirler.

Nazar Gulla özüniň bu maglumatlaryny nemes şekillendiř sungatynyň, dürli nagyşlarynyň Änew, Göksüýri, Altyndepe, ylaýta-da Kelleli medeniýetine degişli önümlere meňzeşligi, nemes-türkmen dillerindäki umumylyklar bilen delillendirýär.

Ol türkmeniň legendar nesilbaşylarynyň biri Oguz hanyň adynyňam hut, Öküz sözünden bolup, dört mün ýyl mundan ozal häzirki Kaka, Tejen, Sarahs etraplarynda, Öküz derýasynyň boýunda ýaşap öküze uýan ata-babalarymyzdan bölünip gidip, häzirki Gazagyztan, Gyrgyzstan, Mongolystan ülkelerinde mesgen tutan halkyýetiň içinden çykan taryhy şahsyýetdir diýip çaklaýar¹. Onuň pikiriçe Oguz han şol ýerden häzirki Özbekistanyň, Owganystanyň üsti bilen Demirgazyk Hindistana, ondan gelen soň Eýrana, Şama, Müsüre ýöriş edipdir.

Miladydan öňk III hem-de I münýyllyklaryň sepgidinde hem biziň ildeşlerimiziň belli-belli toparlary Eýrana, Kiçi Aziýa, arap ýurtlaryna tarap gidipdirler.

Nazar Gulla alym Şerbakowyň işine salgylanyp, birnäçe Skandinawiýa halklarynyň ata-babalarynyň hem häzirki Aşgabat, Gäwers, Nusaý töwereklerinden gidendiklerini habar berýär².

Agzalan halkyýetleriň häzirki Türkmenistanyň çäklerini terk eden döwürleri, bu ýerde dahlar, massagetler, saklar, aslar, alanlar, girkanlar, margianalylar, parfiýalylar ýaşapdyrlar. Köp alymlaryň çak edişlerine görä, olar eýran dilli, ýewropid halklar bolupdyrlar.

Täze taglymaty öňe sürýän alymlaram ine, hut şu halklary türkmenleriň gönüden-göüi ata-babalarydyr öýdýärler we türkmen halkynyň kemala geliş prosesinde oguzlara gelmişek roluny berjek bolýarlar. Olaryň pikiriçe, ýokarda ady tutulan ýerli halklar iki eýýamyň örküjinde şu topraga aralaşan türki halklar bilen garyşyp, “türkmen” halkyny emele getiripdirler. IX–X aa. bu ýere lükgeleýin gelen oguzlar bolsa olara garyndy hökmünde goşulypdyrlar.

¹ “Konferensiýanyň tezisləri” Nazar Gulla. “Türkmenleriň gözüş-gonuş hem ýaýraýyş /migrasiýa/ meselesi”. 65 sah.

² Nazar Gullanyň agzalan makalasy.

Bu, hakykatdanam şeýledir. Ýöne, öküzler, göksüýrililer, änewliler ýaly has irki ýerli taýpalaryň miladydan öňki IV, III, II müňýyllyklarda dürli taraplara – Sibir, Altaý, Mongolystan, Hytaý sebitlerine gidendiklerini miladydan öňki II-III a. bolsa yzlaryna dolanyp başlandyklaryny biz öňde aýtdyk. Şonuň üçinem iki eýýamyň örküjinde şu topraga aralaşyp ugran we ýerli halklar bilen garyşyp başlan türkiler” hem, belki bir zamanlar şu toprakdan giden we IX-XI asyrlarda ata-watanlaryny küýsöp, lükgeleýin yzlaryna dolanan öküzleriň-oguzlaryň Türkmenistana aralaşan has irkiräk bölekleridir?

Biziň bu pikirimize delil bolup biläýjek mysallar bar. Mysal üçin, türkmen alymy K. Nurmammedow asly oguz bolan we türkmen halkynyň kemela gelmeginde görnükli rol oýnan salyrlaryň baryp-ha ÝII asyrdan Sarahsda oturdyklary baradaky maglumata arap çeşmelerinde duşmak bolýandygyny habar berýär.

Şeýle hem ol VIII asyrdan Mary etraplaryna syýahat eden Dinawere salgylanyp, şol ýerde gara guzlaryň we çarwa guzlaryň ýaşandygyny belleýär.¹

Onsoňam Eýran dilli, ýerli hasap edilýän halklaryňam esasan şol gadym döwürde şu ýerden giden halklaryň – öküzleriň, göksüýrilileriň, änewlileriň galyndylary bolmagynyň ahmaldygyny-da unutmalyň. Muny şol halklaryň taryha taýpa atlary bilen däl-de, öz oturan ýer-ýurt atlary bilen ýagny, margianalylar, horasanlylar, kaňlylar diýen ýaly atlar bilen girendikleri hem tassyklaýar.

Bu meselede alymlary biziň şu pikirimize garşy goýjak zat – şondan soň, ýagny, iki asyryň örküjinde bu topraga “türki” halklar aralaşyp başlandan soň, ýerli halkyň kelleçanagynyň ýasylaşyp başlandygy baradaky habarlardyr. Olar munuň üçin öňi bilen Al-Masudynyň: “...они /огузы ж.х./ самые храбрые из тюрков, самые маленькие из них ростом и у них самые маленькие глаза” diýen sözlerini tutaryk edinýärler. Ýöne, ylym üçin irki alymlaryň ýazyp giden zatlarynyň ählisini gutarnykly tutaryk edinmek dogry däl. Çünki, birinjiden-ä Al-Masudynyň göreni oguzlaryň “üç oguzlar”, “dokuz oguzlar” ýaly, türki sreda has golaý durup, haýsydyr bir mongoloidleşen, ýa-da oguzlara goşulyp, oguz adyny alan genetiki däl-de syýasy taýdan türkileşen mongolsypatly türkiler bolmagy mümkin. Ikinjidenem, orta asyr taryhçylary gözi bilen gören, gulagy bilen eşiden

¹ K. Nurmammedow. “Salyr etnosynyň türkmen iliniň döreýşinde tutýan orny” /Sarahsyň 2500 ýyllygyna bagyşlanyp geçirilen ylmy maslahatyň çykyşlaryň gysgaça mazmuny. Aşgabat. 199 2 ý. 7sah./

zatlaryny hiç bir ylmy derňewsiz, tankydy nukdaý-nazar bilen garamanan şol durşuna, informasiýa hökmünde beýan edipdirler. Olar hatda rowaýatlara-da ylmy badalga hökmünde daýanyypdyrlar. Şonuň üçinem bir zat barada olaryň hersi bir dürli maglumat berýär. Mysal üçin, “halaçlar”, “gypjaklar” barada Abyl-Gazyda bir hili, Oguznamanyň Pariž milli kitaphanasyndan tapylan nusgasynda ýene bir hili, Mahmyt Kaşgarlynyň “Diwany Lugat At-Türk” kitabynda bolsa düýbünden başga hili maglumat berilýär.

Taryhy çeşmelere tankydy göz bilen garamalydygyny Mahmyt Kaşgarlynyň agzalan işindäki: “Oguz-türk taýpalarynyň (“kabyła”) biri türkmenlerdir” diýen meşhur sözlerini hem, ysal hökmünde getirmek bolar. Bu ýerde birinjiden-ä oguz-türk (tur-k) sözüniň aslynyň birdigini bir halkdygyny Mahmyt Kaşgarly üni bilen aňlamaýar. Ikinjidenem türkmenler oguz taýpasy dl-de, öň olardan bölünip özbaşdak kemala gelen we taryhyň gerdişine görä ýene-de oňa goşulan halk. Oguzyň içinde “türkmen taýpasy” ýa-da türkmeniň içinde “oguz taýpasy” diýen zat ýok. Soň ol bir ýerde: “türkmenler guzlardyr” diýýär-de, eýýäm özüniň başky pikirine garşy çykýar we hakykata golaýlaşýar. Desbi- дәhelem “türkmen” adynyň gelip çykyşy baradaky rowaýata başlamak bilen, bu halkyň gelip çykyş esasyňy hiç bir esassyz halaçlara direýär.

Orta asyr we ondan-da irki taryhy çeşmelere inňän seresaply çemeleşmelidigine, “türkmen” sözüniň gelip çykyşy barada çeşmeleriň hersinde bir hili düşündirilýändigini hem şaýatlyk edýär. Öň köp-köp alymlaryň işlerinde öwran-öwran getirilendigi sebäpli şol wersiýalary şu ýerde hem getirmekden saklanýarys. Tanyşmak islän adam ol wersiýalary biziň şu makalamyzdaky salgylanan awtorlarymyzyň işlerinden tapyp bilerler.

Mahlasy, oguzlaryň ýasy kelleli, kiçijik we gyýak gözli, mongoloid keşpdäki halklar bolandygy baradaky ylmy nukdaý nazarlara tankydy göz bilen garamak gerek. Çünki, ala-böle oguz taýpalarynyň türki sredadan serpilip gaýdyp, müňýyllyklardan soň ata-watanlaryna dolanyp gelendikleri alymlary çuň oýlandyrmalydyr. Asly oguz bolan häzirki türk, türkmen, azerbaýjan gagauz halklarynyň beýleki türki halklaryň içinde ala-böle ýewropoid keşpli görünýändigiklerem, bu hadysanyň edil, ýere, ýurda, suwa ýa howa dartyp şeýle bolýan däldigem oýlandyrmalydyr.

Indi bolsa, esasy gürrüňimizi dowam etdireliň.

Diýmek, ýerli halklaryň türki” halklar bilen garyşyp, türkmen halkynyň kemala geliş prosesiniň ilkinji etaparyny başdan geçiren döwründe, oguzlar bu uly “gurluşdan” hem çetde durmandyrlar diýmäge-de olary gelmişek ýa-da mongolid saýmazlyga esas ýok däl.

Şu ýerde biziň mongol, gypjak sähralyklarynda, Aral töwereklerinde, Ýedisuwda, Türküstanda, Altaýda, Sibirde, Hytaýda, häzirki Gazagystanyň, Özbekistanyň çäginlerde oturan dürli-dürli türki halklaryň hem, sergezdançylykda geçiren müňýyllyklarynyň dowamynda öküzlerden-oguzlardan sypyrylyp galan aýry-aýry şahalar bolaýmagynyň mümkindigi baradaky çaklamany hem orta atasymyz gelýär.

Sözümizi delillendirmek üçin gazaklaryň, özbekleriň, garagalpaklaryň, başgurtlaryň birwagtlar gypjak soýuzyna girendiklerini, gypjaklaryň bolsa has irki bejenelerdigini mysal getirip bileris.

Bejeneler /печенеглер/ bolsa, bilşiňiz ýaly oguz kabylasydyr.

Gyrgyzlaryň oguz hasap edilýändigini bolsa inkär edýän ýok.

Mysal üçin, Ata Jykyýew gyrgyzlaryň Altaýda türkmenler bilen goňşy ýaşan döwürlerine degişli ýygnan rowaýatlaryna salgylanyp şeýle ýazýar: “Gyrgyzlar birmahallar Altaýda ýaşapdyrlar. Şol wagt olaryň hany Kirgizkan ekeni. Nesilbaşylaryna bolsa, Uguzkan diýer ekenler”. Şu ýerde Kirgizkanyň – Gyrgyz han, Uguzkanyň – Oguz handygy öz-özünden düşnükli bolsa gerek. Ýöne, gyrgyzlar mongol sredasyna düşüp, mongolidleşen oguzlardyr.

Umuman, türkmen halkynyň kemala gelmeginde oguzlaryň esasy rol oýnandyklary jedelsizdir. Olaryň hunlardanam, gunlardanam, türkütlerdenem, gök türkilerdenem has irki halkdygy, kem-käs garylyp-gatyşmaklygy nazara almanymyzda, agzalan halklaryň olara genetiki taýdan hiç hili dahyllarynyň ýokdugy, “türk” adynyňam türk hanlygy döwründe syýasy taýdan däl-de edil “oguz” sözi ýaly, turubaşdan boýunlaryna dakylandygy, özleriniňem asyl-ha mongoloid däl-de, öň ýewropoid bolandyklary, şu toprakdan tapylýan süýri kelleçanaklarynyňam hut şolaryň ata-babalary bolan öküzlere degişlidigi, ýerli halk hasap edilýän parfiýalylaryň, margianalylaryň, dahlaryň, massagetleriň hem asmandan düşen däl-de hut şolardan bölünip galan halklardygy, özleriniňem asyl-ha eýran dilli däl-de, gadymy oguz dilli halklar bolandygy gaty ähtimaldyr. Ýöne, olaryň belli bir döwürde syýasy sebäplere görä, Eýran dilini döwlet dili hökmünde kabul eden bolmaklary ýa şol dilde gürlän bolmaklary mümkin.

Şeýlelikde öküzleriň – oguzaryň turlaryň-türkleriň baş müň ýyldan soň öz başky keşplerini ýitirmän yzlaryna dolanyp gelendikleri, özleriniňem ýat bir ýere däl-de, ata-watanlaryna, Turana gadymky watandaşlarynyň arasyna gelendikleri, asyl-ha hiç haçanam ata-watan bilen aralarynyň üzülmändigini baradaky meseläniň mundan bu ýana has hem aýdyňlaşjakdygy hakdyr. Oguz taryhyny öňi bilen “Oguznamadan” gözlemelidigem, “Oguznama” ynanmalydygamy hakdyr. Ýöne, ýene bir hakykat bardyr. O-da biziň pikirimizçe, Aşynalar dinastiýasynyň Türk hanlygyny döredip ýören döwürleri oguzlaryň öz başky şöhratlaryny paýawlap, Oguz hanyň guran ägirt uly döwletini ýitirip, özbaşdak döwletsiz, o ýan, bu ýan urnup, seljuklar döwründe gazanjak şöhratlary bilen, Oguz han döwründäki gazanan şöhratlarynyň arasyndaky boşlukda gaýyp ýören döwürleri bolmaly. Özlerini türk hanlygynyň içine urmaklaram hut şol sebäpli bolmaly. Türk hanlygy döwründe görnükli rol oýnan oguzlar ol hanlyk synandan soň ýene-de urnup başlaýarlar. Aral sebitlerine, Amyderýa, Syr derýa aralygyna süýşýärler. İç oguz, daş oguz begliklerini emele getirýärler. Salyr Gazan, Gorkut ata, Ynal Ýawy han, Düýeli Kaýy ýaly ärler ikinji gezek oguz döwletini dikeldýärler. Emma bu-da uzaga gidenok. Netijede oguzlar ýene-de ynjalyksyzlanyp ugraýarlar. Çünki, olary bir tarapdan-a geçen beýik günlere bolan küýseg erkine goýanok, beýleki tarapdan bolsa agzalalyk alyp barýar. Birnäçe taýpalar oguz ýadrosyndan bölünip aýrylýarlar. Bejeneler bilen salyrlar barlyşyksyz ýagy bolýarlar. Özara uruşlar, duşmançylyk güýçlenýär. Göç... gon... tozgunçylyk... Olaryň bu bolup ýörüşleri iň soňky deminde urunýan hassany ýadyňa salýar. Ahyram XI asyryda Aly hanyň ogly Mälikşanyň bozuklyga baş urup, Abul Gazynyň aýdyşy ýaly, “öý başyna bir garahan” bolnan döwri, oguz ili ymykly dagaýar. Eýmir, düker, igdir, çowdur, garkyn, salyr, agar taýpalarynyň ep-esli bölegi Maňgyşlaga, ýene bir bölegi Hasar daglaryna, okly, kökli, soltanly ili Abulhan daglaryna, Ýazyr ili Horasana – Durun etraplaryna gidýär¹ Horasanyň üsti bilen Yraga, Farsa tarap göç eýleýär.

Diňe hiç ýana gitmän, Syr hem-de Amyderýa aralygynda galan we Günorta Türkmenistan sary hereket edip ugran oguzlaryň içinden dörän Seljuk beglerine oguzlaryň öçüp barýan şöhratyny gaýtadan dikeltmek başardýar.

¹ Abyl-Gazyda Ýeňli beg. /Seret: Abyl – Gazy . Şerejeýi teräkime. Aşgabat. “ylym” neşirýaty. 1992 ý. 88 sah.

Ýöne, ol şöhraty taryh bireýýäm oguzlaryň däl-de olaryň mirasdüşerleri bolan türkmenleriň adyna ýazdy.

***

Soňky sözüimizi subut etmek üçin, Türkmenistanyň çäginlerde ýaşan, gadymy ýerli taýpalaryň ykbalyny göni çyzyk boýunça yzarlalyň. Şu göni çyzyk türkmen halkynyň gelip çykyşyny yzarlamakda kömek edip biljek birinji liniýadyr. Bu liniýa wertikal – ýagny dik görnüşdedir. Onuň bir ujy şu topraga sanjylýar we ösende dik ösýär. Ol liniýanyň süňňüni daş asyrynyň eýkumenleri, ondan soň gadymy änewliler, göksüýrüliler, öküzerler, bäräk gaýtsaň ariler, ondan bäräkde parfiýalylar, girkaniýalyr, margianalylar, dahlar, massagetler, alanlar, aslar, saklar düzýär.

Soňky sanalan taýpalar başda ýatlap geçişimiz ýaly, biziň eýýamymyzyň başlarynda şu topraga aralaşyp ugran “türki halklar” bilen garyşyp başlapdyrlar. Ine, hut şol täze dörän etnos hem, VI-VIII asyrlarda, “türk” sözi we türki sreda dünýä ýaýrap ugrandan soň, entek oguzlar bu topraga lükgeleýin gelmezden kän öň, parsy dilli goňşy halklar tarapyndan “türkmen” /ýagny, türk-man, türk adamy, türke meñzeş/ diýlip atlandyrylyp başlapdyr.

Biz “türkmen” adynyň başda “türk” ady bilen Orta hem Kiçi Aziýa has ir aralaşan oguz taýpalaryna ýewropa halklary tarapyndan dakylan bolaýmagynyň ahmaldygyny hem çaklaýarys. Çünki, “türkmen” /tokoman, tokMan/ sözi olarda-da edil, pars dilindäki ýaly, “türk adamy” diýen Manyny aňladýar. Imrindiriji ýerem olar hatda özlerinem hut şol formada atlandyrýarlar. Ýagny, frenşman-fransuz adamy, englişman – inlis adamy we ş.m. eger-de köplük sanda gelse “Man” däl-de, “men” goşulýar. Ýagny, tokMan – türkmenler.

“Men” sözi nemeslerde-de “adam” diýen Manyny aňladýar.

Türkmenlerde: görk:men – görkli adam. Eder: men – edenli adam, pal:man – pal bakýan adam we ş.m.

Bu meñzeşlikleriň gadymy ariý medeniýetiniň dürli halklara eden täsiriniň netijesi bolmagam mümkin, ýöne, bu ýerde gürrüň “türkmen” sözünüň haçan dörändigi barada barýar.

Şu ýerde başga bir ýagdaýy hem ýüzugra belläp geçmek gerek. Ýagny, taryhçy Ibn Hordadbeg Uýgurystan barada maglumat berip barşyna şeýle diýýär: “...Tokuz oguz hany 12 derwezeli uly şäherde ýaşaýar, halky

maniheýçilige uýýar.” Eger-de bireýýäm türk adyny alan “tokuz oguzlar” maniheýçilige uýýan bolsalar, onda “türkman” ýagny, maniheýçilige uýýan türkiler, diýen ady başda şolaryň alan bolmaklary we oguzlar bu ýere lükgeleýin gelmezden has ir aralaşan “türkmenleriňem” hakykatdan-da, hut şolar bolup, “türkmen” adyny hem bu ýere hut şolaryň özüleri bilen getiren bolmaklary-da gaty bir bolup bilmejek ýagdaý däl.

“Türkmen” adynyň oguzlar bu ýere lükgeleýin gelmezden kän öň şu toprakda dörändigini subut edip biljek maglumatlar welin sanardan kän. Mysal üçin, IXa. Taryhçysy al. Ýakuby: “Türkmenleriň obasam ýok, galasam. Olar türkileriň çüý deregine çig ham ulanyp, üstüni keçe bilen basyrýan gapyrgaly çadyrlarynda ýaşaýarlar” diýýär.

Bu maglumatyň biziň üçin gymmatly ýeri türkmenleriň galasyzdygy ýa gara öýlerde güzeran görendikleri däl-de, şu maglumaty beren adamyň IX asyrda ýaşap geçenligi.

Eger-de IX asyrda “türkmen” sözi taryhçylar tarapyndan bir halkyň ady hökmünde agzalan bolsa, oguzlaram bu ýere IX–X asyrlarda gelip ugran bolsalar, onda türkmen halkynyň halk hökmünde oguzar bu ýere lükgeleýin gelmezden has ir kemala gelendigine, “türkmen” sözünüňem kän öň, şu toprakda ýüze çykandygyna ynanasyň gelip dur.

“Türkmen” sözünüň gelip çykyşynyň XIV asyr taryhçysy Mahmyt Kaşgarly tarapyndan Aleksandr Makedonskiniň boýnuna atylmagy welin düýbünden ylalaşyp bolmajak ýagdaýdyr. Çünki, Aleksandr Makedonskiý bu topraga entek “türk” sözi dünýä inmezindenem takmynan sekiz ýüz ýyl öň (miladydan öňki 329–328ýý) gelipdi.

Şeýlelikde, biz “türkmen” sözünüň şu toprakda dörändigini baradaky wersiýa gol ýapýarys we öňküje liniýamyzy dowam etdirýäris. Şol liniýa, ýagny, türkmen liniýasy IX–X asyrlarda şu toprakga aralaşan ikinji liniýa bilen – oguz liniýasy bilen tapyşýar.

Oguz liniýasyny biz başky bölümde yzarladyk. Bu liniýa gorizontalfontal ýagdaýda durýar we onuň aňyrky ujy Hytaý, Mongol giňişliklerine, häzirki Gazagystanyň, Gyrgyzystanyň ýaýlakly sähralyklaryna siňip gidýär.

Ýöne biz ýaňy bir ýerde IX asyrda bu ýere lükgeleýin gelen oguzlaryň hem bir wagtlar şu ýerden giden “öküzler-turlar” bolaýmagynyň mümkindigini ýaňzydypdyk.

Şeýle bolsa onda oguz liniýasynyň aňyrky ujy hem asyrlaryň asty bilen, ýeriň pessi bilen müňedekläp gelip, şu topraktan dürterip çykýar we

bärki ujy bilen tapyşyp äpet halkany – ellipsi emele getirýär. Ol halka dik ösüp oturan ýerli türkmen liniýasyna iki gat towlam görnüşinde çyrmaşýar.

Şondan soň bu iki liniýa äpet uly sütüne öwrülýär.

Bir zamanlar ady-abraýy äleme dolan, Oguz han dek ärleriň önünde gylyç geren, Beýik Hytaý diwarlarynyň eteklerinde gyşlap, mongol sähralyklarynda ýazlan, Talasdyr Selenganyň seleň sähralyklarynda gyz söýüp, Toli derýasynda inini päklän, Syr suwunyň aşak akymalarynda goýun kökerip, Aral degrelerinde at segreden, Amy derýanyň üsti bilen agras, mähnet bir tolkun dek türkmen topragyna - gadymy mekanyna, atawatanyňa aralaşan oguz ili ine, şeýdip, edil Garagumyň ürgün çägelerine siňen dek, ýap-ýaňyja türkmen adyny alan gadymky Watandaşlarynyň – türkmen halkynyň süňňüne siňýär.

Emma olar gadymy türkiler ýaly ýerli halkyň boýnuna öz atlaryny dakyp bilmändirler. Gaýtam görlüp-eşidilmedik çaltlykda özüleri türkmenleşip başlapdyrlar.”Türkmen” adyny alypdyrlar.

Daňdanakanyň ýanynda Soltan Mesgudyň garşysyna bolan söweşi beýan edýän taryhçylaram eýýäm “türkmen” sözünü “oguz” sözünden ileri tutup ýazýarlar.

Soltan Mesgudy agdaran oguzlaryň doly türkmenleşendiklerini Baýhakanyň indiki setirlerindenem aňmak bolýar. “...Masudyň tertip-düzgünü oňly bilmeýän goşunlary çym-pytrak boldular. Soltanyň lagerini taşladylar, netijede olaryň ähli baýlyklary türkmenlere galdy”.

Baýhaky 1040-njy ýylda, Daňdanakan söweşi bolmanan öňem Horasanyň Merw, Nusaý, Sarahs, Ferawa ýaly uly şäherleriniň türkmenleriň garamagynda bolandygyny aýdýar.

Ýu. Ýakubowskiý hem özüniň: “XI asyrda Seljuklar hereketi we türkmenler” atly işinde, taryhçy Baýhakanyň şu sözlerini getirýär: 1035-nji ýylda türkmenler – seljuklar gönendiler. Dehistandan başlap tä, Nusaýa çenli bolan aralyk olaryň eline geçdi. 1037-nji ýylyň başynda türkmenleriň “gyzyl” hem-de “ýagmyr” tireleriniň we balhankuhlaryň ýerli, syýasy işlere gatyşyp, döwlet işine zeper ýetirýändikleri barada Reýden habar geldi. Nyşapuryň häkimleri boýun egýändikleri barada türkmenleriň baş, harby serkerdesi Togrul bege habar berdiler...”

Türkmen alymy Ata Jykyýew hem özüniň agzalan işinde köp-köp degerli delilleri orta atmak bilen: “XI asyryň birinji ýarymynda

Türkmenistanyň häzirki çäginlerinde türkmenler esasy halk hökmünde tanalypdyrlar diýmäge doly esas bar” diýip belleýär.

Oguz kabyllaryndan çykan serkerdeleriň hemmesiniňem şondan soň özlerini “türkmen” diýip atlandyrmaklary hem üns bererlik faktdyr. Ýeke bir serkerdeler däl, kaýy, baýat, kynyk, ýazyr, salyr, garkyn, eýmir ýaly gadymy oguz taýpalaram özlerini şondan soň türkmen taýpalary diýip atlandyrypdyrlar. Olar Kiçi aziýa baranlarynda hem hut şol at bilen barypdyrlar.

Taryh oguzlaryň soňky şöhratyny türkmenleriň adyna ýazdy diýmegimiziň düýp sebäbi ine, şudur. Ýöne, biz muny göçme Manyda aýtdyk. Çünki, oguzlar bilen türkmenleri barybir aýry-aýrylykda göz önüne getirmek mümkin däl. Şol döwür olar taryhy sahnada bir halk hökmünde çykyş edip ýördüler. Olar özleriniň täze atlaryna guwanýardylar, begenýärdiler, buýsanýardylar.

Emma edil adamzat ýaly her bit halkyň, döwletiň, olaryň atlarynyň hem dogup-döreyiş, kemala geliş, ýok bolup gidiş möwrüti bolýar.

Beýik seljuklar imperiýasyny guran türkmenler hem heňnamyň şol ýowuz şertinden sowlup bilmediler. Mongol çozuşy seljuklaryň Kiçi Aziýada guran döwletini, Horezm şalygyny syndyrdy. Türkmenleriň Orta Aziýada galan böleginiň Kiçi Aziýanyň giden garyndaşlary bolan aragatnaşygyny gowşatdy.

XVI asyrda Eýranda güýçli Sefewiler döwletiniň döremegi bolsa olaryň arasyny ymykly kesdi. Şeýlelikde, öň bile ösüp gelýän bir halkyň dilem, medeniýetem, edebiýatam, sungatam aýratynlykda ösdi. Biri-birinden daşlaşdy. Türkmenistanyň Orsyýede birikdirilmegi netijesinde, esasanam sowet häkimiýeti ýyllary içinde Türkiýedäki türkmen doganlarymyz bilen aragatnaşyk etmeklik egrilik hasap edildi.

Aragatnaşyk diňe üýtgedip gurmak döwründen soň, hususan-da özbaşdaklykdan soň ýola goýuldy.

***

Türkmenistanyň çäklerinde ýaşap ýören häzirki türkmenler XIV asyrlarda kemala gelidir diýen düşünje barada hem iki agyz söz aýtsak kem bolmany.

Şu agzalan döwürden bärki möwriti alsaň ol pikir belli bir derejede dogrudyr. Çünki ol döwür ýokarda belläp geçişimiz ýaly oguz-türkmen

oýnagy bolan Türkmenistanyň mongol basybalyjylary tarapyndan talaňa salnyp, Horezm şalygynyň ýykylan, Günbatara giden garyndaşlary bilen gatnaşygy azalyp, türkmen halkynyň Garagum çölünde janserek bolup, janhowluna dumly-duşa pytran döwri. Ýurduň öňem kän bir syýasy durmuşa goşulmadyk, ysgynsyz böleklere we taryhcylary[kinava bilen avdy\lary valy, “ýataklara”¹ galan döwri. Olar indi täzeden ýygnanmaly, ösmeli, önmeli, öňnemeli, köpelmeli, döwlet gurmaly.

Bu döwür barada Ata Jykyýew şeýle ýazýar: “...Tükeniksiz göç-gonlar zerarly dyr-pytrak bolan türkmen taýpalarynyň etniki taýdan garyşmak prosesi bolup geçdi we XIV–XVI asyrlarda täze halkyýet emele geldi. Maddy we ruhy medeniýeti, dāp-dessury üýtgedi. Netijede giçki Orta asyrlar döwründe şu halkyýetiň içinde hatda, başky süýrükelleliler jynsyna meňzemeklik hadysasynyň başlanyndygy hem göze ildi”².

Alym bu ýerde Kiçi Aziýa edilen syýasy harby ýörüşlere we mongol çozuşy döwründe dürli taraplara: – Ruma, Yraga, Şama ylgar eden bosgunlara goşulman ýa göçere ýagdaýy bolman ýurtda galan türkmen – oguz taýpalarynyň özara, soňraky garyşmalaryny göz önüne tutan bolsa gerek. Onuň gözüne ilen esasy zadam şol döwür türkmenleriň kelleçanalarynyň başky kaddyna – dāh-massagetler döwründäki süýrikellelilik keşbine gelip başlandygydyr.

Ýöne, IX–X asyrlarda Türkmenisana akym bolup gelen oguzlaryň we olardanam has ir aralaşan hem-de ýerli halklar bilen garyşyp türkmen adyny alan “türki” halklarynda hem münlerçe ýyllardan soň ata-watanlaryna dolanyp gelen “öküzler” bolaýmagynyň ahmaldygy baradaky çaklamamyza daýansak, onda XIV–XVI asyrlarda türkmenleriň kelleçanalarynyň ýene-de başky kaddyna gelmeginde, süýrikellelilik gelip ugramagynda esasy roly ýene-de oguz taýpalary oýnan bolsalar gerek, diýmäge hukuk gazanýarys.

Özem bu prosesler çak edilişi ýaly XIV–XVI asyrlardan soň dāl-de, has irrāk, IX–XI asyrlarda, bu topraga oguzlar lükgeleýin aralaşandan soň başlan bolmaly. Ýerli halklaryň “türkmen” adyny almagyna sebäp bolan, mongoloidleşmek prosesi bolsa has irrāk, iki eýýämyň örküjinde, şu eýýämyň başlarynda, bu ýere mongolod keşpli türki halkyýetleriň aralaşyp ugran döwürleri başlan bolmaly.

¹ Syr derýanyň goşulmadyk oguzlary göenüýetmezçilik bilen “sāhraýy ýataklar” diýip atlandyrypdyrlar. /Fazlallah Reşideddin “Oguznama”. Şükürowyň sözbaşysy . 4 sah./

² Ata Jykyýew. Agzalan işi.

Türkmenleriň hiç haçanam edil, agyz dolduryp aýdar ýaly mongoloidleşmändigini biz ýokarda-da ýaňzytdyk.. bu bolsa öňi bilen oguzlaryň – öküzləriň ýewropid halk bolandyklary bilen baglydyr. Asly oguz bolan türkmen, türk, azerbaýjan, gagauz halklarynyň öňde-soňda ýewropid jynsa degişli bolandyklaryny taryhyň gatynda, has betereň türk hanlygy döwründe oguzlary çalajada saýgarmaýan L.N. Gumilew hem belläp geçýär. Ol bu barada şeýle ýazýar: “...Şeýlelikde hiç haçan türk hanlygyna girmedik halklaram “türk” adyny aldylar. Mysal üçin: türkmenler, osmanlylar, azerbaýjanlar. Olar hatda mongolid hem dældiler.”¹

Biziň üçin bu sitatanyň iň gymmatly ýeri soňky jümledir. Çünki, alym bu ýerde şol üç halka derek – “oguzlar” diýmekden erjellik bilen boýun gaçyryýan hem bolsa, baryp-ha VI– VIII asyrlar barada gürrüň edýär. Olaryň şol döwür mongoloid halk bolmandyklaryny tassyklaýar.

Diýmek, XIV –XVI asyrlarda, şu toprakda täze bir halkyýeti emele getiren türkmen taýpalarynyň içinde süýrükellelileriň ýagny, ýewripoid jynsly türkmenleriň köpeliş ugramagy käbir türkmen taýpalarynyň aslyny dahlardan, massagetlerden alyp gaýdanlygy ýa türkmen teninden oguz we gadymy türki geneologiýanyň öz-özünden sykylyp aýrylandygy sebäpli däl-de, öňde belläp geçişimiz ýaly, ata-watanlaryna dolanyp gelen oguzlaryň /öküzleriň-turlary[-txrkileri]/ ýüz keşpleriniň we kelleçanaklarynyň şol bir wagtky, entek bu topragy terk edip gitmedik döwürlerindäki keşbini ýitirmän alyp gelendikleri sebäplidir. Özleri lükgeleýin (XIV–XVI aa.) gelmezden öň ýerli halklaryň endamyna kem-käs siňdirilen mongoloid keşbi türkmenleriň teninden sykyp aýyranam hut şolardyr. Galyberse-de, bu prosesde goňşy Eýran, Owgan halklarynyň, arap dikmeleriniň galyndylarynyň, alamançylyk belasynyň esli wagtlaý kiçi Aziýasy, Ermenistan, Gürjüstan, Azerbaýjan ýurtlary bilen bolan aragatnaşyklaryň görnükli rol oýnandygyny hem ret edip bolmaz. Azerbaýjan, Gürjüstan, Ermenistan ýaly ýurtlardan gyz almak däbi hatda türkmen dessanlarynyň baş temasyna öwürilipdir. Bezirgenlik täjirlik

¹ L.N.Gumilew. “Др.т.”/ L.N.Gumilew. şu işinde has irki zamanlarda Gündogar Aziýada diňlinler we Diler atly iki sany ýewropoid halklaryň ýaşandygyny habar berýär. Diler Hytaý serhetlerinde diňlinler bolsa Sibirdä ýaşapdylar. Olar ýewropoid, hatda “aksowult saçly” bolupdyrlar. Hytaýlylar dileri hem Diňlinlerdir öýdüpdirler. Şeýle hem olar Saýan daglaryna “Diňlin daglary” diýer ekenler.

Dileriň b.e.ö. VII a. Hytaý tekizligine çozup girendiklerini, b.e.ö. II a. Başlap Hytaýlylaryň olary Merkezi Aziýanyň birnäçe halklarynyň ata-babalary diýip tanandyklaryny Täjigistanly alym I. W.Pýankow hem özüniň “Skif-Sibir medeni umumylygyna taryhy jähtden garaýyş” atly makalasynda ýazýar. “Konferensiýanyň teziseri” 37 sah Ýöne onuň Dileri mongoloid hasap edýär. “Aksowult saçly diňlinleriň bolsa asla bolandyklaryna-da ynanmaýar. Bu elbetde, onuň öz işi. Ýöne, biziň pikirimizçe şol döwürde, şol etraplarda ýaşa “Di” hem-de “Yuäçji” taýpalarynyň birleşip, türkmeniň meşhur “Düýeji” taýpasyny emele getiren bolaýmagynyň ahmaldygy barada hem oýlanylyp görüläýse kem bolmazmyka diýýäs.

bilen Müsüre, Yraga, Şama gatnalydyr. Garyndaşlyk açylypdyr. Gyz alnypdyr, gyz berilipdir. Şonuň üçin bu meselede hem asyrlarboýy bolup geçen öwrülişiklere, göç-gonlara, garyşyp-gatylmalara göz ýummak bolmaz.

Eýsem, Türkmenistanyň häzirki çäginde ýaşaýan türkmenleriň esasan, asly dah-massaget taýpalaryndan hasap edilýän türkmenlerden durýandygyny, aňyrsy oguzlardan hasap edilýän taýpalaryň bolsa örän az sanlydyklaryny näme bilen düşündirmek bolar?

Bu hadysany alymlaryň düýpgöter başgaça düşündirmeklerem mümkin. Ýöne, biziň pikirimizçe bu ýagdaý IX–X aa. bu ýere gelen we türkmen adyny alan oguz taýpalarynyň mundan buýanky harby ýörişleri we migrasiýa döwri öz taýpadaş serdarlarynyň yzyna düşüp, iňňän köp mukdarda daşary ýurtlara gidendikleri bilen bagly bolsa gerek.

Çünki, seljuklar we ondan öňki hem-de soňky döwürler köp-köp beglikleri, emirlikleri düzenem aňyrsy oguzlardan bolan türkmen tawpalarydyr. Mysal üçin, oguzyň iň irki kabyllalarynyň biri salyrlaryň garaman taýpasy kiçi Aziýada garamanlar döwletini, beýleki bir bölegi bolsa Eýranyň Fars welaýatynda Salgurylar döwletini gurupdyrlar. Baharlylar Azerbaýjanda Garagoýunlylar döwletini esaslandyrypdyrlar. Baýandyr türkmenleri bolsa şol ýerde Akgoýunlylar dinastiýasyny döredipdirler. Mongollar döwri Jeleddinden öýkeläp giden Halac serdary Aýbek, Demirgazyk Hindistanda Delini paýtagt edinip Halajylar döwletini berkarar edipdir. Kaýy /gökleňleriň ata-babalary/ tiresiden bolan Ärtogrul Gazy ogly Osman beg bolsa, Rumda Osman imperiýasyny ödredipdir.

XVI asyrdan Babyr tarapyndan Hindistanda gurlan mogul döwletini birnäçe ýyllap garagoýunly tiresiniň baharly kabyllasyndan bolan Baýram Han dolandyrypdyr.

Türkmeniň awşar taýpasyndan bolan Nedir şa bolsa, XVIII asyrdan Eýranda patyşalyk edipdir we Owganystan, Hindistan ýaly uly ýurtlara azm edipdir.¹

Oguzlaryň kynyk taýpasyndan çykan seljuklar dinastiýasynyň doly sanawyny bilerin diýseňiz bolsa “Ýaşlyk” žurnalynyň 1993-nji ýyldaky 6-njy sanyna serediň.²

Asly oguz bolan türkmen taýpalarynyň bu görünýänjeleri bolsa olaryň ýa-ha dürli sebäplere görä gidibilmän galanlary ýa-da yzlaryna gaýdyp gelen

¹ “Konferensiýanyň tezislere”. Nazar Gulla. Agzalan makalasy.

² “Ýaşlyk” žurnaly. 1993-nji ýylyň 6-njy sany. “Türkmen-seljuk taýpalary. Hronologiýasy. Terjimesi A. Orazlyýew bilen M. Mämmedowyňky. Redaktory Yazmyrat Mämmedi. 27 sah.

ujypsyzja bölekleri bolmaly. Mysal üçin, Baýandyr han döwründe Salyr Ogurjygyň (Ugurjyk, Ükürjik) baştutanlygynda bir bölek salyryň Yrakdan gaýdyp Balkan sebitlerinde ornaşandyklary baradaky maglumata Abyl Gazyda-da, Reşid-ed-dinde-de duşmak bolýar.

XIV–XVI asyrlarda täze etapdaky türkmen halkyýetiniň emele gelmeginde şol döwür Günbatar hem Demirgazyk Türkmenistanda – Balkan daglarynyň çäklerinde, Etrek, Gürgen derýalaryna çenli deňiz kenarlarynda dörän salyr taýpalar bileleşigi, olaryň demirgazygyragynda emele gelen Çowdur taýpalar bileleşigi hem uly rol aýnapdyr.¹ Sarygamyş kenarlarynda we Uzboýda bolsa, “Üç il” taýpalary ýaşapdyrlar. /Alili, Hydyr ili, Gara ýoly, düýeçi/.

Salyr bileleşigine asly oguzlardan bolan salyrlar, ärsarylar, saryklar we asly dah-massaget taýpalaryndan hasap edilýän teke, ýomut taýpalary hem-de olara goşulan burkaz, düýeçi ýaly az sanly taýpalar giripdir.

Şol döwre çenli garkyn, eski, saýat ýaly gadymy oguz tire-taýpalarynyň böleklerini özünde jemläp, özbaşdak taýpa bolmaga ýetişen, emma asly salyr bolan ärsarylaryň Ärsarybabanyň ýolbaşçylygynda salyrlardan bölünip çykmagy bolsa, salyrlary güýçden gaçyrýar. Bu ýagdaýdan peýdalanan çowdurlar olary o mekandan gysyp çykarýarlar. Salyrlaryň esasy böleginiň Maňgýşlakdan gitmegi bilen salyr soýuzy dargaýar. Şondan soň salyrlar Amyderýanyň orta akymalaryna barýarlar we şol ýerde ikä – Amyderýa we Murgap salyrlaryna bölünýärler. Soňky salyrlar birneme soňrak Sarahsa göçüp barýarlar. Salyr aýallarynyň ýaňy-ýakynlaram:

Maňgýşlagyň maňlary,

Maňrap geler ýanyňa...

diýip hüwdi aýdýandyklaryny ýaşulylar biz ýaşkak gürrüň berýärdiler.

Uly we Kiçi Balkanda galan tekeler we ýomutlar teke-ýomut soýuzyny döredýärler.

Emma bu bileleşik uzaga çekmeýär. Halkyň, mal-garanyň köpelmegi, Balkanda we Maňgýşlakda suwuň, öri meýdanlaryň ýetmezçilik etmegi zerarly XVII–XVIII aa. Tekelerem teke-ýomut soýuzyndan bölünip günorta-gündogara süýşýärler. Ilki Köpetdag eteklerinde, ondan soň Tejen, soň Murgap derýalarynyň boýlarynda ornaşýarlar. Ýeke galan ýomutlar bolsa Hywa bilen Etrek – Gürgen aralygyndaky giňişlige ýaýrapdyrlar. Olaram edil

---

¹ Ata Jykyýe. Agzalan işi.

tekeler ýaly şol döwrüň iň güýçli hem söweşjeň taýpasy hökmünde taryha giripdirler. Şu iki taýpanyň ikisem uzak ýyllaryň dowamynda Eýran, Hywa baknaçylygyna garşy gaýduwsyz göreşler alyp barypdyrlar.

Agzalyp geçilen türkmen taýpalary asyrlaryň dowamynda, Beýik Garagumyň gazanynda täzedən gaýnapdyrlar, bişipdirler, şirelerini biri biriniň içine-de, daşyna-da aýrylmaz derejede siňdiripdirler. Aralaryndan sogrulyp Ruma, Yraga, Şama, Eýrana, Owganystana, Hytaýa we başgada dürli ýurtlara giden ganybir garyndaşlaryndan genetiki taýdanam ruhy, medeni, dil, keşp taýdanam assa-ýuwaş daşlaşypdyrlar.

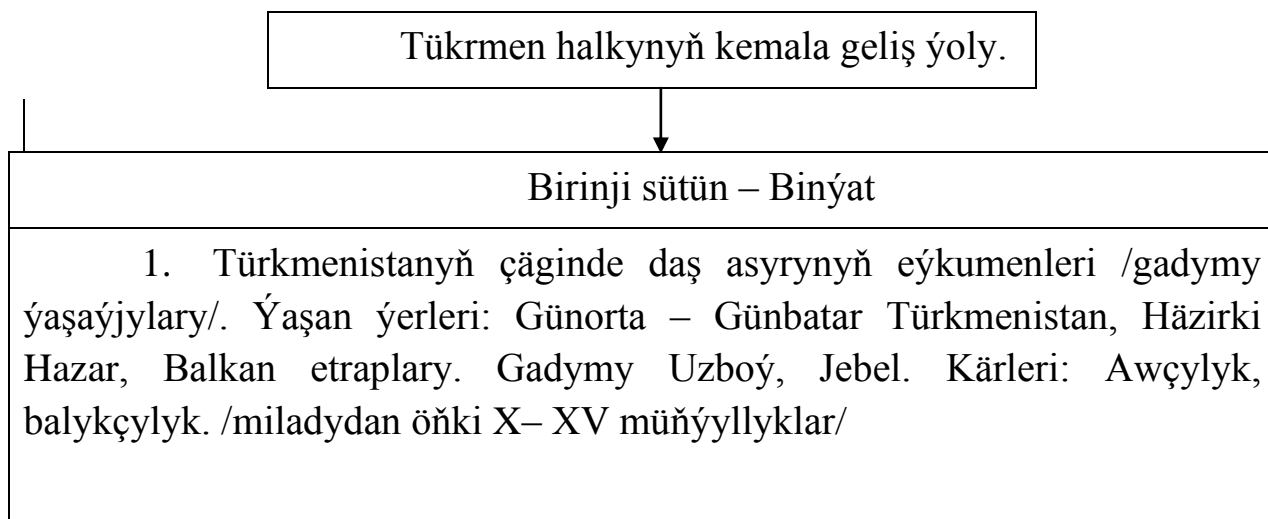
Şonuň üçinem, Türkmenistanda ýaşaýan häzirki türkmenleriň taryham, etnografiýasam, etniki gurluşam daşary ýurtlara aşan türkmenlerden hakykatdan-da tapawutlydyr we şu halk agzalyp geçilen taryhy möwrütde formirlenipdir diýmeklik gaty bir nädogry hem dälir.

Çünki, bu ýerde Kiçi Aziýa, Hindistana, Hytaýa, Yraga, Şama we dünýäniň beýleki künjeklerine ýaýran türkmenler däl-de, hut şu toprakda galyp, täzedən özbaşdak kemala gelen şu günki türkmenler göz önüne tutulýar.

Häzirki türkmenleriň täze bir etniki halk hökmünde agzalan döwürde kemala gelendigini tassyklamak olary umumy kökden üzňe göz önüne getirmek üçin däl-de, çym-pytrak bolan äpet halkyň her bir bölegini öz ykbaly boýunça, takdyryň gerdişine görä, möwritme-möwrüt, ýurtma-ýurt öwrenmek ideýasynyň öňe süren nukdaý nazarydyr.

***

Şeýlelikde külli türkmen taryhyny öwrenmek üçin ony bir sütünden aýrylýan iki liniýa boýunça, esasan aşakdaky ýaly edip bölmeli.

2. Eýkumenleriň Günbatara We Gündogara migrirlenmegi. /Göç-Gon/ Türkmenistanyň çäginde eýkumenlerden Emele geln Ilkinji etnoslar: Eýran dilli, Hindi-Ýewropa keşpli sarmatlar we Irranlar. (Eýranlylar)

3. Gadymyýetde häzirki Türkmenisanyň çäginde ýaşan halkyýetler: Änewliler, Göksüýrililer, öküzler, hapyzlar, kelleliler. Mekanlary: Änew Öküz derýasynyň boýy. /Soňky atlary: Oks, Oh, Ak, Akes, Ari, Gerirut, Tejen/, Jeýtun, Namazga, Garadepe, Altyndepe, Pessejikdepe, Gäwers... /Miladydan öňki IV–VI müňýyllyk/

Şu ýerde sütün ikä bölünýär

Türkmen liniýasy
/Вертикаль/

Oguz liniýasy
/Горизонталь – Фронталь,
Эллипс/

4. Göksüýrilileriň bir böleginiň Mesopotamiýa /soň şulara şumerler-sümerler diýlipdir/, ikinji böleginiň Amyderýanyň orta akymlaryna gitmegi /m.ö IV müňýyllyk/. Üçünji böleginiň Murgabyň aşak akymynda Kellelide ornaşyp Marguş ülkesini emele getirmegi. /m. ö III müňýyllyk/ Dördünji toparyň häzirki Tejen-Sarahs ýolunyň ugrundaky Hapyzda. miladydan öňki III müňýyllygyň bütün dowamynda ýaşap, ol ýerden Owganystana, Bulujystana, ondan aňryk Demirgazyk Hindistana aşmagy /m. ö II müňýyllygyň başlary/. Kellelide 1,5 müň ýyl oturan göksüýrilileriňem olaryň yzyndan Hindistana gitmegi.

4. Häzirki Tejen, Sarahs, Mäne, Çäçe etraplarynda oturan öküzleriň – Mongolystana, häzirki Gazagystanyň, Gyrgyzystanyň territoriýalaryna, Sibire, Merkezi Aziýa, Altaý ülkelerine gitmegi. /Migrasiýa/

<p>5. Öň Merkezi Aziýanyň Gündogar böleginde, Dunaý basseýninde, Gara deňziň, Hazar deňziniň demirgazygyndaky giň sährada ýaşap, m. ö II müňýyllygyň ortalarynda üç bölege – gündogara, günorta, günarta-gündogara bölünen hindiýewropa keşpli halklaryň üçünji böleginiň bir üleşiniň Günorta Türkmenistanyň çäklerine aralaşmagy we Demirgazyk Hyratdan başlap tä, Sarahs etraplaryna çenli, häzirki Tejen derýasynyň boýunda ornaşmaklary. Göksüýrülilerden, öküzlerden galan hapyzlylar, kelleliler we beýleki ýerli taýpalar bilen, göksüýrilileriň Owganystan topragynda ýerleşip galan bölekleri bilen garyşmaklary hem-de özlerini ari/arýa/ diýip atlandyrmaklary, Arileriň häzirki Sarahs, Tejen, Mäne, Çäçe töwereklerine ýaýramagy, Öküz derýasynyň Ariý derýasy diýip ýerli halklaryň “ariler” diýlip, ýurduň bolsa Areýa diýlip atlandyrylmagy. m. ö I müňýyllygyň birinji ýarymynda Areýanyň, Eýran, Margiana, Baktriýa, Parfiýa medeniýetiniň ösmegine täsir etmegi. Arileriň, göksüýrilileriň giden ugry bilen Demirgazyk Hindistana aşmaklary. Ol ýeriň paýtagty Şrawasti bolan, Koşala döwletini gurmaklary. /m. ö VI–IV aa. Ondan soň Owganystanyň, Eýranyň, Balkan daglarynyň üsti bilen häzirki Germaniýa baryp, ol ýerde nemes halkyny emele getirmekleri.</p>		<p>5. Öküzler – oguzlar mongol sähralyklarynda, Hytaý serhetlerinde, Altaý, Sibir ülkelerinde, Oguz han, Oguz hanyň Demirgazyk Hindistana, Owganystana ondan soň Eýrana, Ruma, Şama, Müsüre, Frank ýurtlaryna azm etmegi. Oguzlaryň “tümlük ýurduna” barmaklary. /Страна мравов/ /m. ö II – IV müňýyllyklar/. Oguz hanyň ogullary. Agtyklary. Olaryň uzak wagtlap patyşalyk sürmegi.</p>
<p>6. Dürli döwürlerde, göksüýrililerden, änewlilerden, arilerden galyp özara garyşyp emele gelen täze etnosyň özlerinden soňky şu</p>		<p>6. Oguz döwletiniň dargamagy. Bejeneleriň,</p>

ýerde ýaşan taýpalar: - parlar, girkanlar, alanlar, aslar, saklar, sarmatlar, dahlar, massagetler, margianalyar bilen garyşmaklary. /miladydan öňki I müňýyllyk./	uýgurlaryň, kaňlylaryň, garlyklaryň, gypjaklaryň, gyrgyzlaryň özbaşdak halklara öwrülmegi.
---	--

7. Turan Eýran – Ahemieniler döwletiniň golastynda /miladydan öňki VI a./ Türkmenistanyň çäklerine hionitleriň we eftalitleriň aralaşmagy /miladydan öňkiIV–V aa./ Grek-Makadon imperiýasy. /miladydan öňkiIV a./ Selewkitler. Grek-Baktriýa döwleti. Parfiýa döwleti.

7. Oguzlar hun, sýanbi, žužan, kuşan, eftalit döw-letleri döwründe.
/m. öIII. M. ö III aa./

8. “Türk taýpalarynyň /öküzleriň-oguzlaryň/ käbir bölekleriniň türkmen topragynda peýda bolmaklary we ýerli halklar bilen garyşmaklary. Iki eýýamyň örküji we ondanam has irräk Türkmen topragy, Eýran Sasanylar döwle-tiniň düzüminde III a. “Türki” sreda we “türk” ady dünýä ýaýrandan soň goňşy parsy dilli halklar tarapyndan Türkmen topragyndaky täze etnosa “türkmen” /türk-Man, ýagny, türke meňzeş/ diýen adyň dakylmagy. Şeýlelikde, gönezliginde ýokarky bogunlardaky agzalan halklaryň hemmesiniňem ýokundysy bolan türkmen halkyýetiniň emele gelmegi. /III-VI aa./

8. “Tu-kýu” Han Aşina.
“Türk” halkyýetiniň emele gelmegi. /III a./ Beýik Türk hanlygynyň döremegi. /VI-VIII aa./ Türkütler. Gök türkiler. /Şulara goşulan oguzlar gök oguzlardyr. “Üç oguz”, “dokuz oguz”.

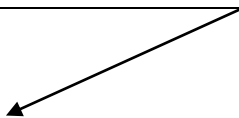
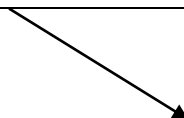
9. VIIa. Türkmen topragynda arap basybalyjylarynyň peýda bolmagy. Yslam Abu

9. Türk hanlygy ikinji gezek synandan soň /VIII a./ oguzlaryň Gündogar Türküstan bilen Wolga /Itil/ derýasynyň aralygynda ýaşamaklary. Amyderýa, Syr derýa boýlaryna Aral basseýnine, Gazgurt, Garajyk

Müslimiň araplara garşy gozgalaňy /VIIIa./	daglaryna tarap süýşmekleri. Täze oguz döwletiniň gurulmagy. Düýeli Kaýy. Ynal Ýaby han. Gorkut ata. Salyr Gazan. (IX–Xaa.) Mälik şa bozuklygy /X asyr/ Günorta Türkmenistana tarap hereketiň başlanmagy.
--	--

10. Türkmen halkynyň üstüne gadymy babadaşlarynyň – öküzlerniň – oguzlaryň gelmegi we olar bilen garyşmagy.	10. Öküzlerniň oguzlaryň 3-5 müň ýyldan soň Türkmenistana, Ata-Watanlaryna gaýdyp gelmekleri. /IX–XI aa./
---	---

Şu ýerde iki liniýa birleşýär we ýene-de başky ýaly bir sütüne öwrülýär.
11. Türkmenistanda oguz componentli, ikinji tapgyrdaky türkmen halkynyň emele gelmegi. /IX–XI aa./
12. Kaýy türkmenleriniň başda durmagyndaky Gaznawylar döwleti. Seljuklar. Gaznawylaryň synmagy. Kynyk taýpasynyň başda durmagyndaky Seljuk-türkmen döwleti. Seljuklaryň ruhy atasy Abu-Sahyt Mähneýi/ /Mäne baba./ Seljuklaryň kiçi Aziýa /Ruma/ azm etmekleri. Oguzlaryň-türkmenleriň esasy böleginiň kiçi Aziýa gitmekleri. Günbatar hem-de gündogar Beýik Seljuklar döwletiniň emele gelmegi. /XI a./

Şu ýerde ýene sütün ikä bölünýär we mundan bu ýana biz olary ikä bölünen bir halk hökmünde, aýratynlykda yzarlamaly bolýarys.

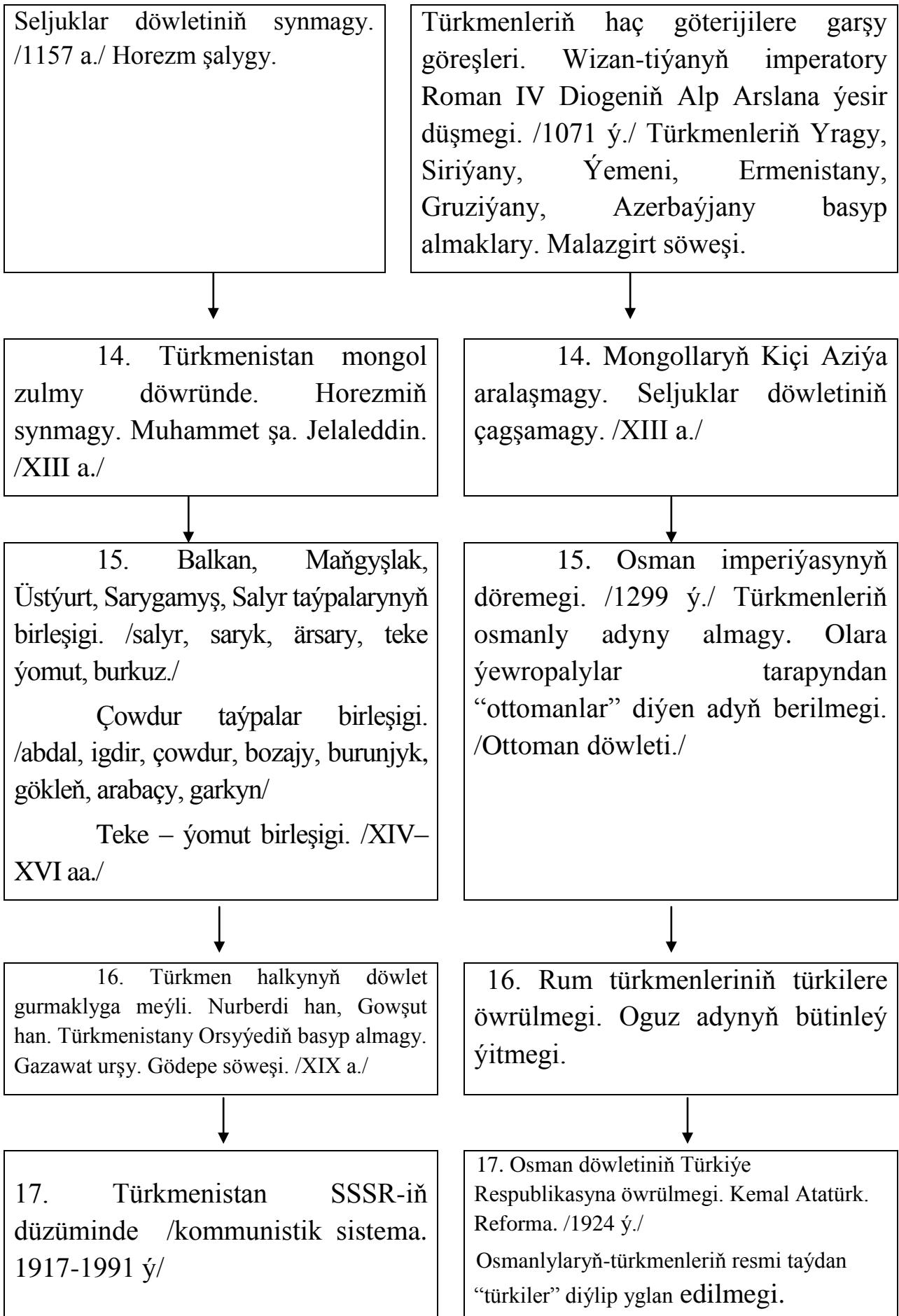
Türkmenistan.

Kiçi Aziýa. /Rum/

13. Günbatar Seljuklar döwleti bilen aranyň kesilmegi. Gündogar

13. Kiçi Aziýadaky Beýik Seljuklar döwleti. Emirlikler.

18. SSSR-iň dargamagy. /1991 ý./ Türkmenistan özbaşdak halda. Türkiýe bilen gatnaşygyň açylmagy.	18. Türkmenistan bilen gatnaşygyň ýola goýulmagy.
--	---

Elbetde biziň bu tablisamyz takmyndyr. Ony has taraşlamak, syntgylamak, ösdürmek, giňeltmek, köp-köp takyklyklar girizmek, belki-de käbir bogunlaryny бүs-бүтин söküp aýyrmak, goşmak gerekdir. Galyberse-de Yrak, Siriýa, Owgan türkmenleriniň, Hytaý türkmenleriniň, Azerbaýjan türkmenleriniň, Krym, Astrahan, Stawrapol türkmenleriniň, Özbegistandaky, Täjigistandaky, Garagalpagystandaky we başgada ençeme ýurtlardaky türkmenleriň taryhyny hem şeýdip, aýry-aýrylykda, sütünler, liniýalar boýunça migrasion we jugrafiki ýagdaýlaryna görä möwritlere bölüp süýekme-süýek, bogunma-bogun öwrenmeli bolar.

Gadymy eýkumenleriň oguzlaryň, türkileriň, irki türkmenleriň, parfiýalylaryň, dahlaryň, saklaryň, massagetleriň, gadymy änewlileriň, arileriň, göksüýrilileriň, hapyzlylaryň taryhynam şol usul boýunça öwrenmeli bolar.

Has dogrusy türkmen halkynyň we Türkmenistanyň taryhyny öwrenmek üçin ýörite institut döretmeli bolar.

Şeýdip öz taryhymyzy ilik-düwme, jikme-jik öwrenibersek, dünýäniň çar künjüne ýaýran türkmenleriň geçmişde dürli halklar bilen kä galtaşyp, kä aýrylyşyp, kä ýene-de ýañadan goşulyp, täze-täze düzümleri emele getirip, yzyndan ýene-de ägirt uly güýç bilen dumly-duşa ýaýrandyklaryna, käbir garyndaş taýpalaryň ýüzlerçe, münlerçe ýyllap biri-birlerinden jyda düşüp, hatda köklerini hem unudyp, başga-başga halklar bilen badaşyp, käte düýbünden başga-başga halklara öwrülip gidendiklerine, aslyňy öz adyňy döremezdenem öňki haýsydyr bir gadymy halka gös-göni dahylly etjek bolmaklygyň düýpgöter ýalňyşdygyna hasam aýdyň göz ýetireris.

Şonuň üçinem, ýene bir gezek tekrarlap aýdýarys: Islendik halkyň taryhyny jugrafik taýdan ýerleşiş, göçüş-gonuş /migrasiýa/ tertiplerine görä, hronologiki taýdan möwritlere bölüp öwrenmesek, hiç haçanam ylmy hakykatyň üstünden baryp bilmeris. Çünki, “oguz”, “tur” “türk”, “türkmen”, “şumer”, “ari” diýen ýaly halkyýet atlarynyň gelip çykyş tertibini, taryhyny, dörän we ýok bolup giden mütdetini takyk bilmesek, “oguz” (tur) bilen

“türkmen” adyny has irkiräk döwürlerde hem bile tutmagymyz we çykgynsyz güne düşmegimiz mümkin.

Irki eýýamlar bilen biziň aramyzda nijembir möwrütler, nijembir öwrülşikler, garyşyp-gatyşmalar ýatandyr. Nijembir ýitip gitmrklik we täzeden döremeklik bolup geçendir. Göwrämize telim ýola gol bitip, te lim ýola-da ýitendir. Özümize dahylly halklaryň iň gadymylaryny hasaba alyp, aralykdakylary görmezlige salsak, gatbar-gatbar bolup duran tenimizdäki käbir gatlaklaryň göwnüne degdigimiz bolar.

Türkmenistanyň gadymy halky süýri kelleli bolupdyr diýip türkmenleriň aslyny gös-göni parfiýalylara, margianalylara, girkanlara, dahlara, massagetlere, aslara, alanlara degişli edýän alymlar, şu agzalan halkyýetlerden öň şu çäkde öküzlere, arileriň soň mesopotamiýa girip şumerlere öwrülen änewlileriň, göksüýrilileriň ýaşandyklary, olaryň käbir bölekleriniň hususan-da öküzlere soň gaýdyp gelendikleri, käbirleriniň bolsa asylha gitmändikleri süýrikellelileriň hem hut şolar bolaýmagynyň mümkindigi barada hiç bolmanda indiden soň bir köpräk oýlanaýsalar kem bolmany. Hususan-da “öküzler, turlar” barada.

Ýokarky shemadaky oguz liniýasyna daş asyrynyň eýkumenlerini, arileri, şumerleri, göksüýrilileri, hapyzlylary bijebaşy edip goşmagymyz hem, özümiziň şu pikirimize garşy gidýändigimiz üçin ýa-da şol gadymy halklary türkmenleriň gös-göni ata-babalary saýmak isleýändigimiz üçin däl-de, irki möwrütlerde, hersiniň hut şol wagtky ýaşan ýerine hakykatdanam şol halklaryň ganyndan öz ganymyza garyndaşlyk ganynyň geçendigine ynanyandygymyz, islendik halkyň taryhyny möwrütlere bölüp öwrenmek prinsipine uýýandygymyz üçindir. Biziň üçin gymmatly ýeri şu toprakdan öňän halklaryň bir ýerlere baryp “arilere”, “sumerlere” ýa-da düýbünden başga-başga halkyýetlere öwürüldikleri däl-de, şol halklaryň hemmesiniň bús-bütün göçüp gitmändigi, gitmän galanlarynyň ganyndan ganymyza gan geçendigidir.

Biz şol agzalan gadymy halklaryň ganynyň şu günki türkmenen özge-de ençeme halklaryň köpüsiniň ganynda bardygyna çuňňur ynanyrys we türkmen halky şol gadymy halklaryň ýeke-täk, gös-göni mirasdüşeri däl, ol öz ady döremezden owalky halklaryň näçesine dahylly bolsa-da, köp-köp halklar bilen bilelikde, gytaklaýyn, belli bir derejede, galtaşmak boýunça dahyllydyr diýen pozisiýamyzda berk durýarys.

Nemesleriňem, hindileriňem, eýranlylaryňam, owganlylaryňam, Çiwilihine gulak assaň ruslaryňam arilere degişlidigi göz-görtele görnüp durka “diňe men aridirin” diýip gygyryp durmaklygyň gelşiksizdigi öz-özünden düşnükli bolsa gerek.

Şumerler barada hem şeýle.

Gadymy ari, şumer, hindi, nemes, eýran, arap, inlis, rus, ermeni, gürji we käbir amerikan indeýleriniň, köp sanly sibir halklarynyň dillerinde türki sözleriň duş gelmegi, onuňam hut türkmen diline golaý bolmagy olaryň hemmesiniň aslynyň türkmenligi üçin däl-de gadymyýetde türkmenleriňem köp halklar bilen bilelikde köp-köp gadymy halklara dahylly bolandyklary üçindir. Asyl-ha külli adamzadyň aslynyň henize bu güne çenli hiç kime mälim bolmadyk haýsydyr bir gadymy halka degişlidigi, haýsydyr bir öwrümde barymyzyň atamyzyňam, enemiziňem birdigi, birwagtlar hemmämiziňem bir dilde sözländigimiz, bir gowakda ýaşandygymyz bir ojagyň başyndan öňändigimiz üçindir.

Eýsemde bolsa nämüçindir şu günki halklaryň köpüsi öz aslyny arilere ýa –da şumerlere dahylly etjek bolup dyrjaşýarkalar? Ýa şolara dahylly bolmak derejemikä? Ýa bu zatlar olaryň gadymylygyny bütün dünýäde ykrar edilendigi üçin şeýlemikä? Ýa “ari” sözünüň “arassa” diýen Manyny aňladýandygy, gadymy şumer sungadynyň şu günki günem bütün dünýäni aňk edýändigini, olaryň baryp-ha birmahallar güýçli döwlet gurup bilendikleri üçinmikä?

Biziň pikirimizçe bu ýerde-de aslyňa ymtylmak duýgusy öz hökmünü ýöredýän bolsa gerek. Asly bir adamzat özi-de duýmanan öz gözbaşyna serpilmek duýgusy bilen joşýan bolmaly.

Ýöne, bu ýerde aşa sabyrlylyk, sypaýylyk we agraslyk zerur. Ýagny, her kim öz taryhyny öwrenende, beýan edende, halkynyň gelip çykyşyny yzarlanda, syýasy öwrülşiklere ser salanda, seljerende edende, nebsi ejizlikden, badyhowalykdan we gabanjaňlykdan daşda durmalydyr. Has takygy her kim öz taryhyny umumyadamzat taryhyndan fonundan üzňe göz önüne getirmeli dälär we öz hakyna kaýyl bolmalydyr. Bolsa-bolmasa haýsydyr bir halka diňe özüni degişli etjek bolmakdan, taryhyň in görnükli ýerlerini ýolup alyp bolsa-bolmasa öz teniňe ýelmejek bolmakdan meşhur şahsyýetlerine bolsa-bolmasa eýe çykjak bolmakdan öz haýryňa çapyp ilin taryhyny ýoýup görkezjek bolmakdan ägä bolunmalydyr. Töwerek-daşda

başga halklaryňam barlygy, olaryňam edil, düýn-öňňün ýerden dürterip çykaýmandyklary unudylmaly däldir. Halkyň pesi ýa beýgi ýokdur. Hemmesi deňdir. Diňe ykballary dürli-dürlüdür. Ýok ýerden dörän ýa-da bir mahallar zarbyndan zemini titredip, soňam bütinleý ýok bolup giden halklaryň hetdi-hasaby ýokdur, gahrymanlary, taryhlary.

Watan hakynda aýdylanda bolsa, müňýyllap bir egne oturan topragyny ata-watany hasap etmäge ylym islendik halka ygtyýar berýär. /awtohton/. Biribardan başga hiç kimiň hususyýetçiligine girmeyän goja zeminiň belli bir böleginde dürli döwürde dürli halklaryň mesgen tutmagy mümkin. Ýokarda belleýşimiz ýaly, haýsydyr bir halkyň haýsydyr bir toprakda döräp, başga bir toprakda ýok bolup gitmegem mümkin. Şonuň üçinem nesibesi dartyp üstünden müň ýyl döwnän topragyny özüniň watany saýmaga islendik halkyň haky bardyr. Şol bir halk şondan soň başga bir ýere baryp şol toprakda hem müň ýyllap mesgen tutsa, onda onuň şol topragy hem asly mekany saýmaga haky bardyr.

Men öz ganymda gatanjynyň bardygyny inkär etmesem-de, gelip çykyşym boýunça özümi gös-göni ari saýyp bilmen. Emma bir wagtlar Hyratdan başlap tä, häzirki Tejen derýasynyň aýaklaryna çenli bolan aralygy: – Badhyz belenliklerini, Sarahs, Tejen sähralyklaryny, Mäne-Çäçe düzlüklerini we şu günki Türkmenistanyň başga-daköp-köp ýerlerini öz içine alan ARIÝA – meniňem ýurdumdyr, watanymdyr.

Çünki, ykbalyň gerdişine görä, üstünde haçan, kim döwnän hem bolsa şu günki gün şol toprak TÜRKMENISTAN! Üstünde maňlaý derini saçyp, ýörenem MEN! **Türkmen!**

Ýeke men däl, ýer ýüzünde kim özüni ari hasap edýän bolsa, şolaram çekinmän şu topragy ata-babalarynyň ir zamanlardaky watany saýyp bilerler. Ýöne, ençeme asyr bäri kök urup oturan topraklaryndan welin ýüz öwrüp bilmezler. Çünki, ol ýer bir eýýäm olaryň öz ata-watanlaryna öwürüldi.

Emma bize olaryň hiç haýsynyňam eteginden aslyşmak bolmaz. Garyndaşlyk gözläp bolar, ýöne gös-göni ata-babaň ýa çagaň saýyp bolmaz.

Çünki, bir öwrümde arilere, ýene bir öwrümde hunlara, türkilere, ondan bärde dahlara, massagetlere we beýlekilere ýanaberer ýaly türkmenler atasy näbelli ogullardan däldirler. Onuň atasy oguzdyr. Ýagny, taryhyň gatyna öz adyny altyn harplar bilen ýazan gadymy öküzlerdir. Turlardyr. Öküzler – turlar bolsa arilerdenem, şumerlerdenem, türkilerdenem,

hunlardanam has irki halkdyr. Türkmen başda şondan şaha ýarandyr we soň ýene-de edil, teniň-tene bitişi ýaly şonuň şahasyna sapylandy. Ara düşen aýralyk ýarasy bolsa bireýýäm bitendir we türkmen bu gün atasynyň ornunda oturandyr. Taryhyň gatynda teni bilen öz tenine galtaşan halklaryň – arileriň, şumerleriň, skandinawiýa halklarynyň nesilleri bilen garyndaşdygyny welin birjikke inkär edýän däldir. Biz taryha emr edip bilemizok. Pelegiň gerşine görä bir topragyň üstünden telim halklar gelip geçýär. Ýurduň ady üýtgeýär. Täze-täze halkyýetler emele gelýär. Wagtyň geçmegi bilen olaram göçýärler, gonýarlar. Emma WATAN–WATANLYGYNA, TOPRAK – TOPRAKLYGYNA galýar. Ol göçmeýärem, gonmaýaram. Edil mährem ene ýaly öz “däli” ogullaryny bir goly bilen uzadyp, beýleki eli bilenem garşylap dur. Ony özüň bilen äkidibem bolanok, arkaňa alyp getiribem bolanok. Ol baky! Ol yrylmaz! Türkiler häzirki Kiçi Aziýany Ene Watan, Orta Aziýany bosa Ata Watan hasaplaýarlar. Bu elbetde şeýle. Ýöne, mün ýyl bäri oturan şol topraklaryny hem Ata Watan saýmaga olaryň doly sratda haklary bardyr. Mün ýyl bäri şu ýerde oturyp türkmenleşen oguz taýpalarynyňam şu topragy Ata Watanlary saýmaga hukuklary bardyr. Has içgin yzarlasaň welin, ähli oguzlaryň – türkmenleriň, türkleriň, azerbaýjanlaryň, gagauzlaryň bir wagtky mesgenleri, mekanlary bir döwürde hakykatdanam Mongolystandyr. Talasdyr, Selegandyr, Ötüken, Orhon, Ýeniseý derýalarynyň boýudyr. Soňrak Aral baýseeýni, Syr suwy we Amy derýa aralygydyr. Ondan aňryny yzarlasaň ýene şu toprakdyr. Ýene bir öwrüm etseň asly mekanyňy düýbünden başga-başga ýerlerden gözlemeli bolmagyňam mümkindir. Bu meseläni diňe münýyllyklar çözüändir. Ony has aýdyňlaşdyryp biljek zat bolsa, münýyllyklara, ýüzýyllyklara, jugrafiki ýagdaýlara, halkyň göç-gon hereketlerine, oturşyn görä bölüp-bölüp öwrenmek usulydyr.

Alanlaryň şu günki osetinleriň ata-babalarydygyny, içimizde “par” diýen ujypsyzja taýpanyň bar bolany bilenem bütün türkmen halkynyň parfiýalylar bolup bilmejekdigini, sakar tirämiziň bolany bilen bütünleý saklar dældigimizi, Çary Ýazlyýew, Ödek Ödekow ýaly görnükli türkmen alymlarymyz teke, ýomut taýpalarynyňam ata-babalaryny gadymy oguzlaryň, türkileriň, gök türkileriň içinden gözläp ýörkäler olara dah-massaget taýpalarynyň ýa-da sarmatlaryň gös-göni dowamydyr diýmekligiň birneme howlukmaçlyk bolaýmagynyň ahmaldygyny hem aňmyzyň bir ýerinde saklasak kem bolmany.

Gepiň gerdişine görä, geliň, ýokarky ady agzalan alymlaryň sergin pikirleri bilen tanşyp göreliň.

Mysal üçin, Ödek Ödekow, türkmeniň teke taýpasy öz adyny dag goçundan, ýagny, tekeden alandyr diýip çaklaýar we öz pikirini gadymy “tu-kýu” sözünüň “türküt” diýip däl-de, teke, “gök türk” sözünüň bolsa “gök teke” diýip terjime edilmelidigi bilen hem-de goç buýnuz şekilini bezeg hökmünde ulanmaklygyň türkmen taýpalarynda ýörgünli bolandygy bilen düşündirýär.¹

Gönümel bolmasa-da, onuňky bilen çalymdaş pikiri Moskwaly alym G.P.Wasilyewa hem aýdýar. Ol şeýle diýýär: “...Geçirilen barlaglar, şeýle-de biziň etnografiki maglumatlarymyz Köpetdagyň demirgazyk eňňitlerindäki käbir uly bolmadyk taýpalary – änewlileri, mürçelileri, nohurlylary oguzlara çenli ýaşan türki taýpalaryň nesilleri diýip hasap etmäge mümkinçilik berýär. Olaryň ählisinde türkmen taýpalaryna mahsus bolmadyk birnäçe özboluşly häsiýetler bolupdyr: meselem, olar haly dokamandyrlar”.²

Elbetde, bu ýerde jedelleşere zat kän. In bärkisi Sumbarda mundan 3,5 müň ýyl ozal haly dokalandygyny N. Gulla biziň şu makalamyzyň golýazmasyny okan döwründe habar berdi. Şeýle maglumatlaryň başga-da kändigine ynanýars. Ýöne, gaty daşlaşMankak, Ödek Ödekowyň teke türkmenleri baradaky pikirine dolanyp geleliň. Bu ýerde-de öňi bilen bir zady aýdyňlaşdyrmak gerek. Ýagny, eger-de teke türkmenleriniň aslyny öňki ýaly dah-massaget taýpalaryna degişli etsek, onda olary hakykatdanam ýewropoid keşpli süýrikellelileriň hataryna goşmaly bolýars we mongoloid keşplidikleri şübhesiz bolan türkütlere ýa türkilere degişli etmäge, G. P. Wasilewanyň, Ödek Ödekowyň arkasynda durmaga bizde hiç hili tutaryk galmaýar. Bu antropologiýanyň kadalaryna ters gelýär. Eger-de gadymy türkütlere ýa-da türkilere degişli etsek, onda olar göz-görtele mongoloid bolýarlar we köp alymlaryň şu çaka çenli hut antropologik barlaglara esaslanyp olary dahlara, massagetlere degişli edendikleri puja çykarylýar.

Şonuň üçinem, biziň pikirimizçe, teke türkmenleriniň aslyny türkütlerdenem, dahlardan ýa massagetlerdenem däl-de, edil beýleki türkmen taýpalarynyňky ýaly, oguzlaryň içinden gözlemeli. Olar ýerli hasap edilmeli bolaýanlygynda-da, oguzlaryň irki kökleri bolan öküzleriň-turlaryň şu ýerde

¹ “Konferensiýanyň tezislere”. A. Ö. Ödekow. “Türkmenleriň teke taýpasynyň döreýşi hakynda” 45 sah.

² “Konferensiýanyň tezislere”. G. P. Wasilyewa. “Etnografiýanyň maglumatlary boýunça türkmenleriň döreýişiniň esasy etaplary”. 58 sah.

³ “Konferensiýanyň tezislere”. Ata Jykyýew. “Türkmenistanyň territoriýasynda bolup geçen migrasion prosesler hakynda” 77 sah.

galan şahalary bolmaly. Çünki, öküzler – oguzlar hiç haçanam şu toprakdan aralaryny bütinleý üzmändirler. Talas, Saýram, Altaý ülkelerinde, Aral degrelerinde, Hytaý serhetlerinde, Sibirde, Mongolystan sähralyklarynda bolmak bilen olar Rum, Şam Frank, Müsür ýurtlaryna tarap o ýan, bu ýan birsyhly ylgar edipdirler we atlarynyň altyn nally toýnaklary bilen şu topragy birsyhly ýumşadyp durupdyrlar. Özlerinden soň şu topraga gelip geçen we şu ýerde asyrlarboýy ýaşan ýerli halklaryň goşluşyp garyşyp etniki tarapdan kemala gelmeklerine birsyhly goşant goşup durupdyrlar. Olar gelenlerinde-de ýat ýere däl-de, Ata-Watanlaryny küýsäp, watandaşlaryny, babadaşlaryny gözläp gelipdirler.

Bir taýpanyň başga bir taýpanyň içine siňmegi, ýa başga bir taýpanyň içinden dömüp çykmagy ýaly hadsalar bolsa islendik halkyň etnografiki taryhynda, şol sanda oguz-türkmen halkynyň taryhynda-da barmak basyp sanardan kän.

Teke türkmenleriniň nesil Şejerelerini hem hut şu nukdaý nazardan yzarlamaga ýol salgy berýän çeşmeler ýok däl. Mysal üçin Abyl Gazy özüniň agzalan işinde teke, saryk, ärsary taýpalarynyň, hyzyr, burkaz iliniň Balkan /Abulhan/ daglarynda oturylýan döwri salyrlardan bölünip çykandygyny aýdýar. Bu pikiri türk alymy Faruk Sumer hem özüniň meşhur “Oguzlar – Türkmenler” atly işinde tassyklaýar.

Türkmen alymy Ç. Ýazlyýew tekeleriň uly toparynyň baryp-ha seljuk basybalyşyklaryna gatnaşandyklaryny we Horezm, Sarahs etraplaryndan Kiçi Aziýa göçüp gidip Anadoly welaýatynda mekan tutandyklaryny, şol ýerde “teke ili” begligini döredendiklerini habar berýär. Ol Türkiýeli we Orsyýetli türkmenşynaslaryň pikirlerine salgylanyp, XV asyryň ortalaryndan başlap tekeleriň “ýörükleriň” (ýörükler ýöregirler – gadymy oguz taýpalarynyň biri) düzümine goşulandyklaryny, olaryň düzüminde häzirem tekeli, gara tekeli, sary tekeli, syçmaz, bagşy ýaly tire bölümleriniň bardygyny belleýär. Şeýle hem ol tekeleriň bir böleginiň Anadolydan XV asyryň ikinji ýarymynda yzlaryna dolanan bolmaklarynyň mümkindigini nygtaýar.

Ata Jykyýew bolsa: “...Türk dilindäki taryhy çeşmelerde we işlerde XIII– XIV asyrlarda Anadolyda agalyk süren Garaman ogullary /Garaman Sarahs salyrlarynyň in uly bölegi. A. J./, türkmen aşiretleri, türkmen begleri,

türkmen emirleri, teke aşireti, teke begleri, teke ili, teke kowumy, igdir, karaman we ş.m. maglumatlara häli-şindi duşýarsyň” diýip ýazýar.¹

Şeýle hem ol 1879-njy ýylyň 2-nji ýanwarynda iňlis Korollygynyň jugrafiýa jemgyýetiniň mejlisinde Roulinsonyň eden dokladyna salgylanyp, III asyryň soňlarynda ýuçjiler tarapyndan Amyderýanyň aňyrsyndan bäräk, Hazar deňziniň kenarlaryna tarap gysylan we soň-soňlar Nusaý bilen Dehistan aralygynda ýaşan “dage” /hytaýça tagiýa-tahua/ taýpasynyň adyny belli bir netijä gelmese-de, häzirki teke türkmenleriniň ady bilen ýüzugra degşirip geçýär.²

Şol “dage” taýpasynyň dahladyr ýa däldigini çözmek, elbetde, ylmyň işi, ýöne, şolar “dahlar” bolup, teke türkmenleri hut şolardan gelip çykan bolaýanlygynda-da, geliş ugurlaryny yzarlasaň, yz oguzlaryň gadymy mekanlaryna tarap alyp barýar.

Şujagaz mysallaryň özem teke türkmenleriniň gadymy oguz taýpalaryna degişli edilmelidigi baradaky pikirimize gołtgy berýär.

A. Roslýakow ýaly käbir alymlaryň ýomut türkmenlerini sarmatlara degişli etjek bolmaklary hem iňňän jedelli meseledir.

Bu barada biz Çary Ýazlyýewiň agzalan makalasynda düýbünden başgaça maglumatlara duş geýäris. Ol Hytaý goşuny üçin düzülen, “garaşly hanlyklaryň tagmalary” diýen sanawda ýomut atlarynyň VII–VIII asyrlarda Merkezi Aziýada iň gowy atlar hökmünde görkezilendigini belleýär. Alymyň aýmagyna görä, şol sanawda ýomut etnonimi “ýuýý-mäý-hun” görnüşinde ýazylyp, hunlaryň ýomut tiresi diýen Manyny aňladypdyr.

Elbetde, muňa gutarnykly pikir hökmünde garap bolmaz.

Ata Jykyýewiň Salyr Gazan barada ýomutlaryň arasyndan ýazyp alan rowaýatynda salyrlaryň, saryklaryň, ärsarylaryň, tekeleriň, ýomutlaryň ganybir garyndaşdyklary, dogandyklary nygtalýar.³ Bu bolsa ýomut türkmenleriniňem gelip çykyşlary boýunça oguz türkmenleriniň hatayna goşmaklyga mümkinçilik döredýär.

---

¹ Ata Jykyýew. “Oçerkler” 301 sah.

² Şol ýerde 213 sah.

³ Şol ýerde 213 sah.

Dogry, bu rowaýat ýokarky agzalan taýpalary özüne birikdirip, iki asyr dowam eden XIV-XVI salyr taýpalar bileleşiginiň täsiri bilen ýüze çykan bolmagam mümkin, ýöne, her niçik hem bolsa suw hem ön akan ýerine tarap akarmyş. Halklar, taýpalar, uçuglar hem hemişe garyndaşlyk ganyny yzarlaşmak arkaly birleşýärler. Biz salyr taýpalar birligem tötänden ýa diňe syýasy bähbitler arkaly däl-de, doganlyk küýsegi arkaly dörändir diýip pikir edýäris.

Her hal Ö.Ödekow, Ç. Ýazlyýew ýaly henize-bu güne çenli türkmen etnografiýa ylmynda aýdylmadyk batyrgaý pikirleri orta atmaklarynyň özi-de uly ädimdir. Guwançly we gutlamaly zatdyr.

Tekeler, ýomutlar ýaly şu günki gün öňe çykan we san taýdan in köp bolan türkmen taýpalarynyň şu çaka çenli gelip çykyşy boýunça beýleki taýpalardan aýry edilip görkeziljek bolşy, hiç kimiň günäsini götermäýin welin, megerem, türkmen halkynyň agzyny alardyp, agaýana höküm sürmek üçin, olary ruhy we şejere taýdan golaýlaşdyrmazlyk we birleşdirmezlik üçin, kolonial düzgüniň we ondan soňky sisteManyň syýasatlaşdyrylan ylmy tarapyndan oýlanyň tapylan zat bolsa gerek.

Umuman sözüimizi jemläp aýtsak, oguz liniýasy türkmen liniýasy bilen, türkmen liniýasy oguz liniýasy bilen tapyşýança örän uzak we çylşyrymly ýol geçdi. Şonuň üçinem, jylawyň ujuny gutarnykly ele almak juda kyndyr. Belki, mümkinem däl. Türkmeniň ýeke bir teni däl, tutuş taryham gat-gatdyr. Bir gatyna el ýetirdim diýseň, aňyrda ýene bir gatlak garalyp ýatandyr. Ol gatlagam dürli şahalardan, şahalar ýapraklardan, ýapraklar inçejik damarlardan ybaratdyr. Şol inçejik damarlaryň syzýan nemleri bolsa, dürli kökleriň içinden geçip gelyändir. Şol köklerem öz gezeginde ýene sansyz-sajaksyz gotazjyklara, çylgymlara bölünýändir. Asyrlaryň jümmüşine, taryhyň çuňluklaryna aralaşdygyňsaýy halklar biri-birine golaýlaşýandyr. Haýsy halkyň gelip çykyşyny yzarlasaňam, onuň geneologiýasyndan başga bir halkyň gatanjyny tapmak mümkindir we her döwre baranyňda onuň düzüminden haýsydyr bir komponenti aýryp, başga bir komponenti goşup gidip oturmalydyr. Dünýäde hiç bir zadyň absolýut derejede arassa bolmaýşy ýaly hiç bir halk hem absolýut derejede arassa däl. Adamzat taryhy dürli erişlerden, argaçlardan ybarat, heniz dokalyp gutarylmadyk äpet halydyr. In bir gadymy hasap edilýän halkyňam taryhy belli bir döwürden bäri gaýdýandyr. Aňyrsy başgadyr. Taryhyň garaňkyrap

duran jümmüşine el sokup, düýpsüz ummanlary sermeläp, ser-sepil bolup ýörendigimizem hut şonuň üçindir.

Göwrämiziň gylla ýarysy bolup duran oguzlaryň ata mekany başda Turan, soň Selenga, Talas we Orhon, Ýeniseý derýalarynyň boýy bolsa, onda şol ýerler biziňem asly mekanymyzdyr. Göwrämiziň beýleki ýarysy bolan gadymy ýerli halklar – parfiýalylar, margianalylar, girkanlar, dahlar, massagetler, saklar şu toprakdan dömüp çykan bolsalar, biziňem kökümiziň ep-esli bölegi şu toprakdan nem syzýandyr. Iki göwre bir syna öwrülenden soň ony bölüp bolmaz. Şol iki göwre öňem bir atanyň bilinden syzyp çykan bolsa-ha asylam. Şonuň üçinem, türkmen halkynyň gelip çykyş taryhy iňňän seresaplylyk bilen, taryhy, taryhy lingwistikany, jugrafiýany, antropologiýany, arheologiýany öz içine alýan kompleksleýin ylmy barlaglar arkaly öwrenilmelidir. Çünki oguzlar bu ýere gelmezden öň, ýagny, mundan müň ýyl ozal şu toprakda oturan gadymy türkmenler IX-XI asyrlarda bu ýere lükgeleýin gelen oguzlara belli bir derejede dahylsyz edip bilerler, emma bu günki türkmenler özlerini olardan aýratynlykda göz önüne-de getirip bilmezler.

Mundan iki müň ýyl öň, ýagny, şu topraga gadymy “türki” halklar aralaşmananam öň bu ýerde ýaşap ýören dahlary, massagetleri, parfiýalylary, margianalylary, alanlary, aslary, sarmatlary turzup: sen türkmen diýseň ýürekleri ýarylar. Emma bu günki türkmen welin öz ganynda şol halklaryň garyndysynyň bardygyny inkär etmez. Ýöne biziň tutýan maksadymyz – şol gadymy halkyýetlere bizden başgada köp-köp halklaryň dahyllydygyny inkär etmezlikdir. Şol halklar bilen aňrymyzyň, kökümiziň, ata-babalarymyzyň birdigini, bir ojagyň başyndan öňäpdigimizi ykrar etmeklikdir. Bu günki gün türkmen öz ganynda az-u-köp arap, owgan, eýran, mongol, gazak, özbek ganynyň bardygynam, sowet häkimiýeti ýyllary içinde öz ganyna uly mukdarda bolmasa-da rus, ukrain, ermeni, azerbaýjan we başga-da birnäçe doganlyk halklaryň ganlarynyň gatylandygynam inkär edip bolmaz.

Şeýle bir hakykat bar: Ýagny, atany, enäni perzent saýlap almaýar. Türkmen halky hem aslynyň kimdigini özi saýlamandyr. Ol birinden gan, birinden dil, birinden keşp alyp tebigy ýollar arkaly dogulypdyr, ösüpdür, kemala gelipdir, şöhrat gazanypdyr, özüni dünýä tanadypdyr. Türkmenistanyň çäginde galyp, şu günki güne ýeten türkmenler bolsa, görlüp-eşidilmedik azaplara döz gelmek bilen türkmen halkynyň adynam, Türkmenistan atly Watanyňam ýer yüzünden ýitirmän şu güne ýetiripdir.

Ata, Ene welin nirede bolsa-da – Atadyr, Enedir: Watan – nirede bolsa-da Watandyr! Ol ikisini bölmegem, bölüşmegem nädogrudyr. Aslyýetinde biziň barymyzyň Watanymyz asman giňişliginiň içinde ýüzüp ýören ýalňyz gämi – goja zemindir. Öýümüz gök asmanyň astydyr! Tylla tas tugumyz, mele toprak mesgenimizdir. Atamyz – Adam ata, enemiz – How enedir. Şolar bilen aralykda bolsa, çal dumana duwlanyp agyr heňnam aňyrsyna göz ýetirmesi kyn bolan çylşyrymly gözlegler, sargylyt syrlar ýatandyr. Biziň borjumyz ana, şol gözlegler arkaly aňymyz bilen mümkingadar kökümize, birek-birege golaýlaşmakdyr.

Bu zemin üzre biz nirä göçsek-de, nirede gonsak-da hiç birimiziňem şu togalak şardan düşüp gitjek ýerimiz ýok.

*«Ýaşlyk»—«Юность»žurnaly,
1993., niýabr; 1994., fewral.*

7. Teke han kim bolupdyr?

*Sarahsa baş bolup tutdy Teke han,
Salyr Gazan bize ýardyr ýaranlar...*

Mollamurt

Teke han – Sarahsda oturýan salyr türkmenlerini iň soňky gezek Sarahsa ýygnan hasap edilýän taryhy şahsyýetdir. Ol salyrlaryň “garaman” tiresiniň “begbölük” urugynyň “sapalak” şahasyndan bolup, hak ady Ýazmuhammet, kakasynyň ady Nazarmuhammet han. Ýatan ýeri – Sarahs şäherçesiniň gündogar tarapynda ýerleşýän Sarahs baba gonamçylygy.

Mütdet babatyndan alanyňda aradan çykanyňa onçakly köp wagt geçmedigem bolsa, Teke han barada maglumat juda az. Agyzdan-agza geçip gelen gürrüňleriň bolsa köpüsi howaýy. Olar güýçli derňewleriň şatysyna döz gelip bilmeýärler. Arhiw dokumentleri hem Teke han barada suwytyly zat aýtmaýar. Olarda diňe ak patyşanyň şol döwre degişli döwlet administratiw-kanselýariýa işlerine degişli dokumentler saklanypdyr.

Türkmen hanlarynyň özleri bolsa asylym diwan döretmändirler. Dokument ýöretmändirler. Öz taryhy hereketlerini, terjimehalaryny hat üsti bilen berkitmändirler. Taryhymyzy köplenç goňşy halklaryň taryhy, daşary ýurtly ötermen taryhçylaryň, syýahatçylaryň ýol ýazgylary ýa-da howaýy gürrüňleri arkaly öwrenjek bolup azara galyp ýörendigimizem hut şonuň üçin.

Bize iň bolmanda Ýazmuhammet hana Teke han adynyň nämeden galandygyny doly anyklamagam başartmady. Bu soraga onuň Muhammet atly oglundan bolan iň körpe agtygy, 1927-nji ýylda Sarahsda doglan, biziň maglumat ýygnap ýören döwrümiem şol ýerde ýaşap ýören Nobat aga-da, Şajyk atly oglundan bolan, Tejen etrabyň “Tejen” sowhozynda ýaşayan uly agtygy Şamman aga-da belli jogap berip bilmedi.

Sarahsly ýaşulylar bolsa bu barada dürli pikirleri orta atdylar. Geliň, gowusy bizem şol pikirlere ýeke-ýeke garap göreliň.

Aýdyşlaryna görä, Maryda oturan döwürleri Ýazmumammet han, Gowşut han bilen ýakyn aragatnaşykda bolupdyr. Olar birek-biregi hormatlapdyrlar, sylapdyrlar. Ýazmuhammet han her gezek gezmäge gelende Gowşut han ör turup görüşýän ekeni. Hatda önünden çykyp atynam tutaýyan ekeni. Muny Gowşut hanyň aýaly ýokuş görýän ekeni-de, ahyry bir gün cydap bilmän ärine: “Sen näme şol gara çäkmen salyr geldigi örboýuňa

galyberýañ-le” diýip iňirdäpdir. Gowşut han: “Şo hereketleri menem öz erkime edemok, gözüne gözüm düşenden zöwelenimi duýman galýan” diýipdir. Onda aýaly: “Baý-ba-a, sen-ä ony arsyz bir zat etdiň goýaýdyň, ine ýene bir gelsin bakaly, men-ä şoňa sallançagymam üwrederin” diýip, tosaň-tosaň edipdir. Bir günem Ýazmuhammet han gezmäge gelipdir welin, Gowşut hanyň aýaly: “Çaý oturdyp gelinçäm şuny üwreseňizläň” diýipdir-de, sallançagyň bagyny Ýazmuhammet hana tarap oklap goýberipdir. Ýazmuhammet hanam: “Hä-ä men seň sallançagyňy üwremäge gelendirin şu ýere!..” diýäge-de gylyjyny gynyndan sogrup sallançagyň bagyndan salypdyr. Özüne-de topulypdyr welin, aýal gapydan zymdyrylyp çykypdyr, Teke hanyň gylyjy baryp bosaga sanjylypdyr. Gowşut han şonda aýalyňa: “Ine, gördüňmi, salyryň hany şü, emma erte tekä-de han bolar, bi”, diýipdir. Teke han ady oňa ana, şondan galypdyr.¹

Bu wersiýany derňemek üçin Teke hanyň Gowşut han bilen deň;i-derjeli han hökmünde haçan we nirede gatnaşyp biljekdigini takykklamaly. Onuň üçinem öňi bilen onuň ýaşyny kesgitlemeli.

Ýöne, iň kyn ýeri Teke hanyň ýaşy barada hem iki hili çaklama bar. Gürrüňçileriň bir bölegi ony garraman ölen hasap etse, başga bir bölegi garrap ölen hasap edýär.

Garrap ölendir diýen çaklamadan çen tutsaň, onuň hanlyk eden döwri hakykatdanam Gowşut hanyň hanlyk süren döwrüne gabat gelýär we onuň bilen deňli-derejeli han hökmünde gatbaşybam, dostlaşybam bilýär.

Garraman ölendir diýen düşüňjä eýersek weli, ol Gowşut han dünýeden öten döwrem entek gögele oglan bolýar. Teke hanyň ýaşy barada biz yzda ýörite durup geçeris, ýöne, ol garrap ölen-de, garraman ölen-de, oňa ýöňkelýän hereketler juda ýöntem.

Içinde çaga ýatan sallançagyň bagyna gylyç salmagy, öz dostunyň öýünde, myhmançylykda otyrka, gaýa-gopuz ýok ýerden onuň aýalyňa eli ýalaňaç gylyçly topulmagy, akylly-başly adamyň etjek işi däl. Edermenligem däl. Türkmen çagany, sallançagy öwülýä ýaly mukaddes saýýar. Baran ýeriniň maşgalasyna sarpa goýýar, oňa hatda dikanlabam garamaýar. Oturylan jaýa giräýse dagy gyşaryp ýatanam bolsa yerinden galýar, tä ol çykyp gidýänçä dik oturýar. Zenan maşgalanyň özem äriň ýanyna geleniň, gideniň gepine, gürrüňine goşulyp oturmaýar. Galyberse-de, hut şular ýaly

¹ Bu gürrüň 1992-nji ýylyň 28-nji martynda, Sarahs posýologynda ýaşayan, 75 ýaşly Ýagmyr Şiriň dilinden alyndy.

gürrüň öz hanlary Sary han bilen Güljemal hanyň arasynda bolan waka hökmünde saryklaryň arasynda hem aýdylýar.

Mahlasý, bu ýerde hanlaryň ikisiniňem mertebesi beýgelenokda peselýär.

Wersiýalaryň ikinjisi ak patyşa bilen baglanyşykly.

Ýagny, Birinji jahan urşy döwründe, uruşa näme kömek edip biljekdiklerini soramak üçin ak patyşa türkmen taýpalarynyň hanlaryny öz ýanyna çagyranmyşyn. Şonda olar kabulhananyň agzynda durup, ak patyşanyň huzyryna kimiň girmelidigi barada maslahat edipdirler we ahyrsoňunda hem- ä göze gelüwli, hem batyr, gelin şuny salalyň, diýip, Ýazmuhammet hany salypdyrlar. Ýazmuhammet hanam giripdir-de: “Biziň halkymyz tertip-düzgün görmedik çarwa halkdyr, siziň söweş tälimleriňizi bilýän däl, urşa salsanyz aýak bagy borlar, gowusy biz size azyk, pul we beýleki maddy kömekleri bereli” diýipdir.

Ak patyşa onuň aýdanlary bilen razylaşypdyr we türkmen halkyny päleden boşadypdyr. Ýöne, ol öz ýanyna ähli türkmenleriň adyndan girensoň ony tekeleriň hanydyr öýdüpdir we oňa “Teke han” diýipdir¹.

Bu wersiýany emer-damar yzarlamak üçin ullakan zähmet gerek däl. Hatda birinji wersiýadaky ýaly Teke hanyň ýaşyny kesgitlemegem hökman däl. Çünki Teke hanyň ölen ýyly belli, 1913-nji ýyl. Birinji jahan urşy bolsa, 1914-nji ýylda başlandy.

Dünýeden ötenine bir ýyl dolansoň turan uruş barada gepleşik geçirmek üçin Teke han Peterburga gidip bilermi? Onda-da segsenden geçip işden-güýçden galan adam. Bardy-geldi gidäýende-de ak patyşanyň kabinetine kimi saljakdyklary türkmen deputatsiýasynyň gelip-gelip edil daş işikde durup çözmekleri, öz ýanyna kimiň girip çykandygyny ak patyşanyň bilmezligi bolup biljek zatmy? Galyberse-de ol wagt tutuş Türkmenistany türkmen hanlary däl-de, ors hökümetiniň öz adamlary dolandyryp oturdylar.

Teke han bolsa baryp-ha 1898-nji ýylda öz hanlygyny Meňli hana tabşyrypdy.

---

¹ Bu informasiýany bize 1992-nji ýylyň 23-nji mart güni, Sarahs posýologynda ýaşayan 72 ýaşly Baýram Annaorazow aýdyp berdi. Ol hem öz gezeginde bu gürrüňi şondan başon ýyl öň, 96 ýaşap dünýeden öten Aganyýaz agadan eşidipdir. Aganyýaz aganyň aýtmagyna görä, Teke han şondan soň Kagana gelip gelip täjirlerden bir eşalon bugdaý satyn alypdyr we Petrburga ugrapdyr.

Ak patyşa üç ýüz ýyl şalyk süren dinastiýanyň wekili. Dünýäniň iň uly döwletleri bilen asyrlarboýy diplomatik gatnaşyklary saklap gelen tertip-düzgünli döwletiň baştutany. Öz ýanyna girjek adamyň kimdigini ol geljek adam entek öýünden çykmanka bilýär.

Üçünji bir gürrüňe görä, Ýazmuhammet hana Teke han adyny salyrlar Eýranyň Zurabat¹ diýen ýerine ikinji gezek göçüp baran wagtlary Maşat hany Alymerdan han dakypdyr. Sebäbi, göçüp baranlarynda salyrlar biz teke diýip, Alymerdan hany aldapmyşlar.²

Bu gürrüňiň ynandyrylygy öňkülerçe-de ýok. Dogry, uly hanlar öz raýatlaryndaky halklara, taýpalara han belläpdirler. Mysal üçin 1870-nji ýyllarda ýomutlaryň atabaý we japarbaý taýpalary pars serhedine golaý ýerde, Eýran hökümedine wassal ýagdaýda göçüp-gonup ýören halatlary olaryň ikisiniňem hany Eýran häkimleri tarapyndan bellenipdir. Salylaram şol wagt Eýranyň Horasan dikmelerine garaşly bolup otyrdylar. Eger-de şol wagt şol ýerde han saýlanşyk bolaýan ýagdaýynda hem ol işiň olardan bidin edilmejekdigi çyn. Ýöne, giden bir halk serhetden geçip ýurduna gelerde, Alymerdan han olaryň haýsy taýpadandygyny bilmezmi? Aslynda Sarahsda oturtmazlyk üçin olary şol ýere göçürüp eltenem Eýran hökümediniň özi. Üstesine salyrlar ol ýerde öňem 12 ýyl oturyp giden. Galybersede Eýran ýaly goňşy döwletiň hanlary türkmen taýpalaryny egin-eşikleri, aýdym-sazy, käbir döp-dessurlary boýunça-da arkaýyn tanap bilerler.

Sarahs şäherçesinde ýaşaýan ýaşuly mugallym Berdi Töre, Muhy bagşydan eşiden gürrüňlerine esaslanyp, dördünji bir pikiri orta atdy.

Ýagny, Salyr hany Nazarmuhammet han takmynan 1875-nji ýylda, Maryda oturylýan wagty, hanlygy öz ogly Ýazmuhammet hana berjek bolanda salyrlar göwnemändirler. Şonda Gowşut han orta düşüpdür we ýörite gelip Ýazmuhammedi han saýlap gidipdir.

Salyrlar şonda: “Muny biz saýlamadyk, tssekän hany saýlady, bu teke hany, tekä han bi” diýipdirler. Hamala Teke han ady oňa şondan soň galypmyşyn.

---

¹ Zurabat – Eýranyň Horasan welaýatyna degişli ýurt. Tejen derýasynyň ýokary akymynda. Çep kenarynda ýerleşýär. Salylar ol ýere iki gezek baryp, birinjide 12 ýyl /1859-1871/, ikinjide üç ýyl /1881-1884/ oturdyrlar. Salyr şiwesinde oňa “Zirewe” diýilýär.

² Bu wersiýany biz, 1992-nji ýylyň 24-nji mart güni, Sarahs etrabynyň A. Tekäýew adyndaky obasynda ýaşan, 85 ýaşly Ýagmyr Ýazberdi oglundan ýazyp aldyk.

Şol diýilýän döwürde salyr türkmenleriniň Gowşut hana elgarama bolup, mejbury ýagdaýda Maryda oturandyklary çyn. Han saýlanjak wagty salyrlaryň agyzlarynyň alarmagam, ýurt eýesi hökmünde Gowşut hanyň ara goşulmagam bolup biläýjek zat. Özem bu Teke han garrap ölendir diýlen pikiriň dogry bolup çykandaky ýagdaýyna gabat gelýär.

Nazarmuhammet hanyň Pendi, Mary sebitlerinde oturylýan döwri ýogalandygyny, Teke hanyňam şol ýerde han saýlanandygyny Gullaş aga hem tassyklad. Ýöne Şamman aga babam Zirewede ýogalan bolmaly diýýär.

Teke hanyň ady bilen baglanyşykly, hakykata has golaý başinji wersiýany orta atýanlaram bar. Şu wersiýa görä, Ýazmuhammediň Teke ady Tekemuhammet görnüşinde dogabitdi dakylan ikinji at bolmaly.

Ýöne nämüçin ikinji?

Muny iň bärkisi şol adyň dakylandygy baradaky dürli wersiýalaryň il içine has köp ýaýrandygy bilenem düşündirse bolar.

Şamman aga Nazarmuhammet hanyň Haknazar, Ärsary atly ogullarynyň hem bolandygyny tassyklaýar. Bu bolsa Nazarmuhammet handa hormat üçin öz çagalaryna türkmen taýpalarynyň atlaryny dakmak endiginiň bolandygyny subut edýär we ýokarky pikire arka durýar. Ýagny, başda Tekemuhammet adynyň dakylan bolmagy mümkin.

Görşümüz ýaly, Ýazmuhammet hanyň Teke han ady bilen baglanyşykly gürrüňleriň hersi bir dürli. Hemmesem biri-birine çapraz gelýär.

Elbetde, her halkyň, her taýpanyň, her bir maşgalanyň öňi bilen öz içinden çykan şahsyýetlere guwanasynyň gelýändigini, olary her hili ýollar bilen beýgeldesiniň, mahabatlandyrasynyň gelýändigini düşnüklidir.

Munyň şeýledigini wersiýalaryň tas, ählisinde diýen ýaly Ýazmuhammet hana Teke han adynyň dakylmagynyň – Gowşut han, ak patyşa, Alymerdan han ýaly uly, taryhy şahsyýetleriň üstüne ýüklenýändigini bilenem, rowaýatlaşyp giden şol gürrüňleriň çygrynyň Sarahs topragynda ýaşayan salyr türkmenleriniň öz aralaryndan daşaryk çykmaýandygy bilenem düşündirse bolar.

Bu ýerde halk özüniň eý görýän gahrymany onuň özüne görä has meşhur şahsyýetlere golaýlaşdyrasy, ony uly-uly taryhy wakalara dahylly edip görkezese gelýär.

Her-hal biz onuň Teke han ýagny, Tekemuhammet adynyň hakykatdanam dogabitdi adydygyna ynanýarys. Bir adyň yzyna Muhammet sözüni goşmak bolsa, umumanam Teke hanyň Şejeresine mahsus bolupdyr. Ýagny, kakasynyň ady Nazarmuhammet. Öz ady – Ýazmuhammet. Ogullarynyňam briniň ady – Muhammet /Mämmet/ Teke hanyň atasy Gutly hanyň, babasy Berdi hanyňam atlarynyň Gutlymuhammet, Berdimuhammet görnüşinde bolandygyny aýdýarlar.

Ýöne, nämüçin onuň bir adyna Ýazmuhammet goýdularka? Bu onuň ýaz aýy doglandygynyň alamaty bolmagy mümkin. Ýöne, salyrlarda öwliýä “nyýaz” aýdylyp alynýan çaganyň adynyň öňüne “nyýaz” däl-de, “ýaz” goşulmasyny goşmak edähedi hem bar. Teke hanyňam öwliýä “nyýaz” aýdylyp alnan çaga bolmagy mümkin. Çünki, Şamman aganyň aýtmagna görä ol Nazar hanyň çagalarynyň iň ulusy bolmaly. Ýöne, barybir ol şejerede ýeke görünýär. Çünki has ir ýogalan bolsa gerek, Ärsary barada Şamman aga hiç zat aýtmady. Haknazaryň ykbaly bilen bolsa, makalamyzyň dowamynda tanşyp bilersiňiz.

***

Indi Teke hanyň ýaşı baradaky jedelli gürrüňlere garap geçeliň.

Başda belläp geçişimiz ýaly, gürrüňçileriň käbiri Teke hany 45-50-ýaşatsa käbiri 80-90 ýaşadýar.

Sarahs şäherçesinde ýaşayan Aman Annagurt, kakasy Juma Annagurduň gürrüňlereine salgylanyp, Teke han salyrlary Sarahsa getirende 18 ýaşly oglan ekeni diýdi.

Sarahsa soňky gezek gelnişik 1884-nji ýylda boldy. 1884-den 18-i aýyrsak, Teke han 1866-njy ýylda doglan bolýar we bu sene salyrlaryň birinji gezek Zurabatda oturan döwürlerine gabat gelýär. Şeýle hem ol 1913-nji ýylda 49 ýaşynda ýogalan adam bolýar. Bu – Teke han garraman ölen bolmaly diýýän adamlaryň çaklamasyna laýyk gelýär. Şeýle hem 1878-nji ýylda Gowşut han ýogalanda Teke han 14 ýaşly ýaş oglan bolýar we onuň bilen hiç bir babatda gatnaşybam, dostlaşybam bilmeýär.

Teke hanyň garraman ölendigini, Ýagmyr Ýazberdi ogly hem tassyklady. Ol: “Teke han uzyn boýly, guşaklygyna ýetip duran uzyn gara sakgally, gara çäkmenli görmegeý adamdy. Biz çagalar bolup onuň daşyndan

aýlana-aýlana serederdik, baka-baka doýabilmezdik”, diýdi. Ol 1913-nji ýylyň 13-nji marty diýip, Teke hanyň ýogalan senesinem aýtdy.

Şol etrabyň A. Tekäýew adyndaky kolhozynda ýaşayan, 86 ýaşly Babyr bagşym bize 1992-nji ýyly 23-nji marty güni beren maglumatynda Teke han garrap ölen bolmaly däl diýdi.

Etrabyň Oraz Salyr adyndaky kolhozynda ýaşayan, 47 ýaşly Akynýaz Muhammetguly ogly hem Teke hany gözi bilen gören, 1964-nji ýylda 66 ýaşynyň içinde aradan çykan kakasy Muhammetguly Ödejan oglunyň beren gürrüňlerine salgylanyp ýokarky pikiri dogry hasaplady.

Ýöne, informatorlaryň arasynda Teke han garrap ölen bolmaly diýen pikire gol ýapýanlaram az däl. Olaryň iň ähtibarlysy Teke hanyň Şajyk oglundan bolan agtygy Şamman aga. Ol atam garrap ýogaldy, kiçijikkäm üstüne münüp oýnaýanymy belýän, ak sakgally adamdy, özem 1913-nji ýylda däl-de, 1912-nji ýylda ýogaldy. Gyr atyny tabyda tirkäp Sarahs baba alyp gidenlerinem bilýän, diýdi.

Biziň Teke hana iň golaý adamyň aýdan sözlerine pitiwa etmezlige hakymyz ýok. Ýöne, Şamman aga öz ýaşyny ýalňyşýarmyka diýýäris. Çünki, ol doglan ýylyny 1897-nji ýyl diýip görkezýär. Eger şeýle bolsa ol atasy ölende 15-16 ýaşlaryndaky ýigdekçe bolmaly. Şeýlelikde, onuň ýadyna atasynyň üstüne münüp-düşüp oýnaýany ýa ony jaýlamaga alyp barýanlary däl-de, başgada kän zatlar ähli jikme-jikileri bilen düşmeli. Üstesine-de biziň bilen gürläşen wagty ol 94 ýaşymda bolmaly, emma aýdanda 84 ýaşymda diýdis.

Megerem, Şamman aga 1907-nji ýylda doglan bolsa gerek.

Teke hanyň garrap ölendigini ony gözi bilen gören adam Ýagmyr molla Durdyhajy ogly hem tassyklady. Ol bir toýda kakasynyň göreşe çykyp garşydaşyny ýykandygyny, Teke hanyňam oňa mawut çäkmen berendigini aýtdy. Ak sakgally, uzyn boýly, görmegeý, at münse aýagy ýere ýetip duran adam ekeni, diýdi.

Şu çaklamalaryň haýsy birine gol ýapjagymyzy bilmän janserek bolup ýörkäk, otuzynjy ýyllarda, Sarahs raýonynyň Kiçiaga obasynda ýaşan Myrat Berdiýewden hem-de Täjik Nurgeldiýewden¹ ýazylyp alnan iňňän bir möhüm

---

¹ “Täjik” dälde, Şajyk bolmagy mümkin. Sebäbi, başga bir ýerde awtorlar teke hanyň ogly Şajygyň adyny hem “Täjik” /Täžik/ diýip görkezýärler. Megerem, awtorlary howul-hara ýazylan meýdan ýazgysyndaky “Ş” blen “T” bulaşdyran bolsa gerek.

dokumendiň üstünden bardyk. Şol dokumentde: “...1898–1899-njy ýyllarda Teke han Sarahsda oturan salyr tireleriniň ýaşulylaryny ýygnap maslahat geçirdi, şol maslahatda ol özüniň garrap tapdan düşendigini, mundan bu ýana taýpa hanlyk edip bilmejekdigini aýtdy we öz ýerine han saýlamaklaryny halkdan haýyş etdi” diýlip aýdylýar.¹

Biziň üçin şu dokumendiň ähmiýeti iňňän uly we Teke han garrap ölen bolsa gerek diýen pikire uýmaga doly esas berýär.

“...Muhy aga pahyram: Teke han garrap öldi, 90 dagy ýaşady diýerdi” diýip mugallym, baýry žurnalist Berdi Töre hem ýokarky pikire arka durdy.

Teke hanyň öz hanlygyny ölmezinden kän öň, meýletin tabşyrandygyny, tabşyrjak bolanda Sarahs babanyň ýanyndaky aýlawda at çapdyryp uly sadaka berendigini, soňundanam halka ýüzlenip: “Adamlar, indi menden hanlyk tamasyny etmäh”, diýendigini tassyklaýan adamlara biz maglumat ýygnap ýören döwürlerimizde başga-da köp gabat geldik.

Şu makalanyň birinji wariantynyň² çap bolanyňa bir ýyl gowrak wagt geçenden soň, Sarahs etrapynyň Muhy Amanow adyndaky obasynda ýaşayan Goşabaý Ilamanyň öýünde myhman bolanymyzda şol öýe golaýda Eýranyň Törbetjan diýen yerinden Meňli hanyň agtygy Seýit aganyň gelip gidendigini, gürrüňçilik wagty: “Atam 1919-njy ýylda, 65-70 ýaşlarynda ýogalan bolmaly, özem Teke handan 20 ýaş kiçi bolmaly” diýendigini eşitdik. Şonuň üçinem, öňki makalamyza goşmaça hökmünde şu aşakdaky barlaglary girizdik. Ýagny, şol gürrüňçiligiň esasynda Teke hanyň ýaşyny kesgitlemek üçin kiçijik barlag geçirdik.

Öňi bilen-ä Meňli hanyň ýaşyny 65 bilen 70 ýaşyň aralygyna getirdik. 68 ýaş. 68- onuň ölen ýylyndan aýyrdyk we doglan ýylyny çykardyk. 1851. Ondanam 20-ini ýagny, Teke han ikisiniň ýaş tapawudyny aýyrdyk. 1831. Diýmek, Teke han 1831-nji ýylda Apbas Mürzäniň Sarahsda oturan salyrlaryň üstüne eden gyrgynçylykly çozuşyndan bir ýyl öň doglan we 1913-nji ýylda, 82 ýaşynyň içinde garrap tapdan düşenden soň aradan çykan adam bolýar.

Bu barlag biziň, Teke han garrap ölen bolsa gerek diýen netijämiziň hakykata has golaý ekendigini ýene bir gezek tassyklady.

¹ G.I.Karpow. P.P.Arbekow. “Salory” Türkmenowedeniýe. 1930.

² J. Hudaýguly. Teke han kim bolupdyr?, Ýaşlyk. 1998 ý. №3

Şeýlelikde, salyrlaryň Maryda, Pendide oturan döwürleri Teke han Gowşut han tarapyndan han saýlanybam bilýär, onuň bilen deňli-derejeli adam hökmünde gatnaşybam bilýär. Şol wagtlar ol takmynan, 40-45 ýaşlaryndaky adam bolmaly.

Seýit aganyň gep salgysyndan çen tutanymyza görä, Teke hanyň ýaşy iküç ýaş eýläk ýa beýläk bolup biler. In bärkisi taryhçylar Meňli hanyň 1919-njy ýylda däl-de, 1918-nji ýylda öldürilendigini tassyklaýarlar. Çünki, 1918-nji ýylda eýýäm Eziz hana aklar tarapyndan sud edilip ýördi.

Seýit aga Teke hanyň şejeresini şeýleräk beýan edipdir. Aňyrlygyna – Teke han – Nazar han – Gutly han – Berdi han. Bäriligine – Teke han – ogullary: Şajyk, Mämmet /Myhammet/. Gyzlary: Täç, Sona. Şajykdan: ogullary – Juma, Şamman, Gumman. Gyzlary: Ollan, Aman, Sähra, Gurbangül. Mämmetden üç gyz bolup, üçüsiniňem ýogalandygy aýdylýar.

Ýöne, Seýit aganyň görkezýän şejeresinde Mämmediň Aýjemal, Gylyçdurdy atly gyzlarynyň hem ady bar.

Teke hanyň Täç atly gyzyndan hiç zat ýok. Sona Eýrana giden. Göç-hä-göçlük döwri adamsy gidýär, o-da gidýär.

Şular ýaly şerejäni Şamman aganyň agtyklarynyň arasynda-da ýöredýäni bar. Olaryňkam umuman, Seýit aganyňky bilen gabat gelýär.

Şamman aganyň aýdyşy boýunça Teke han üç aýal alypdyr. Ýagmyr Ýazberdi şolaryň biriniň adynyň Hurma, başga biriniň Annagül, ýene biriniň Ogulgurban bolandygyny, şeýle hem Teke hanyň Şajyk oglunyň birinji aýalyndan, Mämmet oglunyň ikinji aýalyndan bolandygyny, ýagny, Şajyk bilen Mämmediň enebaşgadygyny habar berdi.

Nobat aga kakasynyň, ýagny, Mämmediň Annagüliden bolandygyny tassyklaýar. Şeýlelikde, Ýagmyr Ýazberdiniň salgysyndan çen tutsak Annagül Teke hanyň ikinji aýaly, Hurma birinjisi bolup çykýar.

Şunuň dogry bolmagy mümkin. Çünki, Annagül kör eken. Teke han ony birinji aýaly ýogalandan soň, önelge üçin alan ekeni. Ikinji aýalam ýogalandan soň Teke han Ogulgurbana öýlenýär. Ogulgurbandan önelge ýok. Täç bilen Sonanyň haýsy aýalyndan bolandygyny bilip bilmedik.

Şamman aga atasynyň Annagüliden soň Ogulbeg diýen bir maşgala öýlenendigini, öz kakasy Şajyk hanyňam hut şol aýaldan bolandygyny aýdýar. Ýöne, bu ýagdaýda Teke han Şamman aganyň başda öz aýdyşy ýaly üç däl-de dört gezek öýlenen bolup çykýar. Ýa Ogulbeg bilen Ogulgurban

ikisi birmikä? Ony diýseňem beýleki informatorlar, şol sanda Teke hanyň körpe agtygy Nobat aga hem Ogulgurbanyň, ýagny, Teke hanyň soňky aýalynyň önelgesiz bolandygyny tassyklaýarlar. Onsoňam, biziň bilişimizçe Şajyk han Teke hanyň uly ogly. Uly ogul – başky aýallary çaga dogran adamyň soňky aýalyndan bolup bilermi? Onda-da önelgesiz bolsa? Elbetde bolup bilmez. Bu ýerde ýalňyşlyk ýa-da düşünişmezlik bar.

Şamman aganyň agtyklarynda bar bolan şerejä görä, Teke hanyň kakasy Nazarmuhammet hanyň Esen diýen dogany bolupdyr. Esenden Jumajyk diýen ogul bolýar. Sarahs etrapynyň Badhyzdaky öri meýdanlarynda bir guýy häzirem şonuň adyny göterýär. /Şajygyň, Meňli hanyň adyny göterýän guýularam bar/ Jumajykdan: Ahmet, Rahmet, Rahym atly ogullary bolan. Ahmediniň Gyrmzy atly oglunyň bolandygy belli. Şondan soň Eseniň çyzgydaky şejeresi ýitýär...

***

Sarahsda Teke hanyň suraty babatda hem bulaşyk pikirler bar. “Syýasy söhbetdeş” žurnalynyň 1990-njy ýylyň 11-12 sanlarynda Güljemal hanyň, Magtymguly hanyň, Ýusup hanyň we Annamyrat dilmajyň bilelikde oturan suratlary çap edildi. Şol suratlaryň tekstinde düşürilen wagty 1905-nji ýyl, Güljemal hanyň gapdalynda oturan adam bolsa Magtymguly han diýlip görkezildi.

1991-nji ýylyň ýanwar aýyndaky sanynda şol žurnal ýaňky surat bilen bir wagtda aldyrylan başga bir suraty çap etdi. Ol suraty arhiwden alan we tekstini ýazan taryhçy N.Rahymow: Arhiwde “Türkmen delegasiýasy Peterburgda. 1913 ý.” diýip görkezilen hem bolsa şol suratyň Türkmeistanyň Russiýa birikdirilmeginiň 25 ýyllygy mynasybetli ak patyşanyň huzyryna giden delegasiýa bolmagynyň mümkindigini, özüniň suratda görkezilişi ýaly 1913-nji ýylda-da, öňki gezek žurnalda berilşi ýaly 1905-nji ýylda-da däl-de, 1910-njy ýyllarda düşürilen bolmagynyň ahmaldygyny belledi. Güljemal hanyň sag tarapynda oturanyňam Magtymguly han däl-de, Ýusup handygy, öňki gezek atlarynyň çalşyrylyp berilendigi düzediş hökmünde okyja ýetirildi.

Şu ýerde siziň ünsüňizi başga bir zada çekesimiz gelýär.

Pedagogika ylymlarynyň kandidaty, dosent, asly Sarahsly, Teke hanyň obadaşy Annamuhammet Ýazyýew, Leningradda okap ýörkä, şol ýerde Teke hanyň suratynyň bolmalydygyny birinden eşidendigini, şony

gözläp ýörkä taryhy muzeýde MDA-nyň filialy/ şol gürrüňi edilýän suratyň üstünden barandygyny hem-de 1973-nji ýylda negatiwden kagyza geçirdip Aşgabada alyp gaýdandygyny, ony hem sarahsly Goçmyrat mugallymyň 1976-njy ýylda oba äkidendigini, şunuň içinde Teke han barmy, diýip, sarahsly ýaşuylara ýeke-ýeke görkezendigini, ahyram şol wagt 92-ýaşynda bolan Gylyç Penjuwaryň suraty alyp öýden çykandygyny, günün ýagtysyna ep-esli synlandan soň Güljemal hanyň çep tarapynda oturan adamy görkezip: “Ine, şu Teke han” diýendigini aýdýar.

Şondan soň sarahslylar şol suraty Teke hanyň suraty hökmünde kabul edipdirler we köpeldip birek-birege ýaýradypdyrlar. Şol surat Teke hanyň agtygy Nobat aganyň töründe häzirem asylyp dur.

Dogrusyny aýtsak, şol surat Nobat aga juda meňzeş. Ilki görenimizde muňa bizem haýran galdyk. Onuň hakykatdanam Teke hanyň suratydygyna ynandyk.

Emma şu işlere ulaşyp ýörşümize suratly mesele barada-da kän zatlaryň aýdyňlaşdyrylmalydygyna göz ýetirdik we Teke hanyň suratyna guwanyp ýören Nobat agany, onuň ogul-gyzlaryny, ähli dogan-garyndaşlaryny we külli sarahs ilini biçak gynandyrjakdygymyzy bilsek-de hakykaty aýtman oturmaklygy özümize uslyp bilmedik.

Indi bolsa delillerimizi orta atalyň.

Birinjiden-ä biziň pikirimizçe şol suratyň 1910-njy ýylda däl-de, hakykatdanam 1913-nji ýylda düşürilen bolmagy juda ahmal. Çünki, şol suratdakylar Türkmenistanyň Orsyýede birikdirilmeginiň 25 ýyllygy däl-de Romanowlaryň 300 ýyllyk toý dabarasyna giden bolsalar gerek. Muny türkmen deputasiýasy bilen bir wagtda Hywa hany Ispendiýar hanyň we onuň golaý-goltumlarynyň düşen suratynyň bardygy hem tassyklaýar. Diýmek, şol gezek ol ýere ýeke bir Türkmenistandan däl-de, eýsem tutuş Orta Aziýanyň, belki-de Orsyýediň ähli koloniýalaryndan uly bir gidişlik bolupdyr. Şol suratlaryň hemmesiniň annotasiýasynda: surata düşürilen ýeri Peterburg, 1913-ýyl, diýlip görkezilen.

1898-1899-njy ýyllarda hanlygyny tabşyran, garry, ýarawsyz adamyň 1913-nji ýylda Peterburga çagyrylmajakdygam, gitmejekdigem asla gidip bilmejekdigem düşnükli. Şamman aganyň aýdyşy ýaly ol 1912-nji ýylda ölen bolsa-ha o wagt Teke han eýýäm aşy-suwý sowulan adam bolýar.

Bar, ol entek ýaş eken, dünýede bar eken, hanlygam tabşyrman eken diýäýenimizde-de, Romanowlaryň tagt toýuna Sarahs ýaly kiçi pristawlaryňk-a beýle-de dursun, hatda uezd hanlyklarynyňam hemmesi çagyrylan däl bolsa gerek. Ol ýere Zakaspi oblastynyň diňe Aşgabat, Mary, Kerki ýaly uly hanlyklarynyň hanlary giden bolmaly. Sarahsdan han gitmeli bolaýanda-da, ol gezek Teke han däl-de, Meňli han gitmeli. Çünki Teke han hanlygyny baryp-ha geçen asyryň aýagynda şoňa tabşyrypdy.

Ikinjidenem, henize çenli Gylyç Penjuwardan başga şol suratdaka Teke han diýen adam ýok. Hatda şol surat öňürti Magtymguly hanyň, soň Ýusup hanyň ady bilen žurnalda çap bolandan soňam şu suratdakylary tanaýan adam bar bolsa seslensin, diýip redaksiýa uly ile jar çekenden soňam şol suratyň Teke hanyňkydygyny tassyklap, ne sarahslylardan, ne-de taryhçy alymlardan seslenenei bolmady.

Üçünjidenem ol döwür Teke han segsenden geçen adam. Suratdaky bolsa ýaş. Onda uzak ýaşan adamyň ak sakgal-a baýaky, iň bärkisi sarahslylaryň aňyna uzyn boýly, gara çäkmenli Teke hanyň ýeke-täk nyşany hökmünde giren uzyn gara sakgalam-a ýok. Onsoňam suratdakynyň Ýusup handygyny, şondan başga adam dældigini ähli arhiw dokumentleri tassyklap dur. Muny akademik M. Annanepesowam, türkmen hanlary barada ylmy iş ýazan Muhammetgurban Orazow hem, beýleki alymlaram çürt-kesik tassyklaýarlar. Iň ýeser ýeri Ýusup hanyň özi ýüzüne seredip otыр. Mahlasy, belli zat barada jedel edip oturmagyň geregi ýok.

Elbetde, suratda 1913-nji ýylda türkmeniň iň uly taýpalarynyň hany hökmünde Peterburga, toý dabarasyna çagyrylan uly hanlar: Magtymguly han, Ýusup han, Güljemal han dagy otyrlar. Has takygy Güljemal han öz ogullary bilen otыр.

Indi jedlli meseleleri bir tarapa süýşürip Teke hanyň bitiren hyzmatlaryna, taryhy hereketlerine we on dokuzynjy asyryň birinji ýarymyndan başlap tä, segseninji ýyllaryň ortalaryna çenli iň bir pajygaly wakalary başyndan geçiren salyr türkmenleriniň durmuşynda oýnan roluna degişli maglumatlar bilen tanyş bolalyň.

Salyr türkmenleriniň Teke hana bolan söýgüsini segsen ýylyň howaýy aýralygam söndürip bilmändir. Ýerli halk onuň esasy edermenligini salyr türkmenleriniň iň soňky gezek Sarahsa ýygnandygy hasap etse, pähim-paýhaslylygyny öz ýerine han saýlamaly bolanda ogullarynyň hiç birini

görkezmän, şo çaka çenli özi bilen jetleşikde ýören Kiçaga hany Meňli hany görkezendigi hasap edýär.

Şonda käbir ýaranjaňlar özlerini orta oklaşyp: “Hanyň ýerine hanyň ogly han bor-da, ine, Mämmet ba, Şajyk ba, goý şulaň birini öz ýeriňe” diýipdirler. Teke han bolsa: Ýok, meň oganlarymdan han bolmaz. Olayň bir-ä keýpi-sapa urdy, beýlekisiniňem eje tarapy ýaramaz, neriňem döli bolmaz diýipdirler, öňde-de halka kynçylykly günler garaşýar, il-halky abat saklamak üçin syh ýaly han gerek, şonuň üçinem öz-ä ogry ýaranydyr welin Gara ýüzi saýlaýyň, bu işi şondan başga başarjak bolmaz” diýip jogap beripdir.¹

Teke hanyň Meňli hana Gara ýüz diýmeginiň sebäbi ol orta boýly, daýanykly, gözleri ýanyp duran, garaýagyz, golçapisint adam ekeni. Ogry ýaranydyr, diýmeginiň sebäbi bolsa – ol käte ogrulyklarada gol ýapaýýan ekeni. Goşluşaýýanam ekeni. Onuň ogry ýarany bolandygyny Teke hanyň ýerine geçenden soň halky kän çürkändigini Mollamurtyň “Gara ýüz”, “Meňli han” atly goşgularyndan hem aňmak bolýar. Şol goşgulardan mälim bolşy ýaly, Meňli han salyryň özüne degişi gaplaň hem-de arslan uruglaryna gol ýapyp, galan urug-tireleri gözden salypdyr.

Arhiw dokumentleriniň salgy bermegine görä, Meňli han Sarahs pristawlygyndaky milisiýanyň ştabs-kapitany bolupdyr we ak patyşanyň düzgünine gulluk edipdir.

Gürrüňçi Ýagmyr mola Durdyhajy oglunyň aýtmagyna görä, “bolşewik-menşewik” döwri başlanandan soň ak patyşanyň goşunlary serhetden gidipdir we ony Meňli han öz jigitleri bilen gorapdyr.

Meňli han käbir kemçiliklerine garamanan hakykatdanam gaýduwsyz, edermen, Teke han ýaly agramly adamlar bilenem darkaş gurubilýän dogumly adam bolupdyr.

Käbir maglumatlara görä, onuň özem, ogullary Baky handyr Baba hanam 1918-nji ýylda Eziz han tarapyndan atylyp öldürilipdir. Meňli han öňürti, Baky han bilen Baba han ikisi bolsa soňundan, bilelikde öldürilipdir.

Meňli hanyň tutulyşy barada şular ýaly gürrüňler gulagymyza degdi.

...Gijäniň bir wagtlary Eziz hanyň nökerleri gelip Meňli hany turuzypdyrlar. Daşaryk çagyrypdyrlarda Eziz hanyň çagyryandygyny aýdypdyrlar. Oňa hat-da öýe girip-çykмага-da maý bermändirler. Rejäniň

---

¹ Bu maglumaty Babyr bagsydan aldyk. Şeýle maglumat Karpow bilen Arbekowyň 6-njy bellikde görkezilen makalasynda hem bar. Ol ýerde Teke han: “...Meň oganlarymdan baý çykar, ýöne han çykamaz” diýýär.

geň dældigini aňan Meňli han aýalyny çagyryp: “ýassygymyň aşagynda nas kädim bardyr, şony getir” diýipdir. Aýaly öýe girip çykypdyrda: o ýerde-hä ýok, diýipdir. Şonda Meňli han aýagy bilen ýer depip: “Nas kädimi getir diýýän men saňa!” diýip gygyrypdyr. Aýaly bolsa o gezegem: ýok ekeni, diýen jogap bilen gaýdyp gelipdir. Meňli han: “Häk, bolmady-ow”, diýip başyny ýaýkapdyr-da, sessiz-üýnsiz atlylaryň önüne düşüpdir.

Soň görüp otursalar Meňli hanyň ýassygynyň aşagynda nagany bar ekeni.

Meňli hanyň ogly Baba hanyň Peterburgda okandygyny, rus dilini suw içen ýaly bilendigini özüniňem diýseň görmegeý ýigit bolandygyny aýdýarlar. Hatda ony Eziz hanyň atdyrandygy barada habar gelende ejesi nyanMandyr. “Ýok! Ýalandyr! Meň oglumy haýwanda-ynsanda oka dözjek ýokdur...” diýipdir.

Ýöne, 1918-nji ýylda, Krasnowodskide aklar tarapyndan sud edilende Eziz hanyň: “Kimi öldürenem bolsam boýnuma alýan, ýöne, Meňli hanam onuň ogullarynam men öldüremok” diýendigi baradaky dokumente duşandygyny Türkmenistan YA-nyň Taryh institutynyň ylmy işgäri Juma Annaorazow aýdýar.

Şol suda Meňli hanyň ogly Esen han hem şaýat hökmünde gatnaşypdyr we Eziz hanyň şol sözlerini eşidipdir.

Juma Annaoraz, mundan iküç ýyl öň gürrüňdeş bolanda, Eziz hanyň “Owadan depede” ýaşayan ogly Hommat aganyň, Meňli hany Eziz hanyň öldüren bolaýmagynyň ahmaldygy baradaky pikiri orta atandygyny hem aýtdy.

Hommat aganyň aýtmagyna görä, Sarahsdan kimdir biri gelip Meňli hanyň üstünden Eziz hana arz edipdir. Şikaýat ar-namys ýoluna degişli bolupdyr. Eziz han şonda gazaba münüp, nökerlerine Meňli hany öldürmekligi buýrupdyr. Buýruk ýerine ýetirilen bolmaly. Çünki, birnäçe gün geçenden soň, Eziz hanyň gapysynda Meňli hanyň ogly Baba han peýda bolupdyr we: “Han! Çyk, gaýratyň bolsa! Men atamyň aryny aljak!” diýip, atyny bökdürip kân durupdyr. Emma Eziz han çykmandyram, Baba hany öldürmekligem buýurmandyr.

Baba han barada birneme giňişleýin aýtsak bolsa, ol – Birinji jahan urşy döwründe patyşa goşunynda gulluk eden harby adam. Şol döwür çini unter-ofiser bolan. Polşanyň çäginde Germaniýa garşy, Günbatar Ukrainanyň

çäginde Awstro-Wengriýa garşy söweşýär. Üç sany Georgiý hajynyň doly kawaleri bolýar.

Onuň Wenada atly düşen suratyny we Meňli hanyň Eýrana geçen nebereleriniň köpüsiniň suratyny bir sebäp bilen ele salandygyny ýöne, Sarahsly Begmyrat Gandymowyň raýon gazetinde çykartmak üçin alyp gidip, ýitirendigini Juma Annaoraz gynanç bilen ýatlaýar.

Atasynyň ady dakylan, häzir Eýranyň Törbet-Jam diýen ýerinde ýaşap ýören, 70 ýaşly Baba han şol suratlarda entek çagajyk ekeni. /Suratlary getirenem şol/.

Juma Annaoraz ol suratlar Meňli hanyň ogly Esen hanyň Maşatda, iňlis konsullynda işläp ýören döwri alynandyr diýip çaklaýar.

Ol Meňli hanyň ogly Baba hanyň Oraz Serdar bilen dost bolandygyny, Eziz hanyň bolsa Oraz Serdar bilen ters bolandygyny, Baba hanyň ölümüne şol zatlaryň sebäp bolan bolaýmagynyň mümkindigini hem aradan aýyrmaýar.

Seýit aga Meňli hanyň şejeresini şeýleräk görkezýär. Aňyrlygyna: Meňli han-Berdimyrat han. Bärligine: Meňli han – ogullary: Baba han, Baky han, Esen han, Sähel han. Baba handan ogullary: Aky han, Goşa han... şu ýerde şerejäniň yzy üzülýär. Seýit aganyň aýtmagyna görä, Berdimyrat han ýogalanda Meňli han 15 ýaşlaryndaky oglan ekeni. Kakasy ýogalandan soň, Meňli han öz obasyna desbi-dähel han bolýarmy ýa ýok, ony bilemzok, ýöne, ýokarky usul boýunça barlag geçirip hasap ýöretsek, şol sene salyrlaryň Pendeden gaýdyp birinji gezek Zurabatda (salyrlar oňa Zirewe diýýärler) oturan döwürlerine, ýagny, 1866-njy ýyla gabat gelýär. Şamman aganyň gep salgy boýunça Teke hanyň kakasy Nazarmuhammet hanam şol ýerde ýogalýar.

Indi Teke hanyň salyrlary iň soňky gezek Sarahsa ýygnaýşy barada. Bu gürrüňiň düýp mazmunyny içgin açyp görkezmek üçin, biz salyr türkmenleriniň taryhyna ýüzlenmeli bolýarys.

...Salyrlaryň nesilbaşysy köpleriň çaklaýşy ýaly, Salyr Gazan däl-de, Oguz hanyň Dag han oglundan bolan agtygy Salyr handyr. Salyr Gazan bolsa, salyrlaryň köpelip, IX–X asyrlarda oguzyň iň güýçli taýpalarynyň biri hökmünde orta çykan döwürleri, şol taýpanyň içinden dörän alp ärdir. Onuň mekany Syr derýanyň aşak akymyndaky Gazygurt, Garajyk daglarynyň degresidir. Oňa “Garajygyň gaplaňy” diýilmegem şonuň üçindir. Onuň

Gazan adynyňam şol lakam bilen baglanyşykly bolmagy ahmal. Çünki, “Gazanper” /gazanfer/ diýmek arap dilinde ýolbars, şir diýmekligi aňladýar.

Salýr Gazan oguzlaryň arasynda yslymy ýaýradan, ömrüniň ahyrky ýyllary Mekgä zyýarata gidip gelen, Oguz han tarapyndan döredilen güýçli oguz döwletiniň, iki gezek gurlup, iki gezegem içki agzalalyk zerarly synan Beýik Türk hanlygynyň öňki şöhratyny täzedan dikeltmek üçin, Gorkut ata ýaly sowatly adamlar bilen bilelikde, oguz taýpalaryny birsyhly agzybirlige çagyran we bu ugurda uly-uly tagallalar eden adamdyr. Ol daşky hem içki oguzyň serdarydyr.

Salýr Gazandan soň salýrlaryň önüne düşen – Salýr Ogurjykydyr. Onuň taryhy gysgaça şeýleräk: Seljuklar imperiýasy döremezinden ep-esli ön, Diňli begiň ýolbaşçylygynda 10 000 öýli salýr Horasana göçüpdir. Ol ýerde ep-esli oturanlaryndan soň Yragy barypdyrlar. Soltan Sanjaryň kakasy Gazy Mälik şa Yragy basyp alandan soň salýrlar bilen oňuşmandyrlar. Netijede, salýrlaryň bir bölegi-hä şanyň gullugyna geçipdir, bir bölegem Yrakdan çykyp Maňgyslak sary ugrapdyr. Birnäçe wagt geçenden soň, Yrakda galan salýrlaryň içinden Ogurjyk atly är döräpdir. Onuň döwründe Yrakda Baýandyr han häkimlik edýän ekeni.

Salýr Ogurjygy professor Mäti Kösäýew Göroglynyň prototipi hasaplady. Alym B.Weliýew hem bu pikiri goldady. Edebiýatçy A. Bekmyradow hem bulara goşuldy. Ýöne, ol Ogurjyk Oguz hanyň – Üker – Ükür – Ugur – Ogur – Oguz görnüşindäki has irki ady bolaýmasyn diýen çaklamany ýüzüne tutdy.¹

Elbetde bu zatlar alymlaryň öz işi. Olaryň jedellerine goşulara çakymyz ýok. Ýöne, S.P.Tolstowyň 1950-nji ýyly 3-nji fewralynda AGPI-niň ylmy konferensiýasynda eden çykyşyndan ugur alsaň, oguzlary baryp-ha ant eýýaminiň awtorlary hem hiç hili üker-ükür-ugur diýip däl-de “augasiler” diýen at bilen agzaýan ekenler.

Salýr Ogurjygyň, ýagny, Ugurjygyň Ükürjigiň Göroglydygyny Şeýdaýy hem tassyklaýar.

Körhan ogly Ugurjyk alp,

Gezdi türk ilin at salyp,

Görogly oňa at galyp,

---

¹ A. Bekmyradow. Göroglynyň yzlary. “Türkmenistan” 1988ý.

Paç alyp geçdi sag-soly.

Bu taryhy şahs barada Abylgazy: “...Ogurjyk Baýandyr hana gulak asmady, duşman boldy, emma gaýtawul bererden güýji asgyn bolansoň bir müň öýli salyr bilen Şemaha geldi” diýýär. Onuňam ýüz öýlisiniň garkynlardandygyny aýdýar. Baýandyr handan ätiýaç edip Ogurjyk ol ýerdenem Kryma barypdyr.

Ol ýerde-de uzak eglenmän, Itilden¹ geçipdir we Ýaýyga² gelipdir.

Abylgazy şondan soň Ogurjygyň Maňgýşlaga, Abylhan daglaryna³ barandygyny aýdýar.

Salyrlar şol ýerde ornaşypdyrlar we XIV–XVI asyrlarda, özlerinden başga-da saryk, ärsary, teke, ýomut taýpalaryndan ybarat bolan salyr soýuzyny, ýagny, taýpalar bileleşigini döredipdirler.

XVIII asyryp ikinji ýarymynda, Nedir şa ölenden soň Maňgýşlak Balkan sebitlerinden gaýdyşlyk bolanda ähli türkmen taýpalary bilen bilelikde salyrlaram o mekany terk edipdirler. Olar ilki Buhara, Hywa, Köneürgenje, soň Hojambaza ondanam Pendi sebitlerinde mekan tutupdyrlar. Kem-kemdenem Sarahsa süýşüpdirler.

Şu taryhy hereket barada salyrlaryň arasynda “Salыр soňy Sarahs, galyberse Köneürgenç, Maşady-Misirianam diýsemmikäm, diýmesem-mikäm” diýen ýaly söz bar.

Olar: Bir zaman salyr ili Çyn-Maçyn ýurduna göç eýläpdir. Şonda onuň ujypsyzja bölegi bölünip galypdyr. Göçüp barýanlar serhede ýetiberenlerinde yzlaryna garap: “Häk, atyň depeli ýaly bölegimiz galdy-ow, diýipdirler. Şol galan bölegem ine, biz bolmaly”, diýibem aýdýarlar.

Olaryň gidipdirler diýýän bölegi häzirem Hytaýda, Sary deňziň boýunda ýaşap ýören salyrlar bolmaly.⁴

Türkiýedäki Garaman oblasti hem salyrlaryň in gadymy we güýçli şahasy bolan Garamanlar bilen baglanyşyklydyr. Garamanlar, olaryň seljuklar döwri Kiçi Aziýada oýnan rollary barada akademik W.A. Gordlewskiý hem inňän köp maglumat berýär.⁵

¹ Itil – Wolga derýasy

² Ýaýyk – Ural derýasy

³ Abylhan daglary – Balkan daglary

⁴ M.Durdyýew. “Türkmeny Kitaýa/ salary/. “Türkmentskaýa Ahaltekinskaýa Assosasiýa. Aşgabat. 1992 ý.

⁵ В.А. Годлевский. «Государство в Малой Азии» Москва. Из-до Восточной литература. 1960 г.

Biziň söhbetimiziň üns merkezinde durýan Teke hanyň hem hut salyrlaryň garaman tiresindendigini biz başda belläp geçipdik.

Umuman, türkmen halkynyň taryhynda aýgytlaýy rol oýnan salyr taýpasy dürli sebäplere görä kem-kemden dürli ýurtlara dargapdyr, ýowuz uruşlaryň, göç-gonuň netijesinde san taýdan azalypdyr, ysgyndan gaçypdyr we güýçli taýpa bolmagyny bes edipdir.

Her nämede bolsa salyrlaryň Sarahsa gelen ujypsyzja bölegi entek-enteklerem ata-babalarynyň abraýyndan peýdalanyndylar we ähli türkmen taýpalary tarapyndana, Hywa hanlary tarapyndanam hormatlanypdyrlar.

Şol döwür ýagny, XVIII asyryň aýaklary, XIX asyryň başlary olar ne Eýrana, ne Buhara emirligine, ne Hywa hanlygyna hiç kime garaşly bolmandylar. Ýöne ýol üstünde oturandyklary sebäpli Eýran bilenem, Hywadyr Buhara bilenem dil tapyşmaly bolupdyrlar. Şeýle-de bolsa, syýasy ýagdaýyň üýtgemegi bilen soňabaka olar Hywa hanlygyna paç töläp başlapdyrlar. Hywa hanyňam Sarahsda oturan salyrlar bilen aragatnaşygyny bozasy gelmändir we olary häli-şindi sylaglap durupdyr. Hatda, Horasan welaýatyndan basylyp alnan galalary salyrlara peşgeş beren wagtam bolupdyr.

Emma 1828-nji 30-njy ýylda Orsyýet bilen Türkmençäý şertnamasyna gol çekişenden soň, tutuş Zakawazýe Orsyýete geçýär. Eýran tagtynyň mirasdüşeri Albas Mürze Horasandaky ýagdaýlara ünsi güýçlendirýär. Hywa hany Allaguly han bilen soýuzdaşlyk eden hanlaryň iň esasysy bolan Ryzaguly hany tutup Maşada iberýär we 1832-nji ýylyň oktýabr aýynda gyssagly suratda Sarahsa ýöriş edýär.

Şol ýörüşiň öň ýany Sarahsa syýasat eden A. Borns şeýle ýazýar. “...Salyrlar oturymly we örän baý halk. Olaryň mes toprakly ýerleri, bol suwlary bar. Bu bolsa olara oba hojalyk önümlerini köp mukdarda öndürmäge mümkinçilik berýär. Olaryň süri-süri mallary, bedew atlary bar. Halyçylyk sungaty diýseň ösen. Olar düýe ýüňünden çäkmenler dokaýarlar”.¹

Bu dokumenti nämüçin getirendigimiziň sebäbine häziriň özünde düşünersiňiz.

Ýagny, Apbas Mürzäniň şol çozuşyny taryhçylar türkmen halkynyň taryhynda aýgytlaýjy rol oýnan salyrlaryň gününü ýaşyran, asyrlar boýy

¹ A. Borns. Puteşetwiýe s Buharu. T.3.sah. 74

gazanan şan-şöhrlaryny aýak astyna düşüren, iň bir aýylganç we surnukdyryjy waka hasap edýärler.

Şol gezek hakykatdanam uçursyz köp adam gyrlypdyr, diri galanlardan üç ýarym müň maşgala Eýrana ýesir edilipdir. Apbas Mürzäniň bir özi üç müň öýli salyry we 300 sany saýlama bedewi olja alypdyr. Ammarlardaky bugdaýlar syrylyp-süpürilip Maşada ugradylypdyr. Sarahs galasy ýer bilen ýegsan edilipdir.

Uzak wagtlap zar-zelillikde, hot-homsylykda, kemsidilmekde geçjek agyr günleriň ilkinji sagatlary başlanypdyr.

Şondan soň olar bu urgydan hakykatdanam hiç haçan aýňalyp bilmändirler we sansyz göç-hä-göçlükleriň, harby şowsuzlyklaryň netijesinde iň bir pes, üçünji derejeli taýpa öwrülipdirler.¹

Munuň hakykatdanam şeýle bolandygyna göz ýetirmek üçin, elli ýylyň göç-gonundan soň, ýagny 1884-nji ýylda salyrlaryň Sarahsa iň soňky gezek ýygananan döwürleri şol ýere syýahat eden P.M.Lessaryň “Günorta-günbatar Türkmenistan” salyrlaryň we saryklaryň ýurdy/ atly işinden bir jümle alyp göreliň. Ol Bornsyň agyz suwardyň öwen ülkesi we onuň ilaty barada şeý diýýär: “Salyrlar türkmen taýpalarynyň içinde iň ejizi hem garybydyr. Olaryň hatda gara öýlerem ýok. Palçyk bilen daşy suwalan gamyş kepbejiklerde we çatmalarda ýaşaýarlar. Goýun sürüleri ýok diýen ýaly. At, düýe käte bir göze ilýär.”

Teke han salyrlaryň ine, şular ýaly ysgyndan gaçan, egbarlan we ykbalynyň jan gerekmi pyçaga dirän wagty orta çykan handyr. Ol han bolup hanlygyň hözürini gören adam däl. Onuň hanlygy hanlyk däl-de jebirdir, jepadyr, zulumdyr.

...Howwa, 1832-nji ýylyň ýowuz gyrgynçylygyndan soň salyrlar aýňalMandyrlar. Olaryň ýesir düşmän diri galanlary ýene Ýolöten, Tagtabazar sebitlerine aşypdyrlar. Ol ýere baryp Şol ýerde öňden bäre oturan salyr garyndaşlary bilen bilelikde Ýolöten galasyny gurupdyrlar.

Olaryň gidenine dört-baş ýyl geçenden soň bolsa, Ahalyň “Bäşgala” diýen yerinden, Oraz Ýaglynyň Hojam şüküriň ýolbaşçylygynda gaýdan we Mäne-Çäçeniň, Tejen topragynyň üsti bilen assa-ýuwaş süýşüp gelýän teke türkmenleri Sarahsa gelipdirler we şol ýerde ýigrimi ýyla golaý oturypdyrlar.

---

¹ Seret: A. Garryýew we beýlekiler. “Türkmenistanyň we türkmen halkynyň taryhyndan oçerkler” Aşgabat. 1954 ý.

Biziň pikirimizçe Kemine-de, Mollanepesem Sarahsa şol, Oraz Ýaglynyň getiren teke türkmenleri bilen gelen bolmaly. Sarahsa gelenlerinde Mollanepes 26 ýaşynda, Kemine şahyr bolsa 66 ýaşlarynda bolmaly. Muny bilmek üçin şeýleräk hasap ýöretmeli: Mollanepesiň doglan ýyly 1810-njy ýyl, Sarahsa gelen ýyly 1836-njy ýyl. $1836-1810=26$.

Keminäniň doglan ýyly 1770-nji ýyl. Diýmk ol Sarahsa ömrüniň iň soňky ýyllary gelipdir we ol ýerde bary-ýogy dört ýyl ýaşap ýogalypdyr.

Okuw kitaplarynda Keminäniňem, Mollanepesiňem doglan ýeri Sarahs diýlip şu çaka çenli nädogry görkezilip gelinýär. A. Gürgeliniň baryp-ha 1940-njy ýyllarda orta atan ýalňyş çaklamasyndan nämüçindir henizem saplanyp bilenoklar.

Sözümüzü jemläp aýtsak, Keminäniň doglan ýeri Ahal, ýatan ýeri Sarahs topragydyr. Mollanepesiň doglan ýeri Ahal, jaýlanan ýeri Marydyr.

Ýöne welin, Sarahsda mesgen tutan teke türkmenlerine-de parahat durmuş miýesser etmändir.

1855-nji ýylda Hywa hany Muhammet Emin han Sarahsa goşun çekip gelýär. Gowşut hanyň baştutanlygynda tekeler ýeňiş gazanypdyrlar. Hywa zulmyndan dynan hem bolsalar, olar Eýran tarapyndan abanýan howpdan halas bolup bilmändirler.

Şonuň üçinem 1857-nji ýylda Mara göçýärler. Netijede, şondan öň Maryda oturan saryklar ýokaryk süýşüp başlaýarlar. Ýolötende oturan salyrlar bolsa Eýranyň Zutabat diýen ýerine göçüp gidýärler.

Salyrlar Zurabatda on iki ýyl oturypdyrlar. Emma oturan ýerleriniň daglyk, ekin üçin ýaramaz bolandygy zerarly Gerurut–Tejen derýasynyň sag tarapyna goýbermeklerini Eýran häkimlerinden haýyş edipdirler. Eýran äkimleri olara: Eger-de saryklaryň we tekeleriň alamançylygyndan serhedi goramakdygynyzy boýnuňyza alsanyz goýbereli” diýipdirler. Salyrlar muňa bialaç boýun bolupdyrlar. Muňa gahar edip tekeler salyrlaryň tas, ähli mallaryny diýen ýaly sürüp gaýdypdyrlar we diňe hemmesi Mara göçüp gelen agdaýynda mallaryny dolap berjekdiklerini aýdypdyrlar.

Şeýlelikde, salyrlar on ýyllap, ýagny, 1871-1881-nji ýyllar aralygynda Maryda, mejbury ýagdaýda oturypdyrlar. Olary bölüp-bölüp, her obanyň gapdalynda hemsäýa hökmünde saklapdyrlar.

Şu ýerde bir zada siziň ünsüňizi çekesimiz gelýär. Ýagny, şol döwre çenli, 60-70 ýyllap salyrlaryň umumy hany bolmandyr. Olaryň esli wagtla

umumy hanlarynyň bolmandygyny şu aşakdaky maglumatlar hem tassyklaýar. “Salyrlar Sarahsa göçüp gelmezlerinden öň Daşhowuzda (Köneürgenç bolsa gerek) ýaşapdyrlar we Hywa raýat bolup oturypdyrlar.¹ Salyrlaryň sany az ekeni we olar daş-töwerekden ynjydylýan ekeni. Şonuň üçinem olar Buhara göçmeli bolupdyrlar. Emma Hywa hanynyň olary goýberesi gelmändir. Şonuň üçinem kiçaga tiresiniň “başarja” urugyndan bolan Tenegiň ýolbaşçylygynda salyrlar Hywa hanyna garşy uruş edipdirler. Tenek “ýeýke” urugyndan bolan Öde Meňli hem-de Gurban Meňli diýen aga-inini özüne kömekçi edip belläpdir. Uzaga çeken göreşden soň, salyrlar Hywadan gitmäge mümkinçilik gazanypdyrlar we Buhara baryp, Buhara emirliginiň raýatlygyny kabul edipdirler. Buhara emiri olary saýatlaryň arasynda ýerleşdiripdir. Şol ýerde bolýan döwürlerinde Öde meňli bilen Gurban Meňli ikisi Tenege garşy pitne turzupdyrlar. Tenek olardan ar almak isläpdir we emirden ol ikisini jezalandyrmagyny haýyş edipdir. Buhara emiri onuň haýyşyny berjaý edipdir we pitnaçileri dardan asmaklygy buýrupdyr.

Üç-dört ýyl geçenden soň, Şde Meňliniň inisi Işbaşy ýigit çykýar we agasynyň aryny alýar. Tenegi öldürip ýerine han blýar.

Ganjaryşmanyň has ula sapmagyndan ätiýaç eden Buhara emiri Işbaşynyň baştutanlygynda salyrlaryň bir bölegini şol wagt Buhara emirligine garaşly bolan Sarahsa göçüripdir.”² Aýdyjylaryň salgy bermeklerine görä şol gezekki göçüşlik 1780-nji ýyllarda bolupdyr.

Ýöne, olaryň galan bölekleri Sarahsa XVIII asyryň aýaklarynda, XIX asyryň başlarynda gelen bolsalar gerek.

Sarahsa gelenden soň Işbaşy uzak ýaşamandyr. Üç-dört ýyldan soň ýogalypdyr.

Ine, hut şu Işbaşydan soň Sarahsda oturan salyrlarda umumy han bolmandyr we olar kyrk-elli ýyllap eýran tarapa alaman etmek bilen, başbaşdaklykda ýaşapdyrlar.

Şol alamançylyklaryň netijesem, 1832-nji ýylyň pajygaly wakasyna getiripdir. Şol urşuň öň ýany Sarahsa syýahat eden A.Borns hem: “Salyrlaryň durmuşyny 12 sany aksakgal – kethuda dolandyrýar. Mysal üçin Dönmez atly aksakgal 300 maşgala ýolbaşçylyk edýär” diýip ýazýar.

---

¹ Akademik Annanepesow, Hywada oturan döwürleri salyrlaryň diwan işine gatnaşyp, ýurdy dolandyrmakda uly rol oýnandyklaryny aýdýar.

² Akademik Annanepesow, Hywada oturan döwürleri salyrlaryň diwan işine gatnaşyp, ýurdy dolandyrmakda uly rol oýnandyklaryny aýdýar. 6-njy bellik.

Şol wagt Hywa hanlygyna garaşlydygyna garamanan, Sarahsda han düzgünine degişli hiç hili administratiw döwlet strukturalary ýok ekeni.

Zurabatda oturan döwürlerem, ol ýerden soňky gezek Sarahsa göçüp gelenlerinden soňam, salyrlaryň ýeke-täk, umumy hanlarynyň bolmandygyny, Teke hana Garamanyň we Ýalowajyň bir böleginiň, Meňli hahana-da Kiçiaganyň we ýalawajyň bir böleginiň boýun egendigini kiçiagaly daýhan Myrat Berdiýew özüniň otuzynjy ýyllarda beren maglumatynda ýatlaýar.¹

Ýöne, Eýran raýatlygyndan çykyp, Orsyýede birikmek isleýändiglerini bildirip ýazan arzalarynda, Teke han salyryň umumy hany hökmünde gol çekipdir. Öz möhrüni basypdyr. Meňli hanyň bolsa umumy gol çekenleriň arasynda ady hem ýok. Diýmek, şol döwür salyrlarda umumy han, kazy, kethuda, molla diýen ýaly bir agza bakdyryjylyk elementleri ýüze çykyp ugrapdyr. Bu – raýat bolup oturan döwletleriniň täsiri bolmagam mümkin. Umumy han bellemek meselesi welin, gürrüňçileriň belleýişleri ýaly öňürti hakykatdanam Gowşut han tarapyndan amala aşyrylan bolmagam mümkin. Çünki, Gowşut düşünjeli, progressiw häsiýetli adam we güýçli serkerde bolupdyr. Agzalaçylygyň, böltekçiligiň türkmen halky üçin baryp ýatan betbagtçylykdygyna düşünpdir. Galyberse-de, “hemsalaryny” göz astynda saklamak üçinem oňa ýeke-täk han zerur bolupdyr.

Ýöne, biz Teke hanyň Zurabatda birinji gezek oturylan döwri Maşat hany /ýöne, ol wagt Alymerdan han däl/ tarapyndan umumy han hökmünde bellenen bolmagynyň mümkindigini hem aradan aýyrmaýarys. Çünki, şol on iki ýylyň dowamynda Teke han tamynan 28-40 ýaşlaryndaky adam bolýar. Şamman aganyň tassyklamagyna görä, Teke hanyň kakasy Nazarmuhammet hanyň ýogalan wagtam şol döwre gabat gelýär. Meňli han bolsa ömrüniň 8 – ýaşdan – 20-ä çenli bolan aralygyny şol ýerde geçirýär. Onuňam öz obasyna Zurabatda otyrkalar ýa-da Mara gelensoňlar han saýlanan bolmagy mümkin. Ýöne, nirede saýlansa-da, tä Teke han hanlygyny tabşyrýança, ol umumy han hökmünde ykrar edilmändir. Emma teke hana boýunam bolmandyr. Çünki, taryhyň gatlaryna siňe seredenimizde ol bize gara ýüzüni ýalpyldadyp Teke handan ýa gara görnüm yzda, ýa-da ýeňsesini tünňerdip at gaýtarym önde görünýär. Marydan Zurabada gidilende-de ol öz tiresini alyp öňürti gidýär, Zurabatdan Sarahsa gaýdylanda-da öz obasy bilen biraz soň göçüp gaýdýar.

---

¹ Şol ýerde.

Howwa, salyrlar Maryda on ýyl oturypdyrlar we diňe Gökdepe söweşinden soň, Dykma serdaryň haýyşy boýnça Mary kethudalary salyrlary Sarahsa goýberipdirler. Bu mesele boýunça Dykma serdaryň ýanyna Teke hanyň hut özi gidipdir.

Emma Horasan walisi salyr ýaşulylarynyň, han-begleriniň köpüsini para-peşgeş bilen satyn alypdyr, uly baýlyk, gönenç wada beripdir, jažyk-hužuk edipdir we olary bu gezgem Zurabada gitmeklige yrypdyrlar. Hususanam, Eýran häkimleri: “Derýanyň sag kenarynda biz öz halkymyzy ýerleşdirjek, siz Horasana degişli Zurabada baryň” diýýärler we şondan soň Tejen derýasynyň sag kenarynda Ruknabat berkitmesini gurdurýar. Emma ol berkitmäniň gurluşygyny olar ors hökümetiniň gysyşy boýunça bes etmeli bolýarlar.

Indi ikinji gezek aldanyp Zurabada gidilmeginde Teke hanyňam günäsi ýok däl. Ýöne, birbada onuň Orsyýede raýat bolmaklygy gümürtikgräk gören bolmagam mümkin.

Her-hal, salyrlar şol gezek Pulhatyndan geçip, Gerurur derýasynyň çep kenary bilen ýene-de Zurabada tarap ýola düşüpdür. Şol wagt Teke han 50-51, Meňli han 30-31 ýaşlarynda bolmaly.

Emma Maşat hany Alymerdan han olara bu gezgem ekin üçin gowy ýer bermändir. Çybyn-çirkeýli, gamyş, ot basan, şorlap ýatan ýer beripdir. Her dürli keseller ýüze çykypdyr. Ozaldan ezenegi agan halk açlykdan, horlukdan heläk bolupdyr. Köp adam gyrlypdyr. Ýaz çykansoň Eýran häkimlerinden karzyna tohumlyk bugdaý, işçi mal alyp ekin ekipdirler. Emma şor ýerde ekin bitmändir. Bitse-de hasyl bermändir. Olar hatda tohumlyk diýip alan karzlarynam üzüp bilmändirler.

Üstesine ýerli halk bilen oňşuklaram o diýen öwerlikli bolmandyr. Olar-a bularyň üstünden agalyk etjek bolupdyrlar, bularam olara boýun bolmajak bolupdyrlar.

Eýran häkimleri salyrlary göz astynda saklamak üçin Zurabatda Meňli hanyň öz obasy bilen aýratynlykda oturýan ýeri bolan Garadepede birnäçe berkitme gurup, harby garnizon döredipdir. Garnizonda edýän serbazlar “gelmişekleriň” her ädimini yzarlapdyr. Azar beripdir. Kemsidipdir.

Aýdyjylaryň gürrüňine görä, Teke han şondan soň öz ýalňyşyna düşünipdir we salyr kethudalaryny ýygnap: “Oýunçy utulanyny bilse ýagşy”

diýipdirler. Biz aldandyk. Eger-de bu ýerden günübirin göterilmesek halk heläk bolar, gyrylyp gutarar...” diýipdir.

Emma Alymerdan han muny eşidip: “Bergiňizi üzmeseňiz gitmersiňiz” diýipdir. Şol ýyl “Garadepede” oturan kiçiaga obasynyň ekininiň düýbünden bitmändigini, şonuň üçinem Teke hanyň şol obany wagtlaýynça, girew galdyryp gaýdandygyny gürrüňçiler aýdýarlar.

Umuman, salyrlaryň soňky gezek Zurabatdan Sarahsa gaýdyşlary barada hem iki hili maglumat bar. Biri howaýy gürrüň wersiýalary, beýlekisi dokumental maglumatlar.

Her-hal, geliň öňürti şonuň agzeki wersiýalaryny garap göreliň.

Ýagmyr Şiriň aýtmagyna görä, Teke han şol gezek girew galan kiçiagalylara: Biz size häli-şindi ölmez-ödi iberer durarys, ýöne, sizem her gije garaňka duwlanyp üç-dört hojalygy o tarapa ugradyň duruň” diýipdir.

Sarahsyň Muhy Amanow adyndaky kolhozynyň ýaşajysy, 82 ýaşly Gullaş Mämek oglunyň 1992-nji ýylyň 23-nji martynda beren maglumatyna görä, salyrlaryň Garaman hem Ýalawaç obasy 1881-nji ýylyň ýazynda Teke hanyň baştutanlygynda derýanyň ileri ýüzüni syrlyp gelip, Pulhatyndan bäri geçipdirler we Tejen derýadan gözbaş alyp gaýdýan salyrýabyň sakasynda saklanypdyrlar. Bir bada ekin ekere iş gurallary, mallary, ýaplary, çilleri bolmansoň, derýa suwunyň çekilen ýerindäki gyrmançany açyp, çişläp gawun-garpyz ekipdirler.

Ondan soň Badhyzyň etegindäki “kärizli” diýen ýere gelipdirler. Gurruga öwrülen käri z guýularynyň sudury ol ýerde henizem bildirip dur. Olary şo gezek Teke han gazdyrypdyr diýýänem bar, öň bar ekeni-de, Teke han ony arassaladypdyr, diýýänem bar.

Şondan soň Teke han ýene-de tohumlyk karz bugdaý, iş mal sorap Eýran häkimlerine ýüz tutupdyr. Kömek alypdyr. Halk bugdaý, arpa, künji ekipdir.

Mala, künde ýaly oba hojalyk gurallary bolmansoň, ekiljek ýeriň ýüzünden gyzgan süýräp dyrmapdyrlar. Alan hasyllarynyň ýarysyny Zurabatda galan garyndaşlaryna ugradypdyrlar. Karzlaryny welin bu gezegem üzüp bilmändirler we Alymerdan handan ýene-de goşmaça iküç ýyl purýja sorapdyrlar.

Teke han Eýranda, Pendide, Çärjewde galan, Owganystana giden we başga-da dürli ýerlere dargan salyrlara adam iberipdir we olaryň aglabasyny “Kärizlä” ýygnapdyr.

Şol ýerdenem hemmesini Sarahsa, häzirki oturan ýerlerine göçürip getiripdir.

Şondan soň Teke han gadymky Salyrýap suw sistemasyny täzedan bejerdipdir, arassalapdyr. Ýeri bölmek üçin Salyrýapdan gaýdan esasy üç ýaby salyryň üç obasynyň arasynda bije atypdyr.

Birinji bije: ýokarky ýap – Ýalowaja düşýär.

Ikinji bije: ortaky ýap – Kiçiaga düşýär.

Üçünji bije: ilerki ýap – Garamana düşýär.

Ýaplaryň bije atylyşy barada şeýleräk gürrüň bar: ýagny, Mary bazarynda Sarahs ýurduna belet biri Sarahsdan gelen bir adam bilen söhbetdeş bolýar. Söhbetiň soňy Sarahsdaky ýap bölünişigine syrygýar.

– Ýokarky ýap kime düşdi?

– Ýalowaja.

– Hä-ä... Ýalowaç ýere eýe boldy diýsene. A ortaky ýap kime düşdi?

– Kiçiaga.

– Ähä-ä.. Kiçaaga suwa eýe boldy diýsene. Eýse ilerki ýap kime düşdi?

– Garamana.

– Hm-m... Garaman pula eýe boldy diýsene.

Bu hekaýatyň Manysy şeýleräk:

Ýalowaç ýere eýe bolupdyr diýmeginiň sebäbi – oňa düşen ýer gowy. Mes. Giň. Tekiz.

Kiçiaga suwa eýe bolupdyr diýmeginiň sebäbi – ol ýap göni. Gidişi pesaşak. Suwy akgynly.

Garaman pula eýe bolupdyr diýmeginiň sebäbi, oňa düşen ýer Eýran bilen serhetdeş. Eýran Sarhasy, Maşat ýaly uly bazarly şäherleriň alkymy. Söwda üçin amatly. Üstesine-de Eýran bilen aralygy Weeňňämden başlap, tä Kindiklä çenli bir gezek suwaryp ekip bilseň, ähli ekin düme bitýä.

Salyrlaryň baýy Garamandadyr diýilmegem şonuň üçin. Şondan soň Teke han: “Haýsy milletdendigine, türkmeniň havsy taýpasyndandygyna

garamanan, kim hünärli bolsa, daýhan bolsa, mirap ýa söwdegär bolsa gelibersin, biz Sarahsda ýurt tutdyk, ýap gazdyk, çil çekdik, ýer kân, ýer diýene ýer, suw diýene – suw berjek” diýip, çar tarapa jar çekdirýär. Çaparlar gönderýär.

Bu habary eşidip salyrlaryň Eýranda, Owganda, Pendide galan-gaçanlaryndan başga-da, dürli milletlerden kân-kân adam Sarahs topragyna ýygnanypdyr.

Ýeri gelende aýtsak, 1885-nji ýylda, Ýolöten etrabynyň Dädeguly obasynda eneden bolan Molamurt şähyr hem şol göç-hä-göçlükde, has takygy ikinji gezek Sarahsa – Zurabada gidişlik döwründe Pendide galan Hojanyýaz atly bendäniň ogludyr. Onuň hossarlary salyryň Sarahsa ýygnanandygyny eşidip gelýärler.

Indi bolsa salyrlaryň Zurabatdan Sarahsa göçüp gelişleri baradaky dokumental maglumatlara garap eçeliň.

1884-nji ýylyň başynda, Mary geňeşi Ak patyşanyň raýatlygyny kabul edenden soň, Eýran hökümeti Köne Sarahs topragy üçin ynjalyksyzlanyp başlaýar. Bu oazisi Orsyýetden öňürti “özleşdirmek” maksady bilen Horasanyň general-gubernatoryna gyssagly suratda görkezme berýär. Şu iş üçin hiç-hili çykdaýdan geçmazlygy buýurýar.

Bu ýagdaý Orsyýediň Tährandaky ilçisi Melnikowa mälim bolýar we 1884-nji ýylyň 13-nji maýynda Zakaspiý o blastynyň naçalnigine telegramma iberýär. Şeýle hem Peterburga habar edip, parslaryň bu tutumyna päsgel berer ýaly, Sarahsy eýýäm Orsyýediň raýatlygyny kabul eden Mary tekelerinden we saryklardan doldurmaga rugsat sorandygyny mälim edýär.¹

Kawkaz harby okrugynyň komanduýuşisi Knýaz Dondukowyň ýokarky telegramma beren jogabynda bolsa, 1884-nji ýylyň 28-nji maýynda, Maryda oturan salyrlardan iki yüz öýlünüň eýýäm Sarahsa ugradylandygyny gorag üçin gapdallaryna her biri yüz atlydan ybarat iki sany kazak ottýadynyň goşulandygy beýan edilýär.

Marydan gaýdan iki yüz öýlünü goraglap gelen otrýadyň komandiri podpolkownik Alyhanow özüniň atlylary bilen 31-nji maýda eýýäm Tejen derýasynyň sag kenarynda, ýerleşýän Gowşuthangala gelýär we kazaklary ol

---

¹ Makalamyzyň soňunda salgysy bilen, dolulygyna çap edýändigimiz üçin, tekstiň içinde käbir dokumentleriň salgysyny görkezmedik.

ýerde galdyryp özi milisionerler bilen pars berkitmesi bolan Ruknabada barýar.

Ors atlylarynyň beýle duýdansyz peýda bolaryna garaşmadyk parslar Rukbadatda garawul hem goýMan ekenler. Diňe Alyhanowyň baran gününüň ertesi Eýran Sarahsyndan bir pars ofiseri iki sany serbaz bilen gelýär we girelgede garawul goýýar. Özi Alyhanowyň ýanyna gelip salamlaşýar. Täze Sarahsyň komendanty Haýdarguly handan salam gowşurýar. Nämüçin gelendiklerini sorýar. Alyhanow Orsyýede raýat bolan Merwiň bir bölegi hökmünde, Tejen derýasynyň sag kenarynyň tutuşlygyna özlerine degişlidigini aýdýar. Şondan soň pars ofiseri garawullaryny aýyrýar we sertibe ýetirer ýaly, ýaňky aýdanlaryny hata ýazyp bermegini Alyhanowdan haýyş edýär. Alyhanow onuň ol haýyşyny kanagatlandyрмаýar.

Şondan soň ol göçürüp getirmek barada gepleşik geçirmek üçin özüniň hat gatnadyjysy molla Sähedi Zurabatda oturan salyrlaryň arasyna iberýär.

Şol günüň ertesi Teke han 20 sany salyr ýaşulysy bilen Gowşuthangala gelýär. Olar öňden bäri Sara hsa göçüp gelmek isleýändiglerini, şu mesele näçe çaltlandyrylsa şonça-da il-gün üçin gowy boljakdygyny aýdýarlar. Alyhanow olara: Sizi göçürüp gaýmak maksady bilen derýanyň o kenaryna geçmäge biziň hakymyz ýok, ýöne, özüňiz ugruny tapyp bäri geçibilseniz, gorarys, diýýär. Ýaşulylar ölýänem bolsalar mundan artyk aňyrda galmajakdyklaryny aýdýarlar we geläýenlerinde özlerine nirelerden ýer beriljekdigi bilen gyzyklanýarlar. Alyhanow Köne Sarahsdan tä, Gyzyлгаýа çenli bolan aralykdaky ekin üçin ýaramly ýerlere olar bilen bile aýlanýar. Şol aralygy ikä bölýär we günorta-gündogar bölegini olara berýär, demirgazyk-günbatar bölegini bolsa Sarahsa indiki göçüp geljekler üçin goýýar. Bölünen ýerleriň her biri 10 000 öýlüni ýerläp, ekläp, saklap biljek ekeni.

Şonda Alyhanow olara bu ýeriň bir ýyllyk möhlet bile n berilýändigini, adam köpelip zerurlyk ýüze çykan halatynda ýeriň täzeden, has dogruçyl, ýöne muňa görä az mukdarda, kanunalaýyk möçberde bölünjekdigini duýdurýar.

Teke han şonda bu ýere ýeke bir Eýrandaky salyrlary däl, eýsem Meýmenede, Çärjewde we beýleki ýererde galan salyrlaram ýygnap, iliň sanyny basym 10 000 öýlä ýetirjekdigini aýdýar.

Şondan soň Zurabatda oturan salyrlar derýanyň sag knaryna geçmek üçin gyssanmaç suratda göç urup başlaýarlar.

Muny duýan Eýran hökümeti hem olara päsgel bermek üçin taýýarlyk işlerine girişýärler. Alymerdan han alty ýüz nöker we dört sany top bilen Maşatdan çykýar we Zurabada tarap ýola düşýär.

Şol aralykda Alyanow Köne Sarahsy, Gowşuthangalany, Hangalany, Ruknabady doly gözegçilik astynda saklaýar. Agzalan galalaryň hersinde bir wzwod garawulçylyk çekýär we her üç günden bir gezek çalyşýar. Esasy güýç Köne Sarahsda saklanýar.

1884-nji ýylyň 5-nji iýun güni, Teke han ýüzlerçe öýli salyr bilen derýadan urup geçýär we Köne Sarahsyň garşysynda ýerleşýär.

Salyrlaryň galan esasy bölegi Alymerdan han gelip ýetişmezden öň birgiden mal, goş-golam, çaga-çuga, aýal-ebtat bilen yzanda-çuwan bolşup, 8-nji iýun güni gyr-gyssag Gyzyлгаýany nazarlap, Zurabatdan göterilýär. Olar kowgydan gutulmak üçin, “Pulhatyn” köprüsine barmaga-da howlугyp derýadan urup geçýärler. Daglaryň ýüzünden nägehan sil suwunyň inýän döwrüdigini ýada salsañ, joşgunly derýadan münlerçe adamy birgiden mal-garasy bilen geçirmekligiň nähili güzaply bolandygyny, nijembir ýitgileriň çekilendigini göz önüne getirmek kyn däl.

Alymerdan hanyň kowgy gidendigi baradaky habar gulagyna degenden, Alyhanow hem iki ýüz atlysy bilen Ruknabatdan çykyp ýola düşýär we derýanyň çep kenaryny syryp, bosgunlary yzarlap gelýän Alymerdan hanyň we salyrlaryň arasyna girýär.

Ýagdaýdan habardar edilen Eýran şasy Tährandaky ors ilçisi Melnikowdan Alyhanowyň otrýadyny ortadan aýyrmaklygy talap edýär. Emma kanagatlanarlykly jogap alyp bilmeýär.

Alymerdan han hiç-hili uruş meýillerini ýüze çykarmaýar we assa-ýuwaş çep kenardan daşlaşmak bilen bolýar. Öz berkitmesine barandan soň ol Ruknabady orslara bermekde aýyplap, üç sany pars ofiserini tussag edýär.

Alyhanow hem öz kazaklary bilen atynyň başyny Köne Sarahsa tarap öwürýär. 12-nji iýuna salyrlaryň galan-gaçan bölekleri hem gelip ýetişýärler. Şonda olaryň jemi sany 3250 maşgala ýa-da 16 000 adama barabar bolýar.

Wakalaryň juda gyssagly hem dartgynly ýagdaýda ýaýbaňlanandygyna salyrlary Zurabatdan Köne Sarahsa göçürüp getirmek

meselesi ýüze çykandan soň bary-ýogy bir aýyň içinde amala aşyrylyp gutarylandygy hem şaýatlyk edýär.

Salyrlaryň esasy böleginiň 8-nji iýunda, ýaňybir Zurabatdan göterilen güni, entek Alyhanow olara kömek üçin atyna-da atlan Manka, Orsyýediň Tährandaky ilçisi Melnikow Kawkaz harby okrugynyň komanduýuşisine ýedi ýüz öýli salyryň Zurabatdan Sarahsa göçürilip getirilendigini nämüçindir eýýäm, öňünden habar berýär. Şeýle hem Sarahsy öz raýatlaryndan doldurandyklary barada Eýran hökümedine duýduryş berendigini aýdýar.

13-nji iýunda Alymerdan han öz sertibi Bagyr hany Alyhanowyň ýanyna – Ruknabada iberip onuň bilen duşuşmak isleýändigini habar berýär we duşuşyk üçin ors ofiseriniň haýsy tarapy amatly saýýandygyny sorýar.

Alyhanow şol günüň ertesi Eýran Sarahsyna – Täze Sarahsa barýar. Ony Eýran diplomatiýasynyň ähli tertip-düzgünlerine laýyklykda hezzet-hormat we sypaýyçylyk bilen garşy alýarlar. Alymerdan han salyrlar bilen derýanyň sag tarapynda ýarpasyna eken bugdaýlarynyň ykbaly bilen gyzyklanýar. Alyhanow oňa ähli zadyň öň salyrlar bilen gepleşilişi ýaly boljakdygyny aýdýar. Ýöne, üç sany şert goýýar. 1. Täze Sarahsda bendilikde saklanýan üç sany teke türkmenini boşatmaly. 2. Ýanwar aýynda tekelerden nähak alynan ýüz sany düýäni dolap bermeli. 3. Salyrlara Zurabada baryp galan-gaçan zatlaryny almaga we ol ýerde eken ekinlerini orup, hasyldan öz ýetdik paýlaryny almaga eýran hökümeti bilen hasaplaşmaga mümkinçilik döretmeli.

Alymerdan han bu şertleriň hemmesine razy bolýar. Şol günüň özünde ýesirleri boşadýar, düýeleri ýygnap Köne Sarahsa nökerlerine eltmegi buýurýar, ölen-ýitenleri bar bolsa, hersine derek 80 Manatdan pul tölemeklige söz berýär. Üçünji şerte degişlilikde, ýörite hat ýazyp, möhürläp berýär.

Şol hat bilenem Alyhanow 60 sany salyry Zurabada oraga ugradýar. Ertesi Alymerdan han Köne Sarahsa, Alyhanowyň ýanyna jogap wiziti bilen barýar. Iki döwletiň arasyndaky goňsuçylyk gatnaşyklarynyň nähili bolmalydygy barada pikir alşylýar. Salyrlaryň Zurabatdan Sarahsa nämüçin we nahili ýagdaýda göçürilip getirilendigi bilen baglylykda islendik döwlet bilen düşünişmezlik ýüze çykan mahaly, salyrlaryň Eýran raýatlygyndan çykmak meýli bilen Eýran hökümediniň Horasandaky dikmesi Ruk-ed-Döwläniň adyna we Orsyýede raýat bolmak meýli bilen Zakaspiý oblastynyň

naçalnigi Komarowyň adyna ýazan hatlarynyň esasy dokument bolup hyzmat etjekdigini Alyhanow Alymerdan hanyň dykgatyna ýetirýär.

Salыр türkmenleriniň Ruk-ed-Döwläniň adyna ýazan hatyny Alyhanow Alymerdan hana ýa-ha şol gün, ýa-da şondan bir gün öň, Täze Sarahsda bolan resmi duşuşykda gowşuran bolmaly. Çünki, hatyň ýazylan wagty 13-nji iýun, 1884-nji ýyl. Salýrlaryň iň soňky öýlüsiniňem Zurabatdan aýagyny ýygnan wagty, has takygy olar şol arzany Zurabatda otyrkalar däl-de, Zurabatdan zir-zöwran bolşup Sarahsa göçüp gelenlerinden soň ýazypdyrlar.

Mahlasý, maksadyny amala aşýrandan soň, Ors hökümeti dünýä jemgyýetçiliginiň önünde biabraý görünmezlik üçin, öz hereketlerini salýrlaryň hut öz adyndan dokument arkaly resmileşdiripdir.

Ýöne, ýarym asyra çeken göç-gon, tozgunçylyk ol wagt salýrlaryň özleriniň bizar edipdi. Ata-watanyna gowuşmak, biminnet zähmet çekmek, eşretli durmuşda ýaşamak ýaly tebigy islegler, üznüksiz kemsidilmeler olary dinibir Eýran döwletiniň baknalygyndan çykyp, Orsyýet ýaly dinibaşga döwleti hossar tutunmaga mün mertebe kaýyl edipdi. Üstesine-de ol wagt eýýäm Türkmenistanda Orsyýediň raýatlygyna girmedik ýekeje-de türkmen taýpasy ýok diýen ýalydy. Bu – taryhy zerurlykdy. Durmuşyň şertidi. Iki tarapyňam islegidi.

Rukn-ed-Döwläniň adyna ýazylan şol hatda salýrlar özleriniň Alymerdan han tarapyndan birsyhly kemsidilýändiglerini, hiç ýere arz edip bilmeýändiglerini, umuman gajar hökümedinden we onuň raýatlygyndan gören ýamanlyklary bolmasa-da, hal-ýagdaýlarynyň çekip-çydardan çökderdigini, ekere-dikere ibaly ýerleriniň ýokdugyny beýan edipdirler. Beýleki sünnüler ýaly özleriniňem Orsyýede raýat bolmak isleýändiglerini, şonuň üçinem özleriniň mün ýylky mesgenleri bolan Sarahsa¹ aşmakçydyklaryny syzdyrypdyrlar.

Hatyň soňuna salыр hany Teke han Nazar han ogly, kazy molla Oraz Gurbanmuhammet ogly, baş kethuda Beg Nazar ogly we başga-da on dört adam gol goýupdyr. Başky üçüsi öz atlarynyň gapdalyna möhür hem

---

¹ Salыр ýaşulylary Sarahsy özleriniň mün ýylky mekanlary saýmaklary ýöne ýerden däl. Salýrlaryň baryp-ha VII asyryda hem şol ýerde oturandyklary barada seret: K.Nurmuhamedow. Salыр etnosynyň türkmen iliniň döremeginde tutýan orny. Sarahsyň 2500 ýyllygyna bagyşlanyp geçirilen ylmy maslahatdaky çykyşlaryň gysgaça mazmuny. Aşgabat. 1992 ý.

basypdyrlar. Hatyň asyl nusgasy pars dilinde ýazylyp, soň orsça terjime edilipdir.

1884-nji ýylyň 15-nji iýunynda Alyhanowyň bir aýlyk iýmit gory bilen üpjün edilen otrýady Köne Sarahsda, Tejen derýasynyň boýundaky bol biten ýylgyndan ýyglyp ýasalan ägirt uly çalmarda ýerleşýär. Iş bitiren adam – Alyhanow, otrýada komandirlik etmegi Kawkaz atly polkunyň ýüzbaşysy Fonçikowa tabşyrýar we oňa gerekli görkezmeleri berenden soň özi yzyna – Mara gidýär.

Telegrammalardan soň özi yzyna görä, kazak otrýadlarynyň Köne Sarahsda tertip-düzgün doly ýola goýlup, göçüp gelenleriň arasynda ýer-suw bölünişi amala aşyrylýança saklanjakdygy aýdylýar. Şeýle hem otrýadlaryň näwagta çenli ol ýerde galjakdyklary Eýran döwletiniň Sarhas meselesinde özüni nähili alyp barjakdygyna baglydygy görkezilýär.

Zakaspiý oblast naçalnigi general-leýtnant Komarowyň Kawkaz harby okrugynyň komanduýuşisi Knýaz Dondukowyň hem-de Daşary işler ministriginiň adyna iberen telegrammalarynda, salyrlaryň resmi taýdan tizden-tiz ors raýatlygyna kabul edilmelidigi agzalaryň döwlet derejesinde tassyklanmalydygy barada aýdylýar. Munuň salyrlar üçinem, Ors döwleti üçinem iňňän ähmiýetlidigi tekrarlanýar. Salylaryň arasynda eýýäm ors häkimiýetiniň saýlawly tertip-düzgünleriniň girizilendigi, olaryň bu tertibe boýun egýändigleri görkezilýär.

1884-nji ýylyň 4-nji awgustynda knýaz Dondukowyň Orsyýediň Daşary İşler Ministriginiň Aziýa departamentiniň direktoryna iberen telegrammasynda hem şol äheň gaýtalanýar we salyrlary çaltrak raýatlyga almaklygyňam edil saryklaryň Owgan serhedinde möhüm rol aýnaýyşlary ýaly derwaýysdygy, şu faktyň şundan şu ýana parsalaryňam, iňlisleriňem serhet meselesindäki iňňildilerinden Orsyýedi hemişelik dyndarjakdygy nygtalýar.

Görşümüz ýaly salyrlaryň Zurabatdan Saraha göçüp gelmeginde esasy rol Orsyýediň kolonial-basybalyjylykly syýasaty oýnapdyr.

Ýöne, ýeke bir Sarahs oazisi däl, umuman Türkmenistan, Türkmenistanyň tozap ýatan çöli, göçüp-gonup ýören çarwa halky ors hökümetine aslyýetinde nämüçin gerek bolduka? Geliň şu soraga birneme giňiräk we has takyk görnüşde jogap bermäge synanyşalyň.

Bilşimiz ýaly, XIX asyryň ortalaryndan başlap, Hazarý deňziniň kenar ýakalarynda oturýan ýomut türkmenleriniň hany Kaýat han Ors hökümetinden otuz ýyllap birsyhly raýatlyk sorap gelipdi we hiç-hili kanagatlanarlykly jogap alyp bilmädi. Şonda ak patyşanyň hökümet ýolbaşçylary, hususan-da maliýe ministri, türkmenleriň yzagalak, medenýetsiz halkdygyny, eger-de raýatlyga kabul edäýseler, onda olara mekdep, keselhana, poçta, telegraf, dükan ýaly derwaýys desgalary, administratiw merkezleri, şeýle hem demirýol gurmaly boljakdygyny, o zatlaryňam ummasyz çykdaýlara talap etjekdigini bahana edipdiler we raýatlyga kabul etmekden kes-kelläm ýüz öwrüpdiler.

Ine, birdenem olar ýap-ýaňyja-da aýakbagy hasap edip oturan halkynyň üstüne sürnüp ugradylar. Öň parslara wehim salmak üçin Astrabatda guran gämi duralgalaryny ur-tut Şagadama /Krasnowodsk/ geçirdiler. Şol ýerde durup, tutuş türkmen sähraşynyň üstaşyry tä, Guşga çenli göz dikdiler we äpet aždarda kimin agyzlaryndan ot saçyp, Garagumuň gyzgyn çägeleriniň üsti bilen günorta tarap süýşüp başladylar.

Ýöne, türkmen sähraşy boş däl. Onuň üstünde entek Skobelew tarapyndan ruhy öldürilmedik sähraýy türkmen göçi agyp-dönüp ýördi. Onuň üstüni basyp ötübermek aňsat däl.

Garşylyga duçar boljakdyklaryna orslaryň özleriniň gözleri ýetýärdi. Esasanam olar özlerine garşy Ahal hem-de Mary tekeleriniň garyndaşlyk esasynda birikmeklerinden ätiýaç edýärdiler. Şonuň üçinem baran ýerlerinde özleriniň basybalyjylykly meýillerini gizlemäge çalyşýardylar. Bu topraga ýagşy niýet bilen gadam basýandyklaryny, hususan-da Hazardan geçip şu toprak üzre, eýýäm öz raýatlygyny kabul eden Hywa hanlygyna tarap söwda hem-de diplomatik gatnaşyklary amala aşyrmak isleýändiglerini, şonuň üçinem bu ýoluň howp-hatardan halas bolmagyny üpjün etmek üçin bu ýurtda öz tertip-düzgünlerini ýola goýmak meýilleriniň bardygyny, ol çäräniň öňi bilen türkmenleriň özleri üçin bähbitli boljakdygyny, ýerli halkyň çapawulçylyk belasyndan dynyp, arkaýyn ýatyp-turjakdyklaryny öwran-öwran nygtaýardylar. Dumly-duşa hat ýollap, han-begleri duşuşyga çagyryýardylar, gürrüňçilik geçirýärdiler we köp halatda üstünlik gazanýardylar. Ýüz tapmadyk ýerlerinde welin güýç, ýarag, terror ulanýardylar. Düýn-öňňünem: sizi parslaryň alamançylaryndan goramaga geldik, diýip oturan hallaryna, türkmen obalarynyň üstüne hut öz görkezmeleri bilen alaman guraýardylar. Mysal üçin, Zakaspiý harby

bölüminiň wagtlaýyn komanduýuşisiniň 1880-nji ýylyň 2-nji iýunynda Orsyýetiň Eýrandaky ilçisine iberen telegrammasynda şeýle diýilýär: “Kömegiňiz üçin sag boluň. Kuçanly we Büjnürtli tekeleriň üstüne çapawulçylygy häzirem, bütin güýzüň dowamynda-da bes etmeli däl. Çünki, biz özümüz-ä tyl işleri bilen başagaý. Ýagny, ülkäni Gökdepä çenli-hä tozdurdyk. Gökdepe bilen Aşgabat aralygyny tozdurmaga-da Horasanly kürtleri küşgürüp bilseňiz iş bitirdigiňiz bolardy. Olara tabşyryň: tekeleriň gys azyklaryny we öý goşlaryny ýaksynlar, mallaryny talasynlar. Şu zatlary birkemsiz berjaý edip bilseler, bizem öz gezegimizde kürtleriň gadryny bileris. Çapawulçylyk üçin Ýarmuhammet hana ok, däri, ýarag ýetmezçilik edýän bolsa aýdyň, kömek ederis¹”.

Şu hili ýollar bilen gidip baryşlaryna türkmenleriň başyna Gökdepe tragediýasyny salan, Gowşut hanyň, Nurberdi hanyň syrly ölümlerine sebäp bolan ors häkimiýetiniň ýaragly güýçleri sähelçe wagtyň içinde Krasnowodskiden Guşga çenli baryp ýetdi.

Eýsem bu galagoplugyň, urdumşalygyň, eden-etdiligiň, şeýle howlukmaçlygyň aňyrsynda nämeler ýatyrka? Sebäbi nämmedekä? Ýa ahyrsoňunda ak patyşanyň türkmenlere rehimini inäýdimikä? Ýa birdenkä Türkmenistanyň ýerasty baýlyklary böwürlerine dürtüberdimikä?

Ýok! Olaryň ol wagt türkmenlere rehimem inenokdy, Garagumuň aşagyndaky ummasyz baýlygyň ýatandygyndanam habarlary ýokdy. Belanyň körügi başga tarapdady. Bu zatlaryň barsynyň aňyrsynda, Orsyýet bilen Angliýanyň arasynda duýdansyz dörän bäsleşik ýatyrdy. Ýagny, inlisler Hindistanyň üsti bilen Owganystana dykylyp gelipdiler. 1878-nji ýylyň aýagynda Kabuly, Gandahary eýeläpdiler. eger-de Hyradam alaýsalar, onda olaram edil Orsyýediň öz edişi ýaly Orta Aziýa, şol sanda Türkmenistana hem süsňäp girjekdiler we netijede tä, Hazarý deňzine çenli bolan aralyk olaryň eline geçjekdi. Deňziň aňry ýüzi bolsa orslaryňkydy. Sähelçe haýal-ýagallyga ýol berdikleri inlis şiri bilen ors aýysynyň hut, şol deňziň ortarasynda garpýşaýmagy mümkindi. Şonuň üçinem, olar inlisleri türkmenleriň üstüni depeläp baryp, Owganystanyň serhetinde garşylaýanlaryny kem görmediler. Inlisleriň Orta Aziýada özleri ýaly güýç bilen däl-de altyn bilen hereket etjekdikleri, türkmenleri döwrebap ýaraglar bilen ýaraglandyryp öz garşylaryna taýynlajakdyklary baradaky gorky ors hökümediniň kalbyna hasam wehim salýardy.

¹ ЦГВИА Ф. ВУА.д.6871. 161-162

O zatlaryň üstesine ors hökümeti Türkmenistanyň üsti bilen Owganystany alkymlap, Hindistana-da öz täsirini ýetirmekligi we inlisleriň ol ýerdenem gaýra tesmeklerini gazanmaklygy, Ýewropadaky hereketlerine päsgel bermekligi hem maksat edinýärdi.

“Zakaspiý ülkesine ediljek harby hereketler” atly dokumentde bu barada şeýle diýilýär: “...Biziň serhetimiz Hindiguş sakasynyň we Paropamyz örküjiniň, Köpetdag gerişleriniň üsti bilen geçmelidir, ýagny, agzalan daglyklaryň göwsünden syzyp demirgazyga we günbatara tarap ugur alýan ähli çeşmeler, çaýlar birnäçe gollary bolan Amyderýa – bularyň barjasy biziňki bolmalydyr. Şu şekildäki serhet bizi hem-ä inlislerden jugrafik taýdan aýratyn görkezەر, hemem Owganystanda bolsalaram, Hindistanda bolsalaram olara birsyhly wehim salyp durmagymyza ýardam eder.¹

Umuman, XIX asyryň aýaklarynda Orta Aziýada, hususan-da Türkmenistanda Orsyýet bilen baglanyşyklylykda dörän ýagdaýyň, ors hökümediniň Garagum üzre gyssanmaçlyk bilen ot sowrup, gylyç syrpy gelmeginiň süýp sebäbi ine, şulardan ybarat.

Sarahs wakalaram, salyrlaryň ol ýere gyssagly suratda göçürilip getirilmegem şol zatlar bilen baglanyşykly.

Ýöne, Türkmenistana basybalyjylykly ýörüş guran ors häkimiýetiniň Sarahs oazisini özleşdirmekde hem özboluşly bähbidi bardy.

Birinjiden-ä Sarahs oazisi giden bir tekiz meýdan bolup, özlerine garaşly halklary az sanly güýç bilen gözegçilikde saklamaga ors häkimiýetine mümkinçilik döretjekdi. Ýagny, gözegçilik punkty bolup hyzmat etjekdi. Ikinjiden, olar Sarahsy eýelemek bilen, pars serhedine eňek direýärdiler we öz güýç-kuwwatlaryny güjeňläp, olary hemişe gorky astynda saklamaga mümkinçilik gazanýardylar. Parslaryň Sarahs oazisine dalaş etmeklerini bolsa olar inňän ýokuş görüpdiler we biri-birine iberen telegrammalarynda: “Sarahs ýaly tozap ýatan çöl gerek bolsa olaryň özlerinde ýokmuşsynmy? Türkmenler tarapyndan tozdurylan ýurtlaryň Horasanda-dam-a hetdi-hasaby ýok. Gaýtam öz serhetlerini türkmenleriň çapawulçylygyndan dyndarýandygymyz üçin olar bizden minnetdar bolmaly ahyry. Ors ýaragynyň arkasyndan ýurt eýesi boljak bolmaga utanmaýarlarmyka” diýen ýaly teýeneli sözleri ulanypdylar. Orsyýediň Tährandaky ilçisiniň üsti bilen ýokarky äheňleri Eýran hökümediniň gulagyna ýetiripdirler.

---

¹ЦГИА Груз. ССР.ф.521.оп.1д.214.лл.77-107.

Ýöne her zadyň iki tarapy bolýar. Şonuň üçinem, hiç haçan öwezini dolup bolmajak maddy we ruhy ýitgileriň çekilendigine, iň ýamanam erkinligiň elden giderilendigine garamanan, Türkmenistanyň Orsyýede birikdirilmeginiň birnäçe bähbitli taraplarynyňam bolandygyny aýtmagymyz gerek.

Ýagny, ol wagt ýurt dagynykdy. Bir agyza bakylmaýardy. Türkmen halky bütewi bir güýç dälidi. Döwlet döredilmändi. Halky harby we ykdysady taýdan edara ediji belli bir gurluş ýokdy. Türkmen taýpalarynyň hersi bir tarapa bakýardy. Salyrlar Hywa, Buhara, Mary, Pendi, Zurabat bilen Sarahs aralygynda ygyp-tozup ýören bolsalar, tekeler kä Hywa hanlygyna, käte-de Eýrana elgarama ýagdaýda oturýardylar. Günbatarly ýomutlar ors raýatlygyny kabul eden bolsalar, olaryň Gazawatly garyndaşlarynyň aglabasyny general Golowaçew baryp-ha 1873-nji ýylda gylyçdan geçiripdi. Hatda şol döwür türkmen topragynyň esasy punktlarynyň biri bolan Ahalda hem bir hanyň agzyna bakmaýardylar. Iň uly teke taýpalarynyň sanyna görä, dört sany han saýlanýardy. Mysal üçin, 1876-njy ýylyň fewralynda, ahal tekeleri ilkinji gezek umumy han saýlamak üçin Gökdepä üşşüpdirler. Üç hepdä çeken şol saýlawda Hywa hanynyň tarapdary Hanmämmed Atalyk, bir tireden han saýlansa galan taýpalaryň oňa gulak asmajakdygyny bahana edip, asly teke bolmadyk bitarap birini han götermekligi teklipe edipdir we üç aý bäri Ahalda takwasyrap ýören, ruhany, hywaly Musa Mürewweliniň kandidaturasyny öňe sürüpdir. Nurberdi han şonda syçrap ýerinden turupdyrda: “Men bolmasam hiç haýsyňyzam han bolmarsyňyz” diýipdir we öýkeläp çykyp gidipdir. Mütewweli bolsa uzak wagtlaп teklipeден yüz öwrüpdir. Ahýram: “Men Hywa adamy. Hywa hanyndan bidin razylyk beribilmen” diýipdir. Oňa purýja beripdirler. Emma onuň özi gaty bir hanlyga ymtylmandyr we Hywa hanyna-da, eýýäm bir çetden dykylyp gelen we ýerli halklaryň syýasy durmuşyna burunlaryny sokuşyp ugran ors baýarlaryna-da Nurberdi handan başga adamyň tertip-düzgünü saklap bilmejekdigini, galyberse-de onuň eýýäm on ýyl bäri Hywa hanynyň beren hanlyk ýarlygyny göterip ýörendigini aýdýar we ikisindenem şony ykrar etmeklerini haýyş edýär.¹

Bilşimiz ýaly Nurberdi han soň Mara-da han bolýar. Bu bileleşige beýleki türkmen taýpalaram ymtylyşyp ugraýarlar. Şeýlelikde, türkmen topragynda bütewi döwletlilige tarap ilkinji ädimler ädilýär. Şol wagt Maryda

¹ЦГИА Груз. ССР.ф.545.д.1251.лл. 96-103.

oturan salyr türkmenleriniňem şol bileleşigiň düzümine girendigini, temamyzyň obýektinde durandygyna görä agzap geçmelidiris.

Emma külli türkmen halkyny doly manysyndaky bütewi bir döwlete birikdirip biljek agzybirlik, döwletlilik entek daşdady. Gözýetimden aňyrdady. Hatda Gökdepe söweşiň öň Nurberdi hanyň öldürilendigi sebäpli, tutuş Ahal ili baş hansyz, dört häkimlilik ýagdaýynda durdy.

Orsyýetiň basyp almagy bilen türkmen halky bütewi bir döwletiň düzümine girdi. Ak patyşa olaryň hemmesini öz agzyna bakmaga mejbur etdi. Tertip-düzgün girizdi. Alamançylyk, çapawulçylyk, gul söwdasy galdyryldy. Demirýol geldi. Mekdepler, keselhanalar, poçtalar we beýleki administratiw merkezler peýda boldy. Halk gorkusyz-ürküsiz ýatyp-turmaga, belli bir ýerde ekin ekip hasyl almaga mümkinçilik gazandy.

Elbetde, ors häkimiýeti şol zatlary türkmenlere gerek bolany üçin gurdy, ýa-da türkmen topragyny türkmenlere kömek etmek üçin basyp aldy diýsek ýalňyş bolar. Öz raýatlygyna almak bilen türkmen taýpalarynyň, hanbegleriniň agzyny birikdirdi ýa-da şol ugurda aladalar etdi diýsegem dogry bolmaz. Ähli kolonizatorlar ýaly ors häkimiýetem diňe öz bähbidini aralary we garamagyndaky halkyň üstünden agyzlaryny alardyp höküm sürüp bolýandygyny ýadyndan çykarmaýardy. Ýöne, her niçik hem bolsa, dagynyk gezip ýören sähraýy halk üçin şol zatlaryň özem az-küş dälidi. Barybir öwrülişik şu halkyň içinde bolup geçýärdi, täsirini ýetirýärdi in bolmanda barly adamlaryň çagalary sowat öwrenmäge, Peterburg ýaly uly şäherlere gidip bilimlerini artdyrmaga mümkinçilik gazanýardy.

Oktýabr rewolýusiýasyndan soň bolsa, Zakaspiý oblasti resmi taýdan SSSR-iň düzümindäki Türkmenistan Sowet Sosialistik Respublikasyna öwrüldi. Döwlet serhedi gurluşy emele geldi. Döwlet gimni, baýdagy, gerbi döredildi. Halk uçdantutma sowatly boldy.

Orsyýetiň basybalyjylykly syýasaty agyr günde ygyp-tozup ýören salyr türkmenleriniň we Sarahs oazisiniň durmuşynda hem aýgytly rol oýnady. Ors hökümetiniň – goý öz bähbidi üçin bolsun – eden taryhy tagallasy netijesinde salyr türkmenleri öz ata-baba mekanlaryna gowuşdylar. Ähli garyndaş taýpalar bilen bilelikde bir döwletiň düzümine siňdiler.

Şol taryhy wakada Teke hanyňam hyzmaty uludyr. Eger-de ol şol wagt halkyň önüne düşüp, dogry ündewler etmedik bolsady, onda ýene bir türkmen taýpasy tutuşlygyna Türkmenistanyň çäginde daşarda galardy.

Onuň salyrlary iň soňky gezek Sarahsa ýygnan adam hökmünde henize bu güne çenli mähir bilen ýatlanyp ýörülendigem hut şonuň üçindir.

Ýöne, ors baknalygynyňam eýran baknalygyndan enaýy dældigine, asyl-ha baknalyk, garaşlylyk diýlen zadyň gowusynyň ýokdugyna, eden hereketleriniň bir aňdarhanyň agzyndan sypyp, başga bir aňdarhanyň agzyna girenden üýtgeşik bolmandygyna Teke han gaty bahym düşünen bolsa gerek. Çünki, on dokuzynjy asyryň aýagynda, 68-70 ýaşlarynda, ölmezinden on dört ýyl oň hanlygy öz boýnundan aýrypdy.

Eýsem ol şuny hakykatdanam garrap tapdan düşündigi üçin şeýtdimikä?

Babyr bagşynyň aýtmagyna görä, ol ömrüniň soňky ýyllary bir zat tapynan ýaly bolupdyr. Ýüregi howlap, öýüň içinde iki ýana urnupdyr.

Taryhçy N. Rahymow Teke hanyň ak patyşanyň dikmeleri tarapyndan iňlisleriň ıçalysy hökmünde yzarlanandygyny, birnäçe ýyllap göz tussagy hökmünde saklanandygy baradaky maglumata duşandygyny aýdýar.

Teke hana entek aýak üstünde gezip ýörkä hanlygyny tabşyrmaga mejbur edenem, onuň bir zat “tapynmagyna” sebäp bolanam belki, şol “ýiti gözli” dikmelerdir?

Bolup biläýjek zat. Çünki, Marynyň, Pendiniň, Sarahsyň üsti bilen orslaryň Owganystan serhedine golaýlaşmagyna iňňän gabanjaňlyk duýgusy bilen garan iňlisler Türkmenistana yzly-yzyna öz adamlaryny iberipdirler.

Mysal üçin, 1884-nji ýylda, Maryda we Ýolötende özüni Siýah-Puş diýip atlandyran ruhany sypatly iňlis agenti peýda bolupdyr. Ol ýerli ruhanylar bilen aragatnaşyga giripdir we din ugrundaky göreşi ündäpdir. Emma onuň ruhany däl-de Britan razwetkasydygy basym belli bolupdyr.

Gökdepe urşunyň oň ýany, ruslara garşy iş geçirmek üçin, iňlis razwetkaçylary polkownik Stýuart we kapitan Jill Ahala gelipdirler. 1887-nji ýylda Hindistandaky iňlis kolonial häkimliginiň tagallasy bilen Ahal-teke oazisine kapitan Batler ýörite iberilipdir.

Angliýanyň wekili Odonowan bolsa, Gürgen aýlalarynda bolup, ruslara garşy iş alyp barypdyr.

Gökdepe galasy synandan soň iňlisler Tejene gaçyp giden türkmenleri aýaga galdyrmak üçin Sarahsa ofiserler toparyny iberipdirler.

Olaryň hemmesem baran ýerlerinde? “Siz inlise nöker bolsaňyz biz sizi orslardan gorarys. Biziň goşunlarymyz Hindistanyň üsti bilen Hyrada gelip, eýýäm taýyn bolup durlar. Ondan başga biz size altyn-kümüş bereris”, diýipdirler.

1883-nji ýylyň 26-njy ýanwarynda, Tährandaky inlis missiýasynyň sekretary Stiwensiň we inlisleriň Maşatdaky içalysy Mürze Apbasyň 7-80 adamdan ybarat kerwen bilen Sarahsa gelendiklerini, Stiwensiň salyr kethudalary bilen, şol sanda Teke han bilenem gürründeş bolandygyny, emma özleri üçin kanagatlanarly jogap alyp bilmändigini habar berýän arhiw dokumentleri hem bar.

Ýöne, salyrlaryň Zurabatdan Sarahsa 1884-nji ýylda göçüp gelendiklerini nazara alsak, ýokarky maglumat wagt babatdan alanyňda gümürtigräk görüňär. Megerem, Stiwens bilen Mürze Apbas salyrlar Sarahsa göçüp gelenlerinden soň gelen bolsalar gerek.

Elbetde, ýurdy hile hem-de ejizeganymylyk bilen alan ors hökümetiniň gaty bir halasgärem däldigine gözi ýeten türkmen taýpalarynyň ak patyşadan inňän basym göwünleriniň geçendigini gark bolup barýanyň sypaldan ýapyşyşy ýaly indi üçünji birine- inlislere-de haraý bilen garap başlandyklary, olar bilen kä ogryn, kä dogryn gepleşikler geçirendikleri çyn. Şeýle gepleşikleri hatda Güljemal hanam geçiripdir.¹

Ak patyşanyň dikmeleriniň Teke hany inlisleriň agenti hökmünde aňtamaklaram hut, ýokarky sebäpler bilen baglydyr. Bu çäre – Sowet hökümeti ýyllary içinde “halk duşmanlarynyň” garşysyna alnyp barylan tut-ha-tutlugyň has irkiräk görnüsidir. Basyp alan halkynyň in edermen, in akyllly adamlaryny dürli ýollar arkaly ýok etmeklik bolsa islendik basybalyjynyň in bir ýönekeýje edähedidir.

Teke han inlislere: “Biz ak patyşa wepaly raýat bolmaklyga kasam etdik şol kasamymyzy bozup bilmeris” diýipdir. Basyp alan ýerlerinde göz üçin, bir bada ýerli hanlary öz orunlarynda galdyryp, kem-kemdenem olary ors naçalnikleri bilen çalyşmaklygy ors häkimleriniň strategiki plan hökmünde göz önünde tutýandyklaryny welin ýerli han-begler bilmeýärdiler. Olar: Kime bakna bolsagam biz öz hanlygymyza galarys, täze baýarlara gulluk edip, halka öňkümüz ýaly hökmümüzü ýörederis, öz tertip-düzgünlerimizi dowam etdireris, diýip pikir edýärdiler. Pristawyň kömekçisi,

¹ M. Orazow. Güljemal han iki ýüzli bolupmy? Syýasy söhbetdeş. 1991ý.

milisiýanyň ştabs kapitany ýaly ikinji, üçünji derejeli diňe dikme baýarlaryň ýörelgesi bilen ýörelýän wezipelere bellenip, erk-ygtyýarlarynyň ellerinden alynmagyny bolsa olaryň hersi birhili kabul etdi. kimsi janynyň ýangynjyna hakykatdanam inlisler bilen “hajyk-hujuk” edişdi, kimsi ak patyşa bilen öçli bolup, atymyna gelen güni ýaraga ýapyşdy, gozgalaň turuzdy, kimsi oňa ak ýürekden gulluk etdi, kimselerem derdini ýüregine sygdyrybilmän ruhy yzalar çekdi we şol yzadanam ýogaldy.

Eýsem Teke han şol adamlaryň haýsy biriniň hilindenkä?

Nuktaý-nazarymyzyň has töwerekleýin bolary ýaly, geliň, Teke han, Meňli han barada Söwet döwründe çap bolan materiallar bilenem tanyş bolalyň.

Şol dokumentlerde köplenç, Teke handyr, Meňli hanyňam edil, beýleki türkmen hanlary ýaly ýerli häkimiýetlere daýanyp eden-etdiliklere ýüz urýandyklary barada aýdylýar.

Mysal üçin, ýerli baýlara garşy çykyş edendikleri sebäpli ýerli häkimiýetler tarapyndan tussag edilen daýhanlary tussaglykdan boşatmak hakyndaky haýyş bilen, 1903-nji ýylyň 20-nji maýynda ýazylan arzada şeýle diýilýär: “Ýalawaç obasynyň ýaşajylary bolan biziň kime degişlidigi nämälim ýerimiz bardy /Bölünmedik we işlenip bejerilmedik obşina göz önüne tutulýar. Düzüjileriň belligi/ Näme üçindir Meňli han we Teke han ol ýere ekin ekdiler; Pristawyň kömekçisi Teke hany biz ekin meýdanyna goýbermedik. Ol öý eýesi bolup durýan hem bolsa, bizi häkimiýete garşylyk görkezmekde aýpladylar. Kābirlerimizi tussag etdiler, häzir 24-imiz tussaglykda otyr, ekerançylyk işinden çetleşdirildi, iş hiç-hili seljerilenok. Tussaglykdan derrew boşatmak bilen işiň seljerilmegi çaltlandyryp ilaty goramagyňyzy siziň alyjenabyňyzdan haýyş edýäris, bugdaý bişýär – dānesiniň dökülmegi mümkin.”¹

1905-nji ýylyň 21-nji iýunynda Meňli hana degişli suwy eýeländikleri üçin daýhanlaryň bir toparyny tussag etmek hakynda Saragt pristawynyň wezipesini ýerine ýetiriji, /tussag etmek hakynda/ ştabs – kapitan Karpinskiýniň çykaran kararynda bolsa şeýle diýilýär: “Zakaspiý oblasti boýunça 1903-nji ýylyň 6-njy iýunyndaky 181-nji buýrugyň 2-nji punkty esasynda 1905-nji ýylyň 21-nji iýun güni Saragtyň pristawy, ştabs-kapitan Karpinskiý Meňli hanyň bolmazlygyndan peýdalanyp, ekinleri nobatdaky

¹ Türkmenistanyň taryhy boýunça hrestomatiýa. Düzüjiler: N.Rahymow, S.Weliýew, P. Goýunlyýew. Aşgabat. Magaryf. 1992 ý. 197 sah.

suwaryş üçin onuň işçilerine suw bermändikleri barada we olary kowandyklary, suwdan bolsa özleriniň peýdalanandyklary üçin Saýat obasynyň ýaşajylary Sapartäç Abdy oglunyň, Annamät Tekemadowyň, Öwezmyrat Seýitjanowyň we Öwilyä Begjikowyň her haýsyny üç gün tussag etmegi karar etdi.¹

Başga bir dokumentde ors hökümeti gelenden soň ýer-suw meselesinde köp-köp özgerişlikleriň bolandygy, “sanaşyk” düzgüniniň ýatyrylyp, her kime hemişelik mülkleriň bölünip berilendigi, ýöne barybir han-begleriň, molla-işanlaryň, baýlaryň has uly mülklere eýe bolandyklary görkezilýär. Mysal hökmünde ahal hany Magtymguly hanyň, Saragt hany Teke hanyň we Meňli hanyň atlary tutulýar. Ýaşuly daýhan Myrat Berdiýewiň beren gürrüni mysal getirilýär.

Myrat Berdiýewiň gürrüni aşakylardan ybarat. Biz ony rusçadan türkmençä terjime edip siziň dykgatyňyza hödürleýäris.

“Orslar gelmezinden öň salyrlar Eýranda ýaşajardylar. Eýran hökümeti olary tekeleriň yzygiderli çözüslaryndan goranmak üçin gala hökmünde saklaýardy. Şol wagt salyrlaryň iki hany bardy. Teke han we Meňli han. Teke hana Garaman obasy we Ýalowajyň bir bölegi, Meňli hana hem Ýalowajyň galan bölegi we Kiçi aga obasy boýun egýärdi.

Sarahsa göçüp gelensoňlar Meňli han Tat ýaby, Teke han bolsa Han ýaby eýeledi. Ýeriňem gowusyny şolar eýelediler. Sakadan aldylar. Şeýlelikde, suw ol ikisiniň hojalyk harydyna öwrüldi. Şolardan artsa bar, bolmasa ýok. Ýagdaýdan peýdalanyp olar garamaýak halky suwdan gysmaga başladylar we ýerlerini deger-degmezine satmaga mejbur etdiler. Şeýlelikde, Oktýabr rewolýusiýasyna çenli Teke han 700 gektar, Meňli han bolsa 800 gektar iň gowy ýere eýe boldular. Emma hanlar gazy-haşar işlerine gatnaşmag-a beýlede dursun, gaýtam halky öz suw sistemalaryny arassalama-ga, gazma-ga mejbur edýärdiler. Ak patyşanyň agalygy döwründe Teke hanyňam, Meňli hanyňam hökmi örän güýçlüdi we şol hökmirowanlykdan olar ine-gana peýdalanýardylar. Üstesine-de her ýyl ekiş döwri ähli halk bolup olaryň ýerlerini sürüp, bejerip, ekip bermelidiler. Kim şol “kömekçilige” gatnaşmasa hanlar ony ýeke bir şol ýyl däl, indiki ýyllaram suwdan binesip edýärdiler. Netijede, ýene-de ýersiz, suwsuz galýan daýhanlaryň sany köpelyärdi.

---

¹ Şol ýerde.

Ýer-suw bol-ekinçiliginden başga Teke hanyň 5.000 goýny, 300 gylýaly, 20 düýesi, Meňli hanyň 4.000 goýny, 30 düýesi bar ekeni. O zatlaryň üstesine Sarahsda bar bolan ýaşayyş jaýlarynyň we kerwensaraýlaryň 50 ülüşi Teke han bilen Meňli hana degişlidi. Şol zatlardan alýan girdejileriniň hasabyna Meňli han bilen Teke hanyň hersi 10-12 sany galtaman saklaýardy. Galtamanlar ikä bölünip bir bölegi Eýranda, beýleki bölegi Amyderýa boýlarynda galtamançylyk edýärdiler. Amyderýa boýundan getirilen harytlar Eýranda, Eýrandan getirilen harytlar bolsa äkidilip Amyderýa sebitlerinde satylýardy. Galtamanlar Teke han bilen Meňli hana gazananlarynyň üçden bir bölegini berýärdiler. Käbir mal ýitirenleriň maly käte Teke hanyň ýa Meňli hanyň mal ýatagyndan çykaýýardy. Emma onuň üçin hanlaryň ýüzleri gyzmaýardy. Gaýtam mallary ýap-ýaňyja ogrularyň ellerinden alyp galan adamlar bolýardylar we üstesine çeken “zähmetleri” üçin olardan lomaýja “syagam” alýardylar.

Teke hanyň çopanlaryny hem hasap edeniňde 70 sany hyzmatkäri bardy. Meňli hanyňkam şonçarakdy¹.

Myrat Berdiýew sözüniň soňunda Teke hanyň we Meňli hanyň degişli tireleri bolan “Begbölügiň” we “başarjanyň” ähli babatda ileri tutulýandyklaryny, ýeňilliklerden peýdalanýandyklaryny şonuň üçinem olaryň hemişe beýleki tirelere garanda has gowy ýaşandyklaryny terkarlaýar.

G.I.Karpow hem özüniň işinde: Ýusup han, Teke han, Meňli han, Sary han ýaly türkmen hanlarynyň daýhanlara we çarwalara degişli iň ýagşy ýerleri, guýulary, otlaglary öz gollaryna geçirendiklerini belläpdir.

Dokumentleriň senesi Oktýabr rewolýusiýasyndan öňki döwre degişli. Şonuň üçinem, maglumatlaryň içindäki mal-mülke, ýere-suwa, baýlyga, jaýa, işçi güýjüne, ýerli häkimiýete daýanmaklyga degişli faktlaryň hakykata golaýdygyny inkär etmek bolmaz. Şonça maly, mülki, işçi güýji bolmasa ol adamlaryň han saýlanmajakdyklaram, saýlamajakdyklaram düşnüklidir. Sebäbi bir ýüz, iki ýüz goýnuň seniň alty aý myhman gaýtararyna-da ýetmez. Han-begleriň, baýlaryň öýünde myhmanyň egsilmeýändigini, gapylarynda mal soýulmaýan ýekeje günüňem bolmaýandygyny köpi gören kişiler hemişede aýdýarlar. “Sarahsyň mal baýy Şalar baýyň öýi ýol ugrunda ýerleşýärdi. Mäne-Çäçä, Mara, Maşada barýanlar onuň öýünde düşleýärdiler. Pirimguly diýen aşpezi bardy. Kä palaw, kä çekdirme bişirýärdi. Günde baş-

¹ Е.Л.Штенберг. Очерки истории Туркмении. Москва. Гос-ое сон. Эк-ое изд-во. 1934 г.стр.39.

üç goýun soýulýarsdy” diýip, Şamman aga bize gürrüň berdi. Kemharjylygy sebäpli hanlykdan ýüz öwren adamlaryň bolandygyny hem taryh az bilenok. Orazmämmet hanyň öz hanlygyny Nurberdi hana berşini ýadyňyza salyň. Arza-şikaýatlar barada aýdylanda bolsa, ilň öňüne düşseň senden nägilesem tapylar, beýlekisem. Galyberse-de, iň gowy diýlen hanlaryňam hansyramany, hökmürowansyramany gowy görendigi hiç kime gizlin däl. Han-begleriň täze düzgün boýunça ýerli häkimiýetlere daýanyp eden-etdilige ýüz urmaklaram, häkimiýetleriň olara arka durmaklaram, islendik sistemada horluga sezewar edilýän halk köpçüliginiň janhowluna häkimiýetiň ulularyna ýüz tutmaklaram bolup biläýjek zat.

Teke han ýaly ýat ýurtda mysapyrçylyk çekip, ors häkimiýetini hossar tutunyp gelen adam hakda-ha gürrüňem ýok, hatda basybalyjylaryň garşysyna elleri ýalaňaç gylyçly göreşen han-beglerem ýeňilenlerinden soň ýeňiji gulluk edipdiler. Mysal üçin, Gökdepe galasyny goraýjylara ýolbaşçylyk eden Magtymguly han, soň ak patyşa tarapyndan milisiýanyň maýory diýen çin bilen sylaglanypdy we Tejen okrugynyň naçalnigi wezipesine bellenipdi. Soň ol sowet hökümedinem uly hormat we nyzam bilen garşylapdy.

Milisiýanyň maýory diýen çin Dykma serdara-da berilipdi. Teke han bilen Meňli handa bolsa ştabs kapitany çini bardy.

Öň orslara garşy iňlisler bilen gizlin gepleşikler geçiren Güljemal han hem 1884-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda, mary kethudalarynyň adatdan daşary maslahatyny geçiripdi we ähli han-begler bilen bilelikde ak patyşa ak ýürekden hyzmat etmek barada ant içipdi, onuň adyna hat ýazdyrypdy. Şol hatda: “Biz birnäçe wagt bäri siziň hökümetiňize tabyn bolmaklygy arzuw edýärdik. Emma hernäçe jan çeksek-de öz ogrularymyzy muňa boýun edip bilmeýärdik” diýip görkezipdi.¹

Ol “ogrylar” diýip öz halkyny göz önünde tutýardy.

Görşümüz ýaly başda basybalyja garşy gan dökýänem, soň günäkär bolýanam garamaýak halk. Ýokarky gatlak islendik düzgünde-de özüne ýyljak ýer gazanmagy başarýar.

Dagy näme, şolar ýalyda olara iki ýol galýar. Ýa-ha iň soňuna çenli mert durup, mertlik bilenem ölmeli, ýa-da isleseň-islemeseň ýeňijä gulluk

---

¹ G.I.Karpow. Türkmenistan we türkmen halky barada oçerkler. Türkmen döwletneşir. 1940 ý. Köne Sarahsy Orsýete birikdirmek baradaky arhiw dokumentleriniň doly nusgalary.

etmeli. Elbetde, jan süýji zat. Şonuň üçinem, hanlygyna, mal-mülküne degmeseler, han-begler hemişe diýen ýaly şonuň ikinjisini saýlap alýarlar.

Eger-de hanlygyna, mal-mülküne dalaş etseler, onda olar üçünji bir ýoly saýlap alýarlar. Ýagny, watany terk edip, maly-mülki bilen daşary ýurtlara aşýarlar. Bu barada Kemine şahyr: “Baýlar-a bähbidin arar, pukara hupbulwatan” diýip, örän jaýdar aýdypdyr.

Iň soňky Horezmşah Jelaleddin Meňburun, Kyýat hanyň ogly ýagşymämmed ýaly, iň soňky demine çenli söweşmäni başaryan hakyky hupbulwatan han-begleri, şazadalary bolsa gojaman taryh häli-şindi dünýä inderip duranok.

Teke hanam öz döwrüne umumyadamzada mahsus bolan nogsanlyklardan halas däldir.

Onuň elmydama eli gamçyly gezendigini, gazap eden adamsyna ýüzugra gamçy çalandygyny, esasanam aýal maşgalalary şäher içinde ýa bazar jaýynda gördügi saýgylap kowandygyny hem Sarahsly ýaşulylar gürrüň berýärler.

Salýr aýallarynyň düýn-öňňüne çenli bazara çykyp söwda etmäge milt edip bilmändikleri hem megerem, Teke hanyň şol zabun terbiýesiniň, berk düzgün-nyzamynyň netijesi bolsa gerek.

Ýöne, her niçik hem bolsa Teke han barada halkyň aňynda diňe ýagşy ýatlamalar galypdyr. Halk hatda ýokarky gamçyly meselänem nämüçindir söýünç bilen ýatlaýar. Bu megerem sowet häkimiýeti ýyllary içinde birnäçe aýal-gyzlarymyzyň özlere berlen hak-hukugy bihaýaçylykly maksatlar bilen ulanandyklary, aýal-gyzlardan uýat-haýanyň görtilip barýandygyny halk köpçüliginiň iňňän ýokuş görendigi bilen bagly bolsa gerek.

Atasynyň ýetime-ýesire rehimli, ýüregi ýuka adam bolandygyny Şamman aga-da nygtaýar. Şeýle hem ol atasynyň daýhan saklamandygyny, bugdaý-arpasyny ht özüniň suwarandygyny, hatda bir at goşulýan paýtunynam hemişe özüniň sürendigini aýdýar. “Ulug babanyň töwerekleri atamyň ekin ýeridi. Obamyz bolsa şu wagtky Sarahs şäherçesiniň üç kilometr çemesi günortasynda ýerleşýärdi. Ekin ýerden oba bugdaý çekýänleri ýadyma düşýär” diýýär. Ýöne, ol atasynyň üç sany kerpiç bişirýän küresiniň, baş-alty ýüz ýylkysynyň, üç-dört bölek goýnunyň, Ärsary hükgi diýen terjimeçisiniň bolandygyny hem aýdýar. “Çarwa göçerdik. Pulhatyn töwereklerine. Şol ýerde ak kerpiçden salynan, dört hanaly jaýymyzam

bardy. Käte köprü baryp oýnardyk. Şonda jaýymyz ho-ol, ýokarda howalanyp görünýärdi” diýip, gözlerine ýaş aýlaýar.

Şamman aga atasynyň hatda gandarynyňam ganyny geçip bilýän geçirimli adam bolandygyny-da aýtdy. Ýagny, Pendide otyrkalar Teke hanyň Haknazar atly inisini kimdir bir bukudan atyp öldüripdir we Eýrana geçipdir. Ol ýere baransoňam bir günä iş edipdir-de, zyndana düşüpdür. Şol zyndanda öňem bir topar salyr bendilikde oturan ekeni. Ine, şol bendileri boşatmak üçin alada etmegini sorap, salyr aýallary bir patada Teke hana agy bilen ýüz tutupdyrlar. Teke han şondan soň ýörite Eýrana gidip häkimler bilen gürleşipdir we bendileri azat edipdir. Şolaryň arasy bilen Teke hanyň gandaram boşapdyr. Emma Haknazary bukudan atandygy üçin ony hiç kim tanamaýan ekeni. Ine, onsoň ýaňky adam gelipdir-de, Teke hanyň aýagyna ýykylypdyr. Teke han ondan: “Bu nätdiginiň boldy?” diýip sorapdyr. O-da: “Bir çemçe ganymy geçseň aýdaýyn” diýipdir. Teke han: “Bar, geçdim”, diýipdirem welin ol: “Han aga! Men seniň gandaryň. Sen bolsaň meni zyndandan boşatdyň, ine, indi özüň nätseň şeýt, senem armandan çyk, menem günämden ýulunaýyn” diýipdir. Teke han: “Nähak gan ýulunylyan däl, yöne şu wagtjyk men seniň günäni geçdim ahyry” diýipdir-de, örülip gidiberipdir.

Teke hanyň köňli rehimli adam bolandygyny, 1992-nji ýylyň 24-nji marty güni beren maglumatynda, asly Seýistanly parslardan bolan, 67 ýaşly Dosmämmed molla hem tassyklady. Onuň gürrüň bermegine görä, Sarahsda Jelal owgan diýen bir adam ýaşapdyr. Ol gyzyly ýüzli, dolmuş, daýaw, başy hemişe çörege meňzäp duran tegelek selleli adam ekeni. Özem gürrüňçiligimizden ýaňy bir 4-5 ýyl öň, 104 ýaşynyň içinde aradan çykan ekeni. Ine, şol Jelal owgan ir döwür, bir sebäbe görä Owganystandan Sarahsa gaçgak bolup gelipdir we kömek sorap Teke hana ýüz tutupdyr. Teke han oňa ýer, suw beripdir. Aýaga galýançaň gerek bor diýip ep-esli pulam beripdir. Karz däl-de şeýle beripdir. Ýene näme kömek gerek bolsa geliber diýipdir. Soňam oňa häli-şindi elmaýyşlyk edip durupdyr. Ony ýatsyratMandyr, hiç kime kemsitdirmändir. Şonuň üçinem, Jelal owgan tä ölýänçä Teke hana alkyş aýdyp geçipdir. Ony hemişe ýagşylykda ýatlapdyr.

Teke hanyň ýer-suw babatda hem ähli tirelere deň-derejede garandygy barada, Sarahsly ýaşuly Durdy Nury öz atasy Jumanazar Gurt oglunyň beren gürrüňine salgylanyp şeýle diýýär: “Zireweden gelnip, Salyrýap bejerilip başlan ýyllary, salyryň oba sany boýunça Salyrýaba gatla gurmak işi hem

alnyp barlypdyr. Şonda Ýalowaç obasynyň bir böleginiň azlyk edýändigini sebäpli, onuň gatlasý beýlekilere görä kiçiräk goýlupdyr. Ýöne, şol ýabyň sakadan saga tarap burukdygy netijesinde suwuň okgunsyz akjakdygy we möçber babatda alanynda ýalňyş boljakdygy göz önüne tutulmandyr. Ýalowajyň ýaşulylary bu ýagdaýy Teke hana mälüm edipdirler. Teke han şol pursatyň özünde gatla ussasyňy çagyrypdyr we goýberilen ýalňyşlygy düzetmekligi buýrupdyr.

Informatoryň Ýalowaç obasynyň bir bölegi azlyk edýän ekeni diýmesi dokument arkaly tassyk bolýar. Ýagny, “Обзор Закаспийской области” atly hasabatlar kitabynyň 1890-1895-nji ýyllar aralygyndaky maglumatlary beýan edýän sanynda, Garamanýaba 9 paý (rusça “часть” diýlip görkezilen), ýalowaçýana 6 paý, Kiçiaga ýaba 7 paý suw goýberilýär diýlip görkezilen. Garaman ýabyň 2 paýy şäher ilaty we harby garnizon üçin. Sebäbi ol ýap şäheriň içinden geçip gidýär. Şeýlelikde, hakykatdanam ýalowajyň ýaby 6 paý, beýleki ikisiniň hersi 7 paý bolýar.

Aslyýetinde biz Teke han barada çeper eser ýazmakçydyk. O barada maglumat toplamak üçin il içine çykanymyzda hem hut şol niýet bilen çykypdyk. Şol niýetimizden biz henizem dänemizok. Ýöne maglumat çöpläp başlaýşymyz ýaly, egnimize alan ýükümüzüň bitaýdygyna bir tarapa agram saldygyň beýleki tarapynyň agjak bolup durandygyna göz ýetirdik we köp zady aýdyňlaşdyrmak maksady bilen Teke hanyň ady we ýaşı baradaky maglumatlaryň bilgeşländen ters yzyny çaldyk. Çöwürdik. Silkedik. Elgerip bilen dokumentlerimizi taryhy materiallar bilen deňeşdirdik. Degşirişdirdik. Il deňinde bizem bir zatlary aýdyňlaşdyrmak üçin ýyllar boýy garaşdyk.

Şonuň üçinem, köp ýyllap gursaklarynda göterip gelen hekaýatlaryna, höwes bilen beren gürrüňlerine tankydy nukdaý nazardan garandygymyz üçin, has dözümlü daraşandygymyz üçin, käbir zatlary düýpgöter ýalana çykarandygymyz üçin sarahsly akgalarymyz bizden gaty görmesinler.

Ele düşen maglumatlaryň çäjini, harpygyny saýlamanan, köp zatlary emer-damar yzarlap ýüregiň üstünden süzüp geçirmezden magnitafon ýaly o ýerde eşiden zadyňyzy bu ýere gelip bolşy-bolşy ýaly gaýtalap oturmak döredijilikde, has betereň ylmy gözleglerde diňe gödek ýalňyşlyklaryň üstünden eltýär, has betereň adryny gaçyrýar.

Edilýän howaýy gürrüňleri ile ýaýmanan öňürti çiş sokup ýelini çykarmasaň, ýazyljak eseriň süňňüni sagdyndan tutup binýadyny berkden

gurnamak başartmaz. Halka hödürlejek iýmitiň çig bolar. Okyjynyň aşgazanyny agyrdar.

Bir gram gyzyl almak üçin ençeme tonna gara gummy gerdeniňden agdarmaly. Bir goşawuç arassa däne almak üçin depe ýaly samany sowurmaly. Ençeme gezek elemeli. Öwdemeli. Soň ýene-de sowurmaly.

Ýöne, käbir nukdaý nazarlarmyzyň çaklamalarymyzyň nädogrydygyny ylmy derňewler arkaly subut etseler, bizi dogry ýola gönükdirseler köp bilýän adamlardan inňän hoşal bolardyň we bu kyn işde olary özümize ýardamçy hasap ederdik.

Çünki, nätanyş tema ýüz uran wagty dörediji adam şol ugurdan işleýänleriň kömegine hemişe mätäçdir. Galybersede, taryham, edebiýatam, medeniýetem bir adamyňky däl. Halkyňkydyr. Ony birek-birekden bukulyp öwrenibem, ösdüribem bolýan däl.

Ýene bir zat: Biz birini bir döwür-ä suwy çykýança öwüp, ýene bir döwürde küli çykýança döwmek edäredinden daşdadyrys. Han bolsun, häkim bolsun, şa bolsun, geda bolsun, birinji sekretar bolsun tapawudy ýok, hemmesem adamdyr. Adam ogluna mahsus bolan ähli gylyklaryň olarda-da bolup biljekdigi şübhesizdir. Gep adamyň ýagşysyny, ýamanyny terezä salyp göreninde haýsy tarapynyň agyr gelýändiginedi r.

Hanyň gowusy bolmaz ýa ähli garybyň göwni pukaradyr diýen düşüňjä uýmagam nädogrudyr. Hemmesem adamdyr. Birine mahsus bolan zat beýlekisinde-de bardyr.

O zatlar her kimiň öz kalbyndaky şöhlä baglydyr.

Şu ýerde ýene bir zady ýatda saklamalydyrys. Ýagny, geçmişde bolup geçen wakalaryň ählisine taryhy hakykat hökmünde garamalydyrys. Pylan wagty pylan halk bilen pylan halk urşupdyr, pylan taýpa bilen pylan taýpa oç ekeni, biri-birini çapýan ekeni diýen ýaly düşüňjeler bolmaly däl.

Geçmişde diňe türkmen halky agzala bolupdyr diýen düşüňje hem halkymyzyň aňyndan ýok edilip taşlanmalydyr.

Geçmişdäki agzalalygam, göç-hä-göçlügem ýeke bir türkmen halkynyň däl-de, tutuş adamzadyň tragediýasydyr. Orsyýetiň bir agza bakabilmän dürli knýazlyklara dargap ýörenem düýn-öňňüdi. Mongol zulmyna-da olar hut öz dagynyklary zerarly, bir agza bakyp bilmeýändikleri sebäpli sezewar bolupdylar. Goňşy döwletimiz Eýranyňam hut, biziň şu makalada gürrüň eden döwrümüzem ýagdaýy öwerlikli däl. Hatda ala-böle

Horasanyň Hywa hanlygyna ýa Buhara emirligine bakna bolan wagtlaram az däl di. Şeýbany han ölerden soň Buhara emirliginiň, Hywa hanlygynyň döremegi özbek halkynyň darka iki bölünendigidinden habar bermeýärm i näme.

Umuman biz her bir halkyň her bir taryhy şahsyýetiň şol sanda Teke hanyňam biderek mahabatlandyrylmanan ýa ýoýulmanan her taraplaýyn çuňňur öwrenilmeginiň öz döwrüne görä dogruçyl baha berilmeginiň tarapdary.

Şeýtmesek barýarkak bir öwrümde ýene-de taryhymyza “ýañadandan ser salmaly” bolarys.

Hakyky taryh bolsa han-beglerdenem, garyp-pukarlardanam, ganly çaknyşyklardanam sowa düşüp bilmez. O zatlaryň barysy biziň ertirki günümüz üçin sapak bolmalydyr.

«Ýaşlyk–Юность» žurnaly.

Aşgabat. 1993 ý. № 3

IKINJI BÖLÜM

Din, düp, dessur...

1. Dünýä dinleri barada düşünje

Aga-gara düşünip ugrandan soň, çaga daş-töweregindäki bolup geçýän hadysalara göz ýetirmäge dyrjaşýar. Adamzat hem şeýle. Ol özüniň baryp-ha jahyllyk döwründen başlap dünýä, äleme, onuň döreýiş taryhyna göz ýetirmäge dyrjaşypdyr, şol zatlar barada dürli pikirler ýöredipdir, rowaýatlar döredipdir, jümle-jahandaky gudrat hasap edilip bilnäýjek ähli zatlary öz akylynyň üsti bilen aňlamaklyga çalşypdyr.

Şeýlelikde, Hudaý, ýarym hudaýlar, Hudaýa golaý adamlar baradaky düşüňjeler peýda bolupdyr. Käbir ýurtlarda, mysal üçin Müsürde, miladydan öňki V–VI müňýyllyklarda dörän şalyklaryň patyşalary özlerini Hudaýyň ogullary diýip yglan edipdirler. Çünki, olar özlerinden ýokarda haýsydyr bir göze görünmeýän güýçli gudratyň bardygyna ynandyrpdyrlar we jemgyýeti dolandymak üçin özlerini şol güýje golaý tutmaklygyň has ygtyýarly boljakdygyna düşüňjeler. Hatda birnäçe şalyklaryň, döwletleriň arasynda Hudaýa kimiň has golaýdygy babatda gyzgyn jedeller, uly çaknyşyklar hem bolupdyr. Iň bärkisi ýokarda agzalan Müsür şalyklary Ýokary we Aşaky şalyklara bölünenden soň olaryň hersi Hudaýlar baradaky öz wersiýalaryna işläp düzüpdirler. Wersiýalary düzmekde we haýsy patyşanyň Hudaýa has golaýdygyny il içinde wagyz etmekde esasy orny žresler eýeläpdirler. Soňabaka bu ýörelgeden yüz öwrüp, halklaryň taýpalaryň, hatda tireleriň hersi öz hudaýlaryny, totamlaryny oýlap tapypdyrlar we hersi aýratynlykda öz ygtykat edýän doňňaradaşlaryna (idollaryna) sejde edipdirler. Hersem diňe öz Hudaýlarynyň, öz totamlaryň güýçlüdigine, beýleki taýpalaryň hudaýlarynyň, totamlarynyň özleriniňkiden asgyndygyna ynanyppdyrlar. Muňa ylmy dilde politeizm, ýagny, köphudaýlylyk diýilýär. Politeizmiň toteizmden başga-da: şamanizm, magiýa, animizm, ata-babalaryň, taýpa serdarlarynyň kulty, tebigat kulty, daýhançylyk we maldarçylyk kultlary ýaly görnüşleri bolupdyr. Olaryň ählisiniň astynda polidemonizm, ýagny, tire-taýpa ygtykatlarynyň dagynyk ruhlaryna çokunmak ýörelgesi ýatandyr. Dini-ygtykatlaryň şular ýaly görnüşleri gadymy müsürlilere, ýunanlara, rimlilere, hindilere, ýaponlara we tropiki Afrika ýurtlarynyň ýaşaýjylaryna mahsus bolupdyr.

Ýeri gelende aýtsak, tire-taýpa serdarlarynyň ýa-da ata-babalarynyň kultuna sejde etmek, olary hudaýlaşdyrmak edähedi doly suratda döwrebaplaşmadyk, medeni hem tehniki taýdan yza galan käbir Afrika ýurtlarynda häzirem dowam edýär.

Şoňa golaýrak ýagdaýyň bir uýy Türkmenbaşynyň zamanasynda onuň heýjanelekçileri tarapyndan biziň hut öz ýurdumyzda hem çalarak ýüz berip geçip gitdi.

Gadymyýetden getirilen ýokarky timsallar bolsa, adamzadyň entek Hudaýyň birdigine akyl ýetirip bilmedik döwürlerine mahsus zatlardyr.

Ynsan diňe özüniň aň-düşünje taýdan has ösmegi netijesinde Hudaýyň birdigine, ähli halklaryň diňe bir Hudaýa uýmalydyklaryna kem-kemden göz ýetirip başlapdyr. Şeýle düşüňjä ymtylmaklygyň, ýagny monoteizmiň ilkinji alamatlary juda ýöntem görünýän hem bolsa, hut politeizm döwründe ýüz berip başlapdyr.

Mysal üçin, gadymy ýunan taýpalarynyň ählisi öz Hudaýlaryny bir ýere – panteonlara jemläpdirler, haýsy taýpa güýçli bolsa, şol taýpanyň Hudaýy ähli taýpalaryň başlygy diýlip yglan edipdirler.

Şu ýagdaý arap dünýäsinde hem tä yslama çenli dowam edipdir. Muhammet pygamber hem hut şol köphudaýlygy ýok etmek, bir hudaýlygy girizmek nukdaý nazaryndan ugur alandyr. Çünki, ol köphudaýlygyň araplara agzalalyk getirýändigini, bir Hudaýa ynanmaklygyň ýeke bir ruhy, ahlaky taýdan däl, eýsem ykdysady, söwda, medeni taýdan hem ösüşlere alyp barjakdygyna düşünişdir.

Ýöne, ylymda monoteizmi ilkinji bolup esaslandyranlar ýewreýlerdir. Onuň gözbaşynda Musa (Injilde Moniseý) pygamber dur. Miladydan öňki II müňýyllykda döwrän bu dine ýehudyçylyk (Pudaizm) diýilýär. Ol diniň ýörelge – taglymaty bolan, Musa pygambere Tur dagynyň başynda Hudaýtarapyn inen “On pendiniň” birinjisinde şeýle kalam bar: “Men seniň Hudaýyňdyryn. Sen menden gaýry Hudaýy – Hudaý tutnmaly dälşin”.

Pendiniň ikinjisinde bolsa: “Ne asmandaky, ne zeminiň üstündäki we astyndaky, ne suwdaky zatlardan doňňara (idol) ýasap, olary özüňe hudaý saýma” diýipdir. Bu dini dünýäde köphudaýlylyga urlan ilkinji we aýgytlaýjy zarbadyr.

Ýöne, Musa pygamberden öň ýaşap geçen Nuh (Injilde Noý), Ybraýym (Injilde Awraam), Ýakup (Injilde Iakow) dagylar hem halky

birhudaýlylyga ündän pygamberlerdir. Adam ata bolsa Allanyň ýer ýüzündäki ilkinji resulydyr. Gynansak-da, Adam ata bilen Nuh pygambere çenli bolan taryhyny adamzat ýadyndan çykarypdyr.

Ýehudyçylygyň yz ýany dörän uly bir din – bu otparazçylykdyr, ýagny, zoroastrizmdir. Ony esaslandyryjy Zoratuştradyr.

Bu din öz tebigaty boýunça dualistik häsiýetlidir. Ýagny, onuň mukaddes kitaby bolan Awesta, ýagşylyk bilen ýamanlygyň baky göreşi baradaky pelsepä ýugrulandyr. Ol oduň Hudaýy Ahura – Manany ähli güýçlerden ýokarda goýýan hem bolsa, Arduwe – Sure derýasyny (häzirki Amyderýa) we käbir dag-deňizleri (Worokuşa – Aral deňzi) hem mukaddes hasap edýär.

Günorta we Gündogar Aziýanyň uly ýerlerinde emele gelen jemgyýetçilik kadalaryny we tertip-düzgünlerini gorar ýaly olaryň eldegrilmesizliklerini üpjün eder ýaly hem birnäçe politeistik dini akymlar ýüze çykypdyr. Mysal üçin, Hindistanda brahmanizm, induizm, jaýnizm, sikhizm we ş.m.

Miladydan öňki IV–III we VI–V asyrlarda Hytaýda emele gelen iki sany pelsepeýi – etiki ugur konfusiançylyk (konfusianstwo) we daoçylyk (daosizm) hem kem-kemden dini akymlara öwrülip gidipdirler.

Ýaponiýada aýal hudaý Amaterasunyň neslinden hasap edilýän imperatoryň kultyny esas edinen sintoizm ýüze çykypdyr.

Musaýyçylykdanam (iudaizm), Buddaçylykdanam (buddizm), isaýyçylykdanam (hristianstwo) has ir dörän krişnaçylyk (krişnaizm) dini Krişnany transsendental, jümle-jahandaky ähli planetalaryň ählisiniň hudaýlarynyň Hudaýy, iň güýçlisi iň arassasy, ähli zatlaryň gözbaşy, beýigi hasap edýär. Krişna baradaky taglymat ýeriň ýüzünde mundan baş mün ýyl öň dörän hem bolsa, Krişnanyň özüniň akyl ýetirerden has irki döwürlerden bari bardygyny, onuň her brahma günü, ýagny, her 600.000.000 ýyldan bir gezek biziň planetamyza adamzady heläkçilikden gutarmak üçin gelýändigini krişnaçylar terkarlaýarlar we onuň soňky gezek mundan 5 000 ýyl ozal gelendigini, şu wagtky bar bolan taglymatyny hem hut özüniň, şol gezek galdyryň gidendigini, şeýle hem onuň hemişe biziň ýanymyzdadygyny ündeýärler.

Bu dini taglymat boýunça adam ölenden soň onuň ruhy başga bir predmete ýa-da başga bir jandara geçýär.

Ýöne, dürli ýerlerde, dürli döwürlerde, dürli şertlerde ýüze çykan brahmanizm, induizm, jaýnizm, sikhizm konfusiançylyk, daoizm ýaly krişnaçylyk hem bütindünýä dinine öwrülip bilmändir. Öz wagtynda bolaýan hem bolsa soňky dinler bilen bolşy ýaly, dürli sebäplere görä soňky dinler onuň ornuny eýeläpdirler.

Umuman, krişnaçylyk ýazgy üsti bilen ýat tutmak arkaly öwrenilýän, öwrenmesi örän kyn bolan uçursyz ýatkeşligi we uly zehini talap edýän çylşyrymly taglymat bolupdyr. Ony her öňýeten öwrenip, özleşdirip bilmändir.

Biziň döwrümüzde krişnaçylygy öwreniji we ony ýaýradyjy hindistanly Parabhupatadyr.

Dünýä dinlerine öwürülen taglymatlar:

1. Buddaçylyk (buddizm);
2. Isaýyçylyk (hristianstwo);
3. Ýslam (musulmançylyk)

Şolaryň iň irkisi buddizm – miladydan öňki V-VI asyrlarda, Günorta Aziýada ýüze çykypdyr.

Ol – therawada we mahiýana atly iki şaha bölünýär. Olaryň birinjisi ygtykat edýänlerden monahçylygy talap edýär we Buddaizmiň esasy süňňüne golaý bolan panteistik häsiýete eýe bolup durýar.

Mahaýana – politeistik, ýagny, köphudaýlylyk häsiýetli. Ol hudaý hökmünde buddaçylygy esaslandyryjy Suddhartha Gautamanyň kultuny öňe sürýär. Mahaýana akymy therawada ýaly ýeke bir monahlaryň däl-de ýönekeý bendeleriň hem ygtykat arkaly agyr güzaplardan gutulyp biljekdiklerini nygtaýar. Mahaýananyň esasy akymy lamaizm magiýa – jadygöýlige sözüň gudratyna uly ähmiýet berýär.

Miladynyň başynda Nazaretli Iusus (Iusus Hristos – Halasgär) tarapyndan esaslandyrylan hristiançylyk (isaýyçylyk) dini XI asyrda iki sany ullağan ugra – prawoslaw we katoliki akymlara bölünýär. XVI asyryň reformasy netijesinde katoliki ugurdan protestantlar bölünip çykýarlar.

Protestanizm katoliklere golaýrak bolan anglikanstwo lýtuterianstwo, kalwanizm ýaly özbaşdak akymlaryň birleşmesinden emele gelýär. Öz gezeginde bu akymlar hem dürli gollarda gollar barmaklara, barmaklar bolsa damarjyklara bölünýärler.

Dünýä dinleriniň iň ýaşy yslamdyr. Bu din VII asyrdan Arabystanda Muhammet pygamber tarapyndan esaslandyrylýär.

Döränden soň köp wagtlar geçmänkä, üç sany ugra – sünnülere, şaýylara we haryjlara bölünen hem bolsa, yslamda esasy ugur hökmünde rowaçlanan şahalar – sünni we şaýy mezhepleridir. Kuranda görkezilmedik hem bolsa, sünniler Muhammet aleýhyssalam tarapyndan ýerine ýetirilen dini işleri – sünneti amala aşyrmaklygy hem özlere parz hasap edýärler.

Şaýylar bolsa, sünnetiň diňe dördünji halyf Hezreti Ala degişli ýerlerini ýerine ýetirmekligi özlere parz bilýärler.

Sünni bilen şaýy şahalary hem öz gezeklerinde dürli böleklerge bölünýärler. Mysal üçin sünnilerden wähabiler bölünip çykan bolsalar, şaýylardan zeýdiler, ysmaýyllylar bölünipdirler.

Zeýdiler sünnilere golaýrak bolupdyrlar. Ysmaýyllylaryň taglymatlarynda bolsa neoplatonizmiň (eflatunçylyk) gnostisizmiň, buddizmiň täsiri açyk duýlupdyr. Öz gezeginde ysmaýyllylardan hem druzlar, nusaýritler (alawitler) ýaly etnokonfessional toparlar emele gelipdir.

Dini daragtlaryň, olaryň şahalarynyň we pudaklarynyň ýaýrawam, täsirem dürli-dürli. Käbir akymlaryň ygtykatçylarynyň sany ýüzlerçe ýa-da onlarça adamdan artyk daldigini ylmy çeşmeler habar berýärler. Şonuň üçinem, biz şu ýerde umumyadamzat dinine öwrülen üç dine – Buddizme, isäýyçylyga, yslama uýan adamlaryň ýer ýüzi boýunça umumy sany baradaky maglumatlary hem getirmekligi makul bildik.

1980-nji ýylda geçirilen hasabata görä, ýer ýüzündäki dindarlaryň iň köpi isäýylar (hristianlar) bolup, olaryň sany 1433 mln..

Ondan soňky orny sany 732 mln. bolan musulmanlar eýeläpdirler. Üçünji ýerde induistler barýarlar. Dünýä dinine öwrülmedik hem bolsa olaryň sany buddaçylaryňkydan köp, ýagny, 583 mln. adam. Buddaçylar – 274 mln;

Konfusiýaçylar we daoçylar 203 mln;

Ýehudylar – 17 mln; (Şunuň dünýä dinleriniň hataryna goşulýan halatlaryna-da düş gelmek bolýar).

Sikhler – 14 mln;

Jaýnlar – 3 mln.

Hristianlaryň içinde iň köpi katoliklerdir. Olaryň sany 809 mln.

Protestantlar – 426 mln.

Prawoslawlar – 124 mln.

Musulmanlaryň aglabasy sünniler bolup, şaýylar musulman ähliniň ondan bir bölegine barabardyrlar.

Şu ýerde özi ýitip, diňe owazasy galan Taňryçylyk (Gök taňry) dini barada hem iki agyz aýdyp geçmegimiz gerek.

Taňry – asman diýmek bolup, ol türk halklaryň gadymy dinidir. Özi döredimi ýa öňden gelýän dine uýupmy, hersi bir zada sejde edip ýören oguzlary – türkileri taňryçylyk dinine, ýagny, bir hudaýlylyga salan Oguz handyr.

Şonuň üçinem ol pygamber ornunda goýulmagy şahsyýetdir. Oguzlary Oguz hanyň taňryçylyk dinine uýdurandygy baradaky maglumata biz Oguznamada hem duş gelýäris. Ýaşynyň soňunda Oguz han ogullaryna şeýle diýýär:

Dostlarymy men güldürdim.

Duşmanlarymy men aglatdym,

Gök taňryga gulluk etdim,

Sizlerge men berýän ýurdum.

Taňry sözi türkmenleriň, şol sanda türk halklaryň arasynda henize çenli Hudaý Manysynda ulanylyp gelinýär.

Ýagny, “Eý Hudaý”, diýen söze derek, siz “Eý, taňrym”, “Alla ýalkasyn” diýen söze derek “Taňry ýalkasyn” diýen sözi köp eşidýänsiňiz.

Nusgawy şahyrlarymyzyň goşgularynda hem “taňry” sözi köp duş gelýär. Mysal üçin, Magtymguly?:

Taňry bermese nädeli,

Baş alyp nirä gideli,

Oturyp-turşy edaly

Gaşlary galam islärin.

diýýär.

Şeýle mysallary başga-da näçe getirseň getirip oturmaly.

Dünýä dinleri baradaky gysgaça maglumatymyz ine, şulardan ybarat.

1998ý.

2. Yslam surat çekmekligi gadagan edipmi?

Şolar ýaly düşünje halk arasynda bar. Ony biz özümüzem çagalykdan bäri eşidip ýörüs. “Bu dünýäde adamyň suratyny çerkseň o dünýäde oňa öz janyňy bermelimişin”, diýen ýaly sözlerem gulagymyza degýärdi.

Ýöne, surat çekmekligi gönüden-göni gadagan ediji hiç hili kada kanunyň ne yslamyň ýörelgesi bolan Kurany kerimde, ne hadyslarda ýokdygyny şol taglymaty öwreniji alymlar aýdýarlar.

Ýöne, gadagançylyk barada aýdylýan gürrüňleriň düýbünde esas ýok hem däl.

Ýagny, Muhammet aleýhyssalam özüniň ýalowaçlyga başlan döwürlerinde, öňi bilen isaýyçylygy restawrasiýa etmekden başlapdyr. Isaýyçylaryň öz pygamberlerine Hudaý, Hudaýyň ogly diýmeklerini düýpgöter unamandyr. Çünki, onuň öz taglymaty boýunça Hudaý doglanogam, dogranogam, onuň ilen-çalanam ýok. Ol Ýeketäk güýç. Üstesine isaýylar Isa pygamberiň suratyny dullaryndan asyp, Hudaý hökmünde sejde edýärler, çökünýarlar. Bu bolsa Muhammet aleýhyssalamyň täze taglymatyna düýbünden gabat gelmeýär. Birnäçe wagt geçenden soň, täze nesilleriň surata seredip: “Pygamberimizem biz ýaly adam ekeni” diýmekdirlerini öz aralaryndan kimdir biirne meňzetmeklerini islemändir. Hudaýyň dosty bolup, Onuň kada-kanunlaryny adamlaryň arasynda wagyz eden ynsanyň halkyň diňe aňynda ýaşamagyny isläpdir. Şeýle-de ol yslamdan öňki arap dünýäsinde idollaryň hudaý saýylmagyna garşy juda erjel göreşipdir.

Şonuň üçinem, ol yslama şekillendiriş sungaty babatda gadagançylyk girizipdir diýen ýalňyş düşünje döräpdir.

Yslam özbaşdak din hökmünde pajarlap dünýä gelenden soň hem pygamber aleýhyssalam şekil babatdaky öz pikirini birsyhly berkidip gelipdir.

Şekillendiriş sungatynyň yslamda gadagan edilmändigini subut ediji tymsallar sanap çykardan kän.

Mysal üçin, musulman äleminiň iň güýçli pirleriniň biri, XIV asyrdan osmanly ýurtda ýaşap geçen möwlanas Jeleddin Rumynyň bir gürji hudožnigine öz suratyny çekdirendigi barada maglumat bar. Osmanly türkmen patyşalarynyň ählisiniň portretler seriýasynyň bardygy hem muňa mysal hökmünde goşmak bolar.

Bu babatda esasanam orta asyrlarda ýerine ýetirilen miniatýura – žiwopis eserlerini ýatlamak ýerlikli bolar. Şol döwürler musulman dünýäsiniň Hyrat, Buhara, Samarkant, Şiraz, Töwriz ýaly şäherlerinde ýörite miniatýura – žiwopis mekdepleri bolupdyr.

Şol döwrüň miniatýuraçy suratkeşleriniň arasynda türkmen hudožnigi Begzadyň ady has hem meşhur bolupdyr.

XVI asyryň birinji ýarymynda Horasanda we orta Aziýada özüniň ýetjek derejesine ýeten, Demir agsak döwründäki miniatýura žiwopisiniň in gowy nusgasy hasap edilýän eser – Alyşir Nowaýynyň Bady az-Zaman üçin 1485-nji ýylda Hyratda, gaýtadan göçürilen “Hamsa” poemasynda deňişli miniatýuralardyr. (Oksford uniwersitetiniň Bodleýan kitaphanasy. № 287,314,339,408) Britan muzeýinde saklanýan “Baburnama” golýazmasynda hem 96 sany miniatýura, başynda bolsa iki taraplaýyn frontispis bar. Golýazmanyň ölçegi 21x32,5 sm. Miniatýuralaryň aglabasy 15,528 sm. ölçegde. Şolaryň 78-inde awtoryň ady bar. Iki sanysy gutarylmadyk, ýagny, galam bilen kontur berlipdir-de, reňklenmändir.

Bu golýazmanyň miniatýuralaryny ýerine ýetirmeklige şol döwrüň 41 sany güýçli hudožnikler gatnaşypdyr. Olaryň tas hemmesi diýen ýaly Akbaryň köşgünde işläpdirler.

XV –XVI asyrlara deňişli Eýran miniatýuralary barada hem şolar ýaly ýakymly sözler aýtmak mümkin. Olar: Töwriz, Şiraz şeýle hem Hyrat miniatýuraçylyk mekdeplerine deňişli bolup, “Şirin-Perhat”, “Leýli-Mejnun” dessanlaryna şeýle hem Isgender, Bährem Gur ýaly şahsyýetleriň taryhy hereketlerine Hezreti Aly, Abu Bekir, Muhammet pygamberiň sahabalary bilen bagly rowaýatlara bagyşlanyp çekilen eserlerdir.

Şolaryň arasynda Töwriz miniatýuraçylyk mekdebiniň wekili, Kasym ibn Alynyň Muhammet ibn Abu Zaýda tarapyndan ýazylan: “Ýagşyzada ymamlaryň taryhy” atly golýazma çeken: “Pygamberiň in soňky ündewi” atly işi hem bar.

Bu kompozisiýa taýdan örän çylşyrymly, köp adamly, sünnälenip çekilen örän owadan hem çeper iş. Ýöne, hudožnik bu ýerde pygamber aleýhyssalmyň ýüzüni görkezmeýär. Ol eseriň ortasynda tomaşaçynyň üns merkezine ýüzi nykaply dur.

Yslam dininiň surat çekmekligi gadagan etmändigini baradaky pikirimizi tassyklaýjy ýene bir mysal. Özem häzirki döwürde, hemmämiziň gözümiziň alnynda bolup geçip duran zat.

Ýagny, goňşy döwletimiz bolan, özem hut yslam döwleti adyny göterýän Eýran, her ýylda bolmasada, ýyлаша diýen ýaly Aşgabatda öz gazananlarynyň sergisini gurnaýar. Dürli pudaklara degişli häzirkizaman tehniki enjamlar senagat harytlary senetçilik sungaty halk döredijiligi bilen birlikde ol elde çekilen surat eserlerini hem görkezýär.

Musulmanlaryň şaýy mezhebine uýýanlarynyň Hezreti Alynyň suratyny öýlerinden asyp goýandyklaryny hem şu aýdylanlaryň üstüne delil hökmünde goşmak bolar. Çünki, şaýylar kelemde Muhammet aleýhyssalmyň adyna derek Hezreti Alynyň adyny getirýärler. Ýagny, sünniler: Lâ, ilâhi illala, Muhemmedu resul Alla” diýseler, şaýylar?: “Lâ ilâhi illalla, Aly ylla, weli ylla” diýýärler.

Görşümüz ýaly, yslamda surat çekmeklige gadagançylyk ýok. Ol diňe Hudaýy, pygamberleri şekillendirmekligi gadagan edýär.

1999 ý.

3. Din, durmuş we adamlar.

Zandy ateizme ýugrulan kommunistik sisteManyň dargamagy we SSSR-iň düzümine girýän sosialistik respublikalaryň öz özbaşdaklyklaryny ygylan etmekleri netijesinde öň gadagançylyga düşen ýehudy, isaýy, yslamy dinlerine hem-de Budda uýan halklaryň dini ygtykatlaryna giň ýol açyldy. Dini azatlyk sowet döwründe beýleki respublikalara göräde has gaýymrak gysylan Türkmenistan döwletinde-de uly şowhun bilen garşy alyndy. Şäherlerde, etrap merkezlerinde, hatda birnäçe obalarda-da metjitler salyndy, medreseler açyldy, dini ugurdan okamaga höwes bildiren oglanlaryň ençemesi içinde dini okuw jaýlary bolan gaýry döwletleriň ençemesine okuwa iberildi. Şeýle okuw jaýlary indi öz döwletimiziň içinde-de peýda boldy. Şondan soň-a namaza-töwire, oraza aýada höwesek ýaşlaryň sany hasam köpeldi.

Şonuň üçinem, biz şu ýerde dini-ygtykata baş goşan ýaş oganlaryň, kâbir ýagdaýlarda bolsa ömürlerini mollaçylyk bilen geçiren adamlaryňam galyberse-de tutuş halk köpçüliginiň önünde düşündirmesi hökmany bolan birnäçe irnik meseleler barada gürrüň etmekligi makul bildik.

Şeýle meseleleriň iň bir ynjygy uly bolsun, kiçi bolsun tapawudy ýok, käbir adamlaryň ellerine kündik alyp namazlyga mündükleri özlerini ilden artyk saýmak ýaly ýaramaz hem tekepbir häsiýetlere ten berýändigleridir. Olar oturan-turan ýerlerinde öz hudaýhonlyklaryny mazamlaýarlar, gara güzeranlary bilen gümra bolup gije-gündiz zähmet çekip ýören adamlary hudaýsyzlykda, namaz-täretsizlikde aýplaýarlar, bu edýän günä işleri üçin olary Hudaýyň, pygamberiň ady bilen rozy-magşar gününüň elhençlikleri bilen gorkuzýarlar. Hamala olaryň özler-ä şol agyr soraglardan, synaglardan sag-aman sypyp jennete barjaklarmyş, beýlekiler bolsa dowzahyň oduna ýanjaklarmyşyn. Olar üçin sen namaz okamaýan bolsaň agzyň bilen ak guş alyp, her demde asmandan bir hüt-hütüni inderýän bolaýanyňda-da peýdasy ýokmuşyn.

Şu ýerde Muhammet pygamberiň: “Ömürboýy namaz okap, oraza tutup, emma elini, dilini, kalbyny arassa saklamadyk adama ymmatym diýmerin, emma ýüregi bilen maňa sygnyp, ömrüni Hudaýyň ýeke-täk, dury ýoly bilen ýöräp geçiren adama men ol namaz okap oraza tutmadygam bolsa ymmatym diýerin, ony dowzahdan ýilaryň”, diýen sözlerini ýatlamagyň özem ýeterlik bolsa gerek. Çünki, tebigy tarapdan, allatarapyn arassa ýaradylan adamlar bolýar. Olar çagalykdan ýigitlige, ýigitlikden garrylyga, garrylykdan gabra, gabyrdan haşara, haşardan ebede çenli dowam edýän ynsan ýolagçylygynyň iň möhüm hem synag tapgyry bolan şu dünýedäki ömürlerini nebsi-şeýtandan, haramhorlukdan daş durup, Hudaýyň hökmürowanlygyny hem-de ýeke-täkdigini öz içki yhlaslary, ygtykatlary bilen ykrar edip, şükranalykda geçirýärler. Dini taglymatlaryň düýp maksadam şol. Adamyň kalbyny, aňyny, ruhuny arassalap ony Hudaýa golaýlaşdyrmak. Şonuň üçinem, kimdir biriniň dini mynajatlar arkaly ýetjek derejesine öz tebigy yhlaslary bilen ylahy adamlar o zatlardan azatdyr. Elbetde, olar namaz okap oraza tutubam bilerler, ýagdaýlary ýa-da wagtlary bolmasa okamanam, tutmanam bilerler. Ýöne, islendik ýagdaýda-da olar eýýäm Allanyň ezizleridir, Hudaýyň halanlarydyr. Galyberse-de, malyň, puluň bolmasa zoraýakdan gurbanlyk etmegi, sadaka bermekligi, haja gidip gelmekligi buýurmaýşy ýaly, Muhammet pygamber işiňe-derdiňe, saglyk ýagdaýyňa zeper ýetirýän ýa-da päsgel berýän ýagdaýynda namazy, orazany hem boýnuňdan aýyrýandyr. Şonuň üçinem, hal-ýagdaýlaryna, gün-güzeranlaryna belet bolmanan, ýürekleriniň törüne garap görmezden namaz okaman, oraza tutmaýan adamlary binamazlykda aýplamak, hudaýsyzlykda

günälemek ägirt uly ýalňyşlykdyr. Bu Hudaýa gulluk edýändigini üçin bendesine minnet eden ýaly bir zatdyr. Hezreti Magtymgulynyň: “Minnetli okalan namaz ýol almaz” diýmesem hut şonuň üçindir. Namazy her kim özi üçin okaýandyr, orazanam her kim özi üçin tutýandyr, şeýdibem her kim öz ahyrýetini özi gazanýandyr, ýöne brnije ylahy adamlaryň okaman gazanýan ahyryýet abatlygyny birnijeler ömürboýy okabam gazanyp bilýän däldirler. Çünki, kimiň kimdigini Rebbiň özi gowy tanaýandyr. Bendesiniň özüne bolan yhlasyny Ol onuň bu dünýede näçe gezek eglip galandygy boýunça däl-de, aň arassalygy, ruhy päkligi boýunça ölçeýändir.

Käbir dindarlaryň başga dinlere we başga dindäki adamlara bolan garaýyşlary barada hem ýokarkylar ýaly paýhasa, ylalaşyga çagyryjy pikirleri aýtmak gerek.

Dünýädäki in uly akyldarlary, dürli döwürlerde, dürli ýerlerde dörän dürli-dürli dinleriň düýbünüň tutuýy pygamberler hem ähli dini taglymatlary bir ýere çugdamlaýan umumyadamzat, ýagny, transkontinental bir din döretmek barada has irki döwürlerden bäri pikir edip gelipdirler. Olar ähli dinleriň bir nokada – Hudaýyň huzuryna tarap alyp barýandygyna, dürli ýollar bilen barýanam bolsalar maksatlarynyň birdigine düşünişdirler. Din asyl-ha dörände-de transkontinental häsiýetde döräpdir. Şonuň üçinem olaryň ählijesi ýa-ha biri-birlerinden şaha ýarypdyrlar, ýa-da birek-birege daýanmak arkaly kemala gelipdirler. Ösüpdirler. Bir görnüşden başga bir görnüşe geçipdirler. Muňa has gadymy dini taglymatlar bolan Krişnaizmiň, zoroastrizmiň, mudaizmiň, buddizmiň, hristiançylygyň, yslamyň, hatda gadymy ýunan panteizminiň ýörelgelerindäki duş gelýän käbir meňzeşlikler arkalam göz ýetirmek mümkin. Dinleriň şeýlekin täsirleniş formalary iudaizmiň, hristiançylygyň, yslamyň taglymatlarynda hasam aýdyň görünýär.

Muhammet pygamber hem başda hristian dini bilen içgin gyzyklanypdyr. Sowatsyzdygyna garamazdan ony şeýlekin ýol bilen, agzeki gürrüňler, rowaýatlar arkaly öwrenipdir. Hut şony ösdürmekden, kämilleşdirmekden, özleşdirmekden ugur alypdyr. Ylalaşmaýan ýerlerine tankydy göz bilen garapdyr. Ähli hristianlar öz yzyna düşerler öýdüpdir. Emma bir öz wagtlar iudaizmden şaha ýaran hristian dini ýene-de öz özbaşdaklygyny saklap galdy. Özünden öňki dinleriň in gowy edähetlerine aýak dirän yslam dini bolsa in ýaş hem-de in kämil din hökmünde dünýä geldi. Ol din diňe bir dürli dindäki adamlaryň arasyndaky däl, eýsem gullar bilen hojaýynlaryň arasyndaky demir gapyny ýykyp-ýumurmak ýaly ajaýyp

ideýalary hem öňe süren we kämilleşdiren dindir. Ýatan ýeri ýagty bolsun, pygamber aleýhus-salam öz ymmatlaryna başga dinlere, başga dindäki adamlara doganlyk gözi bilen garamaklygy, olary kemsitmezligi, göwniýetmezçilik etmezligi, sylag-hormat goýmaklygy pent etdi. Külli adamzady deňlige, agzybirlige, birhudaýlylyga, Rebbiň alnyna tarap bir ýol bilen, bilelikde gitmeklige çagyrdy. Iudaizmiň meşhur on pendiniň birinji pendindäki: “Men Reb – Seniň Hudaýyň. Sen menden başga Hudaýy Hudaý tutunmaly dälsiň” diýen sözlerini “Hudaý” birdir, Alladan başga Hudaý ýokdur” diýen görnüşde kelamylla girizdi. Edil isaýy, musaýy pygamberler kimin özünü Rebbiň resuly diýip yglan etdi. Şol dinlerdäki pygamberleriň atlaryny mukaddes Kurana girizildi. Olaram özi bilen deň-derejedäki pygamberler saýmaklygy ymmatlaryna parz etdi. Isaýy we musaýy dinlerini döredijiler bolan jöhütleriň Nuh pygamberden /Noý/ soňky ilkinji pygamberleri bolan Awraam we onuň ogly Yshak bilen baglanyşykly wakany bolsa her ýyl Gurban baýramy hömünde belläp geçmekligi buýurdy. Şol Awraam bolsa Kurany kerimdäki Ybraýym pygamberdir. Yshak bolsa Ysmaýyldyr. Bu ikisi hakdaky dini dessan türkmen halkynyň arasynda hem giňden meşhurdyr. Ony bagşylar beýleki halk dessanlary bilen bilelikde ürc edip aýdýarlar.

Şeýlelikde, başga dinlere we başga dindäki adamlara gyýa göz bilen garamaklyk, özüni olardan üýtgeşik tutjak bolmaklyk, ulumsyramaklyk hem musulmançylygyň düýp ýörelgesine, pygamber aleýhus-salamyň öwüt-ündewlerine tersdir.

Dini erkinlige çykan, emma entek dünýä dinleriniň gelip çykyş taryhy we düýp mazmunlary bilen doly tanşyp ýetişmedik ýaşlara düşündirmesi hökman bolan meseleleriň ýene birem Kurany terjime etmeklik dogrumy ýa dälmi diýen jedelli gürrüňlerdir.

Eger-de Allatagalla Kurany-kerimi asmandan diňe araplara düşnükli bolsun diýip inderen bolsady, onda ony başga dillere terjime etmese-de bolardy. Emma bilşimiz ýaly, Jebraýyl perişdäniň üsti bilen pygamber aleýhussalama ýetirilen mukaddes Kelamylla külli adamzat üçin niýetlenendir. Şonuň üçinem, Allanyň sözleri musulman dinini kabul eden ähli halklar üçin, gerek bolsa başga dindäki halklar üçinem düşnükli bolmalydyr. Ol taglymaty ähli halklara ýetirmek, ýer ýüzüne ýaýratmak, öwretmek, Manysyny düşündirmek sogap işdir we yslam dininiň dostlaryny köpeltmekden, hatyrasyny artdyrmakdan başga hiç zat dälidir. Galyberse-de

ol ylymdyr, taryhdyr. Ylym bilen taryh bolsa adamzadyň aň baýlygynyň esasydyr.

Kurany terjime etmeli dældigi barada Muhammet pygamberiň ýa-da ondan soňky arap halyflarynyň bir zat diýendiklerini hiç kim tassyklap bilmese gerek. Bu “myş-myşlar” dini taglymatlardan bihabar adamlaryň tapýan howaýy gürrüňleridir. “Kuran hemmâ düşnükli bolsa hiç kim oňa ynanmaz, uýmaz, gadyr-gymmaty, güýji gaçar , diniň araplarda gowşak, bizde berk tutulýandygam şonuň üçin” diýen ýaly ýöntem gürrüňler bilen köpçüligiň aňyny bulaşdyrýanlaram hut şolar ýaly howaýy pikirlenýän adamlardyr. Nebsimiz agyrsa-da olar şeý diýmek bilen Kelamyllanyň hakyky güýjüne dil ýetirýändiglerini aňmaýarlar. Onsoňam şeýle bir hakykata göz ýetirmek gerek. Ýagny, eger-de Muhammet pygamberiň düýp maksady Manysyny düşündirmän, diňe halkyň kalbyna wehim salmaklyk bolan bolsady, onda ol Allanyň sözlerini araplaryň özlerine-de düşnüksiz bolan haýsydyr bir gümürtik sarnamalaryň üsti bilenem ýetirip bilerdi. Ýöne, ol beýtmändir. Çünki, ol yslam dinini adamzadyň aňyna täsir edip, jemgyýeti belli bir derejede öňe itekläp biljek taglymat hökmünde döredipdir.

Şu ýerde awtory ýadyma düşenok welin ir döwür Tokmakdamy bir ýerde okan haýsydyr bir satiriki hekaýam ýadyma düşýär. Hekaýada bir ýetginjek ýigit çeper höwesjeňleriň respublikan gözden geçirilişinde “Sergezdan” diýen hindi filmindäki adybir aýdymy “hindi dilinde” aýdyp öňe saýlanýar. Edil şol günlerem medeni gatnaşyklar boýunça gelen hindi delegasiýasy Aşgabatda ýör ekeni-de, gözden geçirilişi gurnaýjylar olardan şol ýigidi diňlemeklerini we baha bermeklerini haýyş edýärler. “Ýa gardaşym apba-nepes abaram-u-u...” diýip başlan höwesjeň bagşyny diňlänlerinden soň myhmanlar ör turşup el çarpyşýarlar-da: “Elhepus gowy aýdýan ekeni. Ýöne muň sözlerini türkmençä geçiren kim? Şoňa-da bir sag bolsun aýdaýsak” diýişýärler.

Biziňem köpümiziň dogra-töwür okajak bolşumyz ana, şol höwesjeň aýdymçynyň bolşuna meňzeýär. Haýsy dilde okaýandygymyzy dogrusyny aýtsak daş-töweregimizdäkiler-ä däl, hatda özümüzem bilemzok. Kā jeditçäniň, kā latynçanyň, soňky döwürlerde bolsa krillissanyň üsti bilen, onda-da dilden-dile, gulakdan-gulaga geçirip öwrenilen arap sözleriniň Many-mazmunam, basymam, aýdylyşam şeýle bir üýtgetdik welin, onam indi araplaryň özlerine diňledäýeniňde-de düşünmejekdikleri ýa-da türkmençedir öýdjekdikleri köre hasa görnüp dur.

Dogry, kommunistik sistema döwründe diniň gysylmagy bilen ol ugurdan dürs ylym almak, sowadyňy çykmak kyn boldy. Obalarda aýat-töwüriň sähel ugruny mälim edibilýän adamlary tapmagam, zerur halatlarda musulmançylygyň iň bir ýönekeýje düzgünlerini berjaý etmegem hyllalla boldy. Kemsowat hem bolsalar şol adamlar şol döwür öz rollaryny oýnadylar. Halky kyn günleriň çykgynsyz ýagdaýlaryndan alyp çykdylar. Ýöne, indi o zatlara garşylyk ýok. Bahana-da ýok. Ýol açyk. Şonuň üçinem dini ylma, Kurana, aýat-töwüre indiden soň bir akyly-başly, hatly-sowatly çemeleşmek gerek.

Ýeri gelende aýtsak, Kuranyň hökmany suratda terjime edilmelidigi, iň bolmanda onuň Many-mazmunynyň ähli halklara düşündirilmelidigi baradaky meseläni mundan tas mün ýyl ozal Türküstanda ýaşap geçen dini hadym, “Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet” diýdiren, Hoja Ahmet Ýasawy çözüp gidipdir. Ine, ol näme diýýär:

Hoşlamaýdyr alymlar bizniň aýtgan türkini,
Aryflardan sorasaň açar köňül mülküni,
Aýat-Kuran Manysy türki bolsa mowafeg,
Manysyga düşgenler ýerge goýar burkuny.

Galyberse-de, Kurany hezreti Magtymguly terjime edip gidipdir. Ol Kelamyllanyň sürelerini öz goşgularyna salyp, şahyrana setirler arkaly halk köpçüligine ýetiripdir. Sözüimiz gury bolmaz ýaly mysallara ýüzleneliň.

Yslam dininiň taglymatyna görä, Allatagallanyň öz bendelerinden üç talaby bar. Olaryň birinjisi ZIKR, ikinjisi ŞÜKÜR, üçünjisi PIKIR. ZIKR – bu bismiillädir. Ýagny, her bir adam her bir işi Allanyň ady bilen başlamalydyr. ŞÜKÜR – bu alhemdülillähdir. Ýagny, her bir adam her hili ýagdaýa düşse-de Allaha şükür etmelidir. PIKIR – bu dünýäde barlygyň barada, Allanyň döreden ähli naz-u-nygmatlaryndan peýdalanýandygyň barada, Asman bilen Zemin aralygyndaky ähli baýlyklaryň baýlara däl-de diňe Barhuda degişlidigi barada, hakyky mal eýesiniň Şoldugy barada pikir etmektir. Musulman bendelerindeiň buç borjuny hezreti Magtymguly öz goşgusynyň bir bendinde şeýle beýan edýär.

Magtymguly Alla ýadyn zirk eýle,
Ýamana tagat kyl, ýagşa şükr eýle,
Gabrystana bar-da otur pikr eýle,

Men-men diýen ärler ýatyr gum bolup.

Hoja Ahmet Ýasawy ýaly ägirt adamyň, hezreti Magtymguly ýaly uly bir ummanyň ala meýdanlar içre bireýýämle çözüp giden matalyny bu günki gün dar jaýyň içinde çözjek bolup çygylyp oturmaklygyň geregi barmyka?

Şonuň üçinem ýeke bir Kurany däl, ylym, taryh hökmünde, adamzadyň başdan geçiren ösüş başgançaklary hökmünde Injilem, Töwradam, Zeburam, Awestanam, Buddanyň taglymatlarynam dolululygyna terjime edip halk köpçüligine ýetirmek gerek.

Dogrusy bu gowy başlangyç bireýýäm başlandy. Agzalan kitaplaryň köpüsi türkmen diline terjime-de edildi. Ýöne gürrüň şol kitaplaryň näderejede terjime edilendigi barada gidýän bolsa, onda ol başga mesele. O hili jedellere goşulara biziň çakymyz ýok. Her niçigem bolsa gowy başlangyjy goldamak welin gerek. Oňa begenmegem, guwanmagam gerek. Eger-de şu günki gün edilen terjimeler el-halrak hasap edilýän bolsa, onda oňa ilkinji ädimler hökmünde geçirimliräk aramak gerek. Çünki, ertir ol has gowy derejede terjime ediler. Kämilleşer. Öser. Şeýle prosesi Kuranyň orsça terimesi hem öz başyndan geçirdi we oňa entegem doly nokat goýlanok.

Dini taglymatlaryň Many-mazmunlaryny halk köpçüligine ýetirmekligiň biziň dünýewi döwlet gurluşygymyza hem oňaly täsir etjekdigine şek-şübhe bolup bilmez. Çünki, dogry öwrenilende, dogry ulanylanda dini taglymatlar adamyň aňyny arassalaýar. Ruhyny päkleýär. Bu barada pygamber aleýhyssalmyň özem: “Yslam – bu arassalykdyr. Biz siziň ahlak arassalygyňyz üçin göreşýäs. Maddy hal-ýagdaý gamlaryňyzy özüňiz iýiň” diýipdir. Ol kommunistler ýaly “kolhoz guruň, sowhoz dörediň, zadyňyzy orta goýuň” diýip halk hojalygyna ýol salgy bermändir. Döwlet sistemasynyň ykdysady gurluşlaryna goşulmandyr, hojalyklara plan salmandyr, borçnama talap etmändir. Kim näme kâr etse-de, halk döwlet gurluşynyň haýsy formasyny saýlap alsa-da diňe arassaçylygy talap edipdir. Eli egriligiň, ýa;ançylygyň, kezzaplygyň şu günkiye berýän haram lezzetine aldanman, Allatagallanyň alnyna arassa barmaklygy ündäpdir. Bu pikiri hezreti Magtymguly iki setirde şeýleräk beýan edipdir:

Ýüz ýyllyk tetärik baş günlük ömre,

Akyl ediň, niçik işdir, ýaranlar!..

Şeýlelikde, ahlak taýdan arassa, kalby päk, ilin hakyny iýmekligi belanyň okundanam beter görýän, Hudaýdan gorkýan, bendesinden utanýan,

dogruçyl adamlar bilen dünýewi döwlet gurmaklygyň, ykdysadyýeti, ylmy, tehnikany, medeniýeti ösdürmekligiň näderejede utuşly boljakdygyny göz önüne getirmek kyn däl bolsa gerek.

Umuman, din takyk ylymdyr we tehnika deň, biri-biri bilen ylalaşykly ösmegi gerek.

Şonuň üçinem, din wekilleriniňem ylma, tehnika, edebiýata, sungata aýdym-saza şeytany zat hökmünde garamazlyklary, jemgyýetiň “goşa düzzüm” sazyny emele getirýän goşa taryň özlerine degişli tarapyny takyk bilimleriniň taryndan daşlaşdyrmazlyklary gerek.

Ýeri gelende aýtsak, kommunistleriň esasy betbegtçylyklary hem Hudaýy, dini düýpgöter inkär edip, adamlary wyždan yşygyndan mahrum edendikleri, goşa taryň birini beýlekisiden daşlaşdyrandyklary, netijede owaz alyp bilmändikleri bilen baglydyr.

Sözümiziň soňunda bolsa türkmençiligiň toý-ýas ýörelgelerindäki käbir düşünişmezlikler barada hem birki agyz aýdyp geçmekligi makul bildik.

Toýuňk-a düşnükli. Ol ýerde esasy maksat iki juwany öz razyçylyklary bilen nikalaşdyryp biri-birine gowşurmak. Toýy uly ýa kiçi tutmalydygy barada hem hiç kimiň önünde hiç kimiň hiç hili borjy ýok. Baş adam çagyryp ýejeke towuk soýaýanynda hem hiç bir ýörelgä ters gelýän ýeri bolmaz. Ol her kimiň öz maddy hal-ýagdaýyna bagly.

Ýöne, ine, ýasyňky welin kyn. Ruhý taýdanam, maddy taýdanam agyr. Aladasy uzak. Merhum jan teslim eden pursatyndan başlap tä ýyly geçýänçä hatda ondan soňam ýerine ýetirilmeli tertip-düzgünleriň hetdi-hasaby ýok. Emma şol tertip-düzgünleriň hersi, her ýerde birhili berjaý edilýär.

Mysal üçin bir bende aradan çykýar. Dürli sebäplere görä, hususan-da merhumyň ýakyn hossarlarynyň gelip ýetişmedik ýagdaýynda ony bir gije, käte bolsa ondanam gowrak wagt “myhman almaly” bolýar. Merhumyň özüni uzak ýurtdan getirmek üçin eglenilýän pursatlaram az bolanok. Şolar ýalyda onuň belli günlerini takykklamak meselesi dürli pikirleri ýüze çykarýar. Biri ýogalan gününden başlap hasaplamaly diýse, başga biri topraga tabşyrylan gününden başlap hasaplamaly diýýär. Hersem öz obasynd, öz etrabynda edilýän edim-goýumlardan ugur alýar. Özünüňkini dogry hasap edýär. Ylalaşmadyklar bilen gygyryşýar, öýkeleşýär. Eger-de şol adam şol

obanyň kethudasy ýa mollasy bolsa, onda ol indiki gezek çakylyga barmakdan boýun towlaýar. “Baryň, pylanynyň aýdany blen boluberiň” diýip, öňki gezek öz garşysyna giden adamyň salgysyny berýär. Merhmyň jaýy alynanda, hatda ony ahyret jaýyna saljak bolunanda hem ullakan jedeliň turýan gezeklerine gabat gelmek bolýar. Merhumyň belli günlerinde saçaga naharyň gapdaly bilen gök, miwe önümlerini, çüýşeli suwlary goýmak ýa goýmazlyk barada hem soňky döwürlerde jedel köp bolýar. “Muny toý saçagyna öwürdiňiz-le how, hiý beýle-de bir zat bolarmy”, diýip düşekden öýkeläp gidýänlerem ýok däl.

Zerur bolan halatynda ýas ýerine, öwülýä kelleýalaňaç baryp bolýandygy ýa bolmaýandygy, öwülýäni abadanlaşdyrmaklygyň, mazaryň başynda merhuma ýadygärlik goýmaklygyň dürsdigi ýa nädürsdigi, mazar näçe çalt ýitse şonça gowumyşyn diýen düşüňjäniň yslamy nykdaý nazardan dogrudygý ýa nädogrudygý, merhuma näçe gezek Kuran çykartmalydygy, onuň nyrhynyň nämä barabar bolmalydygy, terekäniň nähili şertlerde amala aşyrylmalydygy, merhum myhman alynanda ony kimiň saklamalydygy, aýallarmy ýa erkeklermi, ýa-da aýal adamyny aýallar, erkek adamyny erkeklermi, merhuma ses etmekligiň, ýas ýerinde ýa öwülýäde elleşip görüşmekligiň salamlaşmaklygyň dini kada laýykdygy ýa laýyk däldigi, “Kuran” “essalamualeýkum” ýaly gündelik ulanyşa giren arap sözleriniň “Gurhan”, “Salowmaleýkim” ýaly türkmençe transkripsiyasynyň ýol berilmesiz ýagdaýdygy ýa däldigi hem henize bu güne çenli belli bir ýörelge esaslandyrylman, dürli jedelleriň turmagyna sebäp bolup gelýär.

Musulmançylykdaky “sünni”, “şäýý” mezhepleri we olaryň döreýiş taryhy, “wähäbiler” “wahaýylar” topary we olaryň nämeüçin merhuma aýat-kuran okutmakda aýratyn pozisiýany eýeleýändigleri barada hem halka degişli maglumatlary ýetirmek, yslam dinindäki köpakymlylygyň birek-birege zyýanlykly ýa duşmançylykly zatlar däldigini, hersiniň öz gelip çykyş taryhynyň, sebäpleriniň bardygyny, birek-biregiň üstüni ýetirýän, birek-biregi baýlaşdyrýan närselerdigini düşündirmek zerur.

Şonuň üçinem, häzirki ýaly dini ygtykada açyklyk yglan edilen döwründe Türkmenistanyň Kazylyk müdiriýeti, dindarlar guramasy, ymamlar, dini kethudalar, yslam dininiň düýp-teýkaryndan habarly hadymmlar, ahunlar, mollalar, alymlar şy meselä içgin çemeleşip, yslam dininiň tertip-düzgünlerine laýyk gelýän, şeýle hem ýer-ýurduň, ýerli halkyň aýratynlygyny, psihologiýasyny, belki yslamdanam öňki taryhyny-da göz

öňüne tutup, toý-ýas ýörelgesi bolup hyzmat eder ýaly akyllý-başly, sowatlyja ýazylyan depderçejik – broşýurajyk çap etdiribilseler, yslamyň Muhammet pygamberden soňky ýüze çykan akymlyry, şahalary barada ýörite düşündirişli taryhy kitapçajyk – gollanma neşir etdiribilseler ullakan sogap iş etdikleri bolardy.

Aşgabat 1998 ý.

4. Dakylmak türkmen däbimi?

Geçmişň, ýüzüni gara görkezmek üçin, Kommunistik sistema döwründe, “dakylmak” diýlen elhenç dessury türkmen halkynyň milli däbi hökmünde görkezdir. Hatda pygamber derejesine ýeten hezreti Magtymgulynam ýeňňesine dakyp çykdylar. Özem muny geçmişde türkmen halkynyň hor-homsy ýaşanlygy, köp-köp ýigitleriň dul galan ýeňňesini alaýmasa öýlenere gurplarynyň çatmandygy bilen düşündirdiler. Çünki, şular ýaly tutaryklar: ine, siz geçmişde şular ýaly nadandyňyz, bu gün sowet häkimiýeti sizi gör, nähili derejä ýetrdi, diýip, her ädimde biziň “aýbymyzy” ýüzümize basmak, gyjالات bermek üçin kompartýanyň ideologiýa işgärlerine suw kimin zerurdy.

Ýöne, bir gowy zat, Magtymguly ýaly parasatly, akyllý adamyň, onda-da henize bu güne çenli ýoluna sadaka aýdylyp ýörlen Döwletmämmet molla ýaly görnükli din wekiliniň ilhalar oglunyň bir gyza geçirerlik galyň tapman ýeňňesine öýlenendigine hiç kim ynanmady. Çünki, türkmen halkynyň hiç haçanam öz şahyryny, mollasyny, bagşysyny hor-zar etmändigini halkyň özi gowy bilýärdi. Ýöne, biz bu ýerde başga zat barada, dakylmak diýlen elhenç däbiň haçan we nirede dörändigi barada gürrüň etmekçi bolýarys.

Eýsem-de, bolsa dakylmak türmeniň milli däbimikä? Bu gara çeşbent onuň namysjaň gözleriniň üstüni haçan örtdükä?

Geliň, gowusy geçmişe nazar aýlap göreliň!

Görnükli türkşynas W.A. Gordlewskiý özüniň “Kiçi Aziýadaky Seljuklar Döwleti” atly kitabynda, (Издательство «Восточной литературы» М., 1960 г.) türkmenleriň Kiçi Aziýa baran döwürlerini, ýagny, XI asyrlaryň wakalaryny beýan edip gidip barşyna, “dakylmak” däbiniň baryp-ha şol

mahallaram türkmenlerde könäniň zyýanly galyndysy hökmünde ikän-ýekän dowam edendigini belläp geçýär.

Diýmek, biz “dakylmak” däbiniň köklerini taryhyň has irkiräk döwürlerinden gözlemeli.

Bu meselede bize beýik türkşynas L.N.Gumilew kömege gelýär. Onuň “Древние тюрки” (Издательство «Москва» 1967 г.) atly meşhur ylmy işinden görnüşine görä, miladydan öňki III asyrdan uly döwlet gurup, Hytaýyň Demirgazyk uçlarynda ýerleşýän umman sährada ýaşap geçen gadymy hunlarda äri ölenden soň garyndaşlyk arasynda birek-biregiň dul hatynyna eýe çykmak däbi ýörgünli bolupdyr. L.N. Gumilewiň şol ýerde N.Ýa. Biçurine salgylanyp ýazmagyna görä ýagdaý şeýleräk bolupdyr: Ýagny, atasy ýa agasy ölse, diri galan ogul ýeňňesini, egerde öweý bolsa enesini hem almaly bolupdyr. Ol delillik üçin, Nili han ölenden soň onuň dogany Poşi Teginiň öz ýeňňesine – hytaý şaperisi Sýan Şie öýlenendigini mysal getirýär.

Bu ýadaý başda syýasy ähmiýete eýe bolupdyr we hiç kim tarapyndan kadadan çykma hasap edilmändir. Gaýtam, hossarlary tarapyndan dul gelniň gorag astyna alyndygy hasap edilipdir.

Şeýlelikde, “dakylmak” şol döwür iki taraplaýyn ähmiýete eýe bolupdyr. Birinjiden-ä hemişe el güýji ýetmeýän öýçülikde goşmaça kömekçi peýda bolupdyr. Ikinjidenem özüne dakylan täze zenany hem edil başdaş aýaly bilen deň-derejede, hemmetaraplaýyn gorap saklamak äriň öňündäki borç hasaplanypdyr we bu borç dul hatyny barça belalardan, howp hatarlardan, zar-zelillikden we başgada köp-köp horluklardan halas edipdir. Dul hatyn bolsa bu elmaýyşlyklaryň baryna özüniň gol zähmeti bilen jogap beripdir.

Alymlar dakylmagy hemişe nika üsti bilen berkidilen däl bolmagynyň ahmaldygyny çaklaýarlar. Ýöne, her hal dul hatynyň hossarsyz, idegsiz galdyrylmandygyny welin çürt-kesik tassyklaýarlar.

Miladydan öňki III asyryň başlarynda sýanbiler tarapyndan Hun döwleti syndyrylyp, hunlar Hytaýa birigenlerinden soň bu däp syýasy ähmiýetini ýitirenem bolsa, halk arasynda däp hökmünde dowam edipdir.

Hun dinastiýasynyň mirasdüşeri Lýu Sanyň atasyndan galan ýaş gyrynlara ýanaşmagy hunlaryň öz gözlerine geň görünmese-de, hytaýlylar üçin baryp ýatan masgaraçylyk, bihaýaçylyk hasaplanypdyr.

Taryhdan mälim bolşy ýaly, asly hun döwletini dargadan sýanbilerden bolan Aşynanyň V a. Öz baş ýüz öýlüsi bilen Altaý sebitlerine gelmegi, ol ýerde-de asly hun taýpalaryndan bolan aborigenler bilen garyşmagy we hytaýlylar tarapyndan özlerine dakylan “tu-kýu” /türküt/ adyny olaryňam boýunlaryna dakmagy netijesinde gadymy türki taýpalar emele gelipdir. Türki sreda Altaýdan uzak günbatara – kaňlylaryň, bejeneleriň, oguzlaryň ýurduna we başga taraplara iňňän çalt ýaýrapdyr. Akademik W.W.Bartoldyň ýazmagyna görä, ähli türkiler eýýäm VI asyrdan Wizantiýanyň, Hytaýyň, Eýranyň serhetlerinde bir adam ýaly hereket edipdirler.

Şeýlelikde, gadymy hun taýpalarynyň dessury bolan we öz döwründe adaty zat hasap edilen dakylmak däbiniň teýi esasan hun taýpalaryndan bolan aborigenleriň üsti bilen türkütlere, olardan soň umuman türki taýpalara, assa-ýuwaşam oguzlara, oguzlardan bolsa häzirki türkmenlere geçen bolmaly. Özem adaty dessur hökmünde däl-de, W.A.Gordlewskiniň belleýşi ýaly, turuwbaşdan zyýanly galyndy hökmünde aslyşmak ýoly bilen geçen bolmaly. Ol dessury şondan soň her döwür, her kim özüçe gerek ýerinde ulanypdyr. Has takygy ony käbir maşgalalar çykgynsyz ýagdaýda ulanypdyrlar. Emma hiç kim, hiç haçan oňa hökmany zat hökmünde garamandyr, has takygy oňlanMandyr we ýeňňesine öýlenen ýigit türkmende hiç haçanam barmak basyp sanardan köp bolmandyr. Şeýle ýagdaý ýüze çykaýanda-da il-gün ony ýokuş görüpdir. Toý edilmändir. Nika örän sowuklyk bilen gyýlypdyr. Şeýle hem “dakylanlaryň” arasynda hiç haçanam gyzgyn gatnaşyk, mähir, söýgi bolmandyr. Sowuk düşek mert ýigide hemişe agasyny, gelne bolsa başdaşyny ýatladyp durupdyr. Bu aýylganç jübütleşmäni hezreti Magtymguly şeýleräk beýan edipdir:

...Namysly goç ýigit alsa ýeňňäni,

Her günde agasy ölen ýalydyr.

Umuman, sözüimizi jemläp aýtsak, şol kemsidiji hadysa düýn-öňňüne çenli iki-ýeke dowam eden hem bolsa, muňa türkmen halkynyň ata-baba däbi, dessury ýa musulmançylygyň ýörelgesi diýip däl-de, münlerçe ýyl mundan öň, nirededir bir ýerlerde dowam eden dessuryň iňňän konserwatiwlik bilen biziň günlerimize çenli gelip ýeten iň soňky iňňildisi diýip düşünmeli.

Çünki, bir dini ýa dessury bir halkyň içine doly ornaşdyrmak üçin ýa-da süňňünden doly sykyp çykarmak üçin ýüzlerçe, käte bolsa münlerçe ýyllaryň gerek bolýandygy taryhy hakykatdyr.

1994 ý.

5. Zamana ahyr bolarmyka?

Onuň haçanam bolsa bir wagt hökmany suratda boljakdygy barada mukaddes dini kitaplarda aýykdan-aýyk aýdylypdyr. Ony pygamberler hem aýdyp geçipdirler. Ýöne, haçan boljakdygyny welin şol günüň belli müddetini owalebetde bellän Biribaryň özünden başga bilýän ýok.

Ýöne, ine şol günüň hut 2013-nji ýylda gopjakdygy barada bütün dünýäniň, şol sanda Orsyýetiň telekanallary hem alaga-da bir ýyl öňünden howsalaly gepleşikler berip başladylar. Ýanyp duran gözlerinden uçgun syçradysyp, howlukmaç ädimler bilen telekameralaryň öňünden iki-baka dazanaklaşyp geçýän žurnalistler şonda gadymy maýýalaryň senenamalarynyň hut şol möwrütde, ýagny, 2013-nji ýylda tamamlanýandygy, şonuň bilen bilelikde ýer ýüzündäki ýaşaýyşyň hem tamam boljakdygy hakda hamala diýersiň söýünji habarlary bar ýaly agyzlaryny suwardysyp gürrüň berýärdiler. Nostradamus, Wanga ýaly öňden görüji adamlaryň şol hadysa dogrusynda aýdyp gidenlerinden tymsallar getirýärdiler. Şeýle-de Amerikanyň şol döwre gabat gelýän kyrk üçünji Prezidentiniň höküm sürjek döwründe zemin üzre ençeme syýasy we tebigy hadysalaryň bolup geçjekdigi baradaky aýdylan gürrüňleri hem häli-şindi eşitmek bolýardy.

Külli adamzadyň ertirki günü, jümle-jahanyň ykbaly bilen bagly, şon deý derwaýys maglumatlary tutuş bir ýyl öňünden aýdyp ýörendiklerine buýsanmakdan ýaňa öýkenlerini gabardysyp ýören žurnalistlere käte kosmologiýa boýunça dünýä meşhur alymlar hem goşulýardylar. Belli bir zat aýdyp bilmeselerem, şonuň hut şeýledigine her hili deliller getirýärdiler. Olaryň arasynda beýle zadyň bolup bilmejekdigi, howsala düşüp ýörmekligiň gerek dældigi barada köşeşdiriji sözler aýdýanlar hem bardy.

Kinoçylar bolsa eýýäm ahyrzamananyň gopup, adamzadyň ýer ýüzünden ýok bolup gideninden bir gün, on gün, ýigrimi baş, elli, ýüz ýyl, hatda üç ýüz ýyl soň ýer ýüzünde nähili üýtgeşmeleriň bolup geçjekdigi,

tebigatyň käbir haýwanlarynyň özlerini nähili alyp barjakdyklary, eýesiz galan, ýöne entegem işläp duran senagat, inženerçilik suw we elektrik desgalarynyň nä hala düşjekdikleri, haýsynyň näçe wagtdan soň çagşap, posdan ýaňa igläp, ýok bolup gitjekdigi barada dokumental, ylmy-populýar, publisistik filmler döredýärdiler, telewideniýe arkaly halk köpçüligine görkezýärdiler.

Adamlar welin, gorkýardylar. Barybir ertir ýok bolup gitjek bolsalar, şol zatlaryň şol güne düşenlerini gözleri bilen görmejek bolsalar, şol filmleri özlerine görkezmekligiň nämä gerekdigine düşünmeýärdiler. Şeýle-de, üstünde ýekeje adamam galmadyk zemin üzre möjek, sugun, it ýaly birnäçe öý we çöl haýwanlarynyň goý, kyn şertlerde bolsun, nädip ýaşap ýörendiklerine asla ahyrzamanadan nädip sypanyklaryna geň galýardylar. Penjirelerini çalaja açyp, millionlarça, milliardlarça, belki ondanam köp ýyllar bäre bir durkuny saklap gelen, ine, indem sähelçe wagtdan ýok bolup gitjek ýagty ýalançynyň ýaşyl şemalyny içlerine nebsewürlik bilen sorýardylar, gündizine gök asmany, asmanyň ýüzündäki gaýmalaşyp ýören akja bulutlary, ýer ýüzüne şugla saçyp duran Tylla tasy, gijelerine bolsa balkyldaşýan ýyldyzlary, ýaşmakly ýaş gelin deý sülmüräp oturşyna özlerine tarap gyýalap garaýan Aýyň gözəl keşbini gözügidijilik bilen synlaýardylar.

Emma, ine, žurnalistler tarapyndan aýdylan möhlet gelenden soňam, geçip gidenden soňam ne ýerde, ne asmanda hiç hili üýtgeşiklik bolmady. Bar zat öňküligine galdy. Kyýamat gopmady. Asman inmedi. Ýer çöwürülmedi. Durmuş edil öňküsi ýaly dowam edip gidip otyr. Gündogardan dogýar, günbatardan ýaşýar. Ýyldyzlar lowurdaşyp, Aý nuruny üstümize bolluk bilen saçyp dur.

Ýöne, geň ýeri edil kyýamat gopmasa-da, žurnalistleriň diýen wagty, ýagny, 2013-nji ýylda ýer ýüzüniň aglaba böleklerinde kyýamatyň hut özüni ýada salýan her dürli heläkçilikli hadysalar bolub-a geçdi.

Käbirleri bolsa ondanam has irräk ýüz berdi.

2005-nji ýylda, Täze Orleanda bolan suw joşguny münlerçe adamy heläkçilige sezewar etdi, öý-öwzarlaryndan, maşgalalaryndan aýyrды. Amerika ýaly güýçli döwleti aljyratды.

Şeýle ýagdaý şol ýyl Ýewropa döwletlerinde-de, şol sanda Orsyýetde hem bolup geçdi.

Žurnalistleri oda salan, 2013-nji ýylyň başlanmagy bilen bolsa tebigatyň gazaby hasam güýjerledi. Orsyýetiň Kurgansk, Swerdlowsk, Ýekatirinburg, Týumen ýaly ýerlerinde şeýle hem Gazagystanyň käbir sebitlerinde edil Injil, Kuran ýaly mukaddes kitaplardaky, adamlaryň azandyklary sebäpli asmandan Allatarapyn iberilýän heläkçilikli hadysalary ýatladyp duran içi meteoritli ýagyş ýagdy, şonuň öň ýany bolsa Sibiriň bir ýerlerinde meteorit gaçdy.

2013-nji ýylyň tomsunda suw joşguny agyr apat bolup Orsyýediň, hususanda onuň Sibir sebitleriniň üstünden suw belasy indi. Amur oblastynda, Blagoweşenskide, Habarowsk ülkesinde, Beribijan ýewreý awtonom oblastynda ýüz beren suw joşgunlary şol ýerleriň ýaşajylaryny görlüp-eşidilmedik derejedäki kynçylyklara sezewar etdi. Jaýlaryny tä üçeklerine çenli suw basdy. Tutuş sebit gark aldy. Şol betbagtçylygyň bir ujjy baryp Hytaýa ýetdi.

Resmi suratda berlen maglumatlara görä, şol ýerlerdäki bolup geçen suw joşgunlary zerarly iki ýarym million adam dürli görnüşlerdäki kynçylyklara uçrapdyr.

24-nji awgusta dilini ýalmandyryp gelyän ot belasy dünýäniň başga bir döwletiniň – Portugaliýanyň başyndan indi. Tutuş ýurt ot içinde galdy.

Wenesiýada suw joşdy. Şeýle hem şol senede Genuýada ilkinji gezek gar ýagdy.

Ýer ýüzi boýunça kä onda, kä munda ýüz beren şolar ýaly howply-hatarly belajygardanlar 2013-nji ýylyň güýzünde hasam möwç aldy.

20-nji oktyabrda güýçli ýagyş ýagyp, Don boýundaky Rostowy sil suwuna gark etdi. 28-nji oktyabrda Günbatar ýewropada dörän güýçli harasat Angliýanyň, Gollandiýanyň üsti bilen Demirgazyk Ýewropa – Daniýa, Belgiýa, Şwesiýa, Fransiýa ýetdi we baryp maňlaýyny Baltika ýakasy ýurtlaryna, Peterburga diredi.

Şol hadysany telewideniýe boýunça dünýä ýaýradan žurnalistler ony “Mukaddes Iudeý” diýip, atlandyrdylar.

2013-nji ýylyň 28-nji oktyabrynda Kamçatkadaky elli-altmyş ýyl bäri hiç-hili hereketsiz ýatan ençeme wulkanlaryň birnäçesi birden oýandy.

2013-nji ýylyň 8-nji noýabr güni, Filippin adalarynda iki asyra golaý wagt bäri görlüp-eşidilmedik güýçli, sekuntda 300 m tizlik bilen hereket edýän harasat – taýfun turdy. Ony “Haýýan” diýip atlandyrdylar. O on

mündenem gowrak adamyň başyna ýetdi, millionlarça adam dürli görnüşdäki heläkçilikler bilen ýüzbe-ýüz boldy. Ony: “Hut ahyrzamananyň özi” diýip atlandyrdylar.

2013-nji ýylyň noýabr aýynyň başlaryna, hemişe şol döwür gysy garşylaýan Orsyýetiň günortasynda 11-den 17 gradusa çenli maýyl boldy, baglar miweledi, güller açyldy, baýyrlar ýaşyl maýsalara beslendi.

Şol ýylyň 9-njy noýabrynda bolsa Krasnoýarsk ülkesinde ýerleşýän Norilskide Taýmyr ýeli adamlary uly aljyraňňylyga saldy.

18-19-njy noýabrda, Hytaýda henize çenli görlüp-eşidilmedik güýçli gar ýagdy.

19-njy noýabrda, Italiýada ýüz beren suw joşguny ýurduň ilatyny ummasyz heläkçiliklere sezewar etdi.

9-njy dekaborda Finlandiýanyň çäginde güýçli harasat gopdy.

10-njy dekaborda bolsa, Gürjüstan ýurdunda henize çenli görlüp-eşidilmedik syrgynly gar ýagdy, ýer doňdy, ýollar sürçek boldy, howa şatlady, halk, hususanda daglyk ýerleriň ýaşaýjylary kynçylyk çekdi.

Heläkçilikler ýeke bir ýokarda agzalanlar bilen çäklenmedi. Dünýäniň dürli ýurtlarynda şondan soňam ýagny, 2014-nji ýyla geçilendensoňam, mahal-mahal, onda-munda dowam etdi durdy.

Mysal üçin, 214-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda, ABŞ-da agyr gar ýagdy we uçursyz aýaz boldy. Garyň galyňlygy 5 metre, aýaz 50 gradusa baryp ýetdi. Münlerçe awiauçarlar togtadyldy.

Germaniýada bolsa şol döwür agaçlar pyntyklady.

Lissabonda, Portugaliýada, Beýik Britaniýada güýçli harasat gopdy.

Orsyýetiň Amur oblastynda, Ýakudystanda aýaz 50 gradusa ýetdi.

2014-nji ýylyň fewral aýynyň başlarynda, hemişe tutuş gysy maýylganlykda geçýän Türkmenistanda güýçli aýaz boldy. Onuň demirgazyk welaýaty bolan Daşoguzda aýaz gijelerine 27 gradusa çenli baryp ýetdi.

2014-nji ýylyň 12-nji fewralynda Beýik Britaniýada suw joşguny döredi.

Mart aýynyň 28-i günü bolsa Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda 32 gradus yssy bolup, şol günün ertesi agşam temperatura nol gradusa çenli aşak düşdi, gar gyrypaklatdy.

Bolup geçen heläkçilikli, adaty bolmadyk hadysalaryň bu entegem hemmesi däl. Ýöne, hemmesini sanap oturmaklygyň derwaýyslygam ýok bolsa gerek.

Şol hadysalaryň hemmesiniň diýen ýaly fiziki hem himiki häsiýetlerini, ýüze çykmaklarynyň sebäplerini, tebigy aýratynlyklaryny dünýä alymlary ylmy taýdan, hertaraplaýyn öwrendiler, özleriçe baha berdiler, halk köpçüliginiň önünde çykyşlar etdiler, ol zatlaryň ahyrzaman bilen hiç hili arabaglanyşygynyň ýokdugyny düşündirdiler. Adamzada ýene-de şolar ýaly köp-köp hadysalaryň garaşyandygyny aýtdylar. Elbetde, olaryň aýdanlary bilen ylalaşmazlyga hakymyz ýok, esassyz zatlaryň aýdylmanygna-da ynanýarys. Ýöne, ylm bilen dini taglymatlaryň, tehnika bilen ruhy güýjüň, akyl-paýhasyň aýakdaş gitmelidiklerine görä, 2013-ni ýylda ýüz beren şol hadysalary ýeke bir ylmy-tehniki tarapdan däl-de, eýsem gadymy, mukaddes dini kitaplarda berilýän maglumatlar, pygamberleriň aýdanlary bilen deňeşdirmek arkaly öwrenmek has netijeli bolardy.

1867-1960-njy ýyllarda Türkiýede ýaşap geçen Seýit Nurly bu dogrusynda şeýle diýýär: “Wyždanyň yşygy dini ylymlardadyr, aklyň nury bolsa takyk ylymlardadyr. Şol ikisiniň birleşmesinden hakykat ýüze çykýar. Olar biri-birinden aýrylan wagty birinjisinden öz bilýän zadyndan başgasyny unamazlyk, ikinjisinden bolsa hile we şühbe dörär”. Diýmek ylmy babatdaky hakyky ösüslere, tebigy hadysalara, hatda syýasy üýtgeşmelere hem diňe şol ikisini bilelikde öwrenmek arkaly göz ýetirip bolar. Munuň hakykatdan-da şeýledigini tassyklaýan alymlar bu gün ýer ýüzünde bir ýa iki däl.

Şu nukdaý nazardan seretseň, 2013-nji ýyldaky bolup geçen heläkçilikler žurnalistleriň bir ýyl ön ýanjap geçen ahyrzamanalary bilen dälde, Kurany Kerim, Injil, Töwrat ýaly mukaddes dini kitaplarda beýan edilen Nuhuň tupany we her gezek adamlaryň aglabasynyň azyp, Hudaýy unudan mahallary, olary ýok etmek üçin asmandan Allatarapyn inderilýän arassalaýyş çäreleriniň nobatdakysy bolaýmasyn diýen ýaly pikirler hem kelläňe gelmän duranok.

Dogrudanam gadymy maýýalar, Nostradamus, Wanga dagy hem ahyrzamanany däl-de 2013-nji ýylda boljak nobatdaky arassalaýyş çärelerini göz önünde tutan bolaýmasynlar? Gadymy döwürlerdäki ençeme gezek bolup geçen heläkçilikli hadysalaryň aralyk möwrütlerini hasaplap bilmekligi başaran bolaýmasynlar? Ol duýduryşdan bu duýduryşa çenli adamzadyň azyp ýa azman gezibilýän möhletlerini öz tebigy üşükleri bilen kesgitlemekligiň

hötdesinden gelibilen bolaýmasynlar? Ýa bolmasa-da özlerinden öňki zamanlarda bolup geçen heläkçilikler baradaky ylmy hem ruhy maglumatlary özünde jemleýän haýsydyr bir kitap, runiki ýazgy ýa başga bir alamatlar maglumatlar bilen tanyş bolan bolaýmasynlar? Iň bolmanda edrenç wakalary öz tolkunlarynda ömürlük saklaýan ýöne syryny öňýetene açyp ýörmeýän atmosfera gatlaklaryndaky energetiki maglumatlary güýçli tehniki ýa ägirt uly ruhy güýç bilen okamaklygy başaran bolaýmasynlar?

Bu soraglary seljermek üçin mukaddes dini kitaplarda beýan edilen, adamzat taryhynda birnäçe gezek bolup geçen heläkçilikli hadysalara ýagny, arassalaýyş çärelerine ýekän-ýekän garap geçmegimiz, hersiniň sebäplerini öwrenmegimiz, 2013-nji ýylyň hadysalary bilen nägadar badaşyandyklaryny seljermegimiz gerek.

Onuň üçin bolsa biz gürrüňimizi arassalaýyş hadysalaryndanam has aňyrrakdan-owalebetden, has takygy bu Pany dünýäniň berkarar bolşundan başlamagymyz gerek.

***

Aslynda, Biribar bu dünýäni, jümle-jahany, Aý-Güni, ýyldyzlary, gözümiziň görýän barça zatlaryny, şol sanda ýeri, adamy hem baky ýaratdy. Ol zaman ölüm, keselçilik, ýamanlyk diýlen zat, kyýamat gopar, bar zat ýok bolup gider diýen düşünje ýokdy. Allanyň bar eden zatlarynyň ählisi onuň öz mülkünde jennetde ýaşaýardy.

Mülkündäki durmuşy has gyzyklandyrmak üçin, Biribar “şyňlap” duran şykgydan özüne mähriban bir dost, ýa-da şu günki dil bilen aýtsak “orunbasar” ýaratdy. Oňa Adam diýip at goýdy. Jennetden orun berdi. Içi gysmaz ýaly çep garypgalaryndan birini alyp, oňa ýanyoldaşam ýasap berdi. (Kuranda ady ýok. Kurandan soňky rowaýatlarda - Howa. Injilde Ýewa). Behişdiň içindäki ir-iýmişli baglaryň birinden öňňesiniň miwesinden isledikleriçe iýmeklige rusgat etdi. Şeýle hem ol öz perişdelerine: “Men size görä has akylly-düşünjeli ynсан ýaratdym, siz oňa tagzym ediň” diýdi.

Hemmesi tagzym etdi, emma soň Şeýtan adyny alan Iblis (Injilde ilki Lýusefer, ýagny, ýagtylyk paýlaýjy, soň – Satana) Barhudanyň aýdanyny etmedi. “Sen meni otdan, Adamy bolsa toprakdan ýaratdyň, şonuň üçinem men oňa baş egmen, galyberse-de, Sen kimi bizden ileri tutýandygyňa, näme

ýaradandygyňa soň düşünersiň. Ojagaz Adamjyk erte Seniň başyňa şeýle bir oýunlar salar welin, ol zatlardan özüňem baş alyp çykyp bilmersiň” diýdi.

Hudaýyň muňa gahary geldi. Şeýle-de bolsa öz pähmine eýerip, Adam nesli üçin synag möhletini belledi. Onuň tamamlanjak pursatyny ahyrzamana diýip atlandyrdy. Şeýtany bolsa özüniň şalyk mülkünden kowdy. Ýakyp-ýandyrmaga, ýok etmäge hyýallandy. Şonda Iblis: “Egerde meniň aýdanlaryma ynanmasaň, onda tä, öz bellän kyýamat gününe çenli maňa puryja ber”, diýip Barhudaga ýalbardy.

Hudaý özüniň geçirimliligine eýerip, onuň haýyşyny kanagatladyrdy. Munça uzak möhleti nämä ulanjakdygyny sorady. “Bu möhleti men indi adam neslini eniň garşyňa gönükdirmek üçin ulanaryn. Sollaryndan gelerin, saglaryndan çykaryn, ýollarynda oturaryn, yzlaryndan ýetip mekgelerine münerein, gulaklaryny gazaryn gözlerini baglaryn, etleri bilen derileriniň arasyna girerin, garaz, şolaryň seň ýoluňdan ýöremezlikleri üçin elimden gelenini gaýgyrmaryn” diýip, Iblis jogap berdi.

Şeýdibem, Hudaý bilen Iblisiň arasyndaky tä ahyrzamana çenli dowam etjek, tükeniksiz göreş başlandy. Jümle-jahanda ýagşylyk bilen ýamanlyga nyrh kesýän iki sany, ullakan, gapma-garşylykly güýç – oppazisiýa emele geldi.

Bar zat ana, şondan soň başlandy. Adamzat ol ikisiniň arasyndaky ölçeň birligine öwrüldi.

Iblis ur-tut “işe” başlady. Ilkinji awy hem Adam ata bilen How ene boldy. Ol jennete garawul bellenen ýylanyň keşbine girip, ýeke wagty Howanyň ýanyna bardy-da: “Hudaýyň iýme diýen daragtynyň miwesinden iýseňiz, siz hem perişdä öwürülersiňiz, baky bolarsyňyz, şu wagt ol sizi bakysyňyz diýip aldaýa” diýdi.

Hernäçe ikerjiňlense-de How ene oňa ahyry ynandy we gadagan edilen alma agajynyň miwesinden iýdi. ÝMan dert ol ondan ärine-de dadyrdy.

Hudaý gazaplandy. Çünki , ol öz ýaradan ynsanlarynyň robot ýaly diňe öz ugrukdyran tarapyna düwdenekläp ýörmeklerini islemeýärdi. Ätjek her bir ädimlerini, aýtjak her bir sözlerini öz akyllary bilen ölçäp kesgitlep bilmeklerini Şeýtandanam hut öz akyl-paýhaslary arkaly üstün çykmaklaryny isleýärdi. Bu Biribar tarapyndan adamzada turuwbaşdan berlen ilkinji erk, ygtyýar, azatlyk – şu günki dil bilen aýtsak iň adyl demokratiýady.

Emma adamzadyň nesilbaşylary, ilkinji ynsanlar bolan Adam ata we How ene beýle demokratiýadan – Hudaýyň özlerine beren belent bagtyndan, ajaýyp mümkinçiliklerinden peýdalanyp bilmediler. Hudaýyň ganyň duşmany bolan Iblisiň ugruna gitdiler. Şeýdibem özleriniň bakylyk hukuklaryny ýitirdiler. Üstesine-de olar eden günäleri üçin Hudaýdan ötünç soramadylar. Gaýtam günäni biri-birleriniň üstüne atyşyp goh turuzdylar.

Şonuň üçinem, Allatagalla: “Biri-biriňize ömürlük duşman bolgaý siz” diýip olary zemin üzre taşlady. Şol ýere sürgün etdi. “Tä synag möhleti tamamlanyp, zamana ahyr bolýança şol ýerde ýaşarsyňyz, ony wagtlaýynça ulanarsyňyz, işläp-bejerip, öz iýjegiňizi özüňiz gazanarsyňyz, garrarsyňyz, kesellärsiňiz, şol ýerde-de ömrüňizi tamamlarsyňyz” diýdi. Şeýdibem Adam ata bilen How ene öz seresapsyzlyklaryzerarly behiştten aýryldylar. Allatagallanyň mülkünden jyda düşdiler.

Ýöne, Hudaý geçirimli. Rehimli. Öz ýaradan bendelerini gowy görýär. Olara gowulyk isleýär. Şonuň üçinem, zemin sary ýollandan soňam Ol olardan ýüz öwürmedi. Gözden salmady. Bu ejirli topragyň üstünde atsyz-sorsuz ýitip, ýok bolup gitmeklerini islemedi. Egerde, Iblisden öz güýçleri bilen üstün çykyp, ruhy taýdan öz ýaradan derejesine çenli arassalanyp bilseler, yzlaryna kabul etjekdigini, jennetiň gapysyny hemişelik ýapmajakdygyny aýtdy. Çünki, behişt günäni hapaçylygy halamaýar, ol diňe arassalygy, päkligi gowy görýär.

Ýöne, kalplarynyň günäli, bendeleriniň ölümlidigine görä, Adam ata bilen How enäniň zemin üzre dogulýan çagalaram eýýäm günäli dogulýardylar. Üstesine olar bilen bile ýere Iblisem düşüpdi we Hudaýyň önünde söz berşi ýaly, eýýäm ynsan perzentleriniň etinden geçip, süňňüne ornap başlapdy.

Onuň ikinji ýeňsem hut şol döwre gabat geldi. Ol Adam ata bilen How enäniň ýere düşüp dogran ilkinji çagalary Abyl bilen Kabyly (atlary Kuranda däl-de Kurandan soňky rowaýatlarda gabat gelýär. Injilde Awel we Kain) biri-birine öjükdirdi. Dogany-dogana duşman etdi. Netijede Kabyly Abyly öldürdi. Ýer ýüzünde milliardlarça ýyl dowam eden, hut häzirem dowam edip duran ululy-kiçili gandöküşlikleriň ählisi şondan soň başlandy. Bu ýagdaý Biribaryň gazabyny öňküdenem beter joşdurdy. Ýöne, ol wagt ýer ýüzünde şolardan başga adam yokdy. Olaryňam içinde günäkäri diňe bir adamdy. O-da Kabyly. Şonuň üçinem, asmandan musallat ibermekligiň arassalaýyş çäresini geçirmekligiň hajaty yokdy. Netijede, Allatagalla

Kabylyň maňlaýyna lagnat tagmasyny basdy. Adam ata bolsa: “Sen şol ogluňy ýanyňdan kow, men saňa başga bir ýagşy ogul bererin” diýdi. (Ol ogluň ady Kuranda ýok, Injilde Sif).

Kabylyň neslem baran ýerinde özi ýaly hemişe gara nebsiniň ugruna çapyp ýören, şeýtany adamlar bolup ýetişdi. Allanyň soň beren we atasy bilen bile ýaşan Sifiň nesli bolsa her bir işde, hemişe Hudaýa sygyndy, atasy bilen maslahatlaşdy. Şonuň üçinem Kabylyň nesillerine “Adam ogullary”, Sifiň nesillerine bolsa “Hudaý perzentleri” diýdiler.

Wagtyň geçmeg bilen olaryň ikisiniňem nesilleri köpeldi we garyşdy. Netijede Adam ogullarynyň günäleri Hudaý perzentlerine hem geçdi.

Şeýlelikde, ýagdaý gitdigiçe bulaşdy. Şeýtan adamzadyň özüni alyp barşyna doly suratda erk edip, onuň aňyny özi dolandyrmaga başlady. Ýeňiş yzyna ýeňiş gazandy. Ony her hili belaýygerdanlaryň üstünden eltd. Her gezekki ýeňşinden soňam: “Nätdim? Nätdiň? Ýeňdim gerek? Ýeňildiň gerek?” diýip, Hudaýa gyjalap berdi. Heşelle kakdy, jynssyz sesi bilen içýakgyç güldi, tagaşyksyz aýaklary bilen gelşiksiz tans etdi, ýoknasyz aýdymlyk aýtdy.

Hudaý oňa-da çydady. Öz bendeleriniň hälem bolsa akyllanaryna aýlanarlaryna akyl-paýhaslary bilen Şeýtandan üstün çykarlaryna bil baglady. Şony umyt etdi. Garaşdy.

Adamzat bolsa barha gaýra tesdi. Iblise golaýlaşdy. Öz ýaradyjysyndan, onuň görkezen dogry ýolundan daşlaşdy. Şondan soň Hudaý olara öz güýjüni, kuwwatyny, gazabyny görkezip başlady. Azgynlary ýok edip, diňe özüne iman getirýänleri alyp galmak üçin asmandan lagnat ýagdyrды. Ýöne, hälem bolsa, akyllaryna aýlanarlary ýaly, jeza bermezden öň olaryň arasyna öz resullaryny iberdi. Onda-da bolmasa arassalaýyş çärelerini geçirdi. Göz görkezdi. Gorkuzdy. Çünki, kyýamat günü Ol dowzaha gitjeklere görä jennete girjekleriň köp bolmagyny asla hiç kimiňem dowzahy bolmazlygyny isleýärdi.

Şeýle arassalaýyşlar adamzat döräli bäri, biziň aklymyzyň ýetmeýän döwürlerinde hem ençeme gezek gaýtalanypdyr. Ýöne, şolaryň Nuh (injilde Noý) pygamberiň döwründäkisinden aňyrkylaryny adamzat ýadyndan çykarypdyr.

Nuhuň tupany (Injilde “Bütindünýä gark alşy”) hem özünden öňküler ýaly adamlaryň Hudaýy ýatdan çykarmaklary, şeýtanyň ugruna gitmekleri we köphudaýlylyga ýüz urmaklary netijesinde bolup geçipdir.

Allatagalla olaryň arasyna Nuhy ibermek bilen, özüne iman getirmeklerini, heläkçilikden gutulmaklaryny isläpdir. Emma, adamlar Nuha gulak asmandyrlar. Netijede, Hudaý Nuhuň özünden we oňa gulak asanlardan öňnesini gark edipdir. Hatda, Nuhuň aýaly we Ham atly ogly hem şonda gark bolupdyr. Iň bolmanda şolary bir heläkçilikden alyp galmagyny Nuh Hudaýdan haýyş edende Ol: “Saňa gulak asmadyklar seniň maşgalaňdan dälidir” diýip, jogap beripdir.

Heläkçilikleriň Nuhuň tupanyndan soňkularynyň ilkinjisi hem adamlaryň Haky ýadyndan çykarandyklary, şeýtana gol berendikleri bilen bagly.

Bu hadysa barada Kurany Kerimde şeýle rowaýat bar: “Arabystanyň al-Akraf diýen ýerinde aditler atly, uzyn boýly bir taýpa ýaşapdyr. Olaryň mes topraklary, süri-süri mallary otluk meýdanlary, süýji suwly akabalary miweli baglary, bakjalary bar ekeni. Ine, hut şol bol-elinçilikler hem olary azdyrypdyr. Göwünlerinde men-menlik, gedemlik döredipdir. Şeýtanyň ugruna gidip, Hudaýa iman getirmeklerini bes edipdirler.

Olary bu hatarly ýoldan halas etmek üçin, Hudaý Jebraýyl perişdäniň üsti bilen, olaryň öz aralaryndan Hud atly hudaýhon bir adama ýalawaçlyk derejesini beripdir.

Hud gije-gündiz aditleriň arasynda wagyz-nesihat işlerini geçiripdir. Emma, aditler oňa gulak asmandyrlar. Hud näme etjegini bilmän, ellerini asmana seripdir. Hudaý onuň yşaratyny aňypdyr.

Şondan soň köp wagt geçmänkä aditleriň ekinleri gurapdyr, derýalaryň suwy çekilipdir, ot btmänsoň mallaram gyrlypdyr, açlyk düşüpdür, şeýle baý hem dok ýaşayan adamlar sähel wagtyň içinde bir döwüm nana zar bolupdyrlar.

Bu ýagdaýyň Allatarapyn bolýandygyny aýdyp, Hud adamlary ýene-de Hudaýy tanamaklyga çagyrypdyr. Şeýtseňiz ol ýene-de siziň rysgalyňyzy gaýtaryp berer, diýipdir. Aditler welin barybir oňa gulak asmandyrlar. Gaýtam ertesi gözýetimden üstlerine abanyp gelýän lemmer-lemmer gara bulutlary görüp: “Honha, gördüňmi? Ýagyn gelýä. Biziň ýene-de suwumyz

köpeler, ekinlerimiz öňküsi ýaly bol hasyl berer, seniň Hudaýyň bolmasa-da günümüzü göreris” diýşip, Huda haýbat atypdyrlar.

Gelýän bulutlaryň ýagyn däl-de, Allatarapyn iberilen lagnatdygyny welin olar diňe üstlerine gelenden soň bilip galydyrlar. İçinden-daşyndan ot syçradyp, aýyrganç “güwwüldä” gaplanyp gelýän güýçli boran aditleri edil sypal ýaly ýeriň ýüzünden syryp-süpürüp äkidipdir-de, eltip allaowwarralara taşlapdyr.

Harasat ýedi gije-gündizläp dowam edipdir. Aditleriň hemmesi gyrlypdyr. Diňe Hud we oňa gulak asan adamlar diri galyptyrlar.

Azaby bir demde reýgan bolan şeytan erbet bir “ah” çekipdir-de, özüniň bet işlerine täzeden taýýarlyk görüp başlapdyr.

...Kurany kerimde beýan edilişine görä, aditler bilen bagly bolup geçen hadysadan kän soň ýüz beren başga bir heläkçilik samudýanlaryň başyndan inipdir.

Rysgal-döwletlilik babatda olar aditlerdenem has ýokary derejede ýaşapdyrlar. Ýöne, şeytan olaryňam kalplaryny eýelemekligi başarypdyr we islendik baý admda bolşy ýaly, olaryňam kalplarynda gedemlik, äsgermezçilik duýgularyny döräpdir. İn ýamanam Hudaýy inkär edipdirler. Ähli zady öz gaýratymyz, güýjümüz bilen gazanandyrys öýdüpdirler, Hudaý bize ekin ekişenok, azal sürüşenok, diýen düşüňjä uýupdyrlar. Asla birek-biregi sylamaklarynam bes edipdirler. Şonuň netijesinde ýurtda her hili tertipsizlikler günäkärçilikler döräpdir, hiç kim kada-kanuna boýun egmändir, uly kiçä, kiçi ula gulak asmandyr. Ogul-gyz ata-enesini sylamaklygy bes edipdir. Baş-başdaklyk başlanypdyr, agzalalyk artypdyr, Hudaýa iman getirýän şeytany golaýyna getirmeýän adamlar edil gutaraýmasalaram juda azalypdyrlar, adam diýen ada ysnat getiriji ýamanlyklar köpelipdir.

Bu zatlar ýene-de Hudaýyň gaharyny getiripdir. Şol pursatyň özünde olaryň başyndan bela inderäge-de, kimiň-kimdigini bildiräyesi gelipdir.

Ýöne, Ol geçirimli. Şonuň üçinem, Ol gazabyny ýuwdupdyr-da, öňki gezeklerindäki ýaly bu gezegem samudýanlaryň öz içinden özüne sygynýan Salyh atly dogruçyl bir bendäni ýene-de şol Jebraýyl perişdäniň üsti bilen resullyga belläpdir.

Bolsa-da samudýanlaryň ýarysy Salyhyň öwüt-ündewlerini kabul edipdir. Şeytany kalplaryndan çykaryp, dogry ýola düşüpdirler. Galan ýarysy,

hususan-da barly gatlagyň wekilleri welin ony diňlemegem islemändirler. “Birtopar garyp-gasary daşyňa toplan, bize gep öwrederçe sen kim bolupsyň” diýip gaýtam onuň üstüne sürnüpdirlir, maşgalasy bilen birlikde öldürjek bolupdyrlar. Öz pygamberligini üýtgeşik bir alamatyň üsti bilen subut etmekligini talap edipdirler.

Salyh Hudaýa ýüz tutupdyr. Ol bolsa pygamberligiň nyşanasy hökmünde oňa owadan Akmaýa beripdir. Salyh Hudaýa salgylanyp, samudýanlardan Akmaýany goramaklaryny, emin-erkin otlap-suwlap gezmegine päsgel bermezliklerini haýyş edipdir.

Emma, samudýanlaryň biri äsgermezçilik edip Akmaýanyň aýak damarlaryny kesipdir, şeýdibem ony öldüripdir. Şondan soň olaryň barysy birigip: “Ýeri, pygamber bolsaň görkez-dä, güýjüňi! Egerde, ol düýe Hudaýyňky bolsa, onda goý, Onuň özi güýç görkezsın, diýşip Salyhy ýerli-ýerden çekeläpdirlir.

Hudaý olary uzak garaşdyrmadyr.

Üç gün geçenden soň daňdanaralar samudýanlar agyr-zenzeläniň, “gyk-bagyň”, “güpür-tapyryň” sesine oýanypdyrlar. Asmanyň “gübürdisinden” ýaňa dumly-duş lertzana gelipdir. Ýer goduklapdyr. Çat açypdyr. Ýyldyrymyň ýiti şöhlesi bolsa samudýanlaryň gözlerini açara maý bermändir. Olar asla ýerlerinden gozganyp hem bilmändirlir. Barysy ýatan-ýatan ýerlerinde, düşeklerinden turMan jan beripdirler. Salyha we ilatyň Hudaýdan ýüz öwürmedik bölegine welin o zatlar asla täsirem etmändir. Mylaýym ýaz ýagşy ýaly maýylganlyk bilen geçip gidipdir.

Bu wakadan soň Kurany Kerimde Lut (Injilde – Lot) pygamber bilen bagly hekaýat beýan edilýär.

Daýysy Ybraýym (Injilde Awraam) pygamber bilen Ol Hudaýyň salgy beren ýurduna gidýär. Maly köpelip Ybraýym şol ýerde galýar, Lut bolsa ýanaşyk oturan iki şähre (Injilde Sodom we Gomorra) gidýär. Ýöne, ol şäheriň adamlary iň bir erbet iş bolan syrtpuruşlyk bilen meşgul bolýan ekenler.

Ýagşyzada, şeýle-de pygamberlik hukugy berlen Lut olary pällerinden gaýtarmak üçin köp aladalar edipdir. “Hudaýdan gorkuň, biri-biriňizden utanyň” diýip, janygypdyr. Özünü pygamber hökmünde ykrar etmeklerini talap edipdir. Şäherliler bolsa: “Beýle asylzada, päk bolýan bolsaň, bar, biziň şäherimizden çyk, git!” diýşip, ony kowmakçy bolupdyrlar.

Adamlaryň şeýle pes ýagdaýa düşendiklerine gazaby joşan Barhuda olary halas etmek üçin derhal iki sany perişdäni adam sypatyna salyp ýere ýollapdyr.

Perişdeler ilki Ybraýym pygamberiň ýanyna barypdyrlar. Niýetlerini aýdypdyrlar, soň şähre gelip Lutyň öýünde düşläpdirler. Ýerli ýaşajylylar özleriniň bet edähetlerine eýerip, zyna iş etmeklige, ýagny Lutyň myhmanlaryna erjeşmeklige hyýallanypdyrlar. Öz myhmanlaryny goramak üçin, Lut olara hatda ýetişip oturan gyzlaryny bermägerazy bolupdyr. Olar bolsa: “Bize seniň gyzlaryň gerek däl, biziň näme isleýändigimizi özüň gowy bilýän” diýşip, ony myhmanlarynyň ýanynda masgaralapdyrlar. Lut aljyrapdyr.

Şonda myhmanlar özleriniň kimdiklerini aýdyp ony köşeşdiripdirler, oňa haýdan-haý maşgalasy bilen bilelikde şäherden çykyp gitmekligi we yzlaryna garaman gaçmaklygy tabşyrypdyrlar.

Nuhuň taryhynda bolşy ýaly, Lutuň aýaly hem ne ärine, ne perişdelere gulak asmandyr. Şonuň üçinem, ol şäherde galýar we dowzahyň oduna ýanmaklyga höküm edilýär. (Injilde äri bilen şäherden çykyp gaçýar, ýöne, yzyna seredeni üçin bir tokga duz sütünine öwrülýär.)

Lut pygamberiň maşgala agzalary bilen şäherden çykyşy ýaly, güýçli harasat gelip şäheri tutuşlygyna düñderipdir, asmandan içi äpet-äpet daşlardan we başga-da birnäçe beläýygerdanlardan doly lagnat ýagypdyr. Azgynlaryň barysy agdarylan iki şäheriň aşagynda galypdyrlar.

Aýtmaklaryna görä, şol iki şäheriň sudury henizem bildirip durmuşyn, olaryň şol güne näme sebäpi düşendiklerinem adamlar bilýärlermişin, ýöne, görşümüz ýaly ondan henize çenli-hä netije çykarylýanok.

Kurany Kerimdäki madýanitleriň pygamberi Şuaýba bilen baglanyşykly rowaýatyň mazny-mazmuny hem edil ýokardakylar ýaly. Onda hem azgynçylyklara ýüz urandyklary üçin Hudaý madýanitleri jezalandyrýar.

***

Getirilen şu timsallardan çen tutsaň, 2013-nji ýyldaky ýüz beren hadysalar žurnalistleriň aýdan ahyrzamanlara-ha meñžänok, Allatagallanyň nobatdaky arassalaýyşlaryna-da meñžänok.

Çünki, rassalaýyşlaryň hiç birem ýokarda seljerip geçişimiz ýaly ýer ýüzi boýunça tutuşlaýyn bolmandyr. “Bütündünýä gark alşy” diýilse-de, hatda Nuhuň tupany hem häzirki ylmy nuktaý nazardan seretseň käbir ýerlerde suwlaryň galmagy, ýer titremeleri, güýçli hasaratlar, sil, uzak wagtlap ýagşyň ýagmagy netijesinde ýer ýüzüniň her ýerinde birhiliräk, üstesine-de dürli-dürli döwürderäk blup geçipdir.

Munuň hakykatdan-da şeýle bolandygyny şol tupan baradaky dürli halklaryň arasynda aýdylýan dünýä rowaýatlarynyň ählisini bir ýere jemläp, ýörite ylmy iş ýazan Jeýms Frezer subut etdi. Bütindünýä tupany baradaky rowatlaryň her halkyň arasynda birhili aýdylýandygynyň sebäbinem ol şunuň bilen düşündirdi.

Beýleki arassalaýyşlaryňam bölekleýin ýagny, iki sany şäherde, araplaryň al-Ahkaf diýen ýerinde, madýanitlerde, samudýanlarda, şuaýbalarda we şuna meňzeş ýerlerde bolup geçendigine biz ýokarda garap geçdik.

2013-nji ýylyň hadysalary bolsa, sähelçe wagtyň içinde, dünýäniň tas, ähli sebitlerinde diýen ýaly bolup geçdi.

Şana, hut şonuň üçinem, ol hadysalar Allatagallanyň nobatdaky arassalaýyş çärelerine-hä meňzemeýär.

Kyýamata-da meňmemeýär. Çünki, kyýamatyň keşbi garap geçen tynsallarymyzdanam, 2013-nji ýylyň hadysalaryndanam düýpgöter başgaça.

Bu barada Kurany Kerimde şeýle diýilýär: “Adamzadyň ömri baky dälidir. Zamana ahyr bolar. Şonda barça zatlar başaşak dünđeriler, yok bolar, ölümler direler hem-de Magşar meýdanyna Allanyň huzuryna getiriler. Her kimden pany dünýäde, synag döwründe eden işlerine görä hasap soralar, baha kesiler. Kim Hudaýa iman getirip, dogry ýoldan ýörän bolsa, jennete ugradylar. Kim şeýtanyň alyna gidip günäni köp gazanan bolsa, dowzaha salnar”.

Şeýle-de, kyýamat gopanda Ysrapylyň sur çalmagy bilen asmandaky ýyldyzlaryň aşak gaçjakdygy, deňizleriň çaykanyp, daglaryň yerinden gozganjakdygy, janly-jandar barçasynyň öljekdigi, Ysrapylyň ikinji gezek sur çalmagy bilen ýer ýüzünde öň ýaşap geçenleriň barysynyň direljekdigi we magşar meýdanyna eltiljekdigi, şondan soň olaryň Hudaýyň önünde gara dere batyp, uzak wagtlap durjakdyklary aýdylýar.

Görşümüz ýaly, 2013-nji ýylda bolup geçen we ýer ýüzüniň esli bölegine heläkçilik getiren hadysalar Kyýamata-da meňzemeýär.

Şeýle-de yslam taglymaty boýunça kyýamat gopmazynyň öň ýany ýeke bir adamlaryň özlerini alyp baryşlarynda däl, eýsem tebigatda hem adatdan daşary, henize çenli görnüp-eşidilmedik üýtgeşmeler bolup geçmeli. Özem öňki arassalaýyş hadysalary ýaly bölekleyin, belli bir çäkde, belli bir ýurduň, halkyň içinde däl-de ýer ýüzi boýunça bolmaly.

2013-nji ýylyň heläkçilikli hadysalarynyň giňlik möçberini, ýaýrawyny bolsa biz gürrüňimiziň başynda ýeke-ýeke sanap geçdik.

Diýmek, 2013-nji ýylyň heläkçilikli hadysalary nobatky arassalaýyş hem däl, žurnalistleriň öňünden howsala düşüşleri ýaly ahyrzamana hem däl-de ahyrzamananyň alamaty bolmaly. Ýagny, duýdryş. Hudaýyň: “Indi gutardy, arssalaýyşam gutardy, ýa-ha günäleriňizden gutarnykly saplanyň, şonuň aladasyny ediň, toba geliň ýa-ha başda wada berlen ahyrzamana garaşyberiň” diýdigi.

Egerde ahyrzamananyň alamatlary öň aýdylyp gidilişi ýaly tebigatda şeýle işjeňlik bilen ýüze çykyp ugran bolsa, onda ol alamat adamlaryň özlerini alyp baryşlarynda nähiliräk görünýärkä?

Ýatan ýeri ýagty bolsun, Muhammet aleýhyssalam bu barada öz sahabalaryna şeýle diýer ekeni: “Ahyrzamana golaý gelende adamlar biri-birleri bilen ýaşlaryna seredip däl-de, wezipelerine seredip salamlaşarlar. Söwda rowaç bolar. Ol şeýle bir derejä ýeter welin, aýaly ärine kömekçi bolar. Süýthorluk (kredit, ssuda J.H.) adaty bir zada öwrüler, ýakynlaryň bilen aragatnaşyk kesiler, ýalana şaýat köpeler, şonuň netijesinde hakykata şaýat tapylmaz. Ylym şeýle bir ýaýrar, ony erkegem öwrener, aýalam, gulçulykdan azadam öwrener gul hem, kiçi-de öwrener, uly hem. Kuran okamak utanç bilner, Yslam geň görner. Adamlar jaý salmakda bir-birleri bilen ýaryşarlar. Ogul-gyz ata-enesine gulak asmaz. Kiçi ulyny, uly kiçini sylamaz. Gyz-gyrnak öz bikesini özi dograr...”.

Ahyrzamananyň alamatlary barada Injilde şeýle diýlipdir: “Kyýamat gopmazynyň öň ýany adamzadyň başyndan agyr külpetler iner. Çünki, şol wagt olar gedem bolarlar, men-menlik satarlar, altyn-kümşi söýerler, agyzlaryna erbet sözleri köp alarlar. Bigadyr näletkerde, uýatsyz bolarlar. Hudaýdan daş düşerler, daşlaryndan allanäme bolup görünselerem içleri ýylamaz. Halklar biri-birleri bilen uruşarlar, şalyklar-şalyklaryň üstüne çozuş

ederler. Açlyk düşer. Onda-munda ägirt uly ýer titremeleri bolar, deňizler joşar”.

Isa pygamber öljek wagty: “Men ýene gelerein” diýipdir. Ol muny kyýamaty göz önüne tutup aýdypdyr, ýagny, kyýamat günü gelerin, diýipdir.

Kyýamatyň ön ýany Isanyň gelip, Mäti bilen bilelikde Teçjaly ýeňjekdikler barada Kurany Kerimde hem aýdylýar.

Kyýamat günü elbetde, ýeke bir Isa däl, pygamberleriň hemmesem gelmeli we öz ymmatlarynyň günäleriniň geçilmegini, iň bolmanda ýeňledilmegini Hudaýdan haýyş edip, Magşar meýdanynda durmaly.

Özüniň geljek gününü, ýagny, ahyrzamananyň golaýlanyny duýmaklary üçin Isa pygamber öz ymmatlaryna şeý diýipdir: “Ýaşap ýören durmuşyňyza içgin syn edip, meniň şu aşakdaky aýtjak alamatlarymy saýgarmany başarsaňyz, kyýamatyň golaýlandygyny aňsyryp bilersiňiz. Ýagny:

- tebigy betbagtçylyklar, ýer titremeleri we açlyk bolar;
- ýowuz uruşlar, topalaňlar, rewolýusiýalar ýüz berer;
- öz dinleri üçin meniň ymmatlarym ejir çekerler;
- gorky, ýigrenç, dönüklik, ýalan pygamberler, ýalan ylymlar köpeler.

Görşümüz ýaly, şu günki gün adamlaryň hüý-häsiýet babatdaky ýeten derejelerem, tebigatyň özüni alyp barşam, edil pygamberlerimiziň salgy berişleri ýaly ahyrzamananyň alamatlaryna gabat gelýär. Ol alamatlary biz adamlardan-a gözläp tapmaly däl. Ol zatlara biz äden ädimimizde duş gelýäris. Ol zatlara bu gün adamlaryň arasynda kyýamata sebäp bolup biläýjek şeýle bir aýylganç zatdyram öýdülenok. Adaty bir zat hasap edilýär. Üstesine-de günä iş edip birnäçe gezek bendihana düşüp çykan adamlar ilden-günden utanmaýarlaram, düzelmek barada pikirem etmeýärler-de, gaýtam özlerini halal iýip, halal içip ýören adamlardan zyýat, ýeser hasap edýärler. Iki-üç bolup birikýärler-de, obada özlerini “awtoritet” diýip yglan edýärler. Goçusyraşýarlar. Nadan adamlaryň içinde olary ykrar edýänlerem, baryp arzy-hallaryny aýdýanlaram, meselelerini çözüp bermeklerini haýyş edýänlerem az däl.

Pygamberimiz öz döwürlerinde söwdada sähelçe hem bolsa ýeňil çekip, kem ölçemeklige uly günä hasap eden bolsalar, bu günki uly-uly işewürleriň, bankirleriň, köp halatlarda bolsa halkyň ykbaly ynanylan

hökümet we döwlet ýolbaşçylarynyň hut özleriniň jantaýpalaryna urýan haram pullary millionlarça amerikan dollaryndan geçýär. Olaryň aglabasy soň daşary ýurtlara, pullaryny goýan banklarynyň ýerleşýän ýerlerine gaçyp gidýärler. Agzyny açyp aç galan halk bolsa ýene bir öligarnyň penjesine düşýär.

Şu ýerde şeýle bir mysala seredip geçeliň, aldanandygy, resminamalarynyň bulaşdyrylandygy, göterimine bäs gelip bilmändikleri sebäpli, bankdan göterimine alan karz pullarynyň çoçgaryna çolaşyp, Orsyýetde her ýyl 30.000 adam özüne kast edip ölýär.

Bu hem şeytanyň adamlary öz eline ymykly alandygynyň subutnamasydyr.

Edep-terbiýe babatda hem şolar ýaly oňaýsyz timsallary näçe diýseň getirip oturmaly.

Mysal üçin, biz mekdepde okaýan döwürlerimizem, toýda, sadakada ini-aganyň, ogul-atanyň oturan jaýyna girip bilmezdi. Saý-sebäp bilen giräýse-de: “Pylany düýnki toýda agasynyň oturan jaýyna barypdyr, pylany kakasynyň üstüne giripdir” diýip, бүтін oba gürrüň ederdi. Obanyň o çetinde bir garry adam ýogalsa-da, tä kyrky geçýänçä hiç kim dutaryny gabyndan çykaryp bilmezdi. Hiç kim, hiç kesiň deňinden salamsyz geçmezdi, gyz oglan erkek kişiniň ýüzüne dikanlap bakmany, agasynyň, atasynyň ýanynda gygyryp geplemezdi, ýüzüne gelmezdi. Ogul atanyň bir aýdanyny iki gaýtalatmany, ondan törde oturmazdy.

Bu zatlar ýazylmadyk kanundy, aňyrdan gelýän ýörelgedi, görüm-göreldedi. Tertipdi. Terbiýedi. Düzgündi. Indi bolsa aga-ini, ata-ogul bile oturyp öz öýlerinde arak içýärler. Soňundanam şeytanyň ugruna gidýärler-de, sözleri azaşyp sögüşýärler, uruşýarlar. Ogul ata, ini aga aýy söz aýdýar, el göterýär. Ogul atasynyň üstünden dăbşeneklăp geçip, törde oturýar. Ondan has gaty gepleýär, ellerini daldaladýar. Muhammet pygamber özünden soň hak-hukugy ene-atalara beripdi.

Men öz obamyzyň ýagdaýy barada aýdyp otyryn, emma şeýle ýagdaý häzir ýer ýüzüniň halklaryna mahsus boldy. Şeytanylyga tarap üýtgeşmeler бүт in dünýä boýunça ýüz berdi. Ata oguluna, äri aýalyňa käýese olaryň ikisem ony duşmançylyk hasap edýärler, terbiýe hökmünde kabul etmeýärler. Göwünlerinde kine saklaýarlar. Şeýdibem maşgala agzalaçylygy hemişelik

dowam edýär. Sebäbi bu ikarada şeýtan dur. Ol olara dil tapyşara, düşünişere maý bermeýär.

Şeýtanyň zemin üzre gazanan üstünlikleri bu günki gün sanap çykardan juda kän.

Sodom we Gomorra şäherleriniň Allatarapyn ýumrulmagyna sebäp bolan, ähli döwürlerde in bir zyna iş hasap edilen syrtpuruşlygyň häzirki döwürde näderejä ýetendigini dagy aýtmaga diliňem baranok. Ol häzir köp ýerlerde döwlet derejesindäki meselä öwrüldi. Ony resmileşdirmek, bir jynsdan bolan adamlaryň gatnaşyklaryny nika arkaly berkitmek barada halkara tribunalarynda, hatda BMG derejesinde hem gürrüň edilýär. Syrtpuruşlar öz hukuklarynyň ykrar edilmegini talap edip, uly-uly şäherlerde ýörişler geçirýärler. Uly-uly wezipelere dyrjaşýarlar.

Ýaman dert köp döwletleriň ýolbaşçylary olaryň talaplaryny kanagatlandyrmaklygyň tarapynda durýarlar we olary goldap çykyş edýärler, şol meseläni unaýjy resminamalara gol çekýärler. Ymmata sygmaýan şol wejeralyk bilen meşgul bolýan “küspuruşlaryň” ýakyn gelejekde döwlet dolandyryş işlerine gatnaşýamaklarynyň ýa-da ministr hatda haýsam bolsa bir ýurtda Prezidentlik ornuny eýeläýmekleriniň mümkindiginden edilýän howatyryň ýakyn gelejekde hakykata öwürläýmegi ýa eýýäm öwürlip ýören bolaýmagy hem gaty ahmal.

Adamzadyň ýasan öz-özüne ölüm getiriji ýer şaryna howp salyjy ýaraglarynyň özem bu günki gün Hudaý goşulmaýanda-da, öz güýji bilenem birnäçe gezek kyýamat gopdurmaga ýeterlik. Ýeke bir uruş maksatly däl, eýsem parahatçylykly maksatlar üçin ulanylýan zawoddyr-fabrikleriň, awto we awiýa ulaglarynyň howa giňişliklerine zyýan ýetirji zyňyndylary ýük gämilerinden dürli sebäplere görä okeanlara düşýän nebit önümleri hem häzir dünýä alymlarynyň in güýçli “kelleagyrylarynyň birine öwrüldi. Bir gezek ulanmak üçin çykarylýan plasmas gap-çanaklardan oýunjaklardan awtoruçkalardan, polietilen bukjalaryndan emele gelýän zibilleriň döredýän başagyrylary ondanam beter.

Diňe 2012-nji ýylda elektron zibilleriň 40 000 000 (kyrk mln) tonnadan geçendigi tebigaty goraýjylar tarapyndan anyklanyldy.

Adamyň bedenine we tebigaty weýran ediji, muňa garamazdan, durmuşda giňden ulanylýan simap zyňyndylarynyň adamzada howp salyş derejesini bolsa hiç zat bilen deňär ýaly däl.

Bu bela bir bedenden başga bir bedene geçende möçber taýdan köpelyär. Özünü şunuň ýaly “bihaýa” alyp barýan başga bir suwuk metal tebigatda ýok.

Ine, hut şonuňam her ýylda 8 tonna zyňyndysy dünýä deňizlerine goýberilýär.

Diýmek, adamlar bu gün doly suratda öz erklerini şeytanyň eline beripdirler. Onuň elindäki oýnatga öwrülipdirler. Hut şonuň üçinem, pygamberlerimiziň ahyrzamananyň alamatlary hökmünde aýdyp gidenleriniň hemmesi, ynsanlarda-da, tebigatda-da doly suratda ýüz berdi.

Ahyrzamana iru-giç gopjak bolsa goparça boldy.

Adamzat iru-giç aklyna aýlanjak bolsa, aýlanarça boldy. Çünki, ahyrzamananyň öň ýany, tebigatda alamat hökmünde bolup geçjek üýtgeşmeler alymlaryň çaklamalaryna görä, 2013-nji ýyldaky ýaly ýeke bir suw joşgunlary, harasat, taýfun, gar, syrgyn, doňaklyk, güýçli hem uzak möhletleýin ýagyş ýaly belaaýygerdanlar bilenem çäklenmeýär.

Demirgazyk buzly okeanyň ýakyn gelejekde eräp, ýer ýüzüne uly howp saljakdygy, asmandaky azon deşikleriniň ýaşaýyşa agyr zarba urjakdygy baradaky aladalar häzir dünýä alymlaryny ýöne, ýere alada goýanok.

Soňky döwürlerdäki bolup geçen ýer titremeleriniň ýetiren täsirlerinden çen tutup, iki million ýyl mundan öň dörän ýapon adalarynyň mundan buýanky ýüz berjek ýer titremeleri zerarly aňyrsy kyrk ýyldan soň suw astynda galjakdyklary barada hem ýapon we dünýä alymlary eýýämden zaň kakysyp ugradylar.

“Eýsemde bolsa näme üçin şolar ýaly ýagdaýa ýetendiklerini bilse-de, Biribar bu gezek bendeleriniň arasyna öz resullaryny ibermändir? Näme üçin bizi ýaradypdyr-da, özi asman giňişlikleriniň jümmüşine tarap gidiberipdir” diýýän adamlara-da duşmak bolýar.

Munuň jogaby şeýle: Birinjiden-ä Muhammet aleýhyssalamdan soň pygamber gelmejekdigi Kurany Kerimde aýkdan-aýk aýdylýar. (Pygamberleriň möhri) ikinjiden bolsa ýokarda belläp geçişimiz ýaly bu gezekki heýhatlar öňküler ýaly arassalýyş çäreleriniň nobatdakysy däl-de, ahyrzamananyň alamatlary. Duýdurýş. Ahyrzamanadan soň bolsa adamzada pygamber gerek däl. Çünki, Allatagalla şol gün ölüniň-diriniň günäsini seljerjek we günäsizini jennete, günälisini bolsa dowzaha ýollajak. Öz

ýanynda ol diňe dostlaryny gadyrjak. Injilde aýdylyşyna görä, kyýatmatdan soň ýaşarlary ýaly, arassa adamlar üçin Hudaý eýýämden täze ýer we asman taýýarlap goýupdyr. Hakyky, hemmişelik, baky durmuş ana, şondan soň başlanjakmysyn.

Diýmek, adamzadyň göz açyp dünýä geleli bäre gorkup ýören ahyrzamanasy ýaşayşyň tamam bolup, durmuşyň başdakysy ýaly baky tümlüge gapgarlyp, ýok bolup gitjekdigini däl-de, onuň has kämil, gutarnykly görnüşde täzeden başlanjakdygyny, adamzadyň içi şeytandan doly şu hapa dünýäden hemişelik dynjakdygyny, gök asmanyň astynda baky ömür sürjekdigini aňladýar. Bu zatlar dini nukdaý nazardan birhili gümürtigräk ýaly görünýän hem bolsa, mümkinçiligi çäksiz gudratly tebigat, onuň bimöçber energiýasy. Beýik Biribar tarapyndan bolup bilmejek zat ýokdur. Ol öň barça zatlary ýokdan bar etdimi ýene-de bar eder, öň döretdimi – ýene-de döreder, öň ýaratdymy – ýene-de ýaradar. Islese ýok hem edip biler. Bi dini garaýyşlar ylmy hakykatdan daş dälidir.

Bolup geçen arassalaýyş çäreleriniň şeýle köp gaýtalanýandygyny bolsa, synag döwründe Hudaýyň şonça gezek şeytandan ýeňilendigini däl-de, adamzadyň aglaba böleginiň öz durumsyzlygy zerarly şeytandan birsyhly ýeňlip gelendigini, Hudaýyň ynamyny ödäp bilmändigini mala, pula barça baýlyklara, baş günlük ömre guwanyp, nebse uýup, şeytandan asgynlandygyny, ezijländigini aňladýar. Hudaýyň bolsa jümle-jahana erk edýän, islän zadyny, islän wagty ýok edip ýa bar edip bilýän ýeke-täk hökmürowan güýçdigini, şeýle hem öz bendelerini hiç haçan, her hili ýagdaýda hem ýatdan çykarmaýandygyny, gözden salmaýandygyny, taşlap gitmeýändigini olary hemişe gorap gezyändigini subut edýär.

Allatagallanyň näme üçin bu gezek ýere öz resullaryny ibermändiginiň üçünji sebäbi barada aýdanymyzda bolsa kimdir birini Ol iberen bolaýanlygynda-da, şol wezipäni kimdir biri öz şahsy göreltesi bilen boýnuna alan bolaýanlygynda-da, bu günki gün hiç kim oňa gulak asmany. Kerwenbaşsyz galan kerweniň ýolagçylary ýaly nirä baraýanyňam bilmezden ala-goh bolşup, söwedeňleşip barýan, gözünü gara şaýa gapdyran, namysdan-ardan aýrylan, ruhy taýdan göýdük jemendä ol sesini eşitdirip bilmezdi. Onda-da arassalaýyş çäresiniň gadymky samudýanlar, maýdanitler, şuaýbalar ýaly belli bir halkyň, Sodom we Gomorra ýaly iki sany şäheriň däl-de, tutuş ýer ýüzüne, ýer ýüzüniň ähli halklaryna degişli bolup duran halatynda.

Şolar ýaly biriniň peýda bolandygyny bildikleri, dünýäniň in baý, in bir şeytanylarynyň barysy bir ýere üýşerdiler-de, Nuh pygamberi daşlanlaryň, Isa pygamberi haça çüýlänleriň, Hudaýy äsgermedikleriň, Salyhyň Akmaýasyny öldürernleriň, Luty perişdeleriň önünde masgaralanlaryň Muhammet aleýhyssalmy jemgyýet üçin gaty bir howply bolmadyk däl hasaplanlaryň edişleri ýaly, özleriniň bu günki-gün görlüp eşidilmedik derejede ösen tehnikalaryna daýanyp, ony in bir uzaga gidýän we äpet kosmiki raketalarynyňmy, korabllarynyňmy içine salardylar-da; “Bar akgaň ýanyna git, gören eşidenleriňem habar ber..!”, diýýäge-de, uly höwes hem hyjuw bilen arşy-aglaýa tarap atyp goýbererdiler.

Ýöne, hakykatyň ýüzüne seredip rastymyzy sözlese, özlerini pygamber saýmasalaram, dünýä alymlarynyň, akyldarlarynyň, dini hadymalaryň, ilin önüne çykan edebiýat we sungat işgärleriniň syýasatçylaryň we başga-da dürli hünärlerdäki pikir etmäni başaryan adamlaryň mahal-mahal garaçynlary bilen zaň kakýanlary, külli adamzadyň önünde duran äpet meseleleri bileleşip çözmeklige, hususan-da ruhy paklige, şeytanyň tumşugyna kakyp, Hakyň ýolundan ýöremeklige çagyryanlary hiç haçanam az bolmady we häzirem ýok däl.

Ýöne, olaryň gyryljak hem howatyrly sesleri wagtlaýynça girdeji berýän, emma adamzadyň ertirki gününe howp salýan zawod-fabrikleriň, kärhanalaryň, awto we awiýa ulaglaryň “güwwüldileriniň”, “arryldylarynyň”, “tarryldylarynyň” üstlerinden ýympyk hem ýakymyz ys gelip duran küspuryşlaryň naçarlaç hem bihaýa sesleriniň, “sary melgunyň”, ABŞ-nyň gökje dollarlarynyň ýakyp barýan howrundan ýaňa gözleri gapylan işewürleriň tükeniksiz dawa-jenjelleriniň arasynda ýitip gidýär.

***

Her gezekki arassalaýyşdan soň adamlaryň aman galanlary özlerine gelişleri ýaly, ur-tut öz jaýlaryny bejermeklige; tazygan mallaryny meýdandan ýygnamaklyga; maddy ýagdaýlaryny gowulandyrmaklyga girişipdirler, emma bar zady ruhuňy arassalamakdan başlamalydygy baradaky pikir welin hiç kimiň kellesine-de gelmändir.

“Eýsemde bolsa her gezek adamlaryň azandyklaryny aňyp, ýere lagnat ýagdyryp durary ýaly asmanda oturan ýerinde Hudaý şol zatlary nädip görýärkä? Nädip bilýärkä? Asman bilen zemini näme baglanyşdyrýarka?

Aslynda Hudaý kim? Näme? Ol dogrudanam barmy? Ýokmy? Bar bolsa näme üçin göze görünmeýär?” diýen ýaly soraglary häli-şindi eşitmek bolýar.

Muňa bir agyz: “Howwa, Hudaý bar. Özem görüp bilene görünýär, görüp bilmedige görünmeýär” diýip, bir agyzda jogap bermek bolar. Çünki, Ol ýeke bir ýerde bolup geçýän wakalary däl, hatda adamlaryň ruhy dünýälerinde bolup geçýän içki öwrülişiklere çenli bilýär. Sebäbi, Ol – Hudaý. Ýagny, hemme zat. Älem-jahandaky barlyklaryň barysy şol – Ol ýeke bir ýeriň üstündäki däl, älem içre bolup geçýän öwrülişikleriň, özgerişlikleriň ählisinden habarly Asla şol özgerişlikleri döredip ýörenem, älemi giňeldip, şol giňişliklerde henizem täze-täze dünýäleri döredip ýörenem şonuň özi. Ol işeňňir. Ýadamany, ýaltanMany bilmeýär. Ol durşy bilen yşk, hyjuw. Söýgi.

Sebäbi Ol – Hudaý. Şonuň üçinem Ol jümle-jahan içre bolup geçýän barça zatlardan habarly. Barça zatlaryň eýesi.

Hudaý bilen tebigatyň bir ten, bir jandygyny gündogar edebiýatynyň nusgawy alymlary, şähyrlary pelsepeçileri hem aýdyp geçipdirler we dini taglymata takyk ylymlardan aýry garaýan dindarlar tarapyndan güýçli garşylyklara sezewar edilipdirler.

Dünýäni diňe dini we takyk ylymlara aýak dreýän güýçli paýhas arkaly üýtgedip boljakdygyny VIII asyrdaky ýüze çykan, ysmaýylçylyk mezhebine degişli sopusylyk akymyny dowam etdirijiler hem öz ylmy işlerinde we goşgularynda beýan edipdirler. Panteist şahyr Mansur Nallaç: “Hudaý bilen tebigat biri-birini dowam edýän bütewi, aýrylmaz bir zatdyr” diýen pikiri üçin, 922-nji ýylda, Bagdatda dindarlar tarapyndan dara çekilipdir we kellesi kesilipdir.

Olaryň ylmy ýörelgelerini 1370-1417-nji ýyllarda Bagdatda ýaşap geçen meşhur şahyr Seýit Ymadetdin Nesimi hem öz şygrylary arkaly dowam etdirilipdir. Ol:

Meniň ýüzümi görmek üçin hakykaty görýän bir göz gerek,

Diňe özüni görýän göz Hudaýyň ýüzüni nädip görsün?

– diýen setirleri öz içine alýan goşgusy üçin, dabanyndan soýlup öldürilipdir.

Rowaýat etmeklerine görä, gadymy ýunan pelsepeçisi Eristunyň (Aristoteliň) baryp-ha miladydan öňki 835-nji ýylda esaslandyran we mün ýyldanam gowrak wagt dowam eden pelsepeýi mekdebini dowam etdirijiler,

ýagny peripatetikler (gezmeläp ýören ýerlerinde bilim alýanlar) hem: “Maddy dünýäni diňe paýhasyň kömegi bilen üýtgedip bolar” diýen düşüňjä uýýan ekenler.

XIV asyrdä Rumda ýaşap geçen, musulman äleminiň ägirdi, möwlanä Jellaleddin Rumi hem öz goşgularynyň birinde: “Hudaýy gözleme, ol sen, sen, sen...” diýip tekrarlapdyr.

Dini taglymatlary takyk ylymlar bilen utgaşdyrmak isländikleri üçin Ýewropaly alymlar Jordano Bruno, Nikolaý Kopernik, Galileo Galileý ýaly alymlaryň dindarlar tarapyndan nähili ýowuz jezalara sezewar edilendikleri hem düýn-öňňüne çenli bu iki ägirt ylmyň sazlaşykly alnyp barylmandygyna, gaýtam biri-birine barlyşyksyz garandyklaryna şaýatlyk edýär.

Kommunistler tarapyndan berkarar edilen Sowet sistemasy bolsa olaryň tersine Hudaýy, ruhy terbiýäni, ylahy düşüňjeleri ret etdi. Has takygy gadagan etdi. Adamzadyň dogup-döräli bäre iýmitlenip gelýän ruhy çeşmesiniň gözbaşyny köretdi. Aýagyny boşa dogra diredi. Adamlaryň aňyny oýnady. Manupirledi. Hut şonuň üçinem uzak ýaşamady, bary-ýogy ýetmiş ýyldan soň dargap, ýok bolup gitdi.

Her niçik hem bolsa, dini taglymatyň gözbaşynda duran, ähli zady ýaradyjy Hudaýyň, dini taglymatyň takyk ylymlar bilen baglanyşyklydygyny onuň tebigat bilen bütewi, bir bedendigini häzirkizaman dünýä alymlarynyň hemmesi bolmasa-da, aglabasy ykrar etdi.

Ýagny: Asmandaky altyn tagtynyň üstünde aýagyny sallap, jümle-jahan bilen telefonlaşyp, perman yzyna perman ýazyp, möhür basyp oturan bolmasa-da, Ol tutuş tebigatda, durmuşdaky ähli janly-jandarlarda, adamlarda, ösümlüklerde bar. Asla şolaryň hemmesi birigip şol Şolaryň ählisi bilen, tutuş jümle-jahan Aý, Gün, ýyldyzlar, in bir uzaklarda ýerleşýän galaktikalar bilen hem Ol bir ten, bir jan, bir göwre. Has takygy Hudaý şol zatlaryň hemmesini özüde jemleýän bir beden bolup, galan zatlaryň hersi Şonuň agzalarydyr, üleşleridir.

Jümle jahanyň bir bedendigi babatda şeýle bir tymsal bar, ýagny: “Ýeriň üstünde gymyldap ýören bir bürejigiň aşgazany agyrsa, şonuň yzasyny in bir daş galaktikalardaky jandarlar hem duýýarlar. Çünki, olaryň hemmesini özüde jemläp duran ullakan güýç bar.

Şol güýç, şol energiýa hem – Hudaý. Ony her halk, her din özüçe atlandyrýar: Allah – arapça, Hudaý – parsça, Cod – inlisçe, Bod – rusça,

Ýehowa – jöhütçe, Taňry – gadymy türki halklarynyň (Gök taňryçylyk) dilinde we ş.m. Ol älem giňişliginiň islendik künjegindäki bolup geçen, bolup duran we boljak zatlary dürbüsi bolmasa-da görýär, aýdylan, aýdylýan we aýdyljak sözleri, sesleri telefony bolmasa-da eşidýär. Permanam berýär, golam çekýär, möhürem basýar. Onda-da her kimiň, her bir zadyň ed-dil ýazzy maňlaýyna basýar. Onuň mümkinçilikleriniň çägi ýok. Ol hökmürowan. Jümle-jahanyň eýesi. Bar baýlyk şonuňky. Çünki, Ol Ýaradyjy. Hudaý! Ol göze görünmezden özüniň bardygyny bildirýär. Ähli zatlardadygyny duýdurýär. Ony diňe şeytanyň alyna gidenler görüp we duýup bilmeýärler.

Göze görünmeýän güýjüň, hatda göze görünmeýän dünýäniň hem bardygy Injilde aýdylýar. “Başda Hudaý göze görünmeýän dünýäni – perişdeler dünýäsini ýaratdy” diýilýär. Perişdeler Hudaý bilen adamlaryň arasynda aragatnaşykçynyň, roluny oýnaýarlar. Ýöne, Lut pygamber bilen bagly tymsaldan görnüşi ýaly, gerek bolan wagty Hudaýyň olary adam sypatyna salyp ýere ýollan gezeklerem bolupdyr. Bu hem asman bilen zeminiň, tebigat bilen adamlaryň göze görünýän we görünmeýän dünýäleriň bir bitewidikleriniň alamatydyr.

Göze görünmeýän dünýä we perişdeler bilen bagly düşünje yslam taglymatynda hem bar. Ýagny, her adamyň her çiginde bir perişde oturarmyşyn we olaryň biri onuň edýän günälerini, beýlekisi bolsa gazanýan sogaplaryny ýazýarmyşyn, soň olar şol maglumatlary Hudaýa eltip berýärlermişin. Hut şol maglumatlar arkaly Hudaý kyýamat günü adamlara baha kesjekmişin. Bu bolsa adamzady ruhy taýdan päk, arassa hem ahlakly terbiýelemegiň in güýçli görnüşleriniň biridir.

Göze görünmeýän güýjüň hakykatdan-da bardygyny iki taglymaty hem degşirip öwrenýän alymlar şeýleräk düşündirýärler: “Tok biziň gözümize görnenok, emma ol bütin dünýäni herekete getirip dur. Telewideniýäni, radiony, el telefonyny, interneti hem şoňa mysal edip görkezse bolar. Olarda görkezilýän zatlar, gepleşikler hiç bir simsiz, howa arkaly, reňki bilen bilelikde törümüzde görüp dur. Adamzat entek göze görünmeýän dünýäniň başga-da köp-köp syrlaryny açar diýlip garaşylýar.

Hiç hili göze görnüp duran arabaglanyşygy bolmadyk şol zatlar ýer ýüzüni, käte bolsa kosmikiorbital stansiýalar, korabllar arkaly başga planetalary, uzak galaktikalary hem ses we şekil görnüşdäki dürli maglumatlar bilen üpjün edip dur.

Söýgem göze görünmeýär, ýöne adamzat onsuz ýaşap bilmeýär. Onsuz çyraglar ýanmaýar. Ol guşlary agladýar, gurtlary eňredýär. Daglary titresýär. Ýöne, onuň nämedigini welin Biribaryň özünden başga bilýän ýok.

Ine şol göze görünmeýän, ýöne pelegi gökde gerdana salyp, ýerde halklary her köýe salyp ýören ägirt uly güýç, söýgi hem Hudaýdyr.

Perişdeleriň ynsan bilen Hudaýyň arasyndaky aragatnaşykçy, maglumat ýetiriji diýlip bilinmeginiň aňyrsynda-da kosmos bilen adamlary baglanyşdyryp duran äpet bir energetiki güýjüň bardygy hakyndaky hakykat ýatyr. Ýöne, älem içre bar zady berkarar edenem bolsa, Hudaý köp zady oýlap, gözläp tapmaklygy, döretmekligi adamzadyň özüne goýupdyr. Özi Ýaradyjy bolsa, oňa döredijilik ukybyny beripdir. Çünki, Ol owalebeetde ynsany özüne kybapdaş ýaradypdyr.

Ine, hut şonuň üçinem, adamzat hemişe Hudaýyň derejesine ymtylmalydyr, şeýtanyň derejesine çenli pese düşmeli dälidir.

Adamzat umuman, şeýle hem etdi. Allanyň buýrugyna eýerip ol köp zatlary döretdi. Köp zatlary oýlap tapdy. Arşa aralaşdy. Zeminiň göwsünden gara hem mawy altyn çogdurdy. Akylly-başly hereket edip gidiberse, ol entegem özüne bu güne çenli mälüm boomadyk köp-köp zatlaryň üstüni açar. Hatda, göze görünmeýän dünýäniň efir tolkunlaryny tapyp, onuň bilen aragatnaşyga giräýmegem, garyndaşlyk açaymagam ahmal.

Hudaý asylym öz bendeleriniň bu günki ýaly ölüm getiriji kyýamaty golaýladygyjy, dünýäni weýran ediji, hatda göze görünmeýän dünýäniň gözünü aýy tüssä gapdyryjy ýaraglary, därileri, zäher-zakgunlary ýasamaklaryny däl-de, dünýäniň şol bir arassalygyny gorap saklaýjy enjamlary oýlap tapmaklaryny, şeýtana tarap däl-de, mukaddes zatlaryň mukaddesligini, owalebetde öz beren ruhy hem beden päkliklerini kyýamat günü şol bir terligi bilen özüne gowşurmaklaryny isläpdi.

Hut şonuň üçinem Ol adam ata bilen How enäni uçmahdan kowanda: “Ruhy hem beden taýdan başky päklik derejäňize ýeten, şeýtandan öz güýjüňiz bilen üstün çykan günüňiz men sizi yzyňyza kabul ederin” diýipdi.

***

Howwa, Hudaý bardyr, özem birdir, jümle-jahan içre Onuň özünden gaýry bir güýç ýokdur. Aňyrsyna akyl ýetmejek ägirt uly giňişligi we onuň ýüzündäki gaýmalaşyp ýören jisimleriň, janly-jandarlaryň ählisini

bütewilikde saklap, bir göwre kimin aýlap ýören ummasyz we tükeniksiz energiýadyr. Bize käte bir katrasy nesip edýän Beýik söýgüniň çeşmesi hem şoldur. Çünki, ol durşy bilen yşk. Hyjuw. Höwes. Şonuň hut özüne bolan söýgüden gaýry yşk hakyky yşk dälidir. Hiç kime, hiç zada hatda ogul-gyzyňa bolan söýgi hem Oňa bolan söýgüden öňe geçmeli dälidir. Egerde, şeýle bolaýan ýagdaýynda, ol söýgi hökman pajygaly ýagdaýda tamamlanýandyr. Diňe Hudaýa bolan söýgi myradyna ýetýändir. Ol başda dünýäni hem yşk era ýaratdy. Özüniň şol işini Ol henizem dowam etdirip gidip otyr. Bu barada Kurany Kerimde Onuň özi hem habar berýär.

Uç-gyraksyz asman giňişlikliginiň in bir alysdaky künjeklerinde täze-täze dünýäleriň birsyhly döräp gidip oturandygyny bu günki gün kosmoolog alymlar hem biragyzdan tassyklaýarlar. Olar ony “roddomlar” diýip atlandyrýarlar.

Älem içre näçe dünýä döreden bolsa, Allatagalla we tebärek şolaryň hemmesiniň şol, dünýäleriň içinde bar eden barça zatlarynyň hem beden, hem ruhy, hem tebigy taýdan inňän arassa, öz derejesine çenli päk bolmaklaryny isleýärler. Halklaryň, patyşalyklaryň arasyndaky uly-uly uruşlar goh-galmagallar-a beýle-de dursun, Ol hatda kimdir biriniň agzyndan ýekeje ýaman söz çykmagyny, kimdir birine ýalan söz aýdylmagyny, töhmet atylmagyny hem islemeýär. Halamaýar. Ýokuş görýär. Çünki, ýerliksiz aýdylan ýekeje söz hem, ýagşu-ýaman, aşgazany agyrýan büre ýaly älem giňişligine öz täsirini ýetirýär. Egerde bir adam başga bir adam barada ýalan söz aýtsa, töhmet atsa, şol söz Allatagllanyň emri bilen, agyzdan çykyşy ýaly bir gatynda adamyň öz ömründe eden, etjek we edip ýören günäleri, ýene bir gatynda sogaplary, beýlekisinde etsem goýsamlary, arzuw-hyýallary we beýleki hereketleri hatda içinden eden oý-pikirleri baradaky maglumatlara çenli ýygnaýan, ýedi gat asmana tarap atylýp gidýär.

Gatlaklaryň hersine ýeke-ýeke baryp atylan “okuň” aýdylan sözün nyşanasyny gözleýär, üstünde işleýär.

Egerde aýdylan ýaman söz ýa atylan töhmet çyn bolup çyksa, ol yzyna gaýdyp gelip, günäkäriň depesinden inýär, Hudaýyň kada-kanunlary bilen ony jezalandyrýar. Ýalan bolsa welin “bumerang” ýaly yzyna gaýdyp gelýär-de: göni töhmet atan adamyň öz ýakasýndan ilýär. Onuň özüni jezalandyrýar.

Howwa, Hudaý arassaçylygy gowy görýär. Ol adam aňynyň, hususan-da onuň ruhy halatynyň pese düşmegini ahlak taýdan çüpremegini, ýalan sözün töhmetiň artmagyny tebigatyň zir-zibiller, senagat galyndylary, her hili himiki serişdeler bilen zaýalanmagyndan hem kän esse ýokuş görýär.

Ýöne, tükeniksiz zat ýok. Bar zat çäkli. Bilşimiz ýaly ýaşap ýören dünýämiziňem möwriti çäkli. Kyýamata çenli. Baky durmuşyň öňündäki synag möhleti tamam bolýança. Onuňam soňy görnüp başlady.

Çünki Ol öz ýardan zatlarynyň edil ýaradylandakysy ýaly arassa bolmaklaryny isleýär. Ýöne, biziň ýaşap ýören dünýämiz Pany. Ýalançy. Soňy puç. Iň ýamanam şeýtany. Şonuň üçinem, adamlar Hudaýyň tamasyny ödäp, islegini kanagatlandyryp bilmeýär. Şeýdibem hemişe barlyga däl-de, ýokluga tarap hereket edýärler.

***

Älem-jahan näçe giň bolsa, Ýaradanyň täsir ediş meýdany ondanam giňdir. Asla onuň täsirinde däl zat ýokdur. Älem gutarmasa onuň energiýasy gutarjak däl. Äleme bolsa gutarma ýokdur. Ol çäksizdir. Möwrütsizdir. Bakydyr. Hökmürowandyr. Çünki, ol Hudaýyň hut özüdür.

Şeýlekin güýçli energiýa ýerden asmana göterilýän islendik energetiki we ruhy maglumatlaryň barysyny gylyny gyşartMan özüne kabul edip alýar, üstünde işleýär we egerde otrisatel bolsha goý ol bir şahsyýetiňki bolsun, tutuş halkyňky ýa uly bir döwletiňki, jemgyýetleriňki bolsun tapawudy ýok, öz baky hem adalatly kanunlaryna görä, islendik ýol bilen çäresini görýär, ýazgarýar, položitel bolsa welin, oňa guwanýar, begenýär, söýünýär, ýalkaýar. Netijede jümle-jahan owadanlaşýar, kämilleşýär. Täze-täze ösüslere tarap ugur alýar.

Hatda adamlaryň kalbynda döreýän ýüreklerinde besleýän, ýöne, daşyna çykmaýan ýakymly duýgular, ýagşy niýetler hem saçlarynyň düýbünden syzyp çykyp, arşy-aglaýa bakan gidýär, şol ýerde položitel energiýa öwrülmegine, ýamanlykdan, adamzadyň şeýtany hereketlerinden ýaňa bizar bolan ýadaw dünýäniň aram tapmagyna Bakyda ýaşayşyp berkarar bolmagyna, şeýtanyň ýok bolup gitmegine Hudaýyň hoş bolmagyna öz goşandyny goşýar. Netijede Hudaý üçin arassalaýyş çärelerini geçirmek “heýhat” ibermek, lagnat ýagdyrmak ýaly gazaply çäreleri amala aşyrmaklygyň zerurlygy aradan aýrylýar.

Muhammet pygamberiň, Isa pygamberiň ahyrzamananyň alamatlary dogrusynda aýdyp gidenleri ýüz beriberse welin adamlaryň nebsi-şeýtanykdan ýaña turşan, zeýläp aňlaryndan göterilýän ýakymсыz duýgular baryp uç-gyraksyz Kosmosa özüniň otrisatel täsirini ýetirýär. Asman gazaplanýar, tolgunýar we ynsanlara bolan gazabyny ol tebigatyň üsti bilen hakyky eýesiniň kindigini, şeýtanyň ugruna gitmekligiň kimiň garşysyna gitmeklikdigini öz ýaradan ynsanlaryna yşarat edýär. Dogry ýola çagyryýar. Ýamanlary ýok edýär, ýagşylara purýja berýär.

Adamlaryň azgynçylyklary hetden aşyp, düzedip bolmajak derejä ýetenlerinden soň, welin, Ol zemine Kyýamatyň alamatlaryny ýollap başlaýar. Basym iň uly we iň soňky hasaplaşygyň boljakdygyny duýdurýar.

***

Azgynçylyklaryň hiç birinem Hudaý gowy görmeýär, ýöne, Şonuň iň erbet görýäni – ruhy zaýaçylykdyr. Çünki, ruhy päk adam hiç haçan azgynçylyk etmeýär.

Şonuň üçinem, owalebetden bári Hudaý birsyhly ruhy terbiýeläp gelýär. Öz ömrüni tamamlan teni taşlap arşa bakan ýola düşende, ruh ýedi gat asmanyň hersinde bir barlayga sezewar edilýär. Egerde, ruh öňki ömründäkisine görä birazajyk hem arassalanmadyk bolsa, onda Ol oňa täze ruhy ten berýär we başga biriniň bedeni bilen yzyna iberýär.

Şeýle ýagdaýy Ol birnäçe müň gezek gaýtalaýar we şonda-da bolmasa ruhy ýyrtyp, zyňyp goýberýär. Çünki, iň bolmanda gowulyga tarap ymtylmaýan zady tebigatyň öz göwsünde saklasy gelmeýär.

Bu barada krişnaçylyk dinini öwreniji we ýaýradyjy, XX asyrdaky Hindistanda we ABŞ-da ýaşap geçen Prabhupada şeýle diýýär: “Adam öňi bilen özüniň ruhdygyna ýagny, bedenden aýry bir jandygyna düşünmelidir.”

Hudaýyň ruhy uzak möhletleriň dowamynda terbiýeleýändigini, kämilleşdirýändigini barada bolsa ol şeý diýipdir: “Ruh (jan. J.H.) diňe 8.400.000 ömrüň üsti bilen, iňňän uzak, ewolýusion ýoly geçenden soň, durmuşyň ýokary basgançaklaryna çykýan kämil ynsanyň görnüşine eýe bolup bilýär.

Diýmek hemme zat ruhuň kämilligine, päkligine bagly. Dünýäniň abatlyga ýa bibatlyga tarap ugur almagy hem şoňa bagly. Ýöne, adamzat ruhy-ahlak arassalygy taýdaýam, beden kämilligi taýdanam Hudaýyň

ynamyny ödäp bilmedi. Ol şeytana uýup, maddy baýlygy hemişe ruhy-ahlak baýlygyndan öňe sürdi. Şeýdibem şu güne düşdi.

Şonuň üçinem, Pygamberimiz tarapyndan aýdylan we mukaddes dini kitaplarda ahyrzamananyň alamatlary dogrusynda ýazylan zatlaryň barysy bu gün adamzadyň özüni alyp barşynda-da, tebigatda-da edil, bolşy-bolşy ýaly ýüz berdi. 2013-nji ýylda bolup geçen, 2014-nji ýylda hem dowam eden belki mundan buýana hem dowam etjek heläkçilikli hadysalaryňam hut şol alamatlara degişlidigini biz ýokarda belläp geçdik.

Ýokarda bir ýerde biz dini kitaplara, hususan-da Injile esaslanyp: “Hudaý kyýamatdan soň ýaşarlary ýaly, adamzat üçin täze ýer we täze asman taýýarlap goýupdyr”, hem diýipdik. Ýöne, ähli zadyň jümle-jahany bar eden we ony gerdana salyp ýören bir energetiki güýje – özüne baglydygyna görä, Hudaý öz bendelerini hakykatdan-da älemiň islendik künjünde, islendigiçe baý we eşretli durmuşda ýaşadyp biler. Adamlary bir planetadan başga bir planeta göçürüp, gonduryp ýörmekligiň Onuň üçin müşgöl bolmaýşy ýaly hajatam ýok bolup biler. Çünki, älem-jahanyň islendik künji şonuňky.

Egerde şeytandan ýüz öwürüp, Hakyň ýoluna ymykly düşse ynamyna girip ruhy hem beden taýdan başky derejesine çenli päklinse, toba gelse onda Hudaý adamzady mundan buýana hem şu zeminiň üstünde hemişelik galdyryp, behişdi şu ýerde, öz eli bilen döretmegine mümkinçilik berip biler.

Munuň üçinem adamzadyň şu çaka çenli gazanan günälerinden toba arkaly saplanmagy ýagny, Hudaýyň halamaýan şeytany pygyllarynyň hemmesini kalbyndan öz güýji bilen çykarmagy ruhy-ahlak taýdan edil perişdeler deý paklenmegi, ölüm getiriji, tebigaty weýran ediji, zeminiň ýüregini paralaýjy, asmanyň göwsüni ýaryjy, ýyldyzlary tolgundyryjy elhenç ýaraglaryndan, agyr gurallaryndan, himiýa serişdelerinden, ekologiýa heläkçiliklerine alyp barýan senagat galyndylaryndan, zäherli suw akyndylaryndan, elektron zyňyndylaryndan we şolara kybapdaş gaýry hapaçylyklardan, halklar arasyndaky duşmançylyklardan, ogurlyklardan opurylşyklardan dynmagy, syrtpuruşlary ýazgarmagy, ret etmegi, dünýäde diňe söýginiň gülläp ösmegini gazanmagy gerek.

Şony şeýdip bilse, adamzadyň beýnisiniň içinde, kalbynyň töründe diňe akyly-başly, paýhasly pikirler, ýagşy niýetler dörär we ol duýgular položitel energiýa öwürlip, onuň saçlarynyň ujundan syzyp çykar, hemde kosmos sary rowana bolar. Şeýle ýagdaýyň uzak dowam etmegi netijesinde

Kosmos hemişelik rahatlyk tapar. Asmandan lagnat däl-de, diňe ýagşylyk ýagar. Ne arşda, ne kürsde ýamanlyk diýen zat bolmaz. Dünýä nurdan dolar.

Bu ýagdaý Hudaýa hoş ýakar. Şondan soň ol ynjamaz. Gazap etmez. Öz bendelerine guwanar, söýüner. Jümle-jahan ömürlük karar tapar. Ýer ýüzi jennete öwrüler. Möwriti gutaran şeýtany Biribar jähenneme ýollar. Şeýtanyň ýok ýerinde bolsa hiç kim ýolundan azaşmaz.

Şon deý arzyly günlere ýetmegi üçin, ýokarky agzalan ruhy we ahlak päkliklerinden başga adamzadyň döwlet gurluşlarynda, syýasatda we başga-da ençeme zatlarda hem uly-uly özgerişlikleri amala aşyrmaklygy gerek.

Öňi bilenem, asly bir, ýöne uzak-uzak möwritleriň dowamynda, dürli sebäplere görä, biri-birinden aýra düşen dünýä dinleriniň bir dine birleşmekleri, özlerini aýra salanyň şeýtandygyna düşünmekleri gerek.

Bu barada adamzat indi iki ýüz ýyldanam gowrak wagt bäri pikir ýöredip gelýär. Hatda pygamberler dagy hem öz döreden dinleriniň öňki we soňky dinlerden üzňe bolmagyny islemändirler, biri-birine daýanyp, utgaşykly ösmeklerini isläpdirler.

Hut şonuň üçinem, Isa (Iusus), Musa (Moiseý), Dawut (Dawud), Ybraýym (Awraam), SüleýMan (Solomon), Ýakup (Iakow) ýaly pygamberleriň atlary Töwratda-da (Tora), Hoş habarlarda-da, Ýewangeliýa Kurany Kerimde-de deň-derejede tutulýar. Muhammet pygamberiň özem olary hormat bilen ýatlaýar. Çünki, isaýyçylyk aýagyny iudaçylyga dirän bolsa, belli bir derejede yslam hem isaýyçylyga aýak diräpdir. Sowatsyz hem bolsa Muhammet pygamber isaýyçylygy öwrenipdir we oňa käbir düzedişler girizipdir. Ol ýerde Isanyň hut özüniň Hudaýa deňelmegini, Hudaýyň ogly hasap edilmegini, hususan-da “Troisa” baradaky düşüňjani Muhammet pygamber berk tankyt edipdir. Kämilleşdirmek isläpdir. Isaýylar hem öz yzyna düşerler öýdüpdir. Emma, netijede isaýyçylygyň iudaizmden şaha ýaryp çykyşy ýaly, musulmançylyk hem özbaşdak taglymatly aýratyn din hökmünde meýdana gelipdir.

Aslynda pygamberleriň hemmesem köphudaýlylygyň garşysyna göreşmek arkaly birhudaýlylyk dinlerini döredipdirler.

Muhammet pygamber gürrüçilikde öz sahabalaryna hemişe: “Beýleki dinlere piçjiň atmaň, göwniýetmezçilik etmäň, barymyzyň maksadymyz birdir, ýöne, herimiz bir ýol bilen barýandyrys, meniň Allah diýýänim hem beýleki dinlerdäki Hudaýlardyr” diýer ekeni.

Ine, indi bu gün şol dinleriň birikmeli wagty gelip ýetdi. Asla Hudaýyň öz talapam şol. Ol öz bendelerini biri-birinden saýry saýmaýar. Jan teslim edenden soň adamy asman gatlaklarynda barlagdan geçirende Hudaý onuň milletine, haýsy dine uýýandygyna ýa jynsyna bakmaýar, akmy, garamy, oňa-da seretmeýär. Onuň üçin bendeleriniň bary bir. Ol olaryň diňe ruhy pähimligini ahlaky aklygyny, günädir-sogaplaryny seljerýär.

Takyk ylym: hemme zat başky durkuna tarap ymtylýar diýip, öwredýär. Şu nuktaý nazardan seredeniňde-de adamzat ähliniň aňyrsynda Allanyň ezizleri Adam ata bilen How ene, bir ojak, bir çak, bir külbe dur. Onuň ýene-de şoňa tarap ymtylmagy gerek. Tebigatyň gurluşy şony talap edýär.

Hatda jümle-jahanyň özem adamyň ýüregi ýaly gysylyp, ýazylyp dur. Älemiň ýüzündäki jisimlerem biri-birinden daşlaşyp, ýetjek derejelerine ýetenlerinden soň ýene-de yzlaryna gaýdýarlar, başky hallaryna dolanýarlar. Soň ýene-de bar zat täzedden başlanýar. Bu hemişe şeýle bolupdyr, mundan buýana hem şeýle bolar.

Ahyrzamananyň önünden sowulmagy, köp-köp muşagatlyklardan, agzalaçylyklardan, köpçülikleýin gyrgyn getiriji uruşlardan dynmagy üçin, adamzadyň amala aşyrmaly ýene bir zady ýer ýüzi boýunça ýeke-täk bir döwlete öwrülme meselesi.

Bir döwlete öwrülse, bir dine uýsa, taryhda telim gezek ýüz beren we henizem dowam edip duran dini we döwletara agzalaçylyklary, ýer-ýurt üstündäki uruşlar, gandöküşikler, çaknyşyklar bolmaz. Ýer ýüzi boýunça bir döwlet bolup oturan ynsanyýet birleşmesine asla goşun, ýarag, ýaraglanyşyk geregem bolmaz. Bolaýanjasam haýsydyr bir ýerde döräp biläýjek bitertiplikleri düzgünleşdirer ýaly, fantaziýaçy ýazyjylaryň ýazýan kitaplaryndaky dek bardy-geldi beýleki planetalardan haýsydyr bir howp abanýanlygynda-da garşy durar ýaly taýyn, bütewi güýç bolar.

Gerekmejek zatlara öwrülen ownukly-irili harby gurallardan bolsa eredilip, oba hojalygy ýa-da parahatçylykly maksatlar üçin gerek bolan başga bir tehniki serişdeler ýasalar. Syýasy hem harby taýdan bir döwlete öwrülen halklar ykdysadyýet, oba hojalygy, medeniýet, sungat, dil babatda edil şu wagtkylary ýaly aýratynlykda, öz milli mümkinçiliklerine ýerüsti, ýerasty baýlyklaryna görä öserler. Uly döwletler kiçi döwletleriň başyny iýmez. Hernäçe kiçi hem bolsa, hiç bir döwletiň üstüne ýitip gitmek howpy

abanmaz. Hiç kim, hiç kimiň milli dāp-dessuryňa edim-gylymyňa dawa etmez. Sungatyň, aýdym-sazyň milli köpdürlüligi ýitmez.

Şu mesele boýunça Birleşen Milletler Guramasy gowy mysal bolup biler. Ýöne, ony entegem ösdürmek, kämilleşdirmek, täze, umumyadamzat birleşmesini özünde jemleýän döwlet üçin hertaraplaýyn, hemme halklar üçin amatly, jikme-jik düzgünler, konstitusiýa, kada-kanunlar işläp düzmeli bolar.

Biziň göz önüne getirýän bu hyýaly dünýämizi döretmek elbetde aňsat zat däl. Belki asla mümkin hem däl. Allatagllanyň owalebetde, öz derejesine çenli arşa göterip, bagş eden mümkinçiliklerini adamzadyň gel-gel şu günki derejesine çenli pese düşen pursaty ulanyp biljekdigi ýa bilmejekdigi hem gümana.

Ýöne, her niçik hem bolsa ýamanlyga tarap ymtylanyňdan gowulyga tarap ymtylanyň, yza tarap hereket edeniňden, öňe tarap hereket edeniň, göwün içre erbet niýet saklanyňdan ýagşy niýet saklanyň ýagşydyr.

Onsoňam ýagşy niýetlileri Hudaýam goldaýar. Şeýtandan ýüz öwrüp, öz ýoluna müdümilik düşen bendelerini Ol gözden salmaz, hemişe goldar durar. Kyýamatda ýular, öz ýanyňa kabul eder, mülküne goýberer.

Elbetde, dünýäni düýpgöter üýtgetmekligiň uçursyz kyn bolşy ýaly, onuň ummasyz köp wagt talap etjekdigem jedelsizdir. Onuň çak edişimizdenem has uzaklara çekmegem mümkindir. Ýöne, aňyrsynda gowulyk ýatan bolsa, şol tarapa ýöräberseň ahyry bir gün ýetersiň. Ýamanlyk ýatan bolsa welin, ol tarapa ýöräniňden ýöremäniň ýegdir.

Ýaltalyk ýa kejrlik edip ahyrzamana giriftar bolanyňdan şeýtany şalandyryp Hudaýyň ýüzüni ýere salanyňdan toba geleniň, Biribaryň ynamyny gazanyp, Bakyýa tarap ugur alanyň gowudyr.

Onsoňam Hudaý hiç haçan wagty ýer ýüzüniňki bilen ölçemeýär. Onuň kosmiki aý, gün, ýyl hasaplary bar. Injiliň “Köne pentlerinde” (старый совет) aýdylyşyna görä, Hudaý älem-jahany alty günde ýaradyp, ýedinji günü dynç alypdyr, Ana, şol ýedi günüň her biri biziň iki müň, üç müň, belki ondan-da köpräk ýyllarymyza barabardyr.

Şuňa laýyklykda, 2013-nji ýyldan başlap alamatlaryny görkezip ugran bolsa, bu –Allatagallanyň kyýamaty başyňyzdan baş-on ýyldan indererin diýdigi däl. Bu – Onuň pursat berdigidir. Öňünden duýdurdygydyr. “gamyňzyzy iýiň, oýun gutardy” diýdigidir.

Kyýamaty golaýladan halkara uruşlaryny, Isa pygamberiň aýdyşy ýaly patyşalyklaryň patyşalyklara garşy etjek ýörüşlerini hem ýeke bir biziň günlerimizdäki bolup geçen we geçip duran ownukly-irili uruşlar, dawa-jenjelllerdir diýip däl-de eýsem, miladydanam öň ýaşap geçen Isgender Zülkarneýniň (Aleksandr Makedonskiý), on üçünji asyrda dünýä ot beren Çingiz hanyň, Napeleonyň, Gitleriň alyp baran dünýä uruşlary hem degişlidir, diýip düşünmeli. Sebäbi kosmos giň. Gerimi özündenem giň. Ol ýerde ýeriň üstündäki fiziki kanunlar işlemeýär. Onuň özbaşdak, juda uly hem giň möçberdäki kanunlary bar. Ol ölçegler biziň aklymyzyň çataryndan çökderräk.

Hudaý mundan buýana özüniň gadymy we müdimi kanunlary, ölçeg-kadalary boýunça hereket eder we adamzadyň öz günälerinden saplanmagyna-da, bir dine bir döwlete öwrülip Öz alnyna barmak üçin ummasyz uzak ýollary ýaýdanMan geçmeklerine-de, Şeýtandan öz güýçleri bilen üstün çykyp, Öz alnyna başlaryny dik tutup barmaklaryna-da mümkinçilik döreder. Maý, sabyr, kanagat, hereketlerine görä bereket berer.

***

Howwa, egerde ýüregini bire baglap, şeýtany kalbyndan hemişelik kowsa, Hakyň ýoluna düşse, Oňa ak ýürekden gulluk etse, adamzat haçanam bolsa şol menzile ýeter. Gaýdan ýerine dolanyp barar. Synag möhleti tamamlanar. Mähriban Atasy tarapyndan gujak açyp garşylanar.

Şondan soň ne gökde, ne ýerde şeýtanyň içýakgyç gülküsi eşidilmez. Çünki, synag möhletiniň tamamlanmagy bilen onuňam mütdeti gutarar. Ol Allatarapyn baky ýokluga höküm ediler. Başky derejesine çenli saplanyp, özünden öz güýçleri bilen üstün çykan adamlaryň arasynda asyl-ha şeýtanyň özem durmaz. Çünki, şondan soň onuň hiç kime hökmi ýöremez. Ähli mümkinçiliklerinden mahrum bolar. Ynsan diňe Hudaýyň ýoly bilen ýörär. Ol ýol bolsa, tükeniksizdir. Bakydyr. Müdimidir. Arassadyr. Mizemezdir. Ol ýolda diňe ýagşylyk bardyr. Ýamanlyk ýokdur. Dogup-döräli bári adamzadyň owazasyny eşitse-de gözi bilen görüp bilmän, eli bilen tutup bilmän ýören zady ana, şoldur.

2013-nji ýylda ýüz beren, henizem ýüz berip gidip oturan tebigy hadysalardan, has takygy ahyrzamananyň alamatlary hökmünde asmandan

Allatarapyn iberilen heläkçiliklerden umuman alanyňda şeýleräk netije çykarmak bolar.

Çünki, Adam ata bilen How eneden bäri arassalaýyş çärelerini näçe gezek gaýtalan hem bolsa, kyýamatyň alamatlaryny artyk gaýtalamaz. Şundan soň duýduryş bermez. Şonuň üçinem, biziň bu zatlardan iňňän eserdeňlik bilen akyly-başly baş alyp çykmagymyz gerek.

Ine, şuňa welin, Allatagalla maý berer/ dogup-döräli bäri adamzat ylym-tehnika arkaly özi üçin ýeke bir maddy oňalyklara däl, eýsem, sanap çykardan kän, çözmese kyn, öz janyna dalaş ediji köp-köp kynçylykly meseleler, betbagtçylyklar hem döretdi. Ol henizem şeýdip gidip otyr. Muny onuň özem bilýär. Duýýar. Şol nogsanlyklary aradan aýyrmak üçin hereketem edýär, ýöne, ol şol meseleleri ýene-de maddy serişdeler arkaly çözjek bolýar we özi üçin howply bolan beläýygerdanlary täze-täze tapgyrlaryny döredýär. Bu bolsa ony ýene-de Baky ýoklyga tarap itekleýär. Sebäbi ol zatlaryň aňyrsynda şeýtan dur.

Öňünde keserip ýatan şol agyr hem kyn meseleleri diňe ruhy serişdeler – iüki päklik, arassalanyşlar arkaly, eden günäleri üçin Hudaýyň öňünde toba etmek mundan buýana diňe Allanyň arassa we göni ýoly bilen gitmek arkaly adamzat ahyrzamanadan halas bolup biler. Hudaýyň öz islegem şol. Çünki, Ol geçirimli.

Sözümiziň soňunda bolsa, alym Bertran Rasseliň şu sözlerini getirmek isleýärin: “ylym we tehnika häzir sürüjilerinden jyda düşen tanklaryň toplumy ýaly köre-körlük, paýhassyzlyk bilen, belli bir maksatsyz halda öňe tarap okdurylyp barýar”.

2014ý.

Aşgabat

ÜÇÜNJI BÖLÜM

Üýtgedip gurmak döwri

1.Sussupeslikmi ýa çydamlylyk?...

Moskwada ýören iki ýyla golaý wagtymyň içinde öz halkym baradaky şu soragy men juda kan eşitdim.

Eýsem-de bolsa şeýle soragy berýanler nämäni göz önüne tutýarlarka?

Türkmen halkynyň henize çenli il ýaly ýarag alyb-a däl, eýsem şygar alybam koçä çykmaýandyklarynyny? Manifestasiýalar, mitingler, iş taşlaýyşlar geçirmeýandiklerini? Respublikanyň içinde ýaşaýan beýleki halklara azar berilmeýandiklerini? Şäherimizde, ýurdumyzda gyrgynçylyklaryň, gandöküşlikleriň bolmandygynyny? Milletara gatnaşyklaryň ala-böle şu respublikada dawaly-jenjelli uly problemalara öwrulip gidibermeýandiginini?

Eger-de, şu zatlary göz önüne tutyp aýdýan bolsalar, onda türkmen halky hakykatdanam sus...Ýöne bu suslugyň aňyrsynda näme ýatyr? Aslynda bu suslykmy ya başga bir zatmy? Ine,şu meselede welin düşünişmek gerek.

Hakyna seretseň-a bu meselä syýasy synçylar bir wagtlar üns bermelidiler. Näme üçin ol ýerde şu imisalalygyň höküm sürýändiginiň sebäbini öwrenmelidiler.

Şu çylşyrymly meseläni bizem doluluguna çözüp bileris oýdemzok. Ýöne her niçik-de bolsa synanyşyp welin gormekçi.

Öňi bilen halkyň psihologiýasyndan başlalyň.

... Taryhçylaryň, etnograflaryň we gadymy çeşmeleriň salgy bermegine göre, türkmen halkynyň totamy — möjek.

Ömrüni möjekler bilen tutluşyp geçiren Änewli Garabatyr aganyň aýtmagyna göre bolsa, möjek: – örän mert, namysjaň jandar. Ol ozal-a ele duşmezlik üçin güýjünde baryny edermişin, gapana düşenden soňam tä, ysgyndan gaçýança diş-dyrnak gidişermişin. Bir boýun bolansoňam, syňragyndan sim geçirseň-de ýüzüne gaňrylyp bakmazmysyn.

Ygtykat eden jandarynyň hüý-häsiýetini her bir halkyň belli bir derejede öz ruhyna siňdirendigine elbetde,ynanMan bolmaz.

Bu zatlary diýmek bilen biz, ýeke-ýeke sanap oturmanynda-da, şu halkyňam köçä çykara, goh turuzara bahanasy ýok däl, problemalaram az däl, ýa käbir ýoldaşlaryň aýdyşy ýaly ol şeýle bir susam däl, ol ýöne ähli zada syňragyndan sim geçirilen gurduň möjek çydamlylygy bilen çydap ýör, sabyr — takatlylygyň nusgasyny görkezip ýör, diýjek bolýarys. Asyl ol başda-da öz çydamlylygynyň nazara alynjakdygyna, göwün-islegleriniň gohsuz-galmagalsyz amala aşyryljakdygyna bil baglapdy.

Ýöne şol çydamlylyk, sabyr — takatlylyk sylandymy? Äsgerildimi? Respublikanyň ýolbaşçylary onuň kysmata kaýylylygyna sarpa goýup berç bolup ýatan arzuw — isleglerini dawa — jenjelsiz, öz wagtynda ýerine ýetirmek üçin alada etdilermi?

Ine şu zatlary aýyl-saýyl etmezden, Turkmenistanda üýtgedip gurmagyň gidişi barada pikir ýöretmek mümkin daldır.

Geliň, gowusy faktlara ýüzleneliň.

Öňi bilen dil meselesi barada.

Tas, bir ýyla çeken dil göreşi, — Turkmenistan CCP-iniň ýolbaşçylarynyň, esasanam TKII MK-yň birinji sekretary ýoldaş S.Nyýazowyň syýasy biografiýasyny hiç haçanam owadan harplar bilen bezemese gerek.

Sebabi ol bu meselede halkynyň agraslygyndan ýalňyş peýdalandy. Şeýtsem merkezi ýolbaşçylara gowy görünerin diýen niýet bilen, başdan-aýak, türkmen diline döwlet dili hukugynyň berilmegine garşy gitdi. Ähli respublikalarda ýerli dile döwlet dili hukugy berilenden soň, esasanam, her bir respublikanyň öz diliniň döwlet dili bolaýmalydygy baradaky Bütinsoýuz dil kanuny çykandan soň bolsa ur-tut, öňki pozisiýasyndan dändi we düýn — öňňünem respublikan radionyň, telewideniýäniň, gazet — jurnallaryň redaksiýalaryndan içinde "status" sözi bar bolan makalalary aýyrdyp, redaktorlary sykajaga salyp, dil ugrunda göreşip ýörenleri "bulagaý" atlandyryp ýörendigine garamanan, türkmen diline hem döwlet dili hukugynyň beriljekdigi barada çykyşlar edip ugrady.

Şeýdibem ol özüniň prinsipial, ýiti syýasatçy dældigini, öz halkynyň sabyr-takatlylygyny sylamaýandygyny, gaýtam ony özüçe peýdalanýandygyny subut etdi.

Şonuň üçinem türkmen halky — Türkmenistanda öz ene diline döwlet dili hukugynyň berilmegine öz gazanan üstünligi hökmünde-de garamaýar.

Ol oňa umumy, Bütinsoýuz akymy boýunça bolan bir zat hökmünde, „hemme aldy, alyň, indi sizem alaýyň“ diýip, öz öňüne oklanan „peşgeş“ hökmünde garaýar.

Eger-de dil baradaky Bütinsoýuz kanunynda haýsydyr bir ýerli dile döwlet dili hukugyny bermän hem bolýandygy barada sähelçejik yşarat bolan bolsady, onda biz merkeze wepalylykdan ýaňa öz ene diline döwlet dili hukuguny bermedik ýeke-täk respublika bolardyk.

Emma barybir, dil kanunynyň kabyl edileni bilenem, onuň ýerine ýetirilişinde hiç hili göwün ynjaldyryjy üýtgeşiklik göze ilenok. Köp zat öňki-öňkülik. Halk sähelçe özgerişlige-de, uly özgerişlik hökmünde garamaly bolýar. Mysal üçin: "свобода" prospektine Magtymgulynyň, Mir koçesine Andalybyň adynyň dakylmagy. Emma bu zatlar birmahallar, hökmany bolaýmaly zatlardy ahyry.

Ýeke bir dil meselesi däl, üýtgedip gurmak döwri başlanaly bäri gazet — jurnallaryň sahypalarynda ençeme gezek çykyş edilendigine garamanan halkyň ekologiýa, gowoça monokulturasy, respublikadaky çaga ölümi baradaky talaplaram ödelmedi. Gaýtam ýazyjylaryň ýiti çykyşlaryny, erkin pikirlenmelerini, kanuny talaplaryny respublikanyň ýolbaşçylary özlerine atylan "kesek" hasap etdiler. Gaty gördüler. Durgunluk döwrüniň garamatkeşlerine gara barynyň ýüklenendigine garamanan, artdyryp ýazmaklygyň öňküsinden köpelmese azalmandygyny görüp durkalaram, türkmen eneleriniň göwüs süýtlerinden nestisitleriň çykýandygyny bilip durkalaram, ýene-de şu ýyl öten ýylka garanda näçe çaganyň az ýa köp ölendigi, näçe enaniň az ýa köp kesellandigi bilen däl-de, henize çenli görüp — eşdilmedik pagta ýygylandygy bilen hasabat berdiler.

Respublikadaky gadymy ýadygärlikleriň ýagdaýam patyşa samoderjawiýasy Türkmenistany basyp alan gününden tä, şu günki güne çenli ýyl-ýyldan peselmese gowulaşanok.

Ak patyşa döwründe Marydaky gadymy galalary ýykyp-ýumrup kerpijinden kazarmalar, administratiw jaýlar, şa mülki üçin ymaratlar salynan bolsa, ýigriminji, otyzynjy ýyllarda galan-gaçan kerpiçlerinem gumuň astyndan köwläp alyp owratdylar we çagyl-daş hökmünde awtomobil ýollarynyň gurluşygynda ulandylar. Üýtgedip gurmak döwrüne çenli bolsa olaryň galan-agaçanlaram zeý zerarly harap boldular. Dogry, häzirki döwürde ol etrap zapovednik diýlip ygylan edildi. Emma şeýle-de bolsa hiç

hili üýtgeşiklik göze ilenok. Olaryň islendigi barada näçe diýsen diýip, näçe ýansaň ýanyp otyrmaly. /Bu barada bilerin diýseň seret: A. Ahmedow. "Merwiň mongollardan soňky pidalary" Edebiýat we Sungat gazeti. 16.11.1990 ý.

Asyrlarboýy türkmen halkynyň şan – şöhraty bolup gelen halyçylyk, zergärçilik sungatynyň hem ykbaly şolar ýalyrak.

At bilen bagry badaşan tärkmene bu gün hojalygynda at saklamak hem bolanok. Munuň sebäbini türkmen hojalyklarynyň ahal-teke atlarynyň tohumyny zaýalaýmaklarynyň mümkindigi bilen düşündirjek bolýanlaram bar. Ýöne olara : "Şol atlary aslyýetinde döreden kim? Ogly ornunda, dogany hökmünde görüp, asyrlardan asyra geçirip gelen kim? Sizmi ýa türkmen hojalyklary?...Gaýtam siz olaryň elinden alyp, tas bu atlaryň tohumyny ýitiripdiňiz ahyry...." diýýän welin ýok.

"Täze usulda" geçirilýän saýlawlarda hem türkmen halkynyň "ümsmligini" ýerli ýolbaşçylyk gereginçe peýdalanýalar. Olaryň syýasy işjeňliklerini dürli ýollar bilen basyp, diňe öz islän adamlarynyň saýlanmagyny gazanýarlar.

"Alternatiwa" oýny hem ähli saýlawlarda, edil, SSSR Ýokary Sowetine başlyk saýlanylandaky, Prezident saýlawyndaky ýaly, saýlanmaly adamdan öňnesiniň "samootwod" bermegi esasynda örän "şowly" geçýär.

Türkmen halky ahlak – tebiýe meselesinde- de çydmlylygyň ýokary derejedäki nusgasyny görkezip gelýär. Bu halk özüniň tebigaty boýunça namysyny-aryny bar zatdan ileri tutýan, wejeralygy düýbinden kabul edip bilmeýän, asyrlarboýy süňňüne siňen agraslylykdan aýrylmany ýokuş görendigi sebäpli, yetmiş ýyl bäri janserek bolup gelen unikal halklaryň biridir. Şu meselede onuň synasy kân-kân yzalar çekendir.

Biz bu ýerde aramyzda ýaşap ýören käbir gaýry halklaryň, ýerli halkyň edähedine ters gelýän görüm-göreldäni hiç bir gypynçsyz, sylag-hormatsyz ýaýradýandyklaryny, esasanam telewideniýanyň we kinonyň ýaramaz täsir edýändigini göz önüne tutýarys.

Uly gyzyňy-ha däl, ýetişen oglynam bimahal köçä göýbermeýän türkmen ýaşulysynyň gözi Aşgabadynyň köçe gyralaryndaky oturgyçlarda damak soruşyp, dil ýalaşyp oturandyklaryny görende nähili duýgulary başyndan geçirýändigini öýüdüňiz? Ol şo mahal beýik Magtymgulynyň öz

eserini sile aldyran wagty başyndan geçiren elhenç duýgularyny başyndan geçirýär.

SSSR-iň köp milletli ýurtdygyna garamanan, merkezi telewideniýe boýunça gepleşikler berlende-de, kinofilmlar, konsertler görkezilende-de, wideokasetalar ýaýradylanda-da, her sebitiň öz milli aýratynlyklary nazara alynmaýar.

Üýtgedip gurmak döwründen türkmen halky şu meselede-de gaty kän zatlara garaşdy. Ýagdaý welin bilşiňiz ýaly öňküsindenem ýaramazlaşdy.

Biz gündogar adamy. Biziň hut, özüme mahsus bolan edimgoýumlarymyz, döp dessurymyz bar. Utanç-haýa babatda-da öz düşüňjämiz, ýörelgämiz bar. Şol durşumyza-da galasymyz gelýär. Biz islendik halkdan öz ruhumyza golaý bolan häsiýeti kabul edip bileres. Medeniýetindenem sungatyndanam geregimizi alarys. Biziň bilen bir toprakda ýaşayan halklaryňa, biziň dessurlarymyzy öwrenmänlerinde-de, hiç bolman-da sylamaklaryny welin isleýäris.

Elbetde, biz klublarda görkezilýän şerimsiz kinolara gitmänem bilýäs. Ýöne, öýde, ata-enelerimiz, ogul-gyzlarymyz bilen bir jaýda telewizor görüp otyrkak, ekranda ogşasyp, ýalaşyp her-hili wejeralyklara meşgul bolşup başlayan aýaldyr-erkeleri görenimizde, biri-birimizden uýalmakdan ýana bir ýere girip bilemizok. Soňam telim günläp biri-birimiziň ýüzümize seretmäge-de utanyp ýörüs.

Ine, şu-da biziň halkymyzyň ahlak terliginiň, inçe duýgurduýygynyň sylanmaýandygynyň, oňa aýratyn halk hökmünde hormat goýulmandygynyň alamatydyr.

Gören gözleriň aýtmaklaryna görä, hatda Amerikada hem özüne hormat goýýan maşgalalaryň telewizorlarynda şeýle wejeralyklar görkezilmeýärmişin. Aýşy-aşratyň waspy ýañakdan posa almakdan aňry geçmeýärmişin. Ady arşa çykan wejeralyklary görkezýän kanallar diňe şol zatlary göwni küýseýänler üçin kabel arkaly görkezilýärmişin.

Şol kanallary görmek üçin bolsa jübünden ummasyz pul tölemelimişin.

Tertipli, düzgünli ýurtlarda ähli zat ine, şular ýalyrak edilip gurnalypdyr. Bu meseläniň ýeke bir bizi däl, soýuzymyza degişli ähli halklary hem biynjalyk edýändigine biz ynanýarys.

Munuň şeýledigini hut şu mesele barada gürrüň gozgap, SSSR-iň halk deputatlarynyň 150-siniň, şol sanda Ç.Aýtmadow, B.Below, D.Kugultinow, A.Lihanow, R.Medwedow, E.Doga dagynyň, SSSR Ýokary Sowetiniň aýallar, maşgalany, enäni, çagalary goramak baradaky komitete hat üsti bilen ýüz tutýandyklary hem tassyklaýar. / Советская культура. „У опасной черты“ 2-июнь 1990ý/

Onsoňam tutuş Orta Aziýanyň we Gazagystanyň sowet gündogary hasap edilýändigine, üstesine-de musulmançylyk mezhebine uýup gelen halklardygyna garamanan, merkezi telewideniýe boýunça Gündogar ýurtlarynyň, musulman döwletleriniň kinofilmleri, spektakllary düýbünden görkezilmeýär diýen ýaly. Biziň hudaýhon bolmak ýada dindarçylyk ýoluna düşmek meýlimiz ýok. O zatlardan biz indi uçugyşdyk. Ýöne asyrlarboýy bir howadan dem alan, müň ýyldanam gowrak wagt bäri bir medeniýete gulluk edip gelen halklarymyzdan ur-tut arany açyp oturybermekligiň peýdamyza dældigini geçen günler görkezdi.

Eýsem-de bolsa şu zatlar barada-ky aladany respublikanyň ýolbaşçylary etmän kim etmeli? Ýokarlardan-ýokarlara şolar çykman kim çykmary. Onda-da şu günki gün. Erk-ygtyýaryň eliňe berlen wagty. Sähel alada etseň köp zady düzedip bolýan wagty. Ýöne muny öňräkki ediljek bolşy ýaly merkezi telewideniýanyň käbir programmalaryny türkmen halkynyň ahlagyna gabat gelmeýän zatlar hökmünde gös-göni kesip oturybermek bolmaz. Bu öz öýüne giräge-de, gapyny içinden gulplap oturybermek bolar. Beýtsek biz halkymyzy konserwirläris. Bu meseläni ýokarda atlary agzalaň deputatlaryň edişi ýaly merkez bilen bilelikde, akyllý başly çözmek gerek. Öz başyňy gutaryp oturybermeklik gelşiksiz. Beýle zat bolubam bilmez.

Ýene-de bir zat: Hiý, Gündogar şäherini çayhanasyz göz önüne getirip bolarmy? Emma Aşgabatda ýekeje-de çayhana ýok diýsek ýalňyş bolmasa gerek. Içi gülli keçelerdir haly palaslar bilen bezelen, töründe bagşylar aýdym aýdyp, sazandalar saz çalşyp oturan hakyky çayhanalara baýaky welin, bärkirägem ýok. Piwohana, meýlishana welin näçe diýseň bar. Sebäbi çayhana ýerli halkyňky. Milli. Şonuň üçinem ýolbaşçylar owaldan ahyra ýerli halka mahsuz bolan milli obýektlere üns bermekden çekinýärler. Özleriniň milletçi bolup görünerinden gorkýarlar. Restoran, naharhana, piwohana, arak-çakyr satylýan dükanlar ýaly obýektlere welin aýak aldyklaryna güýç goýýarlar. Çünki, näçe çalt ýewropalaşsaň, şonça-da seniň hakyky

internasionalist bolup görnäýmegiň ahmalmyşyn. Aslynda çayhanalaryň ýitip gitmegem türkmen halkynyň özboluşly, gündelik üşmeleňini sessiz-üýnsiz dagytmak syýasaty bilen baglydyr.

Aşgabadyň içindäki çagalar üçin niýetlenen meýdançalarda, soýuzymyzyň ýewropa çäklerindäki ýaly towuk aýaklyja, jaýjagazlar, bakjalarda rus ertekilerine çekilen suratlar, göçme ýa wagytlaýyn söwda nokatlarynda şol bir Moskwada ýa Kiyewde ulanylýan saýawanjyklar ýa budkajyklar näçe diýseň bardyr, emma milli detallara welin gözüňiz düşmez. Sebäbi bu halk özünden özi dilleniş: „beýtmäň ahyry“ diýjek halk däl. Halkyň önüne düşýanleriň bolsa o zatlar piňine-de däl. Gaýtam olar millilikden näçe daşlaşsaň, şonça-da döwrebap, döwrebaplaşýansyň öýdýärler.

Respublikanyň ýolbaşçylarynyň tas, ählisiniň, organ işgärleriniň 69-70 prosentiniň türkmen dilini bilmeýändigini ýa-da düýbinden ýazyp bilmeýändigini, başgaça aýdanymyzda TKP MK-nyň apparatynda, TSSR Ýokary Sowetiniň, TSSR Ministirler Sowetiniň iş dolandyryş edarasyna, dürli ministrliklerde, pudaklaýyn dolandyryş edaralarynda türkmen dilini bilmeýänleriň sanynyň köplenç 50 prosende-de ýetmeýändigini käbir ýerlerde 30 prosentdenem geçmeýändigini, ýatlamaklygyň özem biziň käbir ýolbaşçylarymyzyň millilige garaýyşynyň nä derejeräkdigini aýdyňlaşdyrmaga kömek etse gerek./Seret: O.Ýagmyr."Ene dilim-eýe dilim", "Ýaş kommunist" 15.11.1990 ý.

Partiýa we hökümet ýolbaşçylarymyzyň üýtgedip gurmak döwründe örän haýal-ýagallyga ýol berendikleri, käbir halatlarda bolsa täze syýasata düýbinden ters gelýän hereketler bilen/ metbugatyň gysylmagy, dil meselesiniň süýrenjeňlige salynmagy, radiýo we telewideniýany diňe öz zeruryýetçilikleri üçin ulanmaklary we ş.m/ halkyň lapyny keç etmekleri, halkyň sabyr –takatlylygyny sylamandyklary sebäpli, türkmen intelligensiýasynyň belli bir toparynyň çydam kasesi doldy, we 1989-njy ýylyň sentýabr aýynda M.S Gorbaçowyň üýtgedip gurmak syýasatyna goltgy bermek maksady bilen TSSR Y A –nyň Prezidiumynyň ýanynda "Agzybirlik" jemgiýeti döredildi. Jemgyýet özi üçin programma ,ustaw işläp düzdi. Prawleniýe döretti.

Emma ol jemgyýeti uzak işletmediler. 1990-njy ýylyň 14-nji ýanwaryny – Türkmenistany boýun egdirmek üçin ,1881-nji ýylyň gýşynda goşun tartyp gelen general Skobelewe ýowuz garşylyk görkezen Gökdepe

galasynyň synan günü hökmünde belläp geçendikleri üçin, respublikanyň partiýa we hökümet ýolbaşçylary jemgyýetiň agzalaryny milletçilige meýillilikde aýypladylar. Birnäçe gün öňünden Gökdepe obalaryna adam iberip, "Agzybirlik" jemgyýetiniň "ruslara garşy topalaň turuzjak bolýandyklary barada "myş-myşlar" ýaýratdylar. /Yz ýanyndanam şolar ýaly "myş-myş" ýaýradýanlary jogapkärçilige çekmek barada kanun çykardylar. /Öýme-öý aýlanyp, şol gün köne gala barmazlyklaryny Gökdepelilerden "haýyş" etdiler. Baraýdyklary çäre görüljegini aýdyp gorkuzdylar. Telewideniýe boýunça çykyş edip, jemgyýetiň agzalaryna günä yüklediler. ýas gününüň diýseň parahat geçendigine garamanan, "Agzybirlik" jemgyýetiniň üstüne töhmet atmaklaryny soňam dowam etdirdiler. Gazet sahypalarynda olary "ekstremistler", "jenaýatçylar" diýip, atlandyrdylar. Özleriniň hakykat ýüzünde kimlerdigini tanadarlary ýaly, programmalary bilen, ustawlary bilen tanyşdyrarlary ýaly, olara hiç hili mümkinçilik–tribuna bermediler. Radionam, telewideniýänem, gazetlerem diňe öz peýdalary üçin ulandylar.

TSSP YA-nyň Prezidiumy bolsa partapparatyň zor salynmagy netijesinde olary öz penakärçiliginden aýyrды.

Netijede jemgyýetiň agzalary meýdanda galdylar. Özlerini hasaba almaklaryny, hem-de partiýa we hökümet ýolbaşçylarynyň gepleşige çykmaklaryny haýyş edip TSSP Ýokary Sowetiniň Prezidiumynyň jaýynyň öňüne baranlaryndan soň bolsa olary sanksiýasyz miting geçiren adamlar hökmünde günäkärlediler. Administratiw ýagdaýda çäre gördüler. Dürli summada jerimeler saldylar. Käbirlerini işden aýyrdylar. Partiýa hataryndan çykarylanlaram bar. Birenteklerine efirde, radioda, gazet-žurnallaryň sahypalarynda çykyş etmekligi gadagan etdiler. Neşirýatdaky çykjak bolup duran kitaplaryny ýatyrdylar. Ýöne, neşirýatyň ýolbaşçylarynyň olardan görkezmäni dil bilen däl-de, hat üsti bilen bermeklikden boýun towlandyklary netijesinde ol kitaplar "tussaglykdan" boşadyldy. Olaryň "howply" adamdyklary barada halk arasynda düşündiriş işlerini geçirdiler.

Elbetde, ýetmiş ýyl gowrak wagt bari, SSSR ýaly uly döwlete ýolbaşçylyk edip gelýün SSKP-i işinde ýalňyşlyk bar bolsa, entek ýörjen-ýörjenem bolmadyk "Agzybirlik" jemgyýetiniň işinde-de kemçilik bolandyr. SSKP-i hatary şu ýetmiş ýylyň içinde birnäçe çemeçillerden dolan bolsa, ýurdy şu derejä ýetirenem şolar bolsalar, elbetde "Agzybirlik" jemgyýetiniň agzalarynyň içinde-de çemeçileriň, ahmyrçylaryň, tötänden

düşen adamlaryň bolmagy mümkin. Ýöne, ýurtda köp partiýalylygyň yglan edilen döwründe, doganlyk respublikarda birnäçe jemgyýetleriň, halk frontlarynyň, hatda täze-täze partiýalaryň resmi suratda işläp ýören döwründe biziň ýolbaşçylarymyzyň bu jemgyýeti ýok etjek bolup oda-köze düşüp ýörmekleri halk içinde olaryň diňe öz abraýlarynyň peselmegine getirdi. Halk öz çydamlylygynyň sylanmaýandygy üçin ynjady.

Indi seredip otyryn welin, halklaryň erk-islegleri wagtynda kanagatlandyrylan bolsa, sabyr-takatlylyklary üznüksiz synlyp gidilip oturylmadyk bolsa, Ermenistandaky, Gazagystandaky, Täjigistandaky we başga-da dürli ýerlerdäki ýakymsyz wakalaryňam önüni alyb-a boljak ekeni, diýeniňi duýMan galýarsyň.

Göwnüňe bolmasa halk köçä-de üýtgedip gurmagyň garşysyna assyrynlyk bilen göreşýän käbir ýolbaşçylar tarapyndan bilkastlaýyn, mejbur edilip iterilen ýaly bolup dur.

Sebäbi — bu usul, özüňe garşy baş galdyran adamy aňsatlyk bilen awlamak üçin, has irräkden bäri ulanylyp gelinýän iň bir amatlyja tärlerip biri.

„Agzybirlik“ jemgyýetiniň esasy ýalňyşlygy bolsa, jebis gurama döredip bilmändigindedir, ýygnaklara gatnaşan adamlaryň sanaw edilmändigi, olaryň agzalyga kabul edilmändigidir. Zaly dolduryp oturan adamlaryň islendigi — islendik wagty, „köçeden geçip barýardym welin, sowulaýdym“ diýip bilýärdiler. Bu bolsa jemgyýetiň basym dargamagyna getirdi we onuň liderleri yzarlanyp ugran wagty hakykatdanam olara arka durar ýaly adam tapylmady.

Türkmenistan SSR-ine, SSSR-iň düzüminden çykmaklygyň gerekdigi ýa-da gerek däldigi barada hem aýtMan geçmek bolmaz.

Bize iň bolmanda ykdysady, syýasy özygtyýarlylyk gerek. Ýerasty baýlyklarymyzyň öz ygtyýarymyza berilmegi, gowaça monakulturasyndan dynylmagy, özbaşdak milli ösüş ýoluna düşülmegi gerek. Bu barada respublikanyň özygtyýarlylyk baradaky jarnamasynnda hem aýdylýar.

M.S.Gorbaçýowyň “Täzelenen soýuz” programmasy bu babatda köp zatlary wada berýär.

SSSR-iň düzüminden çykylan ýagdaýynda welin, biziň , ýolbaşçylarymyzyň ýurdy özbaşdak edara etmäge ukypsyzdyklary ýüze çyar. Çünki, şu çaka çenli Sowet sistemasynyň ähli pudaklarynda, hiç haçan özüň

bilen bäsleşip bilmejek adamlary töweregiňe toplamak ýoň boldy. Şonuň netijesinde ýokary edaralardan başlap, tä, iň kiçijik edaralara çenli ýolbaşçylaryň ownamaklyk, kümsükleşmek prosessi bolup geçdi.

Şonuň üçinem, biziň ýolbaşçylarymyzyň süňňünde ýaýdanjaňlyk, pursat peýlemeklik, diňe ýokardan iberilýän şablonlar arkaly işlemeklik ýaly häsiýetler emele geldi.

Olaryň aňyny hatda hemmeleri oýaran, üýtgedip gurmak döwrem üýtgedip bilmedi. Beýleki respublikalaryň ýolbaşçylary öňki döwürde merkeziň gysajyndan çykyp bilmän, nälaç „sus“ oturandyklaryny täze döwürdäki halk bähbitli galkynyşlary bilen subut etseler, biziňkiler kä dymmak bilen, kä täzelikleri başlanlary ýamanlamak bilen, dert-azar şol, öňki boluşlarynyň dogrudygyny subut etjek bolup dyrjaşdylar.

Ýadyňyza düşýän bolsa öň-öňler biziň ýolbaşçylarymyz bir üýtgeşiklik etjek bolsalaram ýaýdanyşyp: „Hany, beýleki respublikarada bir jaň edişdirip görüň, şolarda nähilikä şu ýagdaý“ diýşerdiler. „Pylan respublikada-ha bar ekeni“, diýen jogaby aldyklaram: “Onda beýlekilerdenem bir soraşdyryň“ diýerdiler we tä, „pylan ýerde-hä yok ekeni“, diýlen jogaby alýançalar, şeýder gider oturdylar. Ahyram: „Aý, olar ýaly bolsa garaşalyň, hemmeler edensoň etsegem bor“ diýşerdiler.

Häzirkilerem edil şolar ýaly. Köneje ýörelgeden çykyp bilenoklar. Başda türkmen diline döwlet hukugynyň berilmegine garşy gitdilermi — gitdiler. Soň, uly il alansoň aldylarmy — aldylar. Pribaltika respublikalary özlerini özygtyýarly respublika diýip yglan edenlerinde olary ýalňyş ýörelgä uýmakda aýypladylarmy — aýypladylar. Al-ha-allyk başlanansoň bularam aldylarmy — aldylar. Beýleri respublikalaryň partiýa ýolbaşçylary parlament başlyklygyna geçip başlanlaryndan soň biziňkem geçdimi — geçdi. Prezidentem boldumy — boldy. Ilden öň, nusga alarlyk, özbaşdak eden zady barmy — yok! Häzir respublikada köp partiýalylyga, täze-täze jengyýetleriň döremegine kes-kelläm garşy çykýan hem bolsalar, umumysoýuz akymynyň bir ujy respublika dolansoň, oňa-da isleseler- islemeseler boýun bolmaly bolarlar. Çünki etdirjek däl, diýeni bilen edilmezi ýaly, täze partiýa-da, täze jemgyýetem, hiç haçan öňki partiýalaryň ýolbaşçylaryndan rugsat sorap döränoklar. Ol döwrüň hökmany şerti hökmünde edil öňki partiýalar bilen deň hukukly partiýa hökmünde güberçekläp çykýar.

Häzirki ýagdaýda şeýle partiýalaryň bizde döremeyändigini bolsa, türkmen halkynyň hakykatdanam kysmatakaýyl, baryp ýatan „gulak asyýy“ ümsüm halk ekenidigindendir. Syýasy işjeňligiň entek-entekler oýanybilmeýänligindendir. Rugsat edilmeyänligi bolsa, bu halkyň adamkärçilikli çydamlylygynyň sylanmaýanlygyndandyr. Ýagny, biz-ä talap edibilemizok, “me senem alaý” diýip, öňümize oklaýan bolsa ýok.

Görüşňiz ýaly, biziň respublikamyz edil, häzirki etapda, özbaşdak döwlet bolmagy islendik taýdan taýýar bolsa-da, öz halkynyň bähbidini arayan edenli dogumly ylym-bilimli, syýasata ökde ýolbaşçylara mätäç ýagdaýda durýar. Ol döwletiň başyna düýbünden başgaça pikir edýän, täzeçe pikirlenmegi başaryan täze-täze adamlaryň gelmegi bilen mümkindir.

Häzirki ýolbaşçylar halka gadagançylyk girizmekden başga zady bilmeýärler. Egerde özbaşdaklyk bir ýol bilen ellerine düşäýse-de, olar özbaşdaklygy diňe özleri üçin ulanarlar, halkdan gysganarlar. Birgiden gadagançylyk sowatly işjeň intelgensiýanyň in bir sowatly işjeň bölegini gara tutunyň aňyrsynda saklarlar. Öz orunlaryny dert-azar hiç kime bermejek bolup dyzlarlar we olardan dynmak üçin sowet döwründen miras galan ähli mümkinçiliklerden peýdalanarlar.

Egerde halkda şoňa mümkinçilik döräp, öz diýen adamlaryny şu wagtdan döwlet başyna goýmaga ýagdaýy bolsady, onda, özbaşdak bolandan soň ýurdy öz halky bilen deň-derejede, adalatly edara edibiljek.

Adamlaryň bardygy welin gürrüňsizdir. Şeýle adamlar ýolbaşçy orunlara geçseler, respublikanyň özüni oňarjakdygy ýa oňarmajakdygy barada gürrüňem bolup bilmez. Şeýle adamlaryň ýüze çykmagyny rewolýusiýon güçler arkaly däl-de, deň hukukly köp partiýalylyk arkaly alternatiwaly saýlawlar, ewolýusion ýollar arkaly geçirmek in ähtibarly ýoldur. Başgaça bolan ýagdaýynda ýurdam, halkam, köp-köp kynçylyklara sezewar bolar. Başarjaňlar gysylar, gabanylar.

Ýoldaş Nyýazowyň prezidentlige alternatiwasyz geçendigi bolsa onuň kimdir biri bilen bäsleşmekden gorkandygynyň, öz ýagdaýyny özüniň bilýändiginiň, hemem öz halkynyň „ümsümligini“ sylamaýandygynyň, özüne bähbitli bolsa käte şolar ýaly ilden „üýtgeşiğräk“ hereketlerem ediberýändiginiň goşmaça subutnamasydyr. Eger-de ol täze döwre uýgunlaşyp hiç bolman şundan soňam halkyň, respublikanyň bähbitleri üçin batyrgaý hereketler edip ugrasa, onda biz ony prezident hökmünde ykrar

etmäge taýyndyrys. Çünki biziň matlabymyz ýolbaşçyny täzelemek däl-de, güýçli, diňe öz stoluny bagyrtlap oturman hakykatdanam halkynyň agysyny aglaýan ýolbaşçyly bolmakdyr. Eger-de ol şu ýola düşse biz hälem bolsa onuň öňki günälerini geçmäge-de, gatyrganandygymyz üçin ötünç soramagada taýyndyrys.

Ýeri gelende aýtsak, häzirki, howlukmaçlyk bilen edilýän soýuzara şertnamalaryň hem: üýtgedip gurýas, partiýanyň ýolbaşçylygyny aýyrýas diýen bolup partiýa ýolbaşçylarynyň o kabinetden bu kabinete geçişleri ýaly, öňki-öňküligiň başga birgörnüşidigini wagt entek subut eder.

SSSR-iň düzüminden respublikalary we russiýany nähili ýagdaýda aýyrmak barada A.Soljenisynyň teklipe eden formasy hem biziň üçin nusgalarlyk däldir./ Комсомольская правда.сентябрь 1990ý. "Как нам обустроить Россию"./

Biz bu ýerde A.Soljenysiniň ýaly ullakan adamyň sözlerini ýeke-ýeke seljerip oturmakçy däl.Onuň ýüreginden syzdyryp ýazan setirleriniň arasynda tutuş rus halkynyň,Russiýanyň ahy-nalasynyň ýatandygyna-da ynanýas.Bu günki gün günäniň agramly böleginiň rus halkynyň boýnuna düşendigine-de,bu düşen günümüz üçin hiç bir respublikanyňam aýratynlykda günäkär daldigine-de düşünyäs.Ýöne ,biziňem hiç haçan,hiç kime aýak bagy bolmandygymyza düşünmeklerini isleýäs.Ruslar – biz Orta Aziýany eklejek bolup şu güne düşdik diýse ,Orta Aziýa halklary – Ruslar biziň ýülügimizi sordy ,diýse,biziň heý, birek-birege igenişip otyrmakdan başga bitiren goşumyz bolarmy?

Russiýanyň Orta Aziýany ekläp gelendigi ýa-da ,beýik imperiýanyň mitropolý hasap edilýän Russiýanyň ähli respublikalardan hor ýaşap gelendigi baradaky ýañzytmalary biz,soňky bir aýyn dowamynda syýasy liderlerimiziň biri bolan E.Primakowyň agzyndanam ,hormatly hudojnigymyz I.Glazunowyň agzyndanam B.N.Ýelsiniň agzyndanam eşitdik./ Ýöne, B.N.Ýelsiýaniň 20.11.1990ý SSSR-iň parlamentinde bir halkyň başga halkyň üstünden agalyk etmeginiň hiç haýsyny gowulyga getirmändigi , oňa bu günki günem hemmäniň gözüniň ýetendigi baradaky sözlän sözleri hormata mynasypdyr.Iň ýamany Orta Aziýanyň aýakbagy bolandygy baradaky düşünje radionyň,telewideniýanyň,gazet-žurnallaryň üsti bilen ,beýleki respublikalaryň hal- ýagdaýyna düýbinden näbelet rus halkynyňam aňyna girip barýar.Olaryň köpüsi indi şu güne düşendiklerine Orta Aziýa halklarynyň "ýal ýagysydyklaryndan"görüp ugradylar.

Şular ýaly jyg-ba-jygly pursat gelende halkyň aňynda beýle düşüňjüni döretmegem, ýaýratmagam nädogrudyr. Gorkulydyr. Ejizlikdir. Ençeme ýyl bäri nirä diýseň sessiz-üýnsiz yzyna düşüp ýören halkyň sabyr-takatlygyny synap gidip otyrmaklygy gereginden artyk dowam etdirmekdir.

Şu ýerde bir tymsal ýadyňa düşýär. Ýagny, bir wagtlar bir obada baş sany ýetim oglan ýaşapdyr. Bir günem goňşylary olara dadymlyk bir okara aş getirip beripdir. Doganlar maslahatlaşypdyrlar-da, gezek-gezegine adam başyna dokuz çemçeden içmeşik edipdirler. Öňürti ulusy başlapdyr. Ýöne ol ýaňy bir sekiz çemçe içenden aş gutarypdyr. Muny görüp kiçileri: "dat-bidat, datman galdygaý" diýip aglaşmaga başlapdyrlar. Şol wagt ulularam: "Dat, menem içmelije dokuz çemçämiň hemmesini içip bilmedim-aý." diýip, jigilerindenem beter aglap başlapdyr.

Biziňkem bu gün ana şoňa barýar. Bu gün indi sekiz çemçe içenem aglaýar, düýbinden datmadygam aglaýar.

Eýsem onlarça ýyl bäri biziň gaz turbalarymyzyň içinden akyp gidýän akym ugry merkezden – Orta Aziýa tarapmy ýa Orta Aziýadan –merkeze tarapmy? Nebit daşýan ýük eşelonlary Orta Aziýadan –merkeze boş gidip, şol ýerden yzlaryna dolyp daşyp gaýtýalarmy ýa merkezden Orta Aziýa boş gidip, yzlaryna doly gelýälermi?/ Bu barada doly bilerin öýütseň seret: T. Gutlyýew. "Hasaply dost uzaga gider" Ýaş kommunist.gaz. 24.7.1990./ Bizi ähli zadymyzdan mahrum eden gymmatbahaly pagtalar wagon-wagon bolup, deger-degmezine Orta Aziýadan merkeze tarap gaýdýarmy ýa merkezden Orta Aziýa tarap?

Goý, bize “ýal ýagysydyr” öýden her bir adam bilsin, ki: ýagny, Türkmenistan bir ýylda 91 mlrd. kub.m. gaz öndürýandir. /Sibirden soň soýuz boýunça ikinji ýerde durýar. Emma, Moskwada köp adamdan sorap görýan welin, Türkmenistandan-da gaz öndürilýaninem bilenoklar./ Şol gaz häzirki nyrh boýunça 7 mlrd. dollara barabar. Bir dollaryň bahasam gara bazarda orta hasap bilen 20 manat diýsek, türkmen gazynyň bahasy bir ýylda 140 mlrd. Manatdyr. Şol pulam onlarça ýyl bäri bütinsoýuz hazynasyna gidip ýatyr.

Türkmenistanyň bir ýylky býujeti bolsa bary-ýogy iki milliard Manada-da ýetenok. Ine, saňa gerek bolsa Soljenisiniň aýdyşy ýaly: “среднеазиатская подбрюшья!”

B.N.Ýelsiniň Sibire aýlanyp ýören wagty: Russiýa umumy hazyna bir ýylda 70 mlrd. Manat goşýar diýip, zeýrenişini ýatlaň we 150 mln. halky bolan Russiýanyň her ýylky umumy döwlet hazynasyna goşýan puluny, bary-yogy 4 mln. halky bolan Türkmenistan respublikasynyň goşýan goşandy bilen deňeşdirip görüň!

Biz türkmen nebiti barada hem, türkmen pagtasy, garaköli baganasy, halysy, ahal-teke atlary barada hem ýokarky ýaly mysallary getirip bilerdik. Ýeke biz däl, Orta Aziýa halklarynyň islendigi şular ýaly mysallaryň onlarçasynyň getirip biler. Ýöne, ýeriň giňinde bile iýip, bile içip, aljyran günümüzem sanawaç sanaşyp otursak gelşiksiz bolmazmyka?

Bu gürrüňleriň başyny biz entegem agyrtmanyk, eger-de gižželäp, dürtgüläp, degnamyza degmedik bolsalar.

Bu dörän ýagdaý üçin ruslaryňam, türkmenleriňem, asyl-ha hiç kimiňem günäkär dældigine düşünmek üçin, gaty bir sowatly bolmagam gerek däl.

Bu ýerde bar günä biziň bilelikde ýaşan döwrümüzde, sistemamyzda. Şol zatlara aňymyz çatyp, garşysyna göreşmek üçin barymyz bilelikde bilegimizi çyzgap orta çykdykmy — şunuň özem eýýäm ullakan utuşdyr. Bu ýerde birek-birege igenişip oturmaşam gerek däl. Russiýanyň baýlygynyň diňe Türkmenistana ýa Özbegistana iberilmändigi, Türkmenistanyň baýlygynyň diňe Russiýa ýa-da Pribaltika Respublikalaryna eltilip berilmändigi köre hasadyr. Ol ýitgileriň nirä gidenini, kimiň sekiz çemçe içip, kimiň dokuz çemçe içenini häzir bilýan ýok. Bilibem bolmaz. Çünki, Çelýabinskili dostum-a: "Öýmüziň gapdalynda et kombinaty bar, günde-günaşa-da şol ýerde mal öldürülýa, biz welin et garasyny göremzok" diýip, ýüzüme mölerilip otyr, men bolsam" öri meýdanlarymyzdaky ýyl-ýyldan azalyp barýan mallarymyzyň nirä gidýänini bilemizok" diýip, ýüzümi turşýdyp otyryn.

Kim-kimiň etini iýipdir, kimiňki nirä gidipdir, bild-ä indi! Biz näme ýitirenem boslak bilelikde ýitirdik. Bilelikde-de gözläliň.

Goý, biz kommunizme ynanmasak-ynanmalyň, goý, bolşewikleriň salgy beren sosializmini ret etsek edeliň, gelejek üçin bähbitli bor öýtsek, oňa görä gowy taglymat tapybilsek goý, biz Marksýň, Leniniň taglymatlaryndanam ýüz öwüräliň, ýöne, munça ýyl bile ýaşaşyp, bir

okaradan aş içişip, ajyny-süýjini bile dadyşyp, garyp düşen günümüzem birek-birekden ýüz öwürmäliň. Göwne degişmäliň.

Eger-de, öýli-öýmüze dagaşmakçy bolaýsagam, adam şekillije hoşlaşalyň. Şeýtsek, soň ýene-de gatnaşmak üçin gowy bolar.

Biz ýaşuly ýazyjy A.Soljensynyň Gazagystan baradaky aýdýanlary bilenem ylalaşmaýarys. Beýdip, ýer dawasyny edip, asyrlaryň jümmüşinden-jümmüşine aralaşybersin bu taňrynyň ýeriniň aslyýetinde niresiniň kime degişlidiginem bilip bolmaz. Ýer-ýurt, adamzat döräli bärei kân gezek elden-ele geçdi. Bildirkini aýtjak bolsaň onda Orta Aziýa halklary öz topragyny gezek-gezegine basyp alan uly döwletlere-ýunanlara, parslara, araplara, mongollara, ruslara: özüňiz oňuşyň, diýäge-de, bir çete çekilip oturybermeseler başga alaç ýok. Ýa oguz-türkmenleri tarapyndan düýbi tutulan Seljuklar imperiýasynyň birmahallarky basyp alan ýerlerine bizem bu günki gün şäriklidigimizi assa ýuwaş syzdyrybermelimik? Ýa Gökdepe söweşinden soň Eýrana bölünip berilen-Türkmensährary yzyna gaýdyp almak barada gürrüň gozgabersekmimikäk?

Gürrüňi dawa görnüşinde başlasaň, soňy hökman jenjele ýazar. Şonuň üçinem, uly adam uly zat barada gürlände, seresabrak gürlöse ýagşy.

Russiýada güzeranyň ýaramazlygy bolsa, ruslaryň gowy güzeran gözläp, ummasyz köp mukdarda respublikalara siňendikleri sebäplidir.

Çünki, ilaty göçen ýurtdan berekedem göterilýändir.

Üstüni gaýry halk basan ýurt bsalsa garyp düşýändir. Başga halklaryň betbagytlygy bilen bagtly boljak bolýan halklaryň özleri betbagytçylyga uçraýandyrlar. Tebigatda bihasap zadyň bolmaýşy ýaly, taryhda-da bihasap zat ýokdur. Her kim öz ekenjesini orýandyr.

Galyberse-de, ýetmiş ýyl bärei her gün ir bilen Bütinsoýuz radiosy boýunça SSSR-iň döwlet gimni berilende, beýik halk hökmünde adyny tutanlarynda gaty görmän, Beýik Watançylyk urşy baradaky filmlerde nemesler bilen diňe ruslar uruşan şekilli edip görkezenlerinde gaty görmän, respublikalaryň köpüsünde döwlet dili hökmünde diňe rus dili ulanylan döwründe gaty görmän, köp halk öz taryhyna derek seniň taryhyňy öwrenende gaty görmän, Sowet halkynyň ähli gazananlaryny halkara sahnasynda rus halkynyň hyzmaty hökmünde görkezenlerinde gaty görmän gel-gel indi şular ýaly dara-direlige dirän günü alaga-da, gaýtam özüň ejir çekenden bolyp görünjek bolmaklyk mertlikden-ä däl.

Özüňe gerek bolan günü üstlerine gylyç syryp baryp, basyp alyp, gerek däldir öýden gününem: „Надо избавиться от среднеазиатской подбрюшья“ diýip oturmagam uzak ýyllaryň doganyna gelişjek zat däl.

Taryha belet adamlar bilýändirler, ýagny, Hazarniň kenar ýakasynda oturan ýomut türkmenleri geçen asyryň ortalarynda, /Kyýat hanyň ýolbaşçylygynda/. tas, otuz ýyllap ak patyşadan raýatlyk sorap geçipdiler. Petisiýalar ugradypdylar. Ine, şol-wagtam Rossiýanyň söwda, magaryf ministirleri: Türkmenistany raýatlyga kabul etsek, mekdep, keselhana, poçta, telegraf diýen ýaly dürli edaralary gurmaly bolar, çykdaýjy köp bolar, diýip, ýaşulylaryň haýyşlaryny kanagatlandyrmakdan ýüz dönderipdirler. Ahyrynda-da Kyýat hanyň öz-ä Tiflisiň türmesinde, iki gözem kör bolup ölüpdi, onuň ogly Ýagşymämmet bolsa Woronežiň türmesinde heläk bolupdy. Emma XIX asyryň ikinji ýarymynda Hindistanyň üsti bilen, Orta Aziýanyň derwezesi hasap edilýän Owganystana inlisleriň aralaşmak howpy abanan mahalynda welin, otuz ýyllap raýatlyga kabul etmedik halkyny ak patyşa güýç bilen basyp alypdy. /Sebäbi inlisler Orta Aziýa aralaşsalar Russiýanyň alkymyna dykyljakdylar./ Üstesine inlisleri Owganystanyň çäginde bökdemek maksady bilen Hyrady basyp alyp bermeklerini haýyş edip Eýran şasy bilen şertnama baglaşypdy we muzd hökmünde Türkmensährany Eýrana bölüp beripdi. /Ol ýerde häzir iki milliondanam gowrak türkmen ýaşaýar./ Bir topar dogan-dogandan, birgiden garyndaş-garyndaşdan aýra düşüpdi.

...Howwa, nalajak bolsa türkmen halkynyňam nalasy ýok däl. Onuň çeken jebirlerem hiç kimiňkidenem az däl. Aslynda ejir çekmedik halk barmyka? Ýokdur! Biziň in uly ýalňyşymyz, betbagytçylygymyz, herimiz öz halkymyz barada pikir ýöredenimizde ähli halklaryň fonunda, taryhy faktlaryň fonunda däl-de, diňe şu günki günün nukdaý nazaryndan, öz nukdaý nazarymyzdan garap pikir ýöredýändigimizdedir. Käbirimiz bolsa öz respublikamyza tutuş, soýuzyň fonunda baha bermekligem oňaramyzok. Şeýdibem bulaşýas.

Ak patyşanyň goşunlary tarapyndan diňe Gökdepe galasynyň içinde, bir günde 20 müň adamyň gyrylandygyny, rus soldatlarynyň gum içine gaçan atan çagalary, aýal-gyzlary, garry-gurtylary yzlaryndan ýetip kerçändiklerini näme, türkmen halky ýadyndan çykarandyr öýdýañizmi? Ýa düýnki güne çenli ýurdumyzda öz dilimizde gepläbilmän sandyraklap oturanymyz, gepläýsegem, “adam dilinde gürlä” diýen ýaly, duýduryşlar eşdip

gelendigimizi alaga-da iki günün içinde ýadymyzdan çykarýandyrys öýdýäňizmi? Ýok! Ýadymyzdan çykarymyzok. Hiç zady unydamyzogam. Biz ýöne häzir köne saman sowruşyp, „senden boldy-da, menden boldy“ boluşyp oturmaklygyň wagty däldigine, o gürrüňleriň hiç haçanam soňunyň gelmejekdigine, zyýandan başga hiç zat bermejekdigine düşünyäs. Şonuň üçinem, şüý-ä sesini çykaranog-ow, diýäge-de, biziň salgymyza göwne degiji, agramly sözleri aýtmazlyklaryny isleýäs.

Şu ýerde milli mesele barada hem durup geçmeligi zerur hasap ediyäris. Ýagny, heran-haçan haýsydyr bir respublikada ruslara garşy milli mesele ýitileşse, rus halkynyň garşysyna milletçilik edilýändir diýäge-de, ur-tut, erli halkyň ýagyrnysyna ýarlyk ýelmäbermän ýüze çykan şol ýagdaýyň özeni öwrenilmelidir. Çünki, hiç haçan halk- halky ýigrenen däl. Ýigrenmezem. Eger-de haýsydyr bir halk öz içinde ýaşaýan ruslaryň garşysyna nägilelik bildirýän bolsa, onda bu onuň tutuş, rus halkyna nägilelik bildirdigi däl. Bu meselede, diňe şol ýerde ýaşaýan ruslarynyň ýa-da rus hem bolman, rus adyny göterýänleriň diňe özlerine degişli bir sebäpjagaz bardyr. Şuňa Russiýada ýaşaýan ruslaryň – rus halkynyň, esasanam rus intelligensiýasynyň dogry düşünmekleri zerurdyr.

Diňe rus halky beýikdir, şolardan öňne islendik halk milletçi bolup bilýändir, olar nadandyrlar diýen düşünje ret edilmelidir.

B.I.Leniniň aýdysyna görä, asyl-ha, kiçi halklarda milletçilik bolup bilýän däl, olarda diňe, uly halklaryň şowinistik garaýyşlaryna garşy jogap reaksiýasy döreýändir.

Respublikamyzyň içinde ýaşaýan ruslaryň, ýa-da rus hem bolman, rus adyny göterýänleriň käbirleriniň /elbetde olaryň hemmesini bir aýakdan sürüp bolmaz/ özlerini beýik halkyň ähli zada ygtyýarly wekili hasap edip, rus halkynyň adyndan öňe omzaşybermäni, ýerli halky tirsekleri bilen hürsekledişbermäni hiç zatça görmändiklerini, „biz sizi adam etdik“, „biz sizi şunça ýyl bari terbiýeläbem terbiýe beribilemizok“, „goýunlar“ „haýwanlar“ diýen ýaly sözleri islendiginiň-islendigimize isledikleriçe aýdyp gelendiklerini, jogap gaýtardygygymyzam maňlaýymyza „milletçilik“ markasynyň ýelmenendigini, ýöne şonda-da bar zada boýun bolan möjek çydamlylygy bilen çekip-çydap, baş götermän gelendigimizi hem şu ýerde yza bilen ýatlamaly bolýarys.

Biz, elbetde, bu zatlary öňküler ýaly ýylManak sözler bilen ýylmaşdyrybam bilerdik. Ýöne, bu ýerde gürrüň birek - biregiň gözüne çöp atmak barada däl-de, düşen çykgynsyz ýagdaýymyzyň düýp sebäplerini jikme-jik öwrenmek barada barýar. „Aý, o gürrüňler häki bir, köçede edilýän gürrüňlerdir“ diýjek bolýaňyzmy?

Elbetde! Howply ýerem şol-da! Ähli bela-beteriň başam şol, köçe gürrüňlerinden başlanýar-da! Syýasat boýunça, kagyz ýüzündäki kanunlar boýunça biziň hemme zadymyzam ýerbe-ýer. Önem ýerbe-ýerdi, häzirem ýerbe-ýer! Howwa, şu zatlary doly aýyl-saýyl etmän, milli mesele barada gürrüň gozgap bolmaz.

Başga respublikalar barada kesgitli bir zat aýdyp biljek däl, ýöne Türkmenistanda-hä milli meseläniň, milletara gatnaşyklaryň oňyn çözülmegi ýerli däl halklaryň diňe özlerine bagly.

Eger-de ýerli halkyň içinde özge halklara gyýa göz bilen garaýanlar bar bolsa, onda olar hemişede ýazgarylypdyrlar, ýene-de ýazgarylar. Bu meselede kanun hemmämiz üçinem deň.

Ýerli dili öwrenseler, ýerli halkyň döp-dessurlaryny sylasalar, olara pes halk hökmünde garamany, kemsidiji sözler aýtmany goýsalar, türkmen halky öz topragynyň üstünde ýaşayan islendik halk bilen oňuşar. Munuň şeýledigini ol şu geçen döwrüň içinde subudam etdi. Belki, mundan buýana beýleki halklar hem özleriniň öňki ýalňyşlaryna düşünerler we ylalaşykly ýaşamaklygyň hatyrasyna birneme mylaýymlaşarlar.

Sabyr – takatlylygy sylanmasa, erk-islegleri birsyhly äsgerilmese welin, günlerde bir gün bu halkyňam çydam käsesiniň dolmagy, ergeneginde agyp dökülmegi, elinden sypyp döwürmegi mümkin.

Ine, şondan soň welin sypjyk-sypjyk kanunlaryňam göze çöp atyjy, bir tarapyň göwnüni awlap, beýleki tarapyň bähbidini arayan ýeserje-ýeserje düzgünjikleriňem peýdasy degmez.

Elbetde, sylaşyk iki tarapdan gerek. Emma, gynansagam, „üýtgedip gurmak“ döwri başlap, öz hukugymyzy talap edip ugralymyz bäre, aramyzda ýaşayan gaýry halklaryň birek biziň bähbidimizi arap çykyş etmedi. Bize gołtgy bermedi. Dil meselesinde-de şeýle boldy. Gaýtam: „Türkmen diline döwlet dili hukugy berilse bize kyn bolar ahyry“ diýenlerem tapyldy. Ýetmiş ýyl bäre türkmen halkynyň özüne nähili kyn bolandygy barada welin aýdylmady.

Şeýlelikde, olaryň köpüsi biziň aramyzda hakyky dogan bolup däl-de, diňe öz bähbitlerini arap gelendiklerini, ýerli halk bilen hiç haçanam bagyrlarynyň badaşmandygyny öz-özleri subut etdiler. Bütinsoýuz akymyň täsiri bilen kabul edilen kanunyň hälem bolsa özlerine ýakyp durmaýandygyny olar gizläbem oturanoklar. "Kabul edilse edilibersin, kanunyň kagyz ýüzünde galýan wagt az däl, munyňyzam ýol almaz" diýip, gyjالات bermänem ýatlaryndan çykaranoklar. Öňki-öňküligiň bolaýanyny kem görmän duranoklar.

Ýeri gelende aýtsam, şolar ýaly adamlary ýeke bir ýaşayan respublikalarynyň ykbaly däl, Russiýanyň ykbalam, rus halkynyň ykbalam gyzyklandyrmaýar. Diňe öz bähbitleri gyzyklandyrýar. Olar düýn — öňňünem rus halkynyň adyndan gepläp: "Biz sizi adam etdik, şu güne ýetirdik" diýmäni gowy görýärdiler. Emma bu gün welin eýýäm, gaşlarynam çytman: "Biz siz sebäpi şu güne düşdük" diýip, alpetimizden alýarlar. Bize welin, biz siz sebäpli köp ejir çekdik diýmek bolanok. Gadagan. Biz Beýik Watançylyk urşy döwründe Ýewropada çeken pidalarymyz üçin hiç kime igenimizok. Igenmegem bolanok. Sebäbi ol wagt biziň hemmämizem bir uly döwletiň wekilidik. Birimiziň başymyza iş düşen günü barymyz geläýmelidik. Oňa barymyzam düşüňýardik. Häzirem düşüňýas. Ýöne, geň ýeri şujagaz hakykata-da düşünmeýän ýaly, käbir guýrugy kelte gardaşlarymyz iki gözümüzüň içine seredip: "Biz sizi nemeslerden goradyk" diýýärler.

Eger-de şeýle bolsa näme üçin şu günki gün, parahatçylyk döwründe düşen oňaysyz ýagdaýymyz üçin biri-birimize igenişmeli? Näme üçin bu ýagdaý üçin ruslar beýleki respublikalary günäkärlemeli ýa özlerini hemmedenem köp ejir çeken halk hökmünde görkezjek bolup dyzamaly? Näm-ä gerek? Kime gerek? Ýa bu — urup aglamaklykmy? Ejizlikmi? Ýa-da başga bir zatmy?

Bilemok. Ýöne, şo hili gürrüňleri hiç birimiziňem aýtmaly daldigimizi welin bilýan.

Bu gürrüň gutarnyksyz. Edil iki sany uruşgan aýalyň sögüşen wagtlary bir-birini günäkärlemek üçin tükezzibana tutuşlary ýaly bir zat.

Iň, ýamanam şol gürrüňleriň arasynda uly-uly ýangynlary döredip biläýjek uçgunjyklaryň ýylpyldaşýandyklarydyr .

***

...Howwa, Garabatyr aganyň aýdyşy ýaly, bu halkyň aňyrsy — möjek. Möjek bolsa iň bir çydamly hasap edilýan jandarlaryň biri.

Ýöne, Garabatyr aga ýene bir zat aýdypdy. Ýagny, "Möjek hernäçe çydamly bolsa hem, şüý-ä çekýar-ow, çydaýar-ow, diýäge-de, syňragyndan geçirilgi simi towolabersen, sim-syňragyndan geçer-de, aýagyny kerter, ine, şondan soň, ol art aýaklarynyň üstüne galaga-da seniň bilen şeýle bir gidişer welin, olar ýaly "gurt oýnuny galan ömrüne ýa görersiň, ýa görmersiň" diýipdi. Bu bolsa, türkmen halkynyň asylha sus halk dældigini, ýöne çydamlylygynyňam gaty bir çäksiz dældigini aňladýan ajaýyp timsaldyr.

Eýsem öň "gurt oýny" bolupmydy?

...1879-njy ýylyň tomsunda, ak patyşanyň, buýrugy bilen general Lomakynyň Türkmenistany basyp almak üçin goşun tartyp gelipdi. Däri, tüpeň, top bilen kemsiz ýaraglanan rus goşuny şonda diňe gylyçdyr hyrly bilen kem-käs ýaraglanan çarwa halkdan ýeňilip gidipdi. Beýle garşylyga garaşmadyk ak patyşa 1880-nji ýylda, Türkmenistanyň Ahalteke iline general Skobelewyň baştutanlygynda ikinji gezek, jeza beriji ekspedisiýany gurapdy.

Çöl möjegini aňsatlyk bilen awlaýmaklyk şonda Şipkanyň gahrymana-da başartMandy. Bolan gandökülişikleriň, gyrgynçylyklaryň barsyny ýek-ýeke sanap oturman/seret: N.I.Grodekow."Война в Туркмении" т, I-4 Спб.,1899г. Н.А.Куropatkin."Завоевание Туркмении" — Поход в Ахал-теке в 1980-81гг. — Спб., 1889г. А.Н.Маслов."Завоевание Ахал-теке" очерки из последней экспедиции Скоболева /1880-81 Спб., 1882г./, ýekeje fakty mysal getirelinde oňaýalyň. Ýagny Orsyýet tutuş Orta Aziýany basyp almak üçin bary-ýogy bir million Manat harç eden bolsa, diňe Türkmenistanyň özüni basyp almak üçin 30 million Manat harajat çekdi. Ahýram, 1881-nji ýylyň, 12-nji ýanwarynda güni, Ahal-tekeleriniň berkitmeleri bolan Gökdepe galasyny aýyk söweş bilen däl-de, sada halka näbelli bolan tär bilen, partlatmak arkaly aldy.

Şol günem çöl gurdunyň syňragyndan sim geçdi.

1916-njy ýylda bolsa şol sim gurduň syňragyny kertdi.

Ak patyşanyň goşunlarynyň ýerli ilaty üznüksiz ezmegi, Krasnowodsk — Guşgy demir ýol gurluşygy we beýleki hajatlar üçin ellerinden düýeleriniň, goýunlarynyň, gylýallarynyň mugtuna diýlen ýaly birsyhly alnyp durulmagy, rus goşunlary tarapyndan gara öýleriniň ellerinden alnyp kazarmalarda ýa meýdan çadyrlarynda odun hökmünde ýakylmagy

Türkmenistanda ak patyşa garşy halk gözgalaňyny döretdi. Gözgalaň tutuş Orta Aziýa ýaýrady. Ýöne, şol wagt ymam Şamiliň dagly halklaryň hemmesini bir baýdagyň astyna ýygnap bilşi ýaly, Orta Aziýa halklaryny bütewi bir güýje öwürüp biljek adam tapylmandy. Jüneýt han, Eziz han, Meňli han Oraz serdar ýaly öňe çykan adamlaryň bosa agyzlary birikmedi.

Rewolýusiýanyň ýeňmegi hem Orta Aziýa halklarynyň durmuşyny ýeňilleşdirmegi. Ýerli halkyň ruhy we milli aýratynlyklarynyň göz önüne tutulmazlygy, gyzyň goşun tarapyndan halklaryň yzygiderli talanmagy, gyrgynçylyklara sezewar edilmegi ýene-de "gurduň" syňragyny kesdi we otuzynjy ýyllardaky halk gözgalaňynyň döremegine getirdi. Emma ony "basmaçylyk" diýip ýalňyş atlandyrdylar. Okuw kitaplarynda-da şeý diýip ýazdylar. Bizem şeý diýip okatdylar. Kinofilmler, pýesalar görkezdiler.

“Basmaçylyk” hereketini sowet hökümetiniň hut özüniň döredenligi barada Türküstan halk komissarlary sowetiniň başlygy, Türk ЦИК-іň agzasy, Türküstan KPMK-nyň sekretariatynyň agzasy, G.S.Atabaýew 1922-nji ýylyň 18-nji iýulynda Türk SJK-іň 4-nji plenumynyň 5-nji mejlisinde eden çykyşynda has giňişleýin aýdypdyr. /Seret: Moskwa. Юность №1 1990й. Ю.Параров. "Белое солнце пустыни?.."/

Tas, on iki ýyla çeken /1930-njy ýyla çenli/ şol gozgalaň ahyry halkyň surnukmagy, ýadamagy, türkmen serdarlarynyň daşary ýurtlara geçmekleri bilen tamamlady.

Netije-de ýene-de möjeginiň syňragyndaky sim geçdi.

Şol simiň towy gün-günden güýçlenip — güýçlenibem ine, häzirki derejesine çenli gelip ýetdi.

Hälem bolsa simi yzyna towlap, towuny çözmäge mümkinçilik bar. Ýöne, mundan bu ýana-da ýerli ýolbaşçylar tarapyndan geçen ýyllardaky ýaly haýal-ýagallyga ýol berilse, günubirin çözüläýmeli meselelerem bilgeşländen aýlara, ýyllara çekdirilse, halkyň çydamlylygyna bil baglap gaňryşyna gerekinden kän gaýdylsa welin, ýagdaý çylşyrymlaşar. Sim gurduň syňragyny kenter. Bu bolsa Russiýanyň Türkmenistany basyp alaly bäri geçen 110 ýylyň içinde eýýäm üçünji gezek bolar.

Biziň şol zatlary islemeýändigimize, diňe bütewilik, agzybirlik isleýändigimize, sabyr — takatlylygymyzyň tükeneksiz synalyp gidilip oturylmazlygyny isleýändigimize bolsa Alla şaýatdyr.

1990. mart-sentyabr.

Moskwa

«Edebiyat we Sungat gazeti.»

Awgust 1991ý.

2. Türkmenler dogrudanam demokratiýa taýýar dälmi?

Türkmen halky tä, Orsyýediň gol astyna düşýänçä, parlamentsiz, konstitusiyasyz ýurtda ýaşandygysa, hiç hili sud we prokuratura organlarynyň ýustisiýa ministirliginiň milisiýa işgärleriniň, döwlet diwanynyň bolmandygyna garamazdan, tertip düzgünligiň, ahlaklylygyň in ýokary nusgasyny görkezip geldi. Regulýar goşun saklamazdan, özüni dört tarapdanam ygtybarly gorady. Gijäniň birmahallary “atlanyň” diýen sözi eşidenden türkmen ýigitleri ýyly ýorganlaryny serpip, syçrap ýerlerinden galýardylar we hiç hili çakylyk hatyna garaşmazdan tärimden asylgy gara gylyçlaryny garbap alyp, ýüzleriniň ugruna gapyda duran atlaryna atlanýardylar.

Şol pursat gapysyndaky aty gazygyndan çözülmän galan ýigit hakda il arasynda: ýa ölendir, ýa-da ölüm ýassygynda ýatandyr, diýen düşünje döreýän ekemi.

Han, beg, baý – öz hatarynda oturan islendik garamaýagyň namysyny öz namysy hasap edipdir. Şonuň göwnüne degildigi öz göwnüne degildigi saýypdyr. Onuň arkasyny alypdyr.

Elbetde, her döwrün, her taglymatyň her bir tertip-düzgünli ýörelgäniň hem ýoýujylary, öte geçijileri bolupdyr. Şolar ýalylaryň türkmen han-begleriniň içinde-de bolandygyna hiç-hili şek-şübhe bolup bilmez. Emma bu ýerde gürrün umumy düzgün-tertup, tebigy demokratiýa barada, ady dillere düşen şol demokratiýanyňam, köp-köp ösen döwletleriň köpüsiniň ýetip bilmeýän ruhy medeniýetiniňem, ahlak päkliginiňem, ynsaplylygynyňam türkmen halkynyň ganynda ýatandygy barada barýar.

Şu ýerde teke türkmenlerini Maňgyslakdan Ahala getiren Keýmir körün “teke deňik” demokratiýasyny ýatlap geçmek has hem ýerlikli bolsa gerek. Ýagny, eger-de belli bir sebäbe görä beýleki tire – taýpalardan kimdir biri öz aralaryna göçüp gelse, onda ony edil özleri bilen deň-derejede görmeklerini, ilibiri saýmaklaryny, hiç bir jähtden ala tutmazlyklaryny we kemsitmezliklerini ol öz il – ulusyndan talap eder ekeni.

Şeýle häsiýet beýleki türkmen tire – taýpalaryň han-begberine hem mahsus bolupdyr.

Türkmen han – begleri, işan – mollalary uly – uly tutumarda beýik söweşleriň öň ýanynda edilýän maslahat – mejlislere garamaýak halkyň wekillerini hem çekmek bilen, heniz adyny – soruny eşitmedik zatlarynyň – demokratiýanyň in ýokary nusgasyny görkezipdirler.

Mysal üçin, 1978-nji ýylda, general Lomakiniň ýolbaşçylygynda, rus goşunlarynyň ilkinji gezek Ahal topragyna goşun çekip gelen wagty, uruş hereketlerine başlamazdan öň, ahal tekeleriniň geçiren geňeş – maslahatynda han – begleriň, işan – mollalaryň we beýlekileriň uruşmak baradaky eden teklipleriniň tersine syçmazlardan Hanmämmet atalyk bilen beglerden Orazmämmet han ikisi san taýdan azdyklaryny, ýarag ýagdaýlarynyň ýaramazdygyny, şoňa görä – de agyr netijeleriň bolup biljekdigini göz önüne tutup, ruslar bilen uruşmazlygy ündeýärler.

Maslahata ýygnananlaryň içinde bu ikisine dönük, haýyn, orslara satylan diýenlerem bolupdyr. Emma maslahaty alyp baryjy ýaşulylar olara: “Hanmämmet bilen Orazmämmet ikisi ak ýürekden öz pikirlerini aýtdylar. Ätiýaçlylyk hem seresaplylyk gowy zat, diýdiler. Hemme kişini parasatlylyga, pähim-paýhasa çagyrdylar. Her bir adama, onda – da Orazmämmet han bilen Atalyk ýaly atly abraýly adamlara öz pikirini, pähim – paýhasyny erkana aýtmaga mümkinçilik bermek gerek. Şeýle edilmejek bolsa onda maslahat nämä gerekdi” diýýärler. Şondan soň Hanmämmet atalyk bilen Orazmämmet han ikisem: “ Biz öz pikirimizi aýtdyk. Namart, gorkak däldigimizi bolsa söweş günü subut ederis, sözüme geçmedi diýip gaýra durmarys. Siz ölmäni başarsaňyz – biz ölmäni başararys” diýýipdirler. Hemmeden öňürti gurhandan ant içipdir we tä, rus goşunlary ýeňlişe sezewar bolup yzlaryna döňänçäler uly il bilen bilelikde mert durup söweşipdir.

Şol geňeşde aksakgallar belli bir netijä gelip bilmän, meseläni halkyň ygtyýaryna hödürlemeli, özem köpçüligiň erki azlyk üçin hökman bolmaly diýen netijä gelipdir.

Köp mün adam gatnaşan şol maslahat bir agyzdan: uruşmaly diýen netijä gelýär.

Siz şu maslahatlary häzirki zamanyň in ösen döwletleiniň parlament ýygnaqlary bilen deňeşdirip görýň we haýsynyň hakyky demokratiýa has golaýdygyny özüňiz kesgitleberin.

Şol urşa-da, ikinji urşa-da garyp – pukaralar bilen bilelikde han – begler, işan – mollalar hem gatnaşýarlar. Nurberdi hanyň ogly Berdimyrat han hemişe urşuň gür – gümmesinde bolýar. Uruşa gös- göni ýolbaşçylyk edýär we ikinji uruşda mertlerçe wepat bolýar. Uruş gutarandan soň Marydan gaýdyp gelen Nurberdi han oglunyň ölenini eşidip, bu ýagdaýa özüniň begenýändigini aýdýar. “ Uly il üçin şeýle agyr günde men pida çekmedik bolsam, meniň üçin masgaraçylyk bolardy” diýýär.

Ine, bu wakany bolsa şu günki goşun gullygyna alnyşyklar bilen, esasanam owgan urşuna kim-kimleriň çagasynyň alnyp, kimiňkileriň alynmadygy bilen deňeşdirip görüň. Şonda köne, türkmen demokratiýasynyň set-müň kanunlar bilen berkidilýän, ýalan demokratiýalardan näçe esse beýik hem kämil ekendigine göz ýetirersiňiz.

Ýokarda getirilen tymsallar demokratiýanyň iň bir tebigy nusgasydyr. Türkmen halkyny demokratiýanyň nämediginem bilmeýän halk hasap edýän birnäçe ösen döwletler we öz içimizdäki kemsowatlar üçin görümdir, görelodedir.

Demokratiýanyň şular ýaly tebygy görnüşlerini Mary tekeleriniň hany Gowşut hanyň, salyrlary iň soňky gezek Sarahsa ýygnan Teke hanyň, Demirgazyk ýomutlarynyň hany Jüneyit hanyň, Kaspi ýakasynda ýerleşen ýomutlarynyň hany Kyýat hanyň we başga ençeme han begleriň dürli döwürlerde geçiren taryhy teşwüşleriniň mysalynda hem görmek bolýar.

Şeýle mysallary gadymky gerçeklerimiziň – Oguz hanyň, Gorkut atanyň, Baýandyr hanyň, Salyr sazanyň, Jygaly begiň, Görogly begiň asyllly hereketlerinde hem görmek bolýar.

Şonuň üçinem, şu halk demokratiýa taýýar dal, diýmek hebesdir. Halk demokratiýa hemişede taýýardyr. Demokratiýa elmydama eziji synp taýýar däl ýagdaýda durýandyr. Çünki, bu onuň bähbitlerine ters gelýär. Hökmürowanlyk edip, diýdimzorluga daýanyp demokratiýany gysyp, syýasy işjeňligini her hili ýollar bilen basyp, halky köçä iterýänem hut, şolardyr. Ikitaraplaýyn ylalaşykly, sypaýaçylykly demokratiýa hiç haçan dawa-jenjele eltýän däldir.

Demokratiýany dürli döwürlerde: sosialleşik demokratiýasy, burjuaz demokratiýasy, demokratiýanyň kapitalist formasy diýen ýaly dürli

kesgitlemeler bilen atlandyrdylar. Emma demokratiýa-demokratiýadyr. Onuň her jemgyýet üçin aýratyn bir görnüşi ýokdyr. Onuň mazmuny, köki, özeni birdir. Ol hiç bir synpa, hiç bir gatlara aýratynlykda degişli dälidir.

Aslynda demokratiýa halk hakimiýeti diýmekdir. Bu häkimiýet jemgyýetiň syýasy guramasynyň formasy bolup, halky häkimiýet çeşmesi hökmünde ykrar edýär. Göş - göni we özbaşdak guramalaryň üsti bilen döwlet işlerini çözmäge gatnaşmak üçin halka hukuk hem azatlyk berýär.

Ezýän we ezmeýän synlaryň bar jemgyýetinde demokratiýa çäkli bolýar we onuň eşretlerinden diňe agalyk ediji synlaryň we oňa ýakyn sosiýal gatlaklaryň wekilleri peýdalanýarlar.

Demokratiýa – bu adamzada Allatarapyn berilen tebigy hukukdyr. Ol ykdysady ösüşiň özenidir. Ösen ykdysadyýet bolsa demokratiýanyň binýadydyr. Demokratiýa bilen ösen ykdysadyýetiň sazlaşmadyk halatynda hiç hili ösüş bolýan dälidir.

Taryhyň syýasy we sosiýal öwrimlerine belet alymlaryň tassyklamalaryna görä, güýçli, ösen ykdysadyýeti bolmadyk ýurdyň özem, onuň raýatlaram hiç haçan doly erkinlik gazanyp bilmeýärler. Şonuň ýaly-da raýatlary doly erkin bolmadyk, öz halky üçin demokratiýa doly ýol açmadyk ýurt, hiç haçan ykdysady taýdan ösen ýurda öwrülip bilmeýär. Şol ýurtda hökmany suratda durgunluk döreýär, çökýär, ýaşaýyşa ukyply bolan çeşmeler köreýär.

Söwet sosiýalistik sistemasy döwründe biz hut şol ýagdaýy başdan geçirdik. Üýtgedip-gurmak döwri demokratiýa giň ýol açdy we ýurdy ýadynña-oýuňa düşmejek möçberinde derejede özgerdi. Ýöne, ýekelikde alanynda-da, döwlet masşabynda alanynda-da ony her kim özüçe peýdalandy.

Býurokratik sistemanyň ýyly gujagyndan çykasy gelmeýän, ýumşak kürsilerini halkyň münň ýyllyk bagtyna çalyşmajak çinownikler bolsa, demokratiýany zyýanly zat hökmünde görkezmäge çalyşdylar. Çünki olar demokratiýadan öler ýaly gorkýardylar, we öz gorkaklyklarynyň üstüni demokratiýanyň anarhiýa eltjekdigi, ýurtda baş-başdaklygyň dörejekdigi baradaky düşünje bilen örtjek bolýardylar. Demokratiýany biabraý etmek üçin, parahat ýagdaýda geçip duran mitingleriň, manifestasiýalaryň içine “

pişik “göýberip, bilkastlaýyn dowul turuzmakdanam, goşun sürüp gyrgynçylyk döretmekdenem gaýtmaýardylar . Şol garma- gürmeligiň arasy bilen radikal düşünjeli, tazelige, öwrülişige ymtylýan liderleri gapjaýardylar, gözlerini gorkuzýardylar. Agyr –agyr jerimeler salýardylar. Günäler ýükleýärdiler.

Netijede SSSR atly uly ýurdyň içinde tas raýatlyk urşuna çenli baryp ýeten başagaýlyklar döredi. Gytçylyk , gahatçylyk , gymmatçylyk emele geldi. Uruş we açlyk ýyllaryna mahsus bolan talon karoçka sisitemasy girizildi.

Dünýäniň syýasy taryhyna beýik reformator hökmünde girjekdigi gümansyz bolan Mihail Gorbaçýew welin halkyň aňyna , pikir-paýhaýasyna bil baglandy. Ol döwlet strukturasyny – kadrlary öňki-öňkiligine saklap , ýurtda uly-uly özgerişikler eşitmek isläpdi. Aç-açaçanlyk , aýanlyk bar zady äşgär eder , ýamanlar uýalar , ýagşylary bolsa dimokratiýa alyp çykar , her kimi öz ýerli – ýerinde goýýar öýdipdi.

Bu ýagşy adamyň ýagşy niýetleridi. Iş yüzünde welin demokratiýanyň ykbaly demokratiýany düýbinden islemeýän adamlaryň elindedi. Gorbaçýew ýekedi. Garşydaşlary bolsa köpdi.

Şeýle bir hakykat bar, islendik döwürde döwlet ýolbaşçysynyň alkymyna ýygnanýan adamlarynyň köpüsi çemeçil bolýar. Olar halky hut halkyň öz adyndan ezmeg , ony hut öz eli bilen bogmagy hemişe özüne tabyn hem boýun synygy ýagdaýda bolar ýaly olary ýarym aç garyn halda saklamagy gowy görýärler.

Halkyň arkasyny tutjak ýolbaşçyjnyň döwlet başyna gelmegi olar üçin baryp ýatan betbagytçylyk. Şonuň üçünem , olar ur-tut şeýle ýolbaşçydan dynmaklygynyň ýollaryny agtaryp ugraýarlar. Ýok edýärler hem. Halk bolsa hiç haçan öz halasgäriniň arkasynda durup bilmeýär. Mihail Gorbaçýow hem hut şeýle ýagdaýa düşen hossarsyz halasgärleriň biridir.

Her niçik hem bolsa radikal güýçler we olaryň yzyna eýeren halk köpçüligi demokratiýany totalitar sistemanyň elinden alyp çykdy.

Öz beren demokratiýasy Gorbaçýowi awgust wakalary döwründe halas etdi we ýurt başyna dolap getirdi. Ýöne ony halas edenler demokratiýanyň ýa-da Gorbaçýewiň hatyrasyna dälde , ýene birküç aýdan

ony kürsüsinden daşlaşdyrmaklygyň , ol ýeri özleriniň eýelemekleriniň hatyrasyna şeýdipdirler.

Howwa bu şeýle bolupdy , ýöne , her niçik hem bolsa Gorbaçowyň beren demokratiýasy tutuş gündogar ýewropany Sowet imperiýasynyň agalygyndan azat etdi. Mongoliýa , Bolgariýa , Kuba ýaly döwletler wassal garaşsyzlykdan halas boldylar. Uzaga çeken we iki tarapy hem agyr pidalara duçar eden owgan urşy tamam boldy. SSSR-iň düzüminde duran respublikalaryň ählisi gönüleýin bolsyn , gytaklaýyn bolsyn , garaz şu günki gün “gazandyk” diýişýän garaşsyzlyklaryna eýe boldylar. Öz konstitusiýalaryna “biz demokratik döwletdirlər” diýip ýazdylar. Kompartiýalaryny demokratiýa öwürdiler,

Diýmek , hiç kimiňem demokratiýa-da , demokratlar-da piçjiň atmaga haky ýok. Çünki , ol hemmäge gerek ekeni. Gorbaçýew tarapyndan hödür edilen günü onuň gyrasyndan gätmedik , süýjüje yerinden yerinden datmadyk ýok ekeni. Ýöne, gynançly ýeri her kim ony özüne gerek wagty ulanjak ekeni-de , başga birine gerekli wagty ýygşyryp goýjak ekeni.

Garbaçýewiň döwlet başyndan aýrylmagyna öz beren demokratiýasynyň pidasy bolan, emgegi köýen adam hökmünde garamagam bolanok. Çünki , ol adam gidende-de iş başyndan demokratik konstitusiýon ýollar arkaly aýrylmaklygyň nusgasyny görkezip gitdi . Öz missiýasyny berjaý edip gitdi. Gara gaýgysynyň öz kürsisi dældigini , esasy zadyň halkyň öz işleýşi ýaly we has gowy durmyşda ýaşamalydygyny subut edip gitdi. Mert gitdi.

Kürsi üçin göreşen bolsa welin , ol adam bu uly ýurtdyn içinde görlipeşdilmedik bulaşyklyklary tuzrup bilerdi. Bu zatlar elbetde , her kimiň öz intellektual derejesine, psihologiýaýna bagly. Ýöne, onuň beren demokratiýasynyň ýol almandygynda, ýurduň dargam agynda türkmen halkynyň hiç hili günäsem oňa dahylam ýok. Çünki, ony bu oýna goşmadylar. Ony ol oýna taýýar däl hasap etdiler.

Noýabr 1992 ý.

3. Hemmämize-de dahylly

1990-njy ýylyň 18-nji aprelinde, Sarahsly mugallym, Beýik watançylyk urşunyň weterany, jurnalist Berdi Töräýew bilen şol raýonyň Birinjii Kiçiaga obasynda ýaşayan, 82 ýaşly goja Ýagmyr Ýazberdi oglunyň öýüne myhmançylyga, has dogrysý döwür barada gürrüňçilige bardyk.

Ýagmyr aganyň gürrüňçil adamdygyny men öňem eşidýärdim, emma henize çenli söhbetdeş bolup görmandim. Daljygyp-daljygyp gepleýşinden, käbir zatlary hakydasyna getirjek bolup aňyna zor salyşyndan ,sähel zada alňasap ellerini saňňyldadypberşinden ony gaty bir gassabermeli dældigini duýduk. Şonuň üçinem köplenç özügruna kowduk. Sarahsda oturan salyr türkmenleriň taryhyna, medeni durmuşyna degişli käbir zatlary ýazyp aldyk. Birdenem gürrüňiň ugryny şu döwrüň iň wajyp meseleleriň biri bolan dil meselesine syrykdyryp göýberdik. Türkmenistanyň çet obalaryň birinde, ýorganly-düşekli ýatan bu ýaşulynyň şu temadan gürrüňleşmäge diýseň ilgezikdigi bizi biçak begendirdi. Ol asyl şondan soň birneme dirjenen ýalam bolaýdy. Oturan ýerinden gobsunyp, bize has golaý süýşdi. Iki dyzyny gujaklap ýüzümize, ýüzümize jüýjerilip-jüýjerilip seretdi.

—Habarym bar, habarym bar. Hemmesindedem habarym bar...— diýip, hümürdedi. Agzyny münküldetdi. Äňi bilen owurdyny çeýnäp otyrşyna gapdalynda duran radio, bir burçda üýşüp ýatan gazet-jurnallara tarap ümzügini atdy. —Ine, şulardan eşidip oturyn hemmesini şu oturan ýerimde. —Soň ol meniň ýüzüme. —Sen, inim, Aşgabatdan gelenem bolsaň bagyşla, men dogrymy aýtjak. Şo-ol, türkmen diliniň döwlet dili edilmegine garşy çykýanlar bar-a, ana, şolar öz çagasyna ene dilini öwretmedik zandyýamanlardyr. Hiý, ene süýdi bilen ganyna giren diline garşy gidenem bir biiman bolarmy? —Ýagmyr aga şondan soň hasam ýangynly gürläp başlady. — Biler bolsaňyz , iniler, bu göreş türkmen halkynyň taryhynda birinji gezek däl , üçinji gezekdir. Birinji gezek muny alyp çykan Gorkut atadyr. Ikinji gezek alyp çykan bolsa , hezreti Jamynyň okuwçysy, Soltan Huseýin patyşanyň iň uly weziri we iň ýakyn dosty Kyýassedin Nowaýydyr. Türkmenlerde – Muraly. Ol şonda şo döwrüň alymlaryny, şahyrlaryny, hatda Soltan Huseýin Türkmenlerde – Soltansöýün patyşanyň , hut, özünem bir ýere jemläge-de: " ... Näme üçin öz dilimiz barka biziň döwlet dilimiz pars dili bolmaly? Näme üçin biz öz şygrylarymyzy pars dilinde ýazmaly?" diýen meseläni çürt-kesik orta goýupdyr. Özäm bu işe ilkinji bolup

topulypdyr. Türki dilde "Hamsa" atly meşhur eserini döredipdir. / Hamsa – bir awtor tarapyndan ýazylyp ,bir ýere jemlenen baş poýema. Ilki ýazan Nyzamy Genjewi. Soň Abdyrahman Jamy oňa ökünip özüniň "Häft öwreng" atly eserini ýazýar J.H./ Ony diňläň adymyňlar, şahyrlar, şol sanda hezteri Jamynyň özem Kyýasetdini gutlap: "Tüweleme, sen türki diliniňem arapars dilinden pes dældigini subut etdiň, öz dilinden ýüz öwrüp, gaýry dilde ýazanlaryň agzyny mummyýaladyň , şygryýet äleminde täze bir heň döretdiň, owaz ýaratdyň" diýipdir we üýşüp oňa Nowaýy lakamyny beripdirler. / Now-täze diýen sözden däl-de , NOWA- äheň , owaz diýen sözden. Ikisem parsça. Ýagmyr aga şondan soň bize Nowaýynnyň türki dile pata berip , oňa rowaçlyk arzuw edip, şu günki dil bilen aýtsak" status" berip ýazan ajaýyp bir goşgusyny aýdyp berdi. Asyl biziň şu makalamyzy ýazmagymyza sebäp bolanam şol goşgy. Şol goşgynyň başky iki beýdinden soňky beýtleriň hemmesiniňem birinji setirinde-hä arap diline, ikinji setrinde hem pars diline hormat goýulýar, olaryň sypaty, syraty taryp edilýär. Üçünji , dördünji setirlerinde bolsa, türki diliniň hem şol dillerinden bigörk dældig , belki has görkmendigi beýan edilýär.

Mysal üçin : " Araby güfteýem ar-ar ". Bu ýerde Nowaýy arap diliniň sypatyny serwi agajyna meňzedýär. Yz ýanyndan: " Bu parsy güfteýem kaddet " diýmek bilen bolsa, pars dili hem edil arap dili ýaly kaddy-kamaty ýerindäki, ajaýyp bir gözeldir diýýär. Üçünji , dördünji setirinde: Bu türki sözlesem boýuň , çemende sebzezar olsun " diýýär. Ýagny , bu gün günçe içre arap, pars dili giden bir çemenzarlyk bolsa , türki dili hem şol çemenzarlygyň içinde ýaşyl öwsüp görünýän maýsaçylykdyr , diýýär.

Goşgynyň şondan soňky beýtleriniň ählisem şol tertipde gidýär.

Ine, şol goşgy:

Gel – eý, mahbuby matlubym,

Seniň ýaşyň hezar olsyn,

Nykap açgyl göreý ýüziň,

Jemalyň berkara olsyn!

Şikesti putkuba zadyň ,
Gije-gündiz seniň zaryň ,
Ki , jennet hüýrleri daýym,
Gaşynda şermysar olsun!

Araby güfteýem ar-ar,
Bu parsy gufteýem kaddet,
Bu türki sözlesem boýuň,
Çemende sebzezar olsyn!

Araby güfteýem sahab,
Bu parsy güfteýem ebru ,
Bu türki sözlesem gözün
Säherlerde humar olsun!

Araby güfteýem wejhet,
Bu parsy gufteýem ruýet,
Bu türki sözlesem ýüzün ,
Halaýyk intizar bolsyn!

Araby güfteýem ýeddet,
Bu parsy gufteýem desdet,
Bu türki sözlesem eliň,
Dünýäniň käri bar olsyn!

Araby güfteýem sadret ,
Bu parsy gufteýem tinet,
Bu türki sözlesem göwsün,
Gyzyl alma-enar olsun!

Araby gufteýem lafzet,
Bu parsy gufteýem zyban ,
Bu türki sözlesem tiliň,
Jümle – halk,intizar olsun!

Biz bu goşgynyň sözlerini Ýagmyr aganyň agzyndan eşidişimiz ýaly ýazyp aldyk.

Goşgynyň sözlerinde beýitlerinde säwlik bolaýmagynyň ýa-da doly däl bolaýmagynyň ahmaldygy üçin , TSSR Ylymlar akademiýasynyň işgärleri Abdyrahman Mülkamanow , Gözel Maşayewa dagy bilen , arap, pars sözlükleri arkaly deňeşdirip gördük , ýalňyşdyr öýden ýerlerimizi düzetdik.

Goşgynyň soňunda awtoryň ady gelenok, bu bolsa aýdyjy ýa-ha şygryň iň soňky beýdini bilýän däl, ýa-da ýadyna düşen dýldir diýip, oýlanmaga esas berýär. Awtoryň adynyň gelýän ýerini häzir başga bir sözün eýeläp oturan bolmagam ahmal.

Sebäbi, sarahslylaryň arasynda . " Şu goşgyny meşhur Muhy bagşy Yrak nowaýynyň heňinde : -Nowaýy güfteýem ar-ar –diýip aýdýardy" diýen adamlar bar. Muny Berdi Töräýew hem tassyklaýar. Onsoňam bu goşgynyň asyl nusgasynyň TSSR YA-nyň golýazmalar fondunda, Özbekistanyň kitaphanalarynda ýa Nowaýynyň özbekçe, rusça neşirlerinde bar bolup, biziň aý ýaly aýdyň zat barada pikir ýöretjek bolup azara galyp oturan bolmagymyzam mümkin. Ýöne, biziň esasy maksadymyz bu goşgynyň asyl nusgasyny tapmak ýa ony seljermek etmek däl. Bu goşgy häzir biziň dil göreşleri baradaky pikirimiziň gerimini giňeltmek üçin tutaryk. Esasy aýtjak bolýan zadymyzam dil ugrundaky göreşiň hakykatdanam gelip-gelip edil şu günki gün ýüze çykaýan dældigi. Bu

göreşin dil taryhynda hakykatdanam basgançak-basgançak bolup, seleňläp durandygy. Dil ugrunda tas, bir ýyla çeken çekeleşikleriň hiç birinde-de hiç birimiziňem bu mesele barada şeýle giň gerim bilen gürrüň etmändigimiz. Bu meselä taryhy nukdaý nazardan çemeleşmeli bolanymyzda Magtymgulydan, Şeýdaýydan aňry geçip bilmändigimiz. Ýöne Nowaýynyň bu goşgusyndan türkmen diline däl-de, külli türki dile „status“ berilýändigini göz-görtele görnüp durka, näme üçin Ýagmyr aga muňa türkmen dili ugrundaky göreşin Gorkut atadan soňky ikinjisi hökmünde garaýarka?

Görnükli alym A.Ýu.Samoýlowiçiň we başga-da käbir alymlaryň: „...türki dilleriň ählisi, gadymyýetde ýeke-täk bolan yürki diliň aýry-aýry şiweleri hökmünde ir wagytlardan bäri ýaşap gelipdir“ diýen pikirlerine uýsaň-a, ýaşulynyň aýdýanlary dogry ýalam bolup dur.

Nowaýynyň eserlerini häzir özbekleriňem, türkmenleriňem öz dillerine terjime edip okaýanlyklaryny nazarda tutsaň, bu hakykatdanam şeýle. Nowaýynyň şygry ýazan hem-de döwlet dili hukugyny beren dili gadymy türki dil-biziň hemmämize-de deň derejede degişlidir. Oňa köne özbek dili diýmegem, köne türkmen dili diýmegem durs däl. Jedellidir. Asyl şol döwrüň şahyrlaryny oňa-muňa bölübermekligede alan-aldy edibermän, iňňän seresaply çemeleşmek gerek. Bu meselede, bölüşmek, bölünmek matlabyndan däl-de, taryhyň çunlugyna tarap süýşüp, birek-birege golaýlaşmak matlabyndan ugur almak gerek.

Gadymy türki dili-biziň hemmämiziňem düýp dilimizdir. Ol dil-ähli türki halklaryň edebi dili hökmünde Gorkut atadan, Nowaýydan, Burhaneddin Siwaslydan, Baýram handan we ýene-enelerden başlap tä, on sekizinji asyra çenli, Ýagny, Magtymgula, Şeýdaýa çenli dowam edip geldi. Mysal üçin Döwletmämmet Azadynyň „Wagzy-Azat“ eserem şol dilde ýazylandyr. Hatda on dokuzynjy asyr türkmen şahyry Abdyssetdar Kazynyň „Jeňnama“ eserem şol dilde ýazylan. Ýöne barybir ol eserleriňem içi arap, pars sozlerinden ýaňa hyň berýär. Hatda bu göreşin başyny başlaýjy Nowaýynyň özem birbada şol „keselden“ saplanyp bilmändir.

Bu „keselden“ saplanmak ýaşap geçen barada“ 17 asyrdaky Hywa hany Abylgazy özüniň „Şejere-e teräkime“ /Türkmenleriň nesil daragty/ diýen kitabyň başynda şeýle ýazar: „...Şeýdip şu kitaby ýazmaga girişdik...Hemmäňiz bilin: bizden öň tütüki dilde taryh ýazanlar arap sözlerini

köp goşupdyrlar, parsçany hem goşupdyrlar, türki sözleri-de kapyýa salypdyrlar. Olar şeýtmek bilen özleriniň hünärlidiklerini hem ussatdyklaryny görkezmek isläpdirlir. Bu kitaby okajagyň hem diňlejegiň türki kowumlardan boljakdygy sebäpli biz bularyň hiç birini-de etmedik.

Olaryň hemmesem düşüner ýaly, türki kowumlara türki dilde aýtmak gerek ahyry! Biziň aýdan sözlerimize düşünmeseler ondan ne hasyl? Eger olaryň içinde bir ýa iki okuwly, akylyly adam bolup, düşünyäde hem, ol düşünmeýän köpçüligiň haýsy birine aýdyp çyksyn! Şoňa görä-de, ýagşy-ýaman ählisi düşüniş, köňüllerine makul bolar ýaly aýtmak gerek...“/Nusga T.Nepesow bilen G.Akýaplynyň türkiçeden türkmençä geçirilen wariantyndan alyndy.“Ýaşlyk žurn.“.N5. 1990ý

Ine, bu-da türki dil rowaç bolandan soňam, onuň arassalygy, şol arassalygyň, halk köpçüligi üçin zerurlygy, ýogsam onuň halka etmän, sanlyja adamyň çygryndan çykyp bilmän, peýdasyz bolup galaýmagynyň gaty ahmaldygy baradaky göreşleriň bir mysalydyr.

Howwa, gadymy türki dili-türki halklaryň edebi dili hökmünde örän uzak wagtlap dowam edipdir. Şol bir wagtyň özünde Samoýlowiçiň aýdyşy ýaly, birwagtlar umumy türki dilden şiwelä hökmünde şaha ýaryp gaýdan türkmen, özbek, gyrgyz, gazak we başga-da birnäçe türki halklaryň öz sada, gepleşik dillerem öz ene derekleri bolan gadymy, edebi-türki dil bilen parallel, ýene biri-birlerinden aýratynlykda, aýratyn dil hökmünde formirlenmeklerini dowam etdiripdirler. Kem-kemden kämilleşipdirler. Netijede, „gol biter, gol ýiter“ diýlişi ýaly, asyrlar-boýy kemala gele-gele, özbaşdak ýaşamaga ukyp toplan giller özleriniň düýp-teýkarlaryndan düýpleýin daşlaşypdyrlar we hersi aýratyn, milli dile öwrülipdirler. Bir döwürlerde olaryň ählisesiniňem köki damary hasap edilen gadymy türki dili bolsa görşüňiz ýaly indi hatda edebi dil hökmünde hem özbaşdak ýaşamagyny bes etdi. Ol dil indi taryhyň gatynda, şol dilde şygyr ýazan şahyrlaryň setirlerinde fondlarynda galdy.

Bu ýagdaý gaty bir geňem däl. Dil hem adamzadyň genetiki taýdan üýtgäp durşy ýaly, haýsydyr bir etniki toparlaryň başga biretniki toparlara öwrülşi ýaly, hemişelik ösüşe, öwrülşiğe eýe bolan janly organizmdir.

Munuň şeýledigini biz asly bir bolan belorus, rus, ukrain halklarynyň dilleriniň mysalynda hem düşündirip bileris. „Igoryň polky

hakynda söz“ atly rus halk eposyny häzir ruslanyň özem edil, türkmenleriň, özbekleriň Nowaýyny terjime edip okaýyşlaryň ýaly, ýa-da asly bir bolan türkmenleriň, azerbeýjanlaryň, türkleriň hersiniň „Gorkut-ata“ kitabyny öz dillerine golaýlaşdyrylan görnüşinde terjime edip okaýyşlary ýaly sadalaşdyrylan rus diline terjime edip okaýarlar. Asyl, turuwbaşda şu däbi başlanam şolar. „Haýsyňzyň diliňiz nesilbaşy?“ diýip soraýsaňyz welin, şol halklaryň wekilleriniň hiç bire: „Biziňni!“ diýip goluny ýokaryk götermez. Sebäbi edil türki halklaryň kökünüň bir bolşy ýaly olaryňam köki bir.

Diýmek, Ýagmyr aganyň aýdyşy ýaly, Nowaýynyň türki dil ugrundaky göreşine belli bir derejede türkmen dili ugrundaky göreşiň belli bie basgançagy hökmünde seretmäge esas bar. Bu göreşde öz dilleri ugrundaky göreşiň belli bir basgançagy hökmünde garamaga beýleki türki halklaryňam haky bardyr. Ol göreş umumy türki dilden şaha ýaryp gaýdan šiwe dilleriniň entek özbaşdak, edebi dile öwrülip ýetişmedik mahallary ýüze çykan umumy göreşdir.

Emma, gündogaryň görnükli alymy Mahmyt Kaşgarlynyň baryp-ha 11 asyrda: „Türkmen oguz dilini bilmäge halk içinde höwes örän güýçli“ diýen sözlerine salgylansaň welin, gadymy türki dili diýlende oguz-türkmen dili göz önünde tutulýan bolaýmasyn, ýa-da şol döwürlerde köne türki dili oguz-türkmen dili diýlip atlandyrylyp ugarn bolaýmasyn, agzalýan şahalar oguz-türkmen dilinden aýrylyp gaýdýan bolaýmasyn, diýen ýaly pikirlere hem uýaýasyň gelip dur. Köne çeşmeleriň käbirinde duş gelýän: „...Türkmen-oguz dilini öwrenmek gerek. Öz dilinde gürläp bilseň olar hatda başyny aljak bolup duran hem bolsalar boşadyp göýberýärdiler“ diýen ýaly sözleri okanynda-hä ýokarky pikiriň ähtimaldygyna hasam ynanasyň gelip dur.

Biz häzir gürrüňimiziň esasy özeni bolup durýan ikinji göreş barada gürrüň etdik. Indi bolsa Ýagmyr aganyň birinji göreş diýenine dolanyp geleliň. Howwa, ýaşuly şu günki güne çenli dowam edip gelýän dil göreşiniň başyny başlap Gorkut ata hasap edýär. Emma bu göreşiň has irki zamalrda hem dowam edendigi jedelsizdir. Şeýlede bolsa biz öz sözümüziziň ähli duran yerinden bärsi barada gürrüň etmeli boldy. Gorkut ata öz „Oguznamasynyň“ ilkinji şahalaryny /Salyr Gazab baradaky şahalaryny.galanlary soň goşulan. Dürli döwürlerde üsti ýetirilen. Yslam bilen baglanşykly yerleri has soň

araplaryň täsiri bilen goşulan bolmaly. /türki dili ýazan taryhy şahsdyr. Muny türkmen alymlary hem tassyklaýarlar. Gorkut atanyň kitabynda türkmenleriň käbir şiwelerinde henize bu günr çenli ulanylyp ýörlen sözleriňem duş gelyändigigi bolsa, Gorkut atanyň gürrüňsiz türkmen bolandygynyň subutnamasydyr. Bu barada edebiýat taryhçysy, professor S.E.Bertels, özüniň: „ literaturnaýa proşloýe turkmenskogo naroda“ atly işinde örän ynandyryjylyk bilen ýazylypdyr.

Ýöne, dil ugrundaky häzirki göreş welin, biziň pikirimizçe, Ýagmyr aganyň aýdyşy ýaly Gorkut atadan, Nowaýydan soň çüünji göreş dälidir. Başinji göreşdir. Göreşiň çüünji tapgyry 18-nji asyryň geneýal şahyrlary Magtymguly bilen Şeýdaýa degişlidir. Olar öz döredijiliklerinde içi arap hem pars sözlerinden dikalanyp doldurylan türki/ çagataý/ d9linden sada halka düşnükli bolan barassa türkmen diline geçen ilkinji şahyrlardyr. Olaryň bu göreşi aýagyny umumy türki dil ugryndaky göreşlere diräýýän hem bolsa, türkmen halkynyň hut öz dili ugrundaky göreşiniň başlangyjydyr. Türkmen halkynyň edebi taryhynda täze bir etapdyr. Biziň halkymyzyň Magtymgulydan soňky Kemine, Mollaneper, Seýdi, Zelili, Mätäji ýaly şahyrlary has gowy tanamaklaryň, has gowy görmekleriniň, ýürekden söymekleriniň esasy sebäpleriniň biram şol şahyrlaryň Magtymgula eýrip sygyry öz ýüreklerine ýakyp dilde ýazandyklaryndandyr.

Eder-de şol döwür türkmen halky bütewi bir döwlet bolup oturan bolsa, Magtymgulydyr – Şeýdaýyhem Nowaýy ýaly köşge ýakyn, sisetli soltanlaryň ýanynda gepleri geçýän emeldarlardan bolan bolsadylar, onda olaram hökman, Nowaýynyň türki dile rowaçlyk äberişi ýaly, türkmen diline rowaçlyk äbererdiler. Ony döwlet dili hökmünde ykrar etdirerdiler. Emma olarda beýle mümkinçilik bolmandyr. Şonuň üçinem olar diňe bir goşgularynyň süňňüni arassalamak bilen çäklenmän, eýsem şeýle göreşiň zerurlykdygyny, ýogsam kemsiz kemala gelen türkmen diliniň arap-pars dilleriniň astynda çüýräp, ýok bolup gidäýmeginiň ahmaldygyny öz setirleri arkaly tekrarlapdyrlar.

Mysal üçin Magtymguly:

„Araby zyban istemen, bal zybanym bar meniň“

Ýa-da:

„Aýdadyr Magtymguly, asal ermişdir tillerim“

diýip, ýüreginden syzdyran bolsa, Şeýdaýy:

„Arap ajam her bir zada goşuldy,

Sanly düzgün bilen saýrap tillerim“

Ýa-da:

„Bu gün indi pelek seni öldürip,

Gurhanyň astynda çüýräp tillerim“

diýip, bagryny paralapdyr. Türkmen diliniň arap, pars dilleri tarapyndan zaýalanandygyny öwran-öwran nygtapdyr.

„Dartyşyp dert ýana süýrän dillerim...“

diýmek bilen bolsa, türkmen topragyna dürli döwürlerde leşger tartyp gelen we onuň medeniýetini, edebiýatyny, sungatyny, barsyndan beterem dilini dürli taraplara çekelän dört sany uly-uly döwletleriň-ýunanlaryň, parslatyň, araplaryň, mongollaryň-türkmen diline nähili aýylganç-aýylganç zarbalar orandygyny türkmen dilini o ýan, bu ýan suýreý-suýreý seňseledendiklerini yza bilen ýatlapdyr. Bu bolsa biziň: türkmen dili bir wagtky gadymy türki diliň özeni, köki bolaýmasyn, diýen çaklamamyza ýene-de bir gezek goltgy berýär. Çünki, golunda juda düýpli tutarygyn bolaýmasa, şol döwürlerde şeýle sözleri diýämeklik oýun-oýunjak iş däl. Öz taryhymyzy Şeýdaýyça bilmeýändigimiz bolsa bize şeýle derwaýs mesele barada mundan artyk gürlemäge mümkinçilik berenok. „Gözel ýigrim baş“ diýen goşgusynda ha ol bize: Taryhyň bir ýerlerinde eliňizden gaçyp galan, ýigrim baş belgiden ybarat elipbiýiňiz bardyr, gowuja gözleseňiz taparsyňyz, diýibem otыр. Şol goşgusynda onuň: „Üç mün ýylda ömrüň ýakyp geçirdik gözel ýigrim baş diýmegi bolsa, türkmen dili barada gürrüň edilende bäri-bärde durmaly dældigini, kökünü taryhyň has çuňluklaryndan gözlemelidigini ýene bir gezek subut edýär.

Dil ugrundaky dördünji göreş bolsa, 1920-nji ýyllaryň ahylarynda, 1930-njy ýyllaryňam başlarynda bolup geçýär. Şol döwürlerde, Türkmenistanyň çäklerinde türkmen dilini döwlet dili diýip yglan etmek, ähli kärhanalary millileşdirmek barada uly göreş gidýär. 1928-nji ýyly 16-njy maýynda Türkmenistan Merkezi Ijraýomynyň /ilkinji çagyryş/ üçünji

sessiýasynda N.Aýtakowyň hut ozi bu mesele barada doklad edýär. Şol gün 31 punkdan ybarat kararam kabul edilýär. Emma syýasatyň Lelençilik prinsiplerinden daşlaşmagy bilen ol göreş togtadylýar. M.Geldiýew, A.Gulmuhammedow, K.Böriýew, O.Wepaýew ýaly dil ugrundaky göreşe has işjeň gatnaşan adamlar bolsa, buržuaz milletçileri hökmünde ýok edilýär.

Şondan soň tä, üýtgedip gurmak döwrüne çenli, käte bir sözlük beýleki çykarylaýmasa, türkmen dilini ösdürmek barada hiç hili alada edilmeýär.

Şeýlelikde, bu günki göreş dil ugrundaky göreşiň başnjisidir.

Howwa, dil barada Ýagmyr aga bziň bile örän gyzykly gürrüňler etdi. Halynyň tendigine garamazdan, gaýtjak wagtymyz daş çykyp, bizi ýedi ädime çenli ugratdy. Elimizi gezek-gezegine gysyp durşuna, Yrak Nowaýynyň heňine meňzeýän birhili pessaýja, üýtgeşik owaz bilen:

-Hemmesem bolar gider, iniler, gaýgy etmäh...-diýdi. Birdenem ol owaz batlandy. Beýik perde galan bagşynyň sesi ýaly has belent çykdy.-Türkmen diline döwlet dili hukugy beriler. Hemmä berildi, muňa-da beriler. Ýöne, kanun çykansoň ony ýerine ýetirmekde iş bardyr. Işiň ulusy ana şol. Şol uly wezipäni ýerine ýetirer ýaly, Gorkut ata deý siziň bilen deňine gopjak ozanlaryňyz barmy? Nowaýy dek şirleriňiz barmy? Uly-uly göreşlere galkynan gerçeklerine goltgy beren, Soltan Huseýin Baýkara deý soltanlaryňyz barmy? Gorkut atanyň gara gopuzyna gulagyny geripi, oguznamany diňlände edil, sährä gülleriniň ygşyldasyndan lezzet alşy dek lezzet alan Baýandyr han kimin, Hindistanda oturan ýerinde türki dilde şygyr ýazan, hanlar hany Baýram han kimin hanlaryňyz barmy?!... Salyr Gazan soltan kimin atalaryňyz barmy?

Saragtyň Kiçiaga obasynda, ýorganly-düşekli ýatan, segsen iki ýaşly goja Ýagmyr Ýazberdi oglunyň bu ýangynly sowallary elbetde, ýeke bir Berdi aga ikimize degişli däl. Ol biziň döwürdeşlerimiziň hemmesine-de degişli.

Aşgabat. Maý.1990 ý.

„Edebiýat we Sungat“ gazeti

6-njy iýul, 1990 ý.

4. Dil – halkyň baýlygy.

Üýtgedip gurmak syýasaty içi aşlap duran howply ýaralaryň ençemesiniň kesmegini kesip aýyrdy. Iriňini çykardy. Haýsy dermanlar bilen bejerip boljakdygyny salgy berdi. Özbaşdak bejermäge ygtyýar berdi.

Günübiriň bejerilmegini talap edýän, melheme zar ýaralaryň birem dil meselesidir. Bu barada SSSR-iň halk deputatlarunyň birinji gurultaýynda-da aýdyldy. Birnäçe respublikalarda ýerli diliň çykgynsyz ýagdaýa düşendigi öwran-öwran nygtaldy. Doganlyk respublikalaryň köpüsi milli dilini döwlet diline öwürmek üçin gurultaýdan öň aladalanany bolsa, birnäçesi bu barada hut gurultaýyň dowamynda ençeme gezek agzady.

B.Oleýnigin, I.Druseniň, Ç.Aýtmatowyň, E.Ýewtuşenkonyň öz çykyşlarynda dil baradaky aýdan sözleri köpleriň ýadyndadyr. Olar her bir respublikanyň döwlet diliniň hökmany suratda ýerli dil bolmalydygyny, şeýle edilmeginiň diňe peýda getirjekdigini, diňe şeýdeniňde respublikalaryň pese gaçan medeniýetini täzedan dikeldip boljakdygyny degerli deliller bilen düşündirdiler. Subut etdiler.

Iki dilliligiň tarapyny tutup çykyş edenlerem boldy.

TKP MK-nyň birinji sekretary S.A.Nyýazow hem öz çykyşynda şol pikirdedigini beýan etdi. Ýöne onuň: „Biz halk bilenem maslahatlaşdyk, biziň halkymyzam iki dilliligiň tarapdary“ diýmegi welin bizi örän geň galdyrdy.

Ýoldaş Nyýazow şol sözünü 3-nji iýulda, Aşgabatda, saýlawçylar bilen bolan duşuşygynda-da gaýtalady. Hakykatda welin halka hiç hili sala salynmandy. Aýdanyňa hä diýäýjek baş-on sany ýazyjy ýa alym bilen geçirilen özara gürrüňçilik ählumumy maslahat bolanok. Telewideniýe boýunça çykyş edip öz pikiriňi aýtmaklygam halka sala salyndygy bolanok.

Hut şonuň üçinem, halk günlerde bir gün ir bilen radioda ýa gazetde: „Öten agşam respublikamyzyň ýolbaşçylary üýşüp, ikidilliligi kabul etdiler“ diýen ýaly sözleriň tussumandan peýda bolaýaryndan gorkup başlady. Dagy nätsin? Şular ýaly halka sala salynman, kabul edilen kararlar, çykarylan buýruklar eýsem öň az boldumy?

Bolsa-da, 15-nji iýulda, türkmen telewideniýesi boýunça eden çykyşynda, TKP MK-nyň ideologiýa boýunça sekretary Hudaýberdi Durdyýew, halka proýekt hödürlenmän, dil barada hiç hili kanunyň kabul edilmejekdigini anyk aýtdy.

Diňe şondan soň halk az-kem köşeşdi. Öz üstünden bökülip geçilmejekdigine ynandy.

Ýöne şol proýekt nähili boljak?

Ikidillilik baradamy?

Türkmen diline döwlet dili hukugyny bermek baradamy?

Ýa şol pikiriň ikisem orta oklanyp, haýsam bolsa birini saýlap almak baradamy?

Ine, şu welin entek belli däl. Ýöne onda-munda edilýän gürrüňleriň gidişinden çen tutsaň-a proýekt köplenç „ikidillilik“ barada bolaýjak ýaly bolup dur.

Beýle bolsa birinjiden-ä ýerli dile döwlet dili hukugyny bermek baradaky alternatiw pikir orta atylman galar, plýuralizm ünsden düşüriler, ikinjidenem halk köpçüligi şol berilenje temanyň çygryndan çykyp-da bilmez. Köp ýerde-hä çykmalydyram öýtmezler. Ýene-de birwagtlarky ýaly kimdir biriniň diýdimzorluk etmeginde nämäniň nämedigine düşümän el galdyralar, anketa dolduralar, şeýdibem giden bir halkyň ykbaly çig-çarsy çözüler.

Şonuň üçinem, öňi bilen halka „ikidillilik“ näme, „ýerli dile döwlet dili hukugyny bermek“ näme, şonuň haýsynda nämeler utup boljak, haýsynda nämeler ýitiriljek, ine, şuny düşündirmeli. Halkyň şol ikisiniň haýsyny isleýändigini doly aýyl-saýyl etmeli. Diňe şondan soň ýa ikidillilik barada, ýa-da ýerli dile döwlet dili hukugyny bermek barada, proýekt düzmeli we halk köpçüligine hödürlemeli...

Biziň pikirimizçe, ikidillilik boljak bolsa her kim iki dilem – ýerli dilem, rus dilinem biläýmeli. Eger-de şeýle boljak bolsa, respublikanyň içinde ýaşaýan her bir adam iki dilde-de arkaýyn gürläp biljek bolsa, onda ikidillilik bilen ýerli dile döwlet dili hukugyny bermekligiň arasynda hiç hili tapawudam ýok. Bu ýerde diňe: „türkmen diline döwlet dili hukugyny

bermeli“ diýen sözden gorkulýan bolaýmasyn? Ikidillilik – kimdir biriniň: „şey diýsem-ä sözlerimden milletçilik ýokundysyny tapyp bilmäýseler gerek diýen gorky astynda tapan sypjyk söz aňlatmasy bolaýmasyn?

Şeýledir. Ýogsam beýdip bir zada iki at berilmezdi. Oýlanyp görüň: ýerli halkyň-a türkmen diline döwlet dili hukugy beriläýende-de rus dilini öwrenmän, özleşdirmän gitjek ýeri ýok. Her bir döwrebap adam ony edil öz ene dilini bilişi ýaly biläýmelidigine düşünýär. Şol dili bilmedik adamyň dünýä edebiýatyndanam, sungatyndanam, ylmyň ýeten derejesindenem bihabar galjakdygam görnüp dur. Ol dili biz milletara gatnaşyk dili hökmünde mundan bu ýana-da ürç edip öwreneris. Oňa giň ýolam açarys. Ýeke bir rus diline däl, respublikamyzyň içinde ýaşayan beýleki halklaryň dillerine-de giň ýol açarys. Bu hakda hiç hili jedel bolup bilmez.

Görşüňiz ýaly „ikidillilik“ sözüni „ýerli dile döwlet dili hukugyny bermeli“ diýen söz bilen arkaýyn çalşyryp boljak. Bu ýerde hiç hili gorkuly zat ýok.

Bu ýerde diňe öz çagalaryna türkmen dilini öwretmedik, özlerem bir gönendirip barmaýan, çinownikleriň hususy bähbitleri ýatyr. Çünki durgunlyk ýyllarynda-da, ondan öňem diňe şolar ýaly adamlar ýolbaşçy işlere çekilipdiler. Rus dilini suwara bilmese ýa partiýa agzasy bolmasa, demi bilen daş ýarýanam bolsa hiç kimi ýolbaşçy bellemediler.

„Ikidillilik“ diýen bolup, dil meselesini ýene-de öňki-öňkölige tarap çekýän ine, şolar.

Olar şey diýerler-de birbada, göwnümüz üçin, onda-munda iki dilde ýazylan şygarmalary asan bolarlar, edaralaryň, köçeleriň atlaryny iki dilde ýazan bolarlar, käbir ýerde iki dilem bilýän adamy goýan bolarlar, şonuň bilenem möwsüm tamamlanar.

Netijede ýerli dil ýene-de ikinji orna geçer. Abraýdan gaçar. Müzzerer.

Aslynda biz ozalam ikidillilik ýagdaýyndadyk ahyryn. Biz şu günem ikidillilik ýagdaýynda. Biz ozalam iki dil bilýärdik, häzirem bilýäs. Gelejekde-de bileris.

Ýerli däl halklar welin türmen dilini öňem bilenokdylar, ýerli dile döwlet dili hukugyny bermeseň, döwlet edaralaryny millileşdirmeseň, mundan bu ýana-da bilmezler.

Türkmen diline döwlet dili hukugyny bermeklik – türkmen dilini rus diliniň garşysyna goýmaklyk ýa respublikanyň içinde ýaşayan beýleki halklaryň duýgusyny kemsitmek dälidir. Bu düşünje nädogrydyr.

Gaýtam ýerli halkyň öz ene diline döwlet dili hukugyny bermezlik, ýerli halkyň guýgusyny kemsitmekdir.

Ony milli hukugyndan we buýsanjyndan mahrum etmakdir.

Türkmenleriň içinde henize çenli kemsidilen halk ýokdur. Bardygeldi kemsidilen bolsa-da, onda şol halk ýerli halkyň özüdür. O-da öňi bilen dil zerarlydyr.

Howwa, dil zerarly biz köp kemsindik. Köp kösendik. Köp horlandyk. Emma şonda-da syr bildirmedik. Çydadyk.

Pasportlarymyza atalarymyzyň, enelerimiziň ady, öz adymyz ýoýulyp ýazylanda-da, köne galalarymyzyň, şäherlerimiziň, beýik-beýik şahyrlarymyzyň atlary düýbünden ýalňyş tutulan-da, garry-gurtlarymyz, gara zähmetden başga zady bilmeýän sada daýhanlarymyz şowhunly şäherlerimize gelip dükandan-däkana, uly-uly edaralara, arz jaýlaryna aýlana-aýlana „adam dilinde“ gürläp bilmeýändikleri sebäpli ýüzleri alnyp, it ýaly dalanyp kowulanlaryn-da , öz ilinde özlerini ýat saýyşyp, ýaýdanşyp ýörüşlerini gözümüz bilen görenimizde-de, birinji klasdan tä onunja çenli pagtanyň içinden çykman, pestisit ýuwdup gelen çagajyklarymyz öz ene dillerinde bilbil ýaly saýrap durkalaram rus diliniň diktantyndan ýykylyp, göwün söýen kärine ýetibilmän köýüpler gidenlerinde-de, okuw jaýlarynda türkmençe okudandygymyz üçin partiýanyň şäher komitetine çagyrylyp, hamala jenaýat eden ýaly : „Dagy-duwwara şular ýaly iş edäýseň gowulyga garaşma“ diýen ýaly sowukdan sowuk sözleri eşdip, ýeňsämize käýenç ýelmedip gaýdan gezeklerimizde-de, içinde türkmençe düşünýän ýekeje adamyňam ýokdugy zerarly, şäher edaralaryna türkmençe ýazylan arzalarymyzy, sprawkalarymyzy, hat-peteklerimizi aldyrybilmän gözümize ýaş aýlaşyp ýören gezeklerimizde-de, çagajyklarymyzy ýerleşdirer ýaly türkmençe mekdep tapybilmän, Aşgabadyň içinde egnimizi gysyp entän

gezeklerimizde-de sypaýyçylyk üçin syr sakladyk. Çydadyk. Awtobyslaryň, otlularyň / samolýot hakda-ha gürrüňem ýok/, taksileriň içinde, köpçüligiň üýşen ýerlerinde ne magnitafon, ne radio türkmençe aýdym aýtmalydyr ýa geplemelidirem öýtmedik. Wah o zatlar-a baýaky, asyl gepleşmelidirem öýtmedik. Gepleşäýsegem kimdir biriniň „goý“ diýäýerinden çekinip, gözlerimizi tegeleşip gorka-gorka gepleşdik. Telewizorlarymyzyň içinde atababa süňnümize ýat bolan wejeralyklary görkezenlerinde-de : „şu zatlary nirede görkezseňiz şonda görkeziň ýöne bize bir görkezmaň, biz beýle halk däl“ diýibilmedik. Kem-kemdenem şol zatlara öwrenişdik. Bar zat şeýle bolaýmalydyr öýtdük. Yzasy depämize çykyp gitse-de dişimizi gysdyk.

Ine, şol dişgysdylygymyzam bizi şu güne saldy.

Eger-de dişimizi mundan bu ýana-da gyssak, onda mundanam beter güne düşeris. Häzirki syýasatam bizden geçen ýyllardaky goýberilen ýalňyşlyklaryň ählisiniň öz elimiz bilen düzetmegimizi talap edýär. Şonuň üçinem biziň batyrgaýrak hereket etmegimiz gerek.

Kimdir birini kemsiderin diýen gorky bilen öz halkyňy kemsitmeklik ýaly kemlik ýokdur.

Gynansak-da, türkmen diline döwlet dili hukugyny bermekligiň zerur daldigini käte türkmen diliniň kämil dil daldihi bilen , käte onuň respublikamyzyň içinde ýaşaýan beýleki halklaryň üstünden agalyk ediji dile öwrüläýmek howpunyň bardygy bilen, käte bolsa rewolýusiýadan ön türkmen halkynyň çar tarapdan urulyp-çapylp gelnem, bütewi döwleti bolmadyk çarwa halk ekendigi bilen düşündirjek bolýanlaram bar.

Geliň gowusy düşünişeliň!

Birinjiden-ä diliň kämil ýa näkämili, beýigi ýa näbeýigi bolmaz. Timar berseň hemme dilem kämildir. Galyberse-de ýetmiş ýyl bäri dil üstünde işläp gelen onlarça, alymlaryň çeken zähmetleri nirä siňipdir? Ähli türki dilleriň özeni bolup duran dile, münlerçe ýyllyk taryhy arka atan kämil dile, „kämil dil däl“, diýmek günädir. Eger-de onda näkämilik bar bolsa, biz ony düzederis. Gerek bolsa täze-täze sözlerem ýasarys. Ýatdan çykarylan gadymy sözlerimizi tapmak üçin, birmahallar serhet baryny söküp giden babadaşlarymyzyňka gezmäge gitmäge-de ýaltanmarys. Öz dilimizi hiç bir

diliň öňünde kemem saýmarys. Saýdyrmarysam. Onuň döwlet dili bolup biljekdigini aňry ýany bilen subudam ederis.

Ikinjidenem öz öýünde, öz topragynda, öz halkynyň döwlet diline öwrülen dil, nädip agalyk ediji dile öwrülýärmişin?

Kimiň üstünden agalyk ediji dile öwrülýärmişin? Ol özüni baryp biriniň boýnuna atanok ahyry. Ýa basybalyjylyk syýasatynyň netijesinde özüni başga bir ýurduň döwlet dolanyşygyna zor bilen saljak bolanok ahyry. Bu dil häzir bary-ýogy bir wagtlar üstünden atanak çekilen hakyky hukugyny almak isleýär, Dogrusyny aýtsak şu mesele barada gürrüň bolmalam däl. Bu zat aslynda edil iki-ikiň dört bolşy ýaly bolaýmaly zat. Siz, Ýaponiýada döwlet dili Ýapon dili bolmalymy ýa başga bir dil bolmalymy, diýen soragy göz öňüne getirip görüň.

Uly bolsun, kiçi bolsun türkmen halkam ýer ýüzünde bar halk. Sanynyň köpdüğine ýa azdgyna seredip halkyň hukugyny kemeldip ýa ulaldyp bolmaz. Döwlet diýlip, Respublika diýlip yglan edilen bolsa, özbaşdak döwlet gerbi, döwlet gimni, döwlet baýdagy bar bolsa, nämüçin ala-böle onuň öz dili öz döwlet dili bolmaly dälmişin? Bu hakda hiç hili iki pikir bolup bilmez.. Ikidillilik hakda-ha gürrüňem bolup bolmaz. Dil bir ýa baş-on sany adamyňky däl. Ol halkyňkydyr. Ol meseläni çözmelem, çözjegem halkdyr. Bu meselede hökmürowanlyk etmäge hiç kimiň haky ýokdur.

Agalyk etmek baradaky pikirimizi jemläp aýtsak bolsa W.I.Leniniň : „Ähli respublikalarda rus dilini döwlet dili kökmünde girizmeklik — rus dilini beýleki dilleriň üstünden agalyk ediji dile öwürmeklik bolardy“ diýen sözlerini ýatlamaklyk ýeterlikdir.

Hernäçe progressiw syýasata ýugrulan bolsa-da, agalyk ediji rola eýe boldugy, şol diliň ýerli dil üçin agressiw häsiýete öwrülýändigini özüniň „Tillerim“ atly goşgusynda 18-nji asyryň görnükli şahyry Şeýdaýy hem taryhy nukdaý nazardan aýdyp geçipdir. Gulak salyň :

... Arap, Ajam her bir zada goşuldy,
Sanly düzgün bilen saýran tillerim...

...Arap dili boldy sözler güýesi,

Dartyşyp dört ýana süýrän tillerim...

Şeýdaýy bu ýerde diňe arap dilini göz önüne tutanok. Ol „Ajam“ diýmek bilen şu toprakda hökmürowanlyk edip, ýerli halkyň dilini, dāp-dessuryňy, medeniýetini „zorlan“ ähli halklaryň eilinden dat edýär. Onuň içine araplaram, parslaram, mongollaram, greklaram girýär. Emma biz gynansak-da Şeýdaýy ýaly gönümüzizi aýdyp bilemizok. Gorkýas. Eger-de Şeýdaýy şu günki gün ýaşan bolsady, onda şol agzalanlaryň içine gürrüňsiz, ruslaram girerdi. Çünki ak patyşa Orta Aziýany basyp alandan soň rus intelligensiýasy Orta Aziýa işe gaýdýan çinowniklerden bar zady öňi bilen ýerli dili öwrenmekden başlamalydyklaryny talap edipdirler.

Bu şeýle-de bolupdyr.

Bu asyl respublikamyzyň ilkinji ýyllarynda-da şeýle bolupdyr, 1928-nji ýylyň 16-njy maýynda, Türkmenistan Merkezi Ižrakomynyň /ikinji çagyrylyş/ üçinji sessiýasynda döwlet edaralaryny millileşdirmek /ýerli dile geçirmek/ meselesi barada N.Aýtakowyň hut özi doklad edýar. Maslahat geçirýär. Şol maslahatdan soň 31 punktdan ybarat karar kabul edilýär. /Ol punktlaryň käbirini filologiýa ylymlarynyň doktory, Tagangeldi Täçmyradow žurnalist Täçmämmet Hürmenow bilen eden gürrüňçiliginde hem agzap geçýär. „Türkmenistan agitatory“ žurnaly №8 1989/. Şol punktlaryň köpüsinde, respublikanyň içinde ýaşayan her bir adamyň hökmany suratda ýerli dili bilmelidigi, ýerli dili öwrenmekden ýüz öwren ýolbaşçylaryň gullukdan boşadyljakdygy, hatda jogapkärçilige çekiljekdigi öwran-öwran nygtalýar. Özem şol dokument henizem ýatyrylanok. Öz güýjünde/.

Emma gynansak-da soňky ýyllarda milli syýasat, şol sanda dil meselesi hem köp halatlarda ýoýulmalara, bozulmalara sezewar boldy. Rus dili W.I.Leniniň aýdyşy ýaly assa-ýuwaş beýleki dilleriň üstünden agalyk ediji dile öwrülip başlady. SSSR-iň territoriýasynda ýaşayan birnäçe kiçi halklaryň dilleri tas ýiteňkirledi. Birnäçesiniňki ýitdi.

Orta asyrlarda arap diliniň türki dilleri babatynda bolşy ýaly rus dilem agyr melamata golaýlaşdy. Onuň üstüne taryhyň önünde ýüzügara bolmaklyk howpy abandy.

Ýerli dillere döwlet dili hukugyny bermeklik bir tarapdan rus dilini hut şol agyr melamatdan, howpdan halas etse, başga bir tarapdan SSSR halklarynyň gil meselesi zerarly pese gaçan medeniýetini, sungatyny dikeltmeklige ýardam eder. Üýtgedip gurmak syýasatynyň iň bir progressiw taraplarynyň birem şudur. Ol syýasat bizdenem häzir şu meseläniň gaýragoýulmasyz çözgüdini talap edýär.

Üçünjiden: „Rewolýusiýadan öň türkmenler nadan bolupdyr, hatsyz, sowatsyz bolupdyr diýen ýaly kemsidiji sözlerden biz ýetmiş ýyl bäri bizar bolduk.

Ýeri onsoň gel-gel indi şu günki günem: „Düýn-öňňun dälmidir sizi Buhara emiriniň, Hywa hanlygynyň, eýran şalarynyň urup-uşadyp ýöreni dil dawasyny edýänçäňiz-ä oturyň şu günüňize kaýyl boluň-da“ diýip, ýüzümize basyp dursalar näme diýip näme aýttjak?

Bu ýerde-de düşünişmeli, aýyl-saýyl edişmeli zat juda kän.

Mysal üçin: Türkmen halky çarwa bolsa-da, edil bu günki gün „sen bir otursana“ diýer ýaly geçmişde gaty bir görenden gep çekip ýören nalajedeýin bolaýanam däl. Atarmanlygy, çaparmanlygy zerarly gaýtam ýokarky agzalan hanlyklaryň, emirlikleriň özüleri şulardan dat eden bolaýmasynlar?

Eýrandan topy-tophanasy bilen gelen Hemze Mürze-de, Hywa hany Mädehin hanam şu toprakda amana gelendir.

Ak patyşanyň goşunam Orta Aziýa boýunça diňe şu halkdan gaýtawul görendir.

Onsoňam bolup geçen çap-ha-çaplyklary hasaba aljak bolsak geliň onda Gökdepe galasynda bolan gyr-ha-gyrlygam ýatlalyň.

Biziň düýn-öňňun çarwaçylyk edendigimizi ýüzümize basjak bolup duran adama biz gerek bolsa türkmen halkynyň baryp-ha orta asyrlarda Hytaýdan tä Kiçi Aziýa çenli, Gruziýadan tä Yraga çenli aralygy öz içine alýan beýik imperiýany – Seljuklar imperiýasyny döredendigini hem ýatladyp bileris.

Ýatlajak bolsaň ýatlan şekilli ýatlasaň ýagşy. Bolmasa-da ýatlamadygyň ýagşy.

Türkmen halky birentekleriň pikir edişi ýaly düýbünden hatsyz, sowatsyz, medeniýetsiz bolan halkam däl. Bu halk geçmişde dünýä ajaýyp arhitekturlary, çüýşegärleri, zergärleri, şahyrlary, batyr serkerdeleri beren, özbaşdak şekillendiriş sungaty, hatda özbaşdak elipbiýi, ýazuw grafikasyny bolan halkdyr.

Bu pikirimizi biz ýene-de şol Şeýdaöýnyň „Gözel ýigrim baş“ atly goşgusynyň üsti bilen düşündirip bileris.

...Ýedisinden owaz çykyp,
On sekizin tartar çekip,
Üç mün ýaşda ömrün ýakyp,
Geçirdik gözel ýigrim baş...

Diýmek bilen ol şol elipbiýiň ýigrimbaş belbiden ybarat bolandygyny, näçesiniň çekimli, näçesiniň çekimsiz bolandygyny, üç mün ýyllap dowam edendigini, „ömür sürendigini“ birin-birin aýdyp dur.

...Şeýdaýy diýer bar beterler,
Seniň üçin ýas tutarlar,
Şu wagt kem-käs tutarlar,
Ýiter sen gözel ýigrimi baş...

diýmek bilen bolsa, şol elipbiýiň ýitip barýandygyny, basym düýbünden ýitip gitjekdigini uly pygan bilen beýan edýär.

Bujagaz mysal biziň geçmişde bisowat bolmandygymyzyň subutnamasy. Şu ýerde ýerini peýläp ýatsak, eger-de ylymlar akademiýasynda ýörüte topar döredilip, şol topar ýaňam bir ýerde belläp geçişimiz ýaly, taryhy sebäplere görä türkmen halkynyň ýaýran ýurtlaryna saparlara iberilse, Orhon – Ýeniseý ýazgylarylarynyň üsti bilenmi garaz şol grafikany tapmak mümkin. Eger şol tapyлаýsa, onda arap grafikasyna geçmelimi, latyna geçmelimi ýa krilisa bilen oňubermelimi diýen ýaly jedelleriňem soňuna çykyljakdygy ikuçsyz.

Arap grafikasyňa geçmekligi-hä biz şu wagtam unamaýarys. Çünki o-da biziň öz „gandüşer“ grafikamyz däl. Boýnumyza dakylan. Onuň bize haçan gelenem, kim tarapdan getirilenem görnüp dur.

Biz diňe „gözel ýigrim başy“ gözlemeli. Şony tapmaly. Diňe şondan soň haýsy grafika geçmek barada gürrüň gozgamaly. Ondan bärde gozgamaly däl. Bardy-geldi başga grafika geçilmeli bolaýanda-da biz-ä latyna geçilmeginiň tarapdary. Öňi-soňy amanat geýim geýjek bolsaň gelşiklirägini geýeniň ýagşy.

Öz dilimize döwlet dili hukugynyň berilmegini talap etmek bilen, respublikamyzyň içinde ýaşaýan beýleki halklara kembaha garamak islemeyändigimize, gaýtam diňe şeýtmek bilen hakyky agzybyrligi, oňuklylygy gazanmak isleýändigimize bolsa her bir yüregi päk adam düşüner.

Çünki, dil adamy ysnyşdyrýar. Mährem edýär. Mähribanlyga getirýär. Öz diliňde gürläp oturan adama asla başga millet diýmäge diliňem baranok.

Eger-de her bir sowet graždany özüniň ymykly baran ýerinde ýerli dili öwrenip, däbini-dessuryny tüýs ýürekden sylan bolsady, onda şu günki yüze çykýan näsazlyklaryň hemmesi-hä diýmäýin weli köpüs-ä bolmazdy.

Rewolýusiýadan, Beýik Watançylyk urşundan öň, Türkmenistanda ýaşaýan, işlän, türkmen dilini we türkmen halkynyň edim-goýumyny baş barmagy ýaly bilen, sylan rus alymlarynyň ajaýyp ömürleri muňa aýdyň mysal bolup biler.

Olardan akademik, ajaýyp gündogarşynas, ýeke bir ýerli dili bilmek bilen çäklenmän, eýsem Hojaly molla bilen oba-oba aýlanyp ýören wagtlyry türkmen geýiminem geýen A.N.Samoýlowiçiň, folklorçy, köne döwür edebiýatyny öwreniji, türkmen obalaryna her ýylda üç-dört gezek ylmy ekspedisiýa guran, Ata Salyh, Ata Gowşudow ýaly tebigy zehinleriň yüze çykmagynda uly rol oýnan A.P.Poseluýewskini, Ata Gowşudow, Nazar Kürräýew dagy bilen toplan türkmen ertekleriniň ýer yüzüne ýaýradan N.A.Sakalinyň, O.I.Şadskäýanyň, N.F.Lebedewiň, N.K.Dmitriýewyň,

obama-oba aýlanyp türkmen aýdym-sazlaryny toplan W.A.Uspenskiniň atlaryny tutmak ýeterlikdir.

Türkmen halky bilen hakyky manysyndaky ysnyşygyň şol alymlary durmuşda-da, ylymda-da näderejede ýokary göterendigini okumuş adamlar bilýändirler.

Nebsimiz agyrsada sowet häkimetiniň soňky ýyllarynda şeýle adamlaryň atlary barha we barha seýrekledi..

Saragt raýonynda ýaşaýan nemesleriň toýda bagşynyň dyzyny penjeläp, aýdym diňläp oturan pyrsatlaryny men özümem köp gördüm. „Maňa könedan aýdyp ber!“ diýip, bagşa pul zyňyp oturanlarynam gördüm. Şonda men her gezek olara seredip içimden: „Ine, hakyky dogan şular ýaly bolmalydyr“ diýerdim. Guwanardym. Öz ene dilimiň başga halkyň ogul-gyzlarynyň dilinde hem edil öz ene dilleri ýaly arassa çykýandygyna buýsanardym.

Altmyşynjy ýyllaryň ortalarynda Saragt raýonynyň „Leninizm“ kolhozynda ýaşaýan uruş weterany Gylyçýaz Saparowyň önünde çay içip otyrkak, Gylyçýaz aga oturanlara ýüzlenip: „Öten agşam daňdanaralar daş çykdy welin, aý batmaga adam boýy galan ekeni. Görsem aýyň sag tarapyndan edil bir gulaç ýaly uzyn, ýagty zolak çykyp dur. Meniň-ä aklym haýran galdy şon nãmedigine. Ýa gözüme dagy görünäýdimikä“ diýdi. Hiç kimden ses çykmady. Ahyram hãliden bãri sesini çykarman oturan bir nemes ýigidi çalarak gobsundy-da „Gylyçýaz aga, öňa türkmenler aý gulaklapdyr diýýãler“ diýdi. Şol pursat heniz ýadymdan çykanok. Çykmazam. Öz özboluşlylygyňy ýitirmãn, bütin durkuň bilen ýerli halkyň süňňüne siňmek ýaly ajaýyp häsiýetiň ýokdugyna men baryp-ha şol wagtlar göz ýetirdim.

Şu babatda buýsandyryjy faktlar respublikamyzyň beýleki obalarynda-da, şäherlerinde-de kãndir. Türkmen dilinde gürleýãn ermeniler, kürtler, azerbaýjanlar, ruslar,tatarlar Aşgabatda-da, hat-da biziň öz edaramyzda-da kãn.

Eger-de türkmen diline döwlet dili hukugy berilse, başgalaram türkmen dilini öwrenerler. Netijede mähribanlyk artar. Ýokarky getiren timsallarymyz ýaly ýakymly wakalar köpeler. Bu ýerde diňe utuş bar. Bu utuşy gazanmak gerek. Muny bizden hãzir döwür talap edýär.

Geliň ýüzümizi halka tarap öwüräliň! Wezipe, iş, kürsi barybir bizden gider. Bir gün öň gitmese bir gün soň gider. Özümizem gideris. Halkymyz bolsa ýaşamaly. Ösmeli. Kämilleşmeli. Ýene-de million, milliard ýyl geçensoňam özüniň haýsy halka, degişlidigini aňlatmagy üçin, öňi bilen ene dilini gorap saklamaly.

Halkyň daş keşbi üýtgäp biler, geými, oturşy, hatda döwre görä hüý-häsiýetem üýtgäp biler, ýöne dili welin saklanmalydyr.

Şol mesele, mukaddes borç şu günki gün biziň boýnumyzda. Şu gün aýgytly öwrüm etmesek, ýöwsellesek, gelejekki nesillerimiziň önünde edil ekologiýa we ýadro ýaraglary babatyndaky ýaly ullakan günä iş etdigimiz bolar.

Aşgabat. Iýun, iýul 1989 ýyl.

Türkmen radiosynyň birinji programmasy.

5. «Tillerim...»

Türkmenistanyň dil hakyndaky kanunynyň kabul edilendigine ýyl ýarym boldy. Şy döwrüň içinde şol kanunyň rowaçlanmagy üçin hiç hili iş edilmedi diýseg-ä ýalňyş bolar. Üstesine-de, bu ugurdan boýnuna garamat ýüklenen adamlar gaty görerler. Ýöne, juda ujypsyz, hälki bir göz üçin odur-budur eden boldular diýsek welin, gürüňniň terzi hakykata golaý bolar duruberer.

Ilki bilen-ä TSSR Ministrler sowetiniň buýrugy bilen, ýerlerde, ministrliklerde, pudaklaýyn dolandyryş edaralarynda, döwlet komitetlerinde, ylmy edaralarda, okuw jaýlarynda, jemgyýetçilik guramalarynda dil kanunynyň ýerine ýetirilşine gözegçilik etmek üçin koordinirleýji komissiýa döredildi. Ol komissiýa Dil kanunynyň çözgütdine degişli birnäçe derwaýys meseleleri öz önünde wezipe edip goýdy.

Emma döwlet strukturasynda bolan üýtgeşmeler sebäp bolan bolsa gerek, ol komissiýa ýatyryldy we Prezident sowetine degişli täze komissiýa döredildi. Biz ol komissiýanyň hem boş ýatmaýandygyna, ençeme çäreleri göz önüne tutýandygyny hiç bolmanda, gepletseň şeý diýjekdiklerine ynanýarys.

Ýöne, hakykat ýüzünde işiň gidişi nähili?

Dogrusyny aýdalyň, käbir köçäniň, ýa okuw jaýynyň adyny üýtgedeniň bilen, dil meselesini çözdügiň bolanok. Olar öňem bolaýmaly zatlar. Ertir ony etmekçi, birigün muny etmekçi diýip, agzyňda aş gatyklanyň bilenem iş bitenok. Esasy mesele kanuny döwlet möçberinde ýerine ýetirmekden, döwlet we aragatnaşyk edaralarynda aeroflot we demir ýol kassalarynda, söwda nokatlarynda, poliklinikalarda, keselhanalarda, derManhanalarda, okuw jaýlarynda türkmen diliniň gürrüňsiz rowaçlanmagyny ýola goýmak dan ybarat.

Şu meseleler babatda goýberilýän käbir nogsanlyklary duran ýerinde barlap görmek mümkin. Mysal üçin, aeroflot agentliginiň sorag-jogap býurosyna jaň etseň, türkmençe jogap berýärler. Bu ýagdaý ýaşayyş jaý uprawleniýýeleriniň welin hersinde we her günde birhili. 09-a jaň etseň, türkmençe jogap berenoklar . “Näme, türkmençe jogap berip bileňzokmy?” diýseň: “Duruň onda, adam tapyp geleýin” diýýärler-de, trubkany taşlap, nirädir bir ýaña ylgaşlap gidýärler.

Dil kanunynyň “depme halal” edilýän ýeriniň ýene birem samolýotyň üstüdir. Ugrajak wagtyň stýuardessalaryň biri yrym üçin, tekste seredip, radio boýunça, patdyk-sutdyk baş-on agyz türkmençe sözlän bolar. Gürrüňiň yzy tä reýs gutarýança rusça gider. Düşjek wagtyňyzam: “unus berib diňleniňiz uçun sag bolun...” diýer, wessalam!

Sen bolsaň öz uçaryňda uçup barýarkaň, öz ene diliňde gürlenilýändigine buýsanmakdan geçen, gaýtam onuň şeýle äsgermezlik bilen hary-zar edilşine utanmakdan ýaña çym-gyzyl bolup oturansyň.

Ministrliklerden, pudaklaýyn dolandyryş edaralaryndan ýerlere iberilýän hatlaram edil öňküleri ýaly rus dilinde iberilýär. Bir üýtgän zat – blankanyň ýokary burçunda rusçasyny çep tarapynda “yrym üçin” iberijiniň adresi türkmençe hem çap edilen. Bolany!

Ýokary okuw jaýlarynda hem dil kanunynyň ýerine ýetirilşi juda ýabygorly. Şu ýagdaýy dert-azar türkmençe okuw kitabynyň yokdugy, kadrlaryň ýetmezçilik edýändigini bilen düşündirjek bolýarlar. Bu, elbetde, dogrudyr. Ýöne, şol meseläniň şunça wagtlap çözülibermeýşine janyň ýanýar.

Ýurduň gylla ýarysynyň sowatsyz hasap edilen döwründe, has garyp hasap edilen döwründe, “LIKBEZ” yglan eden döwletiň şu günki gün şolar ýaly howaýy sözlere bukulyşyna haýranlar galýarsyň. Bolmanda-da çözmegi

beýle aňsat bolsa, bu mesele bular ýaly uly problema bolup orta çykmany ahyry.

Bu – tüýs bir iş edesi gelmeýän, göreşe galkynasy gelmeýän adamyň tap ýan bahanasy. Ýokardan gös-göni buýruk bolmasa gymyldamany kyn görýän adamlaryň gaçybatalgasy. Kanun bolsa olar üçin buýruk däl. Ýerine ýetirmegem hökman däl. Baş-üç ýyl şeýdip, “helliň-hüllüňe” salyp, iliň gözüne çöp atybilsen, öňki kanunlaryň ençemesiniň köräp-köremän kül bolup gidişi ýaly, munuňam ýatdan çykyşyp, ýok bolup gitmegi mümkin. Çünki, dil baradaky kanunyň punktlarynda, üç ýyldan dokuz ýyla çenli diýen ýaly, iň bir galjaň adamy hem arkaýynsyradyp biljek dürli-dürli möhletler bar. Agaýana, gaçara-kowara maý bar. Mysal üçin dil kanunynyň 3-nji babynyň 6-njy maddasynda görkezilişine görä, döwlet häkimiýet we dolandyryş organlarynda, jemgyýetçilik guramalarynda, kärhanalarda iş dolandyrylyşy döwlet dilinde alnyp barylmalı. Döwlet, häkimiýet we dolandyryş, organlarynyň aktlary döwlet dilinde kabul edilmeli we diňe çap edilende iki dilde-de – rus hem türkmen dilinde çap edilmeli. Gurultaýlar, sessiýalar, konferensiýalar döwlet dilinde geçirmeli. Emma şol maddanyň aşagynda “Bu madda 1999-njy ýylyň 1-nji iýulyna çenli güýje girizilýär” diýlip görkezilen. Eýsem bu näme diýildigi bolýarka? Şol madda eýsem 1990-njy ýylyň 24-nji maýyndan 1999-njy ýylyň 1-nji iýulyna çenli süýndürilen agyr möhlet iň haýsy möwrütininden başlap güýje girýärkä? Şol dokuz ýylyň haýsy birinden başlap şu maddanyň ýerine ýetirilmegini talap edip bolýarka? Şol maddada görkezilen hökmanylyklary, ýerine ýetirmeli adamlar haýsy möhletden başlap ýerine ýetirmäge kanuny taýdan borçluka? Ine, şu welin belli däl.

Dil kanunynyň 3-nji babynyň 10-njy maddasynda bolsa: “TSSR-däki kärhanalaryň, guramalaryň hem-de edaralaryň wezipeli adamlary döwlet dilini öz gulluk wezipelerini ýerine ýetirer ýaly derejede bilmelidirler” diýlip, diýseň gorkajyk äheň berlipdir. Zyýany ýok, o-da ýagşy. Ýöne biz-ä entek şol kanunyň ýerine ýetirilişinde ilkinji ädimlerem duýamyzok. Bu-da şol madda üçin berlen möhlet iň /1995-nji ýylyň 1-nji iýulyna çenli/ juda maýyşgaklygyndan bolsa gerek. Bu öňde-de biriniň: “Oňa çenli ýa patyşa öler, ýa eşegim” diýşine meňzeýär. Çünki, kanunda bellenilen o-ol, uzyn-uzyn möhletler tamam bolýança, döwlet dilini indi öwrenmeli adamlaryň köpüsi ýa-ha pensiýa giderler ýa-da ýerini, ýurdumy täzelärler.

Ýeri gelende aýdyp geçsek, SSSR döwlet statistika komitetiniň maglumatyna görä, respublikalarda ýaşaýan ruslaryň ýerli dili iň az öwrenen

ýeri Türkmenistandyr. Ýagny, Gruziýada ýaşayan 341 müň rusuň 77 müňüsi, Azerbaýjanda ýaşayan 39 müň rusuň 56 müňüsi, Litwada ýaşayan 344 müň rusuň bary-ýogy 8 müňüsi ýerli dili bilýär. /Литературная газета 9.X.1991ý/.

Bu ýagdaý biziň agzalan respublikalara görä internasionalizme has wepalydygymyz üçinmi, olara görä akylllylygymyz üçinmi, özüňiz pikir ediň-de biliberiň.

Iň ýokary derejede geçirilýän ýygnaclaryň, sessiýalaryň, plenumdyr gurultaýlaryň edil bir wagtkysy ýaly rus dilinde gidip durmagam hut, şol kanundaky görkezilen gümürtiklikler we ýolbaşçy işgärleriň köpüsiniň döwlet dilini suwytyly bilmeýändigleri sebäplidir. “Näme beýdýäňiz, kanunda beýle däl ahyry”, diýdigiňem: güýje girýänçä dokuz ýyl bar” diýen içýakgyç jogaby eşitmejekdigiň görnüp dur. Bu ýerde bar belanyň körügi – berlen möhletiň etaplara bölünmändiginde. Her etapyň özünde emeldardan edilmeli talapyň, borjuň çürt-kesik bellenilmändiginde. Ýerine ýetirilişiniň ondanam emelsiz alnyp barlyşynda. Hut, şol kanunyň aşagyna gol goýan adamlaryňam bu kanuna pitiwa etmeýändiglerinde. Ony amala aşyrmak barada programmanyň işlenip düzülmändiginde. Has takygy düzülibem, ýokarlarda bir ýerlerde kabul edilibem ile äşgär edilmänliginde, halka ýaýylanlygynda.

Syn edýäs welin ýeke bir uly ýygnaclary däl, käbir döredijilik soýuzlrynyň ýygnaclarynam öňde oturan ýoldaşlar rusça alyp gidenlerini, rusça gürlänlerini, dokladlaryny rusça ýazdyraýanlaryny kem görenoklar. Çünki, olaryňam hemmesi diýen ýaly şol bir öňki-öňküligi öwrenişen, rus dilini ene diline görä birneme ganymaryak bilýän adamlar. Ene dilinde arassa gepläp bilýänlere bolsa entek gezek ýetenok. Bäri-bärde ýetjege-de meňzänok.

Dil baradaky kanunyň durmuşa geçirilmegine gös-göni päsgel berýän esasy zadyň ýene bire – Türkmenistanda türkmen dilini öwrenmek üçin hiç hili zerurlygyň ýoklugydyr.

Şu ýerde biziň arada Germaniýadan gelen türkmen ýigidi Begmyrat Gereýiň türkmen telewideniýesi boýunça eden çykyşyny ýatlasymyz gelýär. Ol Germaniýa ýaşamak üçin baran adama iki ýyllap nemes dilini öwredýändiglerini, şol döwrüň içinde özünem, çagalarynam mugt aýlyk bilen üpjün edýändiglerini, diňe dil öwreneninden soň işe kabul edilýändiglerini aýtdy.

Ine, saňa zerurlyk! Ine, saňa mümkinçilik! Ine, saňa adam barada alada. Diňe: “Dat, biziň dilimizi öwrenenoklar” diýip gygyryp oturmagam gerek däl ekeni. Gelen adamyň önünde şert goýmaly ekeni. Zerurlyk, maddy mümkinçilik döretmeli ekeni. Belki, başga-başga çärelerem agtarsa bolar. Häzir welin biz öz aramyzda ýaşap ýören saýry garyndaşlarymyzdan gury talapdan başga edibilýän zadymyz ýok. Elbetde, olaram birbada öňküje gelýän, endigan ýörelgelerinden çykmany kyn görýändirler.

Şonuň üçinem, häzirki pursatda köp babatda halkyň janköýer ogul-gyzlaryna bil baglaýmak galýar. Ýagny, Ümür Eseniň mekdeplerde “Edep” sapagyny girizişi we şol sapak üçin okuw kitabyňy ýazmaklygy öz boýnuna alşy, Geldi Kärizowyň ahal-teke atlaryna hossar çykyşy ýaly, her kimiň ýerli-ýerden goluny çyzgap işe girişibermegi gerek. “Alma biş, agzyna düş” diýip ýatanyňdan peýda ýok. Okuw kitaplary ýok bolsa, şol ugurdan işleýän merdana ýigitlerimizdir gyzlarymyzyň, agalarymyzdyr inilerimiziň hersiniň öz okadýan okuw kitabyňy döwtalaplyk bilen terjime edibermekleri, çap edilmegini talap edip, taýyn golýazmalaryny ýolbaşçylaryň önünde gütüledip-gütüledip goýbermekleri gerek. Aramyzda ýaşayan gaýry gardaşlarymyzyňam beýdip bize gereginden artyk ýanjatdyrjak bolup durman biziň bilen hakykatdanam dogandyklaryny indiberin boýun almaklary, öňi bilen özlerine bähbitli bolan dil meselesiniň çözgüdine hut özleriniň döwtalaplyk bilen goşulyşybermekleri gerek.

Çünki, birek-biregiň diline düşünilmese dogan bolup bolmaýar. Onsoňam bu döwür bizden gahrymançylygy, galkynyşy talap edýän döwür. Garamaýagyň ýolbaşçydan, ýolbaşçynyň garamaýakdan goltga garaşýan döwri. Ähli dawa-jenjellerden parasatlylyk bilen sowlup geçip, ähli derwaýyslyklary parahatçylykly ýol bilen çözmekligiň usullaryny agtarmaklygyň döwri.

Ýöne, barybir ýokardan yşarat bolmasa, garamaýaga kyn bolýar. Kähalatlarda bolsa onuň hereketlerine ters düşünilýär. “Bulagaý” diýip, ýagyrnysyna ýarlyk ýelmenýän wagtlaram bolýar. Şonuň üçinem dil meselesi ýaly ynjuk meselä gezek gelende, galkynmaly adamlaryň garamaýaga görä giç galkynyandygyny göreniňde janyň ýanýar.

Ýekeje mysal:

Respublikan Ministrler Sowetiniň serişde goýbermegi bilen, Gazagystan Ýazyjylar soýzynda beýleki halklaryň edebiýaty bilen

aragatnaşygy we terjime işini ýola goýmak üçin 32 adamdan ybarat topar-kollegiýa döredildi. Ol kollegiýa indi gazak ýazyjylarynyň eserlerini öňki ýaly diňe rus diliniň üsti bilen däl-de, islendik dile gönüden-göni terjime edip bilýär.

Bizde bolsa haýsy meseläni gozgasaň, henizm: “Pul ýok-da, pul ýok...” boluşýarlar. Asyl, şondan başga eşidýän gürrüňimiz ýok.

Nirä gidýärmişin ol, halkyň janyny orta goýup gazanýan pullary? Heý öz ene dilini ösdürmek üçin serişde toplamaýan, öz ýurdunda öz ene diline rowaçlyk äberribilmeýän halkdanam bir – halk bolarmy? Ýo-o-ok gadyrdanlar, gep bu ýerde pulda däl. Halkda-da däl. Bu ýerde bar edilmeli işiň ýaňky diýşimiz ýaly, iş edesi gelmeýän adamlaryň elindeliginde.

Bu işe juda sowuk-sala garalýandygyny 1991-nji ýylyň sentýabrynda, türkmen diline döwlet dili hukugyny bermek baradaky kanunyň ýerine ýetirilişine gözegçilik etmek üçin, Prezident sowetiniň ýanynda döredilen kommissiýanyň maslahatynyňam hut rus dilinde geçendiginiň mysalynda hem görmek bolýar.

Dil baradaky kanunyň sowuk-sala ýerine ýetirilýändigine timsaly şol kanunyň ýerine ýetirilýändir öýdülýän yerindenem tapsa bolýar. Mysal üçin, Dil baradaky kanunyň 6-njy babynyň 28-nji maddasynda: “Türkmenistan SSSR-indäki oblastlaryň, raýonlaryň, şäherleriň, obalaryň, posýoloklaryň, taryhy yerleriň, köçeleriň, meýdanlaryň, ýadygärlikleriň hem-de gaýry territorial obýektleriň döwlet dilinde ÝEKE-TÄK ady bolmalydyr. Olary RUS DILINE hem-de beýleki dillere terjime etmezden, praktiki transkripsiýada we milli dilde eşidilşine laýyklykda ýazmaly” diýip görkezilenkä, özümizem hemmä düşnükli bolan şol grafikada – krillisada ýazýarkak, nämüçin köçeleriň atlaryny diňe “ul” diýen belligiň ýa-da bilgeşleýin üýtgedilýän bir harpyň hatyrasyna: “ul” “Azadi”, il. “Mahtumkuli” diýip, ikinji gezek gaýtalap ýazmaly? Eger-de biz ermeniler ýa gruzinler ýaly başga halka düýbünden düşnüksiz grafikada ýazýan bolsak, ýa moldawanlar, pribaltika halklary ýaly latyn grafikasyny ulanýan bolsadyk, onda başga mesele.

Emma şol, ýokarky agzalan obýektler iki wariantda-da /rus türkmen dillerinde/ ýazylmalymyşyn diýen düşüňjä uýanymyzda hem, barybir türkmençe warianty köplenç ýalňyş ýazylýar. Mysal gerekmi? Baş üstüne! Üns beriň: “Alyşir Nowaýy köçesi”. Aňladyňyzmy? Alyşir däl-de, Alyşir.

Türkmençe ýazdyklary şol. Şolar ýaly başdansowma ýazgylary ýerli harytlaryň nyrhnamalarynda-da, ýarlyklarda-da, çüýşeleriň böwrüne ýelmenýän hatlarda-da, dürli bildirişlerdir afişalarda-da görmek bolýar.

Eger-de, ýokarda belläp geçişimiz ýaly, dil baradaky kanunda obýektleri iki dilde ýazmaly diýip görkezilen bolsa, haýsydyr bir harp hem rus grafikasyna ýok bolsa, onda bu ýagdaý bilen ylalaşsa-da bolardy. Emma bu ýerde ýagdaý düýbünden başgaça. Bu ýerde diňe öz hak eýesi tarapyndan sylanmaýan dile keseden äsgermezçilik etmek endigi bar. Çünki, şu agzalan zatlary redaktirläp oturan redaksiýa ýa kommissiýa ýok. Bar bolaýanda-da şol redaksiýanyň ýa kommissiýanyň agzalarynyň döwlet dilini oňly bilýän adamlar dældigi görnüp dur.

Dogry, ýaňy-ýakynda TSSR-iň Prezidentiniň 1991-nji ýylyň 1-nji oktyabrynda çykaran 410-njy kararyna goşundy hökmünde kärhanalaryň, edaralaryň, guramalaryň, okuw jaýlarynyň we beýleki obýektleriň atlaryny hem-de olary üýtgetmek boýunça Türkmenistan SSR-niň Prezidenti S.A.Nyýazowyň karary çap edildi. Kommissiýa-da düzüldi. Ýöne, bu kommissiýa hem köçe atlarynyň ýa graždanlaryň pasportlaryna öz atlarynyň, adresleriniň dürs ýa nädürs ýazylyşyna gözegçilik etmez. Bu onuň funksiýasyna-da girmeyär. Ol kommissiýa nirä nähili at dakmaly, nämäniň adyny üýtgetmeli, ine, şo zatlar bilen meşgul bolýar. Köçe atlaryny, edara atlaryny, dokumentleri dürs ýazmak boýunça bolsa düýbünden başga bir kommissiýa has dogrusy, redaksiýa gerek. Ýa-da şuny goşmaça hak töläp haýsydyr bir redaksiýanyň, dil institutynyň ýa-da haýsydyr bir janköýeriň üstüne atmak gerek. Garaz, gözegçiligem, jogapkärçiligem güýçlendirmek gerek. Ýogsam öz adymyzam, atalarymyzyň adam, köçedir şäherlerimizniň adam öňküsi ýaly şo-ol, üýtgär gider oturar.

“Guly” bolsaň-a, “Kuli” bolarsyň, “Berdi” bolsaňam, “Berdy” bolarsyň. “Myrat” bolsaň bolsanym hökmany suratda “Murad” bolarsyň. “Grişa” türkmen ady bolan bolsa hökman “Krişa” bolardy. Gylyjyň – Klyç bolşy ýaly. Emma welin Galýany – Kalýa öwürdäýmersiň.

Bize kimdir biriniň: “Sizem başga halklaryň şäher we has atlaryny üýtgedýärsiňiz ahyry” diýmegi mümkin. Dogry, bizde-de Daşkent /Toşkent/, Söýün /Hüseýin/, Esen /Hasan/, Patma /Fatima/ ýaly has atlaryň üýgedilen görnüşleri bar. Ýöne, birinjiden-ä bu atlar biziň dilimize şu görnüşde ir wagtlerden bäri giren. Ikinjidenem biz o sözleri şeýle görnüşde ýazsagam, aýtsagam özümüziz öz ýanymyzdan ýazýasam, aýdýasam, goýýasam. Biz hiç

ýere baryp ilin köçe şäher atlaryny, adam atlaryny özümüzçe aýtgedip ýazamzok. Ýa-da pasportlarynyň bir gapdalyna türkmençe wariantyny ýazamzok. Rus atlarynyň-a ýekejesiniňem üýtgedilen görnüşini türkmen dilinden tapmarsyňaz. Biziň bar ýetip bilmeýän zadymyz öz öýümüzde, öz atlarymyzyň üýtgeşsiz tutulmagy. Köne keseklerimiziň, oba, şäher atlarymyzyň, gerçeklerimiziň atlarynyň dogry ýazylmagy.

Atlarymyzyň adynyň soňundaky "...ew" goşulmasynam bize soň ýelmenendigi barada şu çaka çenli metbugatda-da, dürli ýygmanyşyklarda-da köp gaýtalandy. Onda-da diňe rus gramatikasyna degişli goşulmadygy, "Çeý?" diýen soraga jogap bolýandygy düşündirildi. /"Çeý ty? – Kimiň ogly? "Iwanow" – Iwanyň ogly/. Hakykatda welin biz Pylany Pylanyýew däl-de, Pylany Pylany ogly bolmalydyk.

Şeýle zorluga biziň ata-baba atlarymyz araplar döwründe-de sezewar bolupdyr. Ýagny: "...din", "...ed-din", "...as", "...al" goşulmalary. Jelale-ed-din, as-Suly, al-Faraby we ş.m./

Asyrlara çeken agyr labiryň astyndan biz şu gün çykyp bilmesek, hiç haçanam çykmars.

Ýöne, "...ow", "...ew", "...owıç", "...ewıç", "...owna", "...ewna" ýaly goşulmalardan halas bolarlyk çykalga Dil baradaky kanunda görkezilen. Şeýle-de bolsa ony amala aşyrmakda halk uly kösençlik çekýär.

Atlary üýtgedilýän köçeleriň ýaşajylary pasportlarynda adreslerini üýtgetmek üçin hat-petek dolduran mahallary köçe adynyň türkmençe wariantyny ýazsalar hem /mysal üçin. B.Garryýew köçesi/, pasportlaryny elerine alanlaryndan soň ol ýere üýtgedilip, rusça ýazylandygyny /B.Karryýew/, görüp galýarlar. Ýa-da öňki "Lemkulow" köçesini alyp görüň. Onuň adyny "Keýmir kör" diýip üýtgetdiler. Emma onuň ýedi sany ýolaýyrdynyň /proýezdiniň/ welin henizem öňki durşy. Göräýmäge ownuk ýaly bolup görünýän şu zatlaryň barysy bilelikde alanynda bize: her ýan ýatsaňyzam öňki-öňkülik bolar, üýtgän zat bolmaz, onuň üçin arrygyňyzam gynap oturmaň, diýildigi bolýar. Galyberse-de, allatarapyn berlen paýymyz üçin, kanunsyzam bolýmaly zatlar üçin kanuna el serip otursak, üstesine-de ozal-a şol kanuny çykarybilmän, çykandansozam beýdip amala aşyrybilmän ýaýdanyp ýörsek nalajedeýinligiňem aňrybaşy bolýar.

Elbetde, ýokarda belläp geçişimiz ýaly her bir döwletde, halkda diliň harlanmagy, zorlanmagy bu gün ýa dün dörän zat däl. Ykdysady, taryhy,

syýasy sebäplere görä türki halklar, şol sanda türkmen halky hem dürli döwürlerde parslaryň, grekleriň, araplaryň, mongollaryň, ruslaryň golastyga düşüpdiler. O-da öňi bilen halkyň diline, medeniýetine täsir edipdi. Ýöne, şol agyr möwrütleriň ählisinde-de öz ene dili üçin göreşen gerçekler bolupdy. Mysal üçin Gorkut ata, Hoja Ahmet Ýasawy, AlyşirNowaýy, Magtymguly, Şeýdaýy, Sowet häkimiýetiniň ilkinji ýyllarynda öz ene dilleri üçin göreşlere galkynan we milletçi hökmünde ýok edilen merdanalar...

Şonuň üçinem, bu günki alyp barýan bu göreşimiz ilkinji göreş däl. Gadymky gerçeklerden miras galan göreşdir. Mukaddes göreşdir.

Biz bu zatlar barada öň bir makalamyzda jikme-jik aýdypdyk. Şeýle-de bolsa, baryp-ha XVIII asyrda, yslam dininiň ýörgünli döwründe ene dilini goraglap, arap diliniň garşysyna baş göteren Şeýdaýyny welin ýene-de bir gezek ýatlaman durup biljek däl.

Asylam dil barada, diliň, ýazuwyň, halkyň taryhy barada gürrüň gozgalanda, Şeýdaýydan sowa geçmek mümkin däl.

Ine, ol näme diýýär: /goşgy gysgaldylyp alyndy /.

Arap-ajam her bir zada goşuldy,
Sanly düzgün bilen saýran tillerim.
Kem –kem özün çekip ýoga daşyldy,
Indi din öýünde haýran tillerim.

Hiç milletiň gulagyna ýokanok,
Dogry diýsem zamanama ýakanok.
Kemin ýazsam, doly Many çykanok,
Gün bolupdyr şindi saýran tillerim.

Näler sanyň aldym jüzler dolduryp,
Okuw açyp her millete bildirip,
Bu gün indi pelek seni öldürip,
Kuranyň astynda çüýrän tillerim.

Şeýdaýy diýr, kelam, Mantyk eýesi,
Indi ony hiç kim gelmez diýesi.
Arap dili boldy sözler güýesi,
Dartyşyp, dört ýana süýrän tillerim.

Özge diliň astynda horluk gören eziz diliň barada ýüregiňi mundan beter paralamak mümkin däl.

Has irrkiräk döwürde ýaşap geçen başga bir gerçeğiň dil baradaky ýürek nalasyny eşidesiňiz gelýärmä? Baş üstüne:

...Hoşlamaýdur alymlar, bizniň aýtgan türküni,
Aryflardan sorasaň, açar köňül mülküni,
Aýat-hadys Manysy, türki bolsa mowafeg,
Manysyga düşgenler, ýerge goýýar burkuny.

Bu Hoja Ahmet Ýasawynyň agysy. /1103-1166/. Indi hezreti Magtymgula-da bir gulak asyň:

Gül ýüzüni ol kylsa paş Aý-Gün ondan uýalur,
Bag içine girse, meger, şuglasyndan gül solur.
Nazar salsa gazap bilen, bu jahan weýran bolur,
Ölüler jana girip, betbagtlar ykbal olur,
Neýleýin ol arap wyban – asly zybanym bar meniň.

Bu beýdiň diňe soňky setiriniň dil barada dældigi her kese aýan bolsa gerek.

Görüşňiz ýaly, göreş gaty aňyrdan gelýär. Ýöne, başda türki dilini arap-pars diliniň zulmundaň çykarmak /Hoja Ahmet Ýasawy, Nowaýy/, soň türkmen dilini umumy türki diliniň elinden çekip alyp, halka düşnükli bolan dile golaýmatmak /Magtymguly, Şeýdaýy/, ýaly göreşler giden bolsa, ýüz ýyl gowrak wagt bäre birsyhly türkmen diliniň gerşinden basyp gelýän rus diline garşy 20-nji ýyllaryň pidalaryndan başga ne-hä bir şahyr, ne-de bir alym hiç hili göreş alyp barmady diýsek hem ýalňyş bolmasa gerek. Rus dilini wasp edip, goşgy ýazan şahyrlarymyzyň welin juda kändigine şek-şübhe bolup bilmez.

Çünki Sowet häkimiýetiniň ilkinji ýyllaryndan başlap tä, şu çaka çenli kim öz halkynyň, öz ene diliniň, däbiniň, dessurynyň aladasyny etse, milletçi hasap edildi. Milletçilik bilen millilik bulaşdyr yldy. Awar şähry Resul Gamzatow ýaly: “Ertir ene dilim ýitjek bolsa, özüm şu gün öleýin” diýip duran arslan ýürekli şähry bolsa Alla bize bermedi. Dogrusyny dogry diýeliň, biziň ýagdaýymyz edil şu günem şeýle bir öwerlikli däl. Biziň

henizem peşmek ýaly şemal haýsy tarapa öwürsse şol tarapa eňip gidip oturşymyz.

Elbetde, dil näçe-de bolsa öwrenibermeli. Ol adama artykmaçlyk berýär. Ýöne, özüňkini oňa horlatdyrmaly däl. Gerşinden basdyrmaly däl.

Biziň esasy betbagtçylygymyzyň ýene birem – heniz-henizlerem diňe rus dilini bilýän adamlar ýolbaşçy bolup bilýändir diýen düşünjeden saplanyp bilmeýändigimizdir. Türkmen diliniňem diňe bir respublikanyň içinde kökerilip goýaýmaly ikinji derejeli dil däl-de, edil rus, iňlis, pereň, ispan, arap dilleri ýaly, ýer yüzüniň ähli dilleri bilen deň-derejeli, deň hukukly dilleriň biridigine, islendik döwlet bilen terjimeçi arklay aragatnaşyk saklamaga, hut, öz ene dilimiz arkaly gepleşikler geçirmäge ygtyýarymyzyň bardygyna akyl ýetirip bilmeýänligimizdir.

Gepiň gerdişine görä aýtsak, türkmen diliniň üstüne abanan “howp” dürli döwürlerde rus diliniň üstünede abandy.

Protopop Awwakumyň: “...ruslar öz watanynda rus dilinde gürlemelidirler” diýip, Iwan Grozna ýazan hatyny ýadyňyza salyň. Çünki şol döwürlerde Orsyýetiň iň bir medeniýetli hasap edilýän magrupy kişileri grek dilinde gürleşýärdiler. Ýa-da ýokarky gatlaklardan bolan ylymly adamlaryň Puşkin zamanynda nemes, fransuz dilllerinde gepländiklerini oýuňyza aýlaň.

Puşkiniň özem başda goşgularyny fransuz dilinde ýazýardy ahyry. Egerde rus intelligensiýasynyň wekilleri şol ýoluň ýalňyşdygyna wagtynda düşünmedik bolsadylar, onda rus diliniň hem saýry dilleriň aşagynda bireýýämle çüýräp ýa ýok bolup gidäýmegi gaty ahmaldy.

Hut şonuň üçinem, soňabaka kadalaşdyrylan, bir bütewi, milli rus dilini emele getirmek barada mesele ýüze çykdy.

Ilkibaşda rus diliniň – rýazan şiwesinde goşgy ýazyp ugran S.Ýesenin hem soňra u mumyrus dilinde ýazyp ugrapdy.

Rus diliniň häzirki ýagdaýynyňam gaty bir öwerlikli dældigi barada Russiýada şu günki günem az gürrüň gidenok. Mysal üçin, häzirkizaman rus dilinde giňden ulanylýan /hatda biziň dilimize-de girip giden/ arhitektura sözi aslyýetinde postroyka, perpendikulýar sözi – prýamostoýnik, galoş – mokrostupka, kiý-şarotolkatel we ş.m. bolmaly. Hemmesem fransuzça. Bu – XIX asyryň rus kosmopolitizmidir.

Biz bu zatlary – dil meselesi ýaly şeýle wajyp meselede ejirli ýagdaýa düşen halkyň ýeke bir özümiz daldigini nygtamak üçin, bu göreşimiziň adalatly, mukaddes göreşdigini ýene bir gezek tekrarlamak üçin ýatladyk.

Indi bolsa ýene-de öz derdimize dolanyp gelesiň.

Eger-de biz dil baradaky döwlet kanunyny göz üçin çykaran bolsak, onda bu bize juda köp taraplaýyn zyýan ýetirer. Çünki, aldananyň bilse halk bizden juda ýokuş görer. Gaýdybam bagyşlamaz. Şonuň üçinem, il-ulusy aldamandygymyzy günübirin subut etmegimiz gerek. Bu hereket bize asudalygyň mundan bu ýana-da berkarar bolmagy üçin iňňän zerurdyr. Çünki, wagt geçer, kanunda görkezilen dürli möhletleriň iň soňkuja möwriti hem sowlar, ine, şondan soň şo çaka çenli tagapyl edip gelen halk hemmeleri geňler galdyryp, bar zady kanun boýunça talap edip ugrar. Şol toparyň önünde durmak üçin şu wagtdan tijenmek gerek. Çünki, edil bellenen möhletleriň ählisiniň gutaran gününüň ertesi, ýagny 1999-njy ýylyň 2-nji iýulyndan başlap kanuny berjaý etmeklige girişmek kyn bolar. Ol mümkinem däl. Häzir welin hemmeler şol güne garaşýar.

Hakyna seredeniňde welin: “Kanun gazetde çap bolan gününden başlap güýje girýär” diýlip ýazylmalydy, şonda hiç kime arkaýynlaşmaga maý bolmazdy.

Häzir welin köp edaralarda türkmençe ýazsaň arzaňam alanoklar. Daş ýere gidip oturmalyň, halk hukugynyň goraýjysy bolup duran gazet-žurnallaryň, radiodyr telewideniýäniň, döredijilik soýuzlarynyň içindäki hasap-hesipçileriň hat-petek we gaýry dokument işleri hem henize çenli esasan rus dilinde alnyp barylýar. Şol bir boluş. Öňki-öňkülik. Edil: Arkaýyn öňküje düzgüniňiz bilen boluberiň diýip, aşaklyk bilen ähli edaralara görkezme ýaýradylan ýaly. Mahlasy, dil baradaky döwlet kanuny hiç ýerede-de herekete gelenok. Geljege-de meňzänok. Ol kanun hassa. Çalajan. Wagtynda “dem salmasaň” ölmegem mümkin.

A günäkär kim? Ýokarky edaralarymy? Ýolbaşçylarmy? Halkyň özümi?

Ýigrimizji asyryň başlarynda türk halkynyň baştutany Kemal Atatürk öwrenmesem, öwretmesem kyn bolan, asyl-ha türki owazasyna bap gelmeýän arap grafikasyny türk halkynyň boýnundan aýyrdy. Ýurdy latyn grafikasyna geçirdi. Şonda sowatlylyk ýurt boýunça 30 prosent bolanlygyndan 90 prosente çenli artdy.

Kemal Atatürk türk diline aralaşan arap, pars sözleriniň garşysyna hem barlyşyksyz göreş alyp bardy. Birnäçe arap-pars sözlerini aslyýeti türk bolan gadymy sözler bilen çalşyrtdy. Hut şonuň tagallasy bilen ýasalyş arkaly birnäçe türk sözleri emele geldi.

Şu zatlar ýadyňa düşende, şular ýaly döwlet ýolbaşçylary jan-tenleri bilen goşulmasalar, garamaýaga başartmasa gerek diýip, gaýga gideniňi duýMan galýarsyň.

Muny biz öz ýurtlarynda medeniýetiň öňe gitmegine itergi beren ägirtleriň – Pýotr birinjiniň, Jawaharlal Neruwyň, Mahatma Gandiniň, S.Nyýazowyň we ýene-ýeneleriň mysalarynda hem görkezip bileris.

Asylam, hakyky göreş diňe döwlet ýolbaşçylarynyň il-halk bilen bir perdeden gopan pursaty başlanýandyr. Jemgyýet diňe ýurt başynda edebiýata, taryha söýgüsi bar adamlar oturan mahaly öňe gidýändir.

Şu ýerde ýene-de bir zady belläp geçmek zerur. Ýagny, Dil Kanunynyň ýerine ýetirilmegi ugrundaky göreş diňe respublikamyzyň çägendäki problemalar bilen çäklenmeli däldir. Biz kem-kemden, asyl dilimiz bolan gadymy türk dilimizi özleşdirmäniň hem gamyny iýmelidiris. Gözlegler gün-günden kökümize tarap süýşmelidir we barha çuňlaşmalydyr. Beýleki türk garyndaşlarymyz tarapyndan häzirkizaman türk dillerini biri-birine golaýlaşdyrmak baradaky ündelýän pikirler, orta atylýan teklipler hem goldanylmalydyr. Arap, pars dili bilen bir hatarda bu dil hem mekdep programmasyna goşulmalydyr.

Gollanma hökmünde gadymy türk we häzirki zaman türkmen diliniň sözlüginini düzmek hem zerur zatlaryň biridir. Beýle sözlügi beýki türk halklar hem düzse gerek. Belki, düzübem ýörendir. Çykaran bolmaklaram mümkin. Biz welin hemişekije endigimize görä, ähli ilniň yzyndan edibilsegem bir hasap.

Arap, pars grafikasyny we gadymy türk dilini özleşdirmek biziň indiki nesillerimize köne ýazuw çeşmelerimizi, edebi ýadygärliklerimizi öwrenmäge kömek etse, ýer yüzüniň ähli türk halklary üçin umumylaşdyran bir türk dil türk halklarynyň şu günki ösüş derejesiniň biri-birinden üzňe bolmazlygyna, ylmy, medeni we edebi gatnaşyklaryň gowulanmagyna ýardam eder. Eger-de türk dilli halklaryň ählisi latyn grafikasyna geçip biläýseler, onda bu meseläniň çözgüdi birneme aňsatlaşar.

Elbetde, bu zatlar ummasyz giň ýaýrawy, ägirt uly hysyrdylary talap edýän meseleler. Ýöne, bir gowy zat, bu süýjümtik hysyrdylaryň aňyrsynda ýagşy niýetler, döwletli işler ýatyr. Ine, şo gowy. Türki halklaryň biri-birine golaýlaşmak üçin eden her bir ädimine şu çaka çenli “pantürkizm” diýip geldiler. Emma nämüçin “Ýewropa bileleşigi”, gowulyga ýorulmalymyş-da, türki bileleşikler “panturkizme”, “gündogar bileleşikleri” “panyslamizme” ýorulmalymyşyn?

Öz gardaşy bilen gardaşlarça gatnaşyp bilmedik kişi, kişiniň gardaşy bilen gardaşly bolup bilmez.

Öz doganyna doganlyk goluny uzadyp bilmedik adam, özgäniň dogany bilen dogan bolup bilmez.

Sözümiziň soňunda ýene-de bir zady belläp geçesimiz gelýän. Ýagny, alym E.W.Sewortin özüniň “Türki dilleriniň etimologik sözlügi” /M.:Nauka, 1974. 74 sah/ atly işinde, şol bir sözi 24 sany türki dilden mysal getirýär. /şol sanda olaryň şiwelerinden, dürli ýadygärliklerinden/ hem-de esasy söz hökmünde öňi bilen türkmen dilindäki sözleri alýandygyny nygtap geçýär. Gazagystan SSR Ylymlar akademiýasynyň Dil bilimi institutynyň uly ylmy işgäri, Filologiýa ylymlarynyň doktory Gubaýdulla Aýdarow: bolsa “Orhon-Ýeniseý ýazuw ýadygärlikleriniň öwrenilişi” atly makalasynnda “Orhon /VII asyryň ahylary, VIII asyryň başlary/ – Ýeniseý /VI – VII a./ we Talas ýadygärlikleriniň dilinde bolan ençeme sözler köne türkmen edebi dilinde-de, hat-da häzirkizaman türkmen dilinde-de örän köp duş gelýär. Oňa: kümüş, ogul, buýruk, ini, kişi, kyz /gyz/, katyn /aýal/, men, sen, ol, bu, biz, siz, ak, boz, kök, ýaşyl, bil, ilki, aý, ýyl, bir, iki, üç, alty, sekiz we şulara meňzeş köp sözler mysal bolup bilýär. Bu sözler şol durşuna häzirkizaman türkmen dilinde hem işjeň ulanylýar...” diýip ýazýar. /”Edebiýat we Sungat” gazeti. 20. VII. 1984ý./ . Şonuň üçinem, türki halklarynyň iň gadymylarynyň biri hökmünde häzirki zaman türki dillerini biri-birine golaýlaşdyrmak ugrundaky göreşiň garamatyny biz öz boýnumyza alaýanymyzda-da, şol ugurdan ýörite, uly bolmadyk ylmy-barlag institutyny dördedäýenimizde-de gelişmân durmany. Ol institut ýeke bir türki dilleri birleşdirmek bilen çäklenmän, eýsem birgiden täze söz ýasamakda-da, birgiden ýiten sözlerimize gözläp tapmakda-da ummasyz uly işleri amala aşyryp bilerdi. Derwaýyslygyny wakalarymyzyň ählisiniň ähli funksiýalaryny hem şu institut öz boýuna alyp bilerdi. Bu institutyň işine beýleki türki doganlarymyzy çekmek hasam oňyn netijeleri bererdi.

Moskwa – 1990 ý.

“Edebiýat we Sungat” gazeti 27. XII.1991 ý.

6.Dil barada Kanun gerek

Öňräk, respublikanyň gazetlerinde dil baradaky döwlet programmasy peýda boldy.

Şeýle möhüm meseläni sowet respublikalarynyň ählisinden gijä galyp çözüändigimiz bizi elbetde kemsindirmänem duranok. Şeýle-de bolsa “hiçden giç ýagşy” diýipdirler.

Ýöne, gynansak-da programmanyň süňnünde takyklyk az. Umumy. girişiniň iň soňky: “...Bu programma Türkmenistan SSR-niň diller hakyndaky Kanunyny işläp taýýarlamak, şol kanunda türkmen diline respublikamyzyň çäginde döwlet dili statusynyň berilmegini üpjün eder” diýen jümlesi diýäýmeseň, programmada esasan ikidillilik syýasatyna ýykgyň edilipdir. Hakyna seretseň-ä öňürti ýerli dile döwlet dili hukugyny bermek barada kanun kabul edip, şondan soň şol kanuna laýyklykda perspektiw programma düzülmeli. Häzir welin tersine. Galyberse-de programmanyň hiç ýerinde-de ilata durmuş taýdan hyzmat edýän edaralaryň we gaýry guramalaryň ýolbaşçylarynyň, hukuk goraýjy hem-de ýuridiki guramalaryň ýolbaşçylarynyň, partiýa işgärleriniň we hökümet baştutanlarynyň haýsy möhlete çenli hökmany suratda türkmen dilini öwrenmelidikleri, eger-de öwrenmekden boýun tovlan halatlarynda olara nähili çäreleriň görüljekdigi ýa işden boşadyljakdyklary barada bir agyzam aýdylMandyr.

1928-nji ýylyň 16-njy maýynda, Türkmenistan Merkezi Ižrakomynyň /ikinji çagyryş/ üçünji sessiýasynda, döwlet edaralaryny millilileşdirmek /ýerli dile geçirmek/ meselesi barada N. Aýtmatowyň eden dokladynda we şol gezekki maslahatynda kabul edilen, 31 punkdan ybarat kararda welin şu zatlar çürt-kesik görkezilipdir.

Ýa adamlaryň köpüsi henizem otuzynjy ýyllaryň apy-tupany turaýmasyn diýen ýaly düşüňjelerden saplanyp bilmän ýörlermikän?

Bir zada berk düşüneliň. Ýagny, – Türkmenistanyň şol programmada ýañzydyşy ýaly, goý, türkmen diline döwlet dili hukugy berildi hasap edeliň. Şuňa ynanalyň. Ýöne, ol haçan boljak? TSSR Ýokary Sowetiniň 1989-njy ýylyň 1-nji dekabrynda boljak sessiýasyndamy? Ýa soňmy? Ýa ýene-de birnäçe ýyldanmy? /Programmadaký “...etapma-etap” diýen sözi ýadyňyza salyň. Şu jümle şol programmany amala aşyrasy gelmeýän islendik adam

üçin uly tutaryk bolup hyzmat eder./ programmanyň äheňi durşy bilen howlukmazlyga, haýal-ýagallyga has takygy başdan sowmalyga ýugrulan.

Kimdir birine sypaýy görünjek bolup işiňi çig-çarsy etmek, haýal-ýagallyga salmak, howlukmadyksyran bolup özüň jan çekmän, baş agyrtMan, beýleki halklaryň jepalar çekip gazananlaryny telim wagtdan soň taýyn görnüşinde kabul edip, “taýyn aşyň eýesi” bolup ýörmeklik, respublikamyzyň “yza galaklygyny”, “süýrenjiňligini” ýene bir gezek subut etmekdir.

Galyberse-de TSSR Ylymlar akademiýasynyň dil we edebiýat institutynyň ylmy işgärleriniň şatyny ep-esli artdyrmasaň, örülerini ap-esli giňeltmeseň, golýazmalar fonfunda işleýän üç-dört sany ylmy işgäriň sanyny otuza, kyrka ýetirmeseň, Türkmenfilmde döredilen çeper sowetiň agzalaryň ählisini türkmen diline hem düşüňýän adamlardan goýmasaň dil programmasyny amala aşyrmak hakynda gürrüňem bolup bilmez. /Ady agzalan sowetiň gylla ýarysy baran sssenariýalary okaman gapdalyndakylaryň gürrüňi boýunça, has dogrusy, salgy berişi boýunça nyrh kesýärler. Iş ýola goýulsa döwtalaplaryň köpeljekdigine biz ynanýarys. Bu programmany rewolýusion äheňde, güýçli depginde amala aşyrmak gerek. Hereket bolmasa kanun kabul edeniňdenem peýda bolmaz. Döwtalaplaryň köpelmegi bolsa maddy meseläni hem ep-esli derejede ýeňilleşdirer.

Programmanyň köp bölegini eýeleýän: “...iki dilde wyweska asmaly, edebi ýadygärlikleri çap etmeli, blankalary iki dilde ýazmaly, iki dilliligi ösdürmek baradaky meseleleri informasion köpçülikleýin serişdeleriň üsti bilen yzygiderli berlip durmaly...” diýen ýaly zatlar dogrusyny aýtsaň ýerli dile döwlet dili hukugy berilmeýände-de bolaýmaly zatlar. O zatlaryň türkmen dilini ösdürmeklige dahylam ýok. “Türkmen diliniň ulanylyş sferasyny giňeltmek...” diýmegem birhili. Ony giňeltmeli däl-de, öz topragynyň soltany edip goýmaly.

Sözümizi jemläp aýtsak, TSSR Ýokary Sowetinde Dil baradaky döwlet kanuny kabul edilende köp zat çürt-kesik we aýdyň görkezilmelidir. Şol kanunda: “Respublikanyň içinde ymykly ýaşaýan her bir adam türkmen dilini öwrenmelidir” diýen punk hem goşulmalydyr.

Bu elbetde biziň arzuw-islegimiz. Çünki, birek-biregiň diline düşünmekligiň adamçylyk gatnaşyklarynda nähili oňyn rol aýnaýandygyny biz gaty gowy bilýäris. Eger-de biz hakykatdanam milletara gatnaşyklaryny oňşuklylyga tarap ugrukdyrmak isleýän bolsak ýol şoldur. Başga ýol ýokdur!

“Ýaş kommunist” gazetini. 28-nji noýabr, 1989 ý.

7. Kanun yrga bolmaly dälidir

Mälim bolşy ýaly, iküç aý mundan öň, respublikan metbugat TSSR-iň dil baradaky döwlet kanunyny (proýektini) çap etdi.

Ýöne bu kanunyň durşy bilen ikidillilik, belki-de köpdillilik syýasatyna ýugrulandygyny, asyl-ha onuň döwlet komissiýasy tarapyndan düzülen kanun däl-de, kimdir biri tarapyndan düzülen başga bir proýektdigini, bu hili proýekti kanun hökmünde asyl-ha kabul edip bolmajakdygyny gazet sahypalarynda ýazyjylar, alymlar nygtap-nygtap aýtdylar. Proýektiň asyl nusgasyny çap etmekligi, çekişmäni dowam etdirmekligi, proýektiň şu güne düşmeginiň sebäpkärini tapyp, ile äşgär etmekligi adalatly talap etdiler.

Bizem öz gezegimizde dil baradaky döwlet kanunynyň şu güne düşmeginiň düýp sebäbine dogryn baha bermezden, galan zatlar barada gürrüň etmek mümkin däl hasap edýäris.

Ýadyňyza düşýän bolsa, TKP Mk-nyň Birinji sekretary S.A.Nyýazow, halk deputatlarynyň birinji gurultaýynda I.Druse ýaly görnükli ýazyjynyň aýdanlaryny ret edenden bolup: “Men halkym bilen maslahatlaşdym, biz ikidilliligi isleýäris” diýipdi.

Dil baradaky kanunyň şu derejä ýetirilmeginiňem, günübirin bolaýmaly zat üçin şu çaka çenli şeýdip çekeleşip gelmegimiziňem, ähli respublikalar öz dillerine bireýýämle döwlet dili hukugyny berenden soňam tenha özümiziň alybilmän görene-göz bolup, yzda süýrenip ýörendigimiziňem düýp sebäbi bagyşlaň çelin ana, şol!

Elbetde, ýolbaşçylarymyzyň öz halkyna ýamanlyk islemeýändigini düşnükli. Dil meselesini şeýle süýrenjeňlige salmaklarynyň kanuny şeýle yrga edip görkezmekleriniň sebäbem düşnükli. Olaryň: türkmen diline döwlet dili hukugyny bersek birtopar ýaş-ýeleňlerimiziň burnuna ýel düşer, respublikamyzyň içinde ýaşaýan beýleki halklary “dil bileňzok” diýip ýanap ugrarlar, diýip, ätiýaç edýän bolmaklary mümkin. Emma dil meselesine gezek gelende bu gorky esassyzdyr. Gaýtam ýerli dile döwlet dili hukugyny bermezlik ýa şu Kanuny şu durşuna kabul etmezlik, aramyzda ýaşaýan gaýry halklaryň ýerli dili bilmezlikleri ýa äsgermezlik etmekleri şol gorkynyň hakykata öwrülmegine esas bolup biler. Onsoňam gönüläp aýtsak biziň ýolbaşçylarymyzyň kalbyna wehim salýan zat esasan öz halkynyň “başbozarlyk” edäýmeginden dörän gorkam däl-de – türkmen diline döwlet

dili hukugyny berýäsek, beýleki halklaryň göwni galar, has dogrusy şolar topalaň turuzarlar diýen gorkydyr.

Şu ýerde biziň respublikamyzyň içinde ýaşayan beýleki halklaryň wekillerine hem nägilelik bildirsimiz gelýär. Ýagny, olaryň hiç birem biziň dil hukugymyzy gorap, biziň bilen deň durup, ne gazetde, ne radioda, ne-de telewideniýede, hiç bir ýerde çykyş etmediler. Çyn dogan kyn günde, doganynyň bähbidini araman durup bilmez. Türkmen diline status berilse bize kyn bolar ahyry diýmäge-de çykinmeýärler. Ýetmiş ýyllp bize nähili kyn bolandygy, öz dilimizde okabilmändigimiz üçin elimiz diplomlam bolsa köp halatlarda kör galandygymyz, rus diliniň diktantyndan ýykylyp, göwün söýen kärimizi ýüreklerimizde çüýredendigimiz welin piňlerine-de däl!

Dil baradaky döwlet Kanunyny düzüjiler hem şol, ýoň bolup galan köne ýörelgeden ugur alypdyrlar. Mysal üçin sekizinji maddada “TSSR-iň territoribasynda ýerleşýän kärhanalarda, edaralarda we guramalarda iş dolandyrylşy döwlet dilinde ýa-da rus dilinde alnyp barylýar. Zerurlyk ýüze çykan wagty iş dolandyrylyşy başga bir dilde-de alnyp barlyp bilner” diýlip ýazylan.

Kagyz ýüzünde gülkünç görüňänem bolsa, iş ýüzünde bu ýagdaý tragediýa elter. Edil, Krylowyň basnyýasyndaky ýaly bolar. Guw bir tarapa, leňneç bir tarapa, balyk bolsa düýbünden başga bir tarapa çeker. Hemmesem şu kanunyň sekizinji süresine salgylanar.

Men bir zada geň galýan: Biziň ýolbaşçylarymyz öň-öňler-ä: “Bize Moskwa ýol berenok, etjegimizi etdirenok, elimiz-aýagymyz bagly” diýýärdiler.

A indi näme?! Erkiň, ygtyýaryň öz eliňde berlip, baryň, özüňiz çözlüşiň diýlensoň näme?

Bir döwletiň içinde ähli dili ullanyp bolmajagyna bolsa çaga-da düşüňär. Kim ýurdy şu ýola itekleýän bolsa, ol adam halkyňam, hökümetiňem haýryna çapýan adam dälidir.

Umuman şu Kanuny düzedijiler /howwa, howwa: düzüjiler däl-de düzedijiler/, türkmen halkynyň özünden başga islendik halkyň göwnünden turmak üçin, olaryň türkmen dilini öwrenmezlikleri, söýmezlikleri üçin, ýerli halkyň öz ýurdunda, öz ene diline buýsanyp bilmezligi üçin alada baryny edipdirler.

Eger-de ir-u-giç ylalaşykly, oňşukly, sabyr-takatly halka hormat goýuljak bolsa, şu halka-da goýularça boldy. Tutuş bir halkyň çydamlylygyny mundan artyk synap gidip oturmak bolmaz. Hiý, şu çaka çeni türkmen halkynyň, Türkmenistanda ýaşayan beýleki halklary kowjak bolup topalaň turuzanyňy, gandöküşik edenini, SSSR-iň sostawyndan çykjak diýip ýygnaqlarda mesele goýanyňy gören barmy? Bu halkyň bar dileýäni ýaňam bir ýerde aýdyp geçişimiz ýaly – öz ene dili. Onam indi şeýdip, dileý-dileý süňňümüzizi saraldyp, saçymyzy agardyp berjek blsalar /öz zadyňy dilemegiň nähili kyndygyny bilýänsiňiz/ ýa-da bermejek bolsalar, beräýenlerinde-de şu Kanundaky ýaly gözboýagçylyk edip berjek bolsalar, halkyň ozaldanam püre-pür bolup duran çydam kasesi dolup, daşyna döküler, çaykanar diýen gorkymyz bar.

Onsoňam bir zady berk bellemek gerek: ýagny, halk – indi öňki halk dälidir. Milli duýgusy oýanan, syýasy aktiwligi artan, üýtgedip gurmak syýasaty tarapyndan oýarylan, goldaw tapan halkdyr. Ol indi öz hukugyny talap eder. Talap güýçli bolar. Garşylyk güýçlendigisäýam iki güýç garpyşar. Bu bolsa, dil ýaly ynjuk meselede nädogry pozisiýany eýelän ýolbaşçylarymyzyň syýasy taýdan iňňän uly ýalňyşlyk goýberendikleriniň subutnamasy bolar.

Biz muny haýbat atmak üçin ýa göwnüçökgünlige ten berendigimiz üçin aýdamzok. Aňyrsyna göz ýetirip aýdýarys. Çünki, hökümet ýolbaşçysy bolalyň, “garamaýak” bolalyň, tapawudy ýok, hemmämiziňem borjumyz birdir. Halka hyzmat etmekdir, goldamakdyr, galkyndyrmakdyr, gönüni tapmakdyr. Onuň parahat ýaşamagy, zähmet çekmegi üçin dürli çäreleri agtarmakdyr. Ony garamatly ýollardan sowup, göwün-maksatlaryna tarap adalatly, ak ýol bilen alyp gitmekdir. Kürsümize daýanyp hökmürowanlyk etmäge-de, wezipäm kiçi diýip sessiz oturmaga-da hiç birimiziň hakymyz ýokdur.

Mart 1990ý.

8. Döwür üýtgände durmuş üýtgamezmi?

Ellinji ýyllaryň ortalary... Saragtlýlaryň entek Tejen topragynyň aýaklarynda ygyp-tozup ýören döwürleri... Dekabryň aýazly günleriniň birinde, obanyň ortasyndaky gumaksy meýdanda aýagymyz ýyrtyjak köwüşli, egnimiz köneje donly başy açyk digdenekleşip durus... Özümüzem

ýa-ha birinji ýa-da ikinji klasyň okuwçylary... Goltugymyzda pagta ýygylýan fartuk... İçinde-de hagta... Üşäp barmajyklarymyzy agzymyza sokýas... Üfleýäs... Beýleräkde bolsa birtopar, başlary sury gulakjynly, aýaklary ak ädikli, eginleri ýakasyna bagana tutulan gara paltoly, epeý-epeý adamlar durlar.. Olar ýeke-ýekeden söz alyp, bizi duran ýerimizden göni gowaçanyň içine gitmeklige ündeýärler... Onsuzam biziň edibiljek zadymyz ýok, nirä git deýseler gidibermeli... Ýöne, ine, birden-kä biz tarapdan bir degenek jahyl atylyp çykýar-da: “... Iberjek däl! Birinem iberjek däl! Hiç bolman başlangyç klaslary oba göçürmeseňiz, ýekeje okuwçynam işe iberjek däl! Bir kilo pagta diýip haram öldürjek bolýaňyzmy halkyň çagasyny bi aňzakda?!...” diýip, ak ädiklileriň üstüne gygyrýar... Dogumyna bäs gelibilmän iki ýana haýdap ýörşüne: “Halky oturymly ýagdaýa geçirmeseňiz, göç-gondan dyndarmasaňyz işem önjeýli bolmaz, çagalaram bilim alyp bilmezler, keselbent borlar, erte il-gün üçin, watan üçin ýaramsyz borlar...” diýýär... Özem janyndan syzdyryp, öwran-öwran gaýtalaýar... O döwürlerde beýdip raýon ýolbaşçylarynyň, kolhoz başlygynyň ýüzüne durmak, gaňryşyna gaýtmak, görlüp-eşidilmedik zat bolansoň hemmämiz doňan ýaly bolup, sesimizi-üýnimizi çykarman durus... Şol, çal papakly, nah kostum-jalbarly, daýanykly ýigdekçäniň gepiniň ýer alaryny, ak ädiklileriň ýan bererini, basymrak oba, ata-enelerimiziň ýanyna göçürilerimizi dileýäs... Gübürdäp duran ýyljak ojagymyzyň arzuwyny edýäs...

Şol gezek hakykatdanam dilegimiz kabul boldy. Bizi oba göçürdiler. Ýöne uzaklandyrman, şol çal papakly, daýanykly ýigidem biziň mekdebimiziň direktorlygyndan aýyrdylar-da, öz obalaryna ýönekeý mugallym edip geçirdiler.

Şondan soň biziň arkamyzy alyp, aladamyzy eden adam bolmady. Her ýyl ýygym döwründen başlap, tä, gowaça gyzył çybyk bolýança daň bilen-ä keşe saldylar, iňrik mazaly garalandansoňam çykardylar. Normamyza ýekeje kilo ýetmese-de, elimize el ýalyjak nan berip yzymyza kowdular. Keşe saldylar. Ýyldyz ýagtysyna galanja kilomyzy ýygdyrdylar. Ýyldyzlaryň öňüni bulut бүрән mahallary panus tutup ýygdyrdylar. Onda-da dolup bilmesek, ertesi ähli okuwçylaryň öňüne çykaryp “masgaraladylar”.

...Ondan bäri kyrk ýyla golaý wagt geçdi. Ýöne, mekdep direktorymyzyň şol gezekki, balasyny beladan goraýan ýaş bürgüt ýaly üstümize ganatlaryny gerip durşy welin henizem gözlerimiň öňünden gidenok. Ýeke meniň däl, şol döwrüň okuwçylarynyň hiç haýsynyňam göz

öňünden gidenok. Ýadymyzdan çykanok. Ol biziň aňymyzda ýeke bir gowy mugallym hökmünde däl-de, hakyky hossar hökmünde hem hemişelik galdy.

***

...Şunça ýyllardan soň men ine, şol, mähriban ugallymymyzyň bosagasynda durun. Boýy adam boýundan sähelçe beýigräk, yzgary orta biline ýetip duran, küme şekillije hütdüjek jaýyň darajyk gapysyndan ýegşerilip çykan goja kişini zordan tanadym. Garrapdyr. Çalarak бүкүlipdir. Gürlände kynlyk bilen gürläýär. Demi gysýar. Gözleriniň çygyny ýygy-ýygydan süpürýär. Üsgürýär. Meni görüp ol edil çaga ýaly begendi. Gelip boýnuma zyňdy. Gujaklap öýe saldy. Oturup-oturmankagam:

– Nädip tanadyka diýensiň? Hä? I-i-i... Tanaman näme. Telewizirde görýän, käwagt gazetlerde suratyňy görýän... Geljegiňi bilýän. – Ol ýüzüme çişreldi. – Aýtdylar dämi özi meň saňa gelip gitsin diýenimi?.. Aýdan bolsalar gowy edipdirler. Geleniň ondanam gowy bolupdyr. Gel, geç! Köp garaşdym men saňa. Ölmän oturanymam şon üçin. Özüňizem köp sag boluň. Ýazyjylaryň, žurnalistleriň hemmesem sag bolsunlar. Saragtada üns berip ugradylar. Köp ýazdylar. Biz minnetdar. Arka tapynan ýaly bolduk. Ýöne, hiç netije ýok. “Üýtgetmeli-üýtgetmeli” diýselerem üýtgeýän zat ýok. Şu ýerde-hä ýok, bilemok başga ýerlerde nähilidigini. Şol, öňki günümüz, öňki güzeranymyz. Wah, biz özümüz hiç-le, biz bir boljagy bolan adam-la, ýöne, ine, ýaşajyk çagalar bar, şolar heläk bolýarlar ikortada, men ine şojagazlara dözemok... – diýip, ýene-de şo-ol gadymkyja heňine başlady.

Onuň şunça ýylap şol bir derdi ýüreginde göterip gelendigine, бүтин ömrüni il-halkyň şu gözgyny ýagdaýyna janyny ýaka-ýaka geçirendigine, direktorlykdan aýrylyp, ygtyýaryny elinden alanlary bilenem “gylyjyny” gynyna salaýMandygyna haýranlar galdym. Yhlasynyň ýürekdendigine ynandym.

– Şu mesele boýunça Stalin döwründen bäri gidişip oturşymdyr. Jyma jan! Ýöne meňk-ä bolmady. Atan okum, daşa degdi durdy. “Öz üstümüzden geçip gidýän derýanyň yzyna düşüp allaowaralara gidýäs, biziňki “iki göç bir talaň” diýip ýazan hatyma: “Gelejekde göz öňünde tutarys, häzir ykdysady ýagdaýymyz agyr diýen jogap geldi. Hruuşew döwründe: “Häzir garagum kanalynyň aladasy ýetik, soň görübiris...” diýen ýalyrak jogaplar geldi. Soňam: “Gor-gor suw howdany gurulýar, Saragtyň suw meselesini şol

çözer” diýdiler. Şeýdibem ol mesele beýläk zyňyldy. “Gor-goram” näme. özüň bilýän, raýony suwlylandyrybilmedi. Ýene-de göç-gon başlady. Soňam telim gezek ýazdyk. Öz respublikamyzyň ýolbaşçylaryna-da ýazdym. Raýonyň ähli zähmetkeşleri bolup üýşübem ýazdyk. Soňkularyň jogab-a öňküleriniňkiçe-de bolmady. “Sibir derýalary Orta Aziýa getirilse Saragta-da suw bereris” diýensoňlar-a ymykly gözümüz ýetdi bolmajagyna. Ine, indi, indiden soň bir üýtgeşiklik bolaýarmyka diýdik welin, dünýäniň düzeleniniň bize peýdasy degjek däl öýdýän. – Goja mugallym uludan demini aldy. – Bir zady bilip goý, Jyma jan, şu raýona suw gelenini görmän ölsem armanlydyryn! Ahow, Tejen raýonynyň “Tejen” atly ýekeje sowhozyça pagta bermeýän raýonyň adamlaryny beýdip, kyrk ýylyň sergezdançylygyna sezewar etmek nämä gerek bolduka? Ýa kimdir birine lezzet berýämikä şu zatlar?.. – Çay gelensoňam, saçak ýazylyp orta nahar alynansoňam ol gürrüniň temasyny üýtgetmedi. – Elbetde, her ýan ýatsaňam islendik meseleleriň çözgüdi ahyrsoňunda hökümede bagly. Şolar deprenmeseler ýazanyňdanam netije ýok, aýdanyňdanam. Bu meselede biz çäresiz. Stalinden başlap Brežnewe çenli bizi aldap geldiler, görýän welin sizem aldajaklar öýdýän. Agladygyňyzsaýy “aglamaň” diýip buduňyzdan burulýan ýaly bolup dur, göwnüme bolmasa. Şonuň üçinem, Jyma jan şu raýonyň adamlarynyň ünsüni meň başga bir zada çekesim gelýär. Ýagny, bar, ine, biz hakykatdanam hossarsyz ekenik diýeli. Düşen günümüzizi maňlaýymyzdan göreli. Utulandygymyzy boýnumyza alaly. Ýöne, biz öz raýonamyzyň içindäki, öz elimizden geläýjek mümkinçiliklerimizdenem peýdalanyp bilemzog-a! Emma şeýle mümkinçilik bar!, ysal üçin: Sen Salyr ýab-a bilýänsiň? Dag eteginden saka alyp gaýdýandyr. Ana, şonuň sil suwy ýatansoňam, arly tomus, tä indiki ýyl sil suwy gelýänçä hanasy bilen dolup akýanyny bilýän. Özem hakyt, jüňňüldäp duran gök suwdyr, durnaň gözi ýaly. Nädýädiler diýsene! Suwy kesilensoň tutuş raýonyň ilaty bolup, üýşerdiler-de, sakasyndan bärligne tarap gazardylar, dört kilometr ýaly çagylyly ýeri. Bär-ä seredeniňde ol ýeriň beýikdig-ä görnüp dur. Şo dämi? Özem şol ýerde-de suw gaty ýokarda. Baryp gören bolsaň Nowruzabat diýip bir ýer bardyr, ana, şondaky guýularyň islendiginden suwy elin bedreli susup alyp durmalydyr. Ine, onsoň ýaňky aýdyşym ýaly ene ýaby aşaklygyna tarap gazýaň welin, çagylyly çägaň arasy bilen ýerasty suwlar eňiberýäler, bärligine... – Ol bir wagtlarky sapak düşündirendäkisi ýaly ýüzüme seredip ýylgyrdy. – Skwažina-da!...

– Ol döwürler ýaplar el bilen gazylandyr, okudyjy. Indi halk el bilen gazy gazmaz. Tehnika-da baryp bilmeýän bolmagy mümkin.

– Tyhnykaňam bir barmajak ýeri bormy? Tyhnyka bumat, Jyma jan aýa barýa, Salyr ýabyň sakasy dagy näme!.. Ýöne meň janymyň ýanýan ýeri şu zatlaryň bolýandygyny düşündiribilemok adamlara. Gözümiň görenje zatlaryny aýdyp ynandyrybilemok. Ýolbaşçylaryň-a näme, özüň bilýän, üýtgeşik bir zat edeliň diýseň ýeňselerinden tutulýa. Näçe sesini çykarman gezseň şonça-da gowy görýäler. Ýogsam şol suw tutuş, raýonyň pagtasyny eklär diýip aýdamog-a men şuny. Hiç bolmanda ak-gögüne, gawungarpyzyna, bag-bakjasyna, otuna-çöpüne-hä bor. Arly tomus mugt ýerden üç kub suw gelip dursa azmy saňa? Tomus aýlary “Gor-goruň” üstüni ýetirip dursa zyýanmy? Aýdýan-a men, ak hem gök ekin üçin Tejen derýasynyň suwy hemişe-de ýeterlikdi, diýip. Men 1916-njy ýyldan bäri şol derýanyň suwunyň däne ekini üçin gyt bolanyny göremok. Saragt däneçiligiň mekanydyr. Uruş ýyllary Marydan, Aşgabatdan, Gyzylarbatdan, Garrygaladan argyşa gelip, Saragtdan däne äkiderdiler. 1945-nji ýylda Daşhowuzdan kerwen gelip matany dänä çalşyp gidenlerini öz gözüm bilen gördüm. Gepiň gysgasy, 1965-nji ýyla çenli Saragt kolhozlarynyň kolhozçylary döwletden un alman öz dänelerini harazda üwedip eklendiler. Üstesine döwletede her ýyl 30 müň tonna däne berýärdiler. Hany indi ol baýlyk? Hany indi ol bereket?! Ol eýle diýseň indi o-ol, gadymky sakalaram gömüldi. Asyl nirede haýsy sakaň bolanyny bilýänem ýok...

– Şon-a bizem bilemzok.

– Çyndyr? Bilýän dälsiň. Gelsin saňa ýöri te çakylyk edenimem şon üçin-dä! Ine, gulak sal! Ýazyp al! Ir döwürlerde Tejen derýasyndan alty sany saka aýrylardy. Birine “Kindikli” diýerdiler. Ol Saragt şäherçesiniň günbatar tarapyraklaryndady. Ýene bir saka bardy, oňa “Ak ýap” diýerdiler. Ol ýap, Ata obasynyň ýabydy. “Ata ýap” diýip, patyşalyk ýabam bardy. “Ata ýap” bilen “Ak ýabyň” aralygy on mütürräkd. Bärden baranynda Saragt posýologyna ýetmän, Tejen derýasynyň gündogar ýüzünden alynýardy. Ikisiniňem alynýan ýerine “Kendirli gaçy” diýerdiler. Dördünji saka gowakly” diýerdiler. Bu – birinji hem ikinji Garaman obalarynyň mülk ýabydy. Salyr ýabyň sakasyna golaý. Salyr ýap bolsa “Kiçi aga”, “Ýalawaç”, “Garaman” obalarynyň umumy ýaby. Salyr ýapdan yokarda, Nowruzabat diýen ýerde-de bir saka bardy. Ýeriň adyna görä, oňa-da “Nowruzabat” diýerdiler.

Ine, şu sakalaryň Salýrýapdan özgesi gömüldi şumat. Elbet-de, bir zerurlyk ýüze çykandyr-da, çünki, baryp-ha, Atabaýew döwründe, Aşgabatdan inžiner iberilip “Ak ýaby” baglaga-da, Salýr ýaba sapanlary çyn. “Gowaklynam Weýeňňamiň ýanyndan Salýr ýaba sapdylar. “Nowruzabat” öz-özünden galdy. “Kindiklem şeýle boldy. Sebäbi ol ýerden adamlar göçdüler. O sakalaryň köreýşi düşnükli. Oňa meň şikaýatym ýok. Ýöne men başga bir zat diýjek bolýan. Ýagny, häzir “Bolşewik” bilen “Komsomol” kolhozy “Garaman ýapdan” suw içýa. Howwamy? Onuňam baş-alty kilomütüri Saragt şäherçesiniň içinden geçýä. Şol aralykda oňa zyňylýan hapa-hupalaryň hetdi-hasaby ýok. Posýolokdan sowayyn, öwürüp geçiräýeýin diýseňem maý ýok. Bir tarap-a birinji Garaman obasy, beýleki tarapam Saragt baba. Gonamçylyk. Onuň üçinem nätmeli? Garaman ýaby ýapaga-da, gadymky Ata ýabyň sakasyny açaymaly!..

Ol: “Hä, seni ýadadaýdym öýdýän...” diýýän Manyda ýapyrylyp ýüzüme seretdi. “Ýör, hany bir daş çykyp geleli” diýdi-de, iki elini ýere diräp ýerinden turdy.

Çykdyk. Açyk howa dogrudanam ýadaw beýnilere dynç berdi. Aýyň ýagtysyna mellegiň içindäki baglary, üzüm agaçlaryny synladym. Jaýlaryň zeyden ýaňa çüýräp, opurylşyp ýatan ýerlerine-de siňe-siňe syn edýänimi görüp goja mugallym ýantaklap geldi-de, alkymyma dykyldy. Ýüzüme gyýalap-gyýalap garady. Şonda onuň ýüzi solgun göründi.

– Barysyndan beteri bu ýerde ölüňem jaýlap bolanok, Jyma jan... Jaýyny aljak bolsaň suw çykyp dur. Şoň üçinem içden çykdy çaga bolsa-da segsen kilomütüri söküp oba, Saragt baba äkidýäs. Agramçylygam näme, durmuş bi, Jyma jan, bolup dur. Meň hasabym boýunça şu, soňky ýigrimi baş ýylyň içinde diňe öz obamyzdan baş ýüz adam ýogaldy. A raýonda näçe kolhoz bar? Onsoňam men çen bilen aýdýan-a...

Ol ýarym gijäniň çapgyn şemalyňa döz gelibilmän galdyrap durşuna: “Ýör, indi, öýe gireli, üşäýmäli” diýdi-de, hütdüğine tarap ýegşerilip ugrady. Hababaýlap oturşyna peje ot aldy. Demir ojak gübürdäp ugrandanam emedekläp düşege geçdi.

– Oba adamlarynyň bolup ýörşüne-de janym ýanýa, Jyma jan. Birwagtlar türkmeniň negözel gyşazyklary bolardy. Gurt, sargan, toşap, semene, kak, sök. Hiý birini görýämiň şo zatlaryň şindi? Ýa onam hökümet gadagan etdimi? Ýa-da ine, alyp görsek, biz oglan döwürlerimizde gyşa

gaýmak gatyrdylar. Asyl, uruş döwürlerem, ondan soňraklaram bardy, iki-ýeke gaýmak gatyryanlar. Bilýänmi nädip edilýänini?..

– Ýok.

– Bilmeseň gulak goý. Hyşaly gamyşy inçeltmeli-de, biri-biriniň içinden geçirip örmeli. Oňa “gaýmak gatar” diýilýär. Tomsuna şoň üstüne gaýmak serilýä. Palaw edilýän ulurak gazanda süýdi gaýnatsaň iki-üç käse dagy alyp bolýa. “Gaýmak gatyryň” üstünde “üsti-üstüne goýup galňadybermeli. Ululygam, galyňlygam şapbat ýalyrakdyr. Gyşa saklasaň kitirdedipjik iýibermeli. Ondan başga öňler künji ekip, künjüden ýag alynardy. Dükandan ösümlük ýa pagta ýagy alynmany. Obamyzda alty sany juwazyň bardygyny magat bilýän. Gawunyň çigidindenem ýag alynardy. Gawun çigdiniň ýagy dagy jan Jyma jan, ynansaň edil, goýnuň ak ýagy ýaly-da! Ine, indi şolar ýaly arassa zatlardan dynyp dermanly pagta ýagyny iýip ýörüs. – Ol dişini gyjap dyzyna ýumruklady. – Wah-h!.. Halkyň özündenem bar-la! Uçukdy! Mal-haldanam, ýerdenem, bar zatdanam uçukdy. Indi muňa bar zady taýyn edip ber! Prilawka çykaryp ber! Ahow, prilawka kim çykarsyn ony daýhanyň özi çykarmasa?! Men Jyma jan kolhozlaryň hersiniň otuz, kyrk müň goýnunyň bolanyny bilýän. 1945-1955-nji ýyllar aralygynda kolhozlaryň maldarçylyk baradaky planlaryny dolduryp daýhanlara üç gezek, zähmet güne goýun bölenlerinem bilýän. Uruşda zyýan çeken ýerlere kömek diýip, iki gezek her kolhozdan müňe ýakyn goýun iberileninem bilýän. Ine, indi kolhozlaram garyp düşdi, hojalyklaram. Birenteg-ä göç-gon şu güne saldy diýeli welin, asyl, oturymlysynyňam bir ýeňini çermäp gurt serip ýörenini ýa toşap gaýnadyp oturanyny görmersiň. Indi ýöne bar zat kanun bilen bolaýýamyka diýýäler. I-i-i, haýsy hökümet bolanda-da öz gününüň özüň görmel-ä sen, hakyky daýhan bolsaň! Garnyňy açyp ýatybermeli däl-ä, “Kommunizm boljakmysyn” diýip. Ýa pagtadan başga zady terk edäýmeli däl-ä, baş şaýy pul düşýä diýip. Onsoňam Jyma jan birinjiden-ä pagtadan daýhana gaty bir pul düşübem baranok, ikinjidenem şo pula ýene-de bazardan baş essesine satyn alyp gök iýjek bolsaň it biçeniň söwdasyçadam-a bolanok ol! Gepiň gysgasy pagta halkyň gözünü baglady. Sözüme şekiň bolsa subut edip bereýin. Ine, şu oturan ýerimiz bar-a ine, şu ýerde-de näme ekseň bitip dur, bolşuna görä. Ýöne, ekýän ýok. – Ol ýüzüme seredip ýylgyrdy. – Ýaňky giren agzyňdaky haltalary gördüňmi?

–Kiçijik haltalarymy?

–Howwa.

– Gördüm.

–Nämedir öýdýäň şolar?

–Iým bolaýmasa..

–Ýok, bilmediň, nar däneleri.

–Nar däneleri?

–Howwa, nar däneleri. Öz eken narlarymdan ýygnan dänelerim. Zyňmaga dözemok. Sebäbi özüm başda kilosyny iki Manat segsen köpükden aldym. Garrygaladan. Getiribem ekdim. Indem ine, özüň gözüň bilen gördüň, birgiden narym bar. Şol gören iki haltaňda meň hasabym boýunça elli müň däne bolmaly. Ekseňem hersi bir düýp nar boljak. Emma şol däneleri men obadaşlaryma satyn-a däl, mugtam aldyryp bilemok. Ýogsam gözlerini ýumup çep elleri bilenjik ýere gömselerem aňyrsy üç-dört ýyldan getirip oturan nar bolýa. – Goja mugallym ýerinden turdy-da, petikden asylgy duran ownukly- irili haltajyklara ýeke-ýeke barmagyny dürtüp, haýsynda nämäniň tohumunyň bardygyny aýtdy. Käbirini açyp görkezdi. – Elime düşen zadyň tohumyny ýygnaýan. Tohum ýygnamak bi, kalbyňda bolsa gaty bir kyn işem däl. Ine, sen nar iýip otyrsyň, dämi? Şony iýip bolansoň dänelerini syryp-süpürüp zyňybam bilýäň, ýygnapjyk goýubam bilýäň. Çaga-çugalaryňa-da: nar iýseňiz dänelerini zyňmaň, maňa getirip beriň, diýseň, hezil edip getirip berýäler. Mende şumat nahalam bar, çigidem bar, gögerip oturan miweli agaçlarymam bar. Almalarym dagy tomsuna ýere-göge syganok. Şu zatlary ýaňky aýdyşym ýaly hemmelerem edibilýäler. Hudaýa şükür edenlerem bar. Kän. Ýöne bir entegi welin ekmeg-ä däl, äkidiň how, şundan, çagajyklaryňyza iýdiriň, ýere siňip gitmesin, isrip bolmasyn, diýip iýdiribem bilemog-a!. Maşynlyja gidip Tejeniň ýa Ahalyň bazaryndan on bahasyňa satyn alyp gelenlerini gowy görýäler. Edil, ters dogma edilen ýaly how, şular! Mugt döwletden ýüz dönderişip ýörler. Puly bihuda sowsalar keýp edýälermi, nämemi... Gapylaryna gelip bagajniklerini açaga-da töwerlerine hekgerişmeler-ä bar öz-ä... – Ol böwrüni diňledi. – Men aýdýan, bir wagtlar, aç-hor wagtlary salgyt baryny töläp halk höküwmedi aýaga galdyrdy. Galyň adam ýorganyny söküp içiniň ýüňüni berdi. Nalogyny üzübilmän basylyp gidenem boldy. Ine, indi ine-gana baýnabiljek wagtlaram özleri hökümede ellerini serişip otyrlar. Öz önüp-ösen raýonyň şü, Jyma jan, ýaltanma-da ýeke-ýeke, öýme-öý aýlanyp çyk, emma düýe çal tutulyp oturylan ýa dünküldedip dokma dokalyp oturan öýüň üstünden barmarsyň. Kyrkynjy

ýyllarda welin orak döwürleri her brigadaň özüniň ýörite çalçysy bolardy. Orakçylar suw içmezdiler. Onda-da nähili çal? O-Ol, ýoluň ugrunda satylýan çallar ýaly çal däl. Hakyt, kaňşyrawugyňy tütedip barýan hakyky çal. Salýr halylarynam indi salýrlaryň Eýrana ýa Owgana geçenleri dokaýan bolaýmasa, bi, görüňän salýrlaryňdan-a ýitdi o senet. Zergärçilik, bagşyçylyk sungatam şolar ýaly. – Aýasy bilen agzyny süpürip oturşyna ol: “Ýene nämeler diýjekdim-aý men saňa?..” diýip, ýüzüme çinçildi. Birdenem: “Hä-ä, ýadyma düşdi! Kemine barada!” diýdi-de gürrüňiň ugruny düýbünden başga tarapa üýtgetdi goýberiberdi. – Şunam bir ýere belläp goý, Jyma jan, gerek bor, ir wagtlar ýazyjylar Keminäniň ýubileýini geçirmäge gelenlerinde Orazsähet Mämmedöwez ogly myhmanlara şeý diýdi: “Kemine Jöhütdepede bolmaly. Çünki Keminäniň döwründe Saragtda jöhütleriň adam ýok. Olar Saragta Türkmenistany ak patyşa eýelänindensoň, dükan açyp, amatly söwda-satyg etmek üçin göçüp gelýärler. Ana, şol döwürlerde olar hakykatdanam şo depäniň üstünde ölülerini jaýlapdyrlar. Ýöne, olar muny ol ýerde Keminäniň bardygyny bilmän eden bolmaly. Ol depä jöhüt depe ady şondan soň galýa. Saragtda jöhüt öňem bolmadyk, häzirem ýok. Ýigrimi başinji ýyllarda olar Buharamy, nämemi gelişleri ýaly lükgesi bilen gürüm-jürüm boldular. Ýöne, olaryň şol ýerde öli jaýlanlaryny özümem gözüm bilen gördüm. Keminäniň mazary meniň pikirimçe şol depäniň üstünde bolmaly. Men çagakam eşiderdim ýaşulylardan, olar: “Depäniň üstüne çykyp Gündogardan Günbatara tarap otuz iki daban, Demirgazykdan Günorta tarapam otuz iki daban ölçeseň galan ortalýkda molla Kemine ýatn bolmaly... diýerdiler...”

Depe atlary bolsa üýtgäp durýar. Men ony ine, şeýle düşündireýin. Ýagny, bir wagtlar “Jöhütdepeden” 4-5 kilometr gündogarda “Çigitdepe” diýip bir depe bardy. Ol at biziň tirämiziň ady. – Goja kişi edil çaga ýaly “ýurş” edip ýüzüme bakdy. – Meniň şeýdip, çigit ýygnap ýörşümem şondan bolmagy ahmal. Ol depe biziň tirämiziň adynyň dakylmagynyň sebäbi, şol ýerde biziň mülk ýerimiz bardy. Ekere däne tapman, atam pahyr ýerimizi Hojamämmet baýa satandan soň ol depä “Hojamämmet depe” diýen at galdy. Soň ýer-suw reformasy geçirilendensoň şol depäniň ýanyndaky mülk Oraz Mirjiklere düşdi. Ana, ondan soň oňa “Mirjikdepe” diýdiler. Kolhoz gurulandan soňam obany serhede golaý görüp raýon merkeziniň golaýyna, häzirki “Leningrad” kolhozyňyň aňyrsyna göçürüp getirdiler. “Mirjikdepäniň” üstünde bolsa soldatlar serhede ser salar ýaly wyška

dikdiler. Şonuň üçin oňa “Jigitdepe” diýdiler. Depe ady ine, şeýdip, üýtgäp gidip otyr bi, Jyma jan. “Jöhütdepäniňem” şon ýaly. Keminäniň döwründe oň ady başga bolmaly. Ýöne biz ony bilemzok.

...Gürrüňçilik bir gije-gündizläp dowam etdi. Ol gürrüňleriň hemmesini ýazyp beýan etmek mümkin däl. Çünki içi dertden doly bu köne mugallymy tolgundyryan meseleler ýeke bir öz raýonynyň ýa öz obasynyň problemalary däl. Ýeke bir göç-gon meselesi ýa sungatyň ýitip barýan şahalaram däl. Ol edebiýat bilenem, kino sungaty bilenem, halk döredijiligi bilenem gyzyklanýar. Köp zat bilýär. Folklorçy Ümür Esenowyň birnäçe gezek onuň ýanyna baryp gaýdandygam muňa şaýatlyk edýär. Ol ýazyjylaryň agzalalygyndan, metbugat üsti bilen biri-biriniň aýbyny açyp ýörüşlerinden hem özüniň gaty bir razy dældigini aýdýar. Köne kommunist hökmünde halkara ýagdaýy bilen içgin gyzyklanýar. Gorbaçýowyň syýasatyny goldaýar. Ýöne, ýerlerde, şonuň görkezmeleri berjaý etmeli adamlaryň hut özleriniň oňa garşy hereket edýändiklerinden nalaýar. Gürrüňini diňläp oturşyma men onuň ýüzüne seretsem ýetmiş sekiz ýaşly, her demde haşlap, her bir sözünü kynlyk bilen, emma hyjuw bilen aýdyp oturan goja kişini görýärdim. Gabaklarymy aşak goýberip, sähel salymlykça oý ummanyna çümsemem mundan onlarça ýyl ozal, obanyň ortarasyndaky gumak meýdana çykyp, dil ýetirilmesiz, gaňryşyna gaýdylmasyz adamlar bilen salşyp, halkyň çagasyny goraglap duran, heniz kyrk ýaşyna-da ýetmeik, daýanykly jahylygörüärdim.

Töweregime göz aýlasam bolsa, şo-ol. birmahallardakysyndan birjigem üýtgedemelik, biline çenli zeý, suwaglary gopuşyp, diwarlaryndan suw syrygşyp duran, ýemşijek ýerkümäni görýärdim.

Howwa raýon boýunça pagtanyň ekin meýdany, tabşyrylýan tonnalaryň sany öňkülerine görä kän artypdyr. Şoňa görä elbetde, azabam artypdyr. Arka aýlanyp nesil çalşypdyr. Ýurtda “Üýtgedip gurmak” döwrüniň başlanaly bärem ýyl geçipdir. Halkyň hal ýagdaýynyň welin henizem şol bir durşy, üýtgän zat ýok. Çünki şu goja kişi kimin gepi ýer alsa-almasa-da yza çekilmän, ömrüni halkyň agsysyna aglap geçiren kişiler juda az. Geçirjekler bolsa ondanam az.

***

Özüniň rugsat bermegi bilen men mugallymyň köneje çemodanyny /arhiwini/ açyp, dokumentlerini döruşdirdim. Özümiňem onuň bilen ilkinji

gezek ýüzbe-ýüz bolup oturandygym üçin, ömürbeýany bilen gyzyklandym. Gerek bolaýar öýden ýerlerimi, ömründäki esasy seneleri ýazyp aaldy.

Ine onuň gyzgaça beýany.

...Şamyrat Ýazmuhammedow. 1911-nji ýylda Saragt raýonynyň Ikinji Garaman obasynda dogulan. 1929-njy ýylda Mary pedtehnikumynyň ýanyndaky medeniýet işgärlerini taýýarlaýan I ýyllyk kursa girýär we 1930-njy ýylda öz obasyna gelip mugallymçylyga başlaýar. 1928-nji ýylda komsomol hataryna girýär. 1939-1942-nji ýyllarda Saragt raýonynyň halk magaryfy bölüminiň müdiri bolup işleýär. 1939-njy ýyldan bäri partiýa çleni. 1940-njy ýylda peduçilişäni gaýybana gutarýar. 1942-nji ýylda fronta gidýär. Leýtnant. Pulemyotçylar wzwodynyň komandiri. Söweşen ýerleri: Dnepretrowskiý, Nikolaýewskiý, Odessa oblastlary. Üçünji ukrain frontuna degişli. Pawlodyr, Dneprodzeržinsk, Apostolowa, Berezinowka, Gulýaý Pole şäherlerini we olaryň töweregindäki ençeme obalary, 1944-nji ýylda Krym azat edilenden soň we üçünji Ukrain fronty, Dördünji Ukrain frontuna birikdirilenden soň bolsa Belorussiýanyň Babrutskiý, Baranowiç, Brest şäherlerini azat etmäge gatnaşan.

1945-nji ýylda ýaradar bolup boşaýar we oba gelip mugallymçylygyny dowam etdirýär. 1951-nji ýylda Çärjewiň pedinstitutyny gaýybana gutarýar.

Frontda: “Watançylyk urşunyň birinji derejeli ordeni” bilen we “Edermenligi üçin” diýen medal bilen sylaglanýar.

Uruşdan soň: “Zähmetde tapawutlanandygy üçin”, “Zähmetde edermenligi üçin” diýen medallar bilen sylaglanýar.

Halk magaryfynyň otliçnigi. 1966-njy ýylda TSSR-iň at gazanan mugallymy” diýen hormatly ada mynasyp bolýar hem-de hormat haty bile sylaglanýar.

1939-njy ýylda mugallymçylygy hem-de köpçülik işine işeňňir gatnaşandygy üçin, esasanam serhetçilere ýakyndan kömek berendigi üçin, “Zähmet gyzyly baýdak ordeni” bilen sylaglanýar.

... Howwa, gysgaça beýany şeýleräk.

Ýöne onuň ömri, geçen ýoly barada ýörüte makala, hem ýazmak mümkin. Bu elbetde gelejegiň işi.

Moskwa, dekabır, 1989 ý.

“Ýaş kommunist” gazeti 1990 ý.

9. Eýse özümüz ak guşmy?

Häzir bütün ýurdumyz boýunça „üýtgedip gurmak“ „çaltlandyrmak“ „täzeçe çemeleşmek“ „durgunlyk“ „aýanlyk“ diýen ýaly sözler ýygnaklarda-da, metbugat ýüzünde-de, radiodyr-telewideniýede-de ýygy-ýygydan gaýtalanýar. Oba hojalygynda, senagatda, zawod-fabriklerde artdyryp ýazmaklygyň, öz bähbidiň üçin döwleti aldamaklygyň birnäçe görnüşleri ýüze çykarylýar. Paş edilýar. Bir-näçe adamlar jogapkärçilige çekilýär.

Edebiýatçylar, tankytçylar, kinematografiýaçylar, neşir we teatr işgärleri hem bu babatda az-u-köp öz pikirlerini aýtmaga ýetişdiler.

Eşsem bu ýagdaý türkmen şekillendiriş sungatynda nähilikä? Ala-böle bu ýerde bar zat gulala-güllükmiä? Çekeleşere, jedelleşere zat ýokmyka? Şol dile düşen durgunlyk diňe türkmen hudožniklerinden sowa geçäydimiä?

Ýok! Sowa geçmedi!

Men-menlik, göwniýetmezçilik, özünden öňe adam geçirmezlik, görüplik, dostparazlyk ýaly ýaramaz ýagdaýlar şekillendiriş sungatyny hem öwezini dolup bolmajak derejede pese düşürdi. Durgunlyk döretti. Bu barada hodožnikler soýuzynyň geçen gezekki gurultaýynda-da, ondan öňki we soňky plenumlarynda-da, seksiyäý ygnanyşyklarynda-da ýeterlik derejede gürrüň edildi. Biz bu ýerde şol aýdylan zatlary gaýtalap oturmakçy däl. Durgunlyk ýyllaryň nogsanlyklary üçin kimdir birini günäkärlejek bolmakçam däl-de, hemmämimiziň başymyzdan inen şol „musallatdan“ nädende baş alyp çykyp boljakdygy barada pikir alyşmakçy.

Ukrain halkynyň görnükli şahyrazy Lesýa Ukrainanyň: „Päsgelçilik, keselbentlik, ykrar edilmezlik zerarly ýok bolup gidýän zehin — zehin dälidir“ diýen sözlerinden çen tutsaň-a durgunlygyň döremeginde biziň öz günämiziem ýok däl ýaly bolup dur. Çünki aýanlyk döwrüniň başlanmagy bilenem biziň hiç birimiziňem ussahanamyzdan öň ykrar edilmän ýatan tutumly işler çykmany. Diýmek, hemmämizem „döwre göräräk“ bulupdyrys. Göreş etmekden, gahrymançylyk görkezmekden gaça durupdyrs. Aňsadyňa bakypdyrs. „Ahyr-a bir ýerden urup çykar-da“ diýen pikire uýup, düýpli eserleri döretmegiň aladasynda bolmandyrys-da, gaýtam böwşeňlikden peýdalanyp ençeme ýyllary öz peýdamyza çapyp geçiripdiris. Dogrusyny aýtsak edäyenje işlerimiziňem hili pes. Ussatlyk derejämizem ýabygorly.

Eser üçin material toplamak, her bir gahrymanyň obrazyna kybapdaş keşp gözlemek, naturadan öwrenmek ýaly beýik sungatyň emer-damaryny emele getirýän gözlegler, agtaryşlar dagy ýay bolup galdy. Çekilýän suratlardaky gahrymanlaryň ýüz-keşplerindäki bir-meñzeşlik tomaşaçyny irizdi. Ýüregine düşdi. Olar: „, Ahow! Hany bi ýüzlerinden-gözlerinden nur ýagyp duran türkmen ýaşulylary? Hany türkmen zenanynyň hakyky keşbi? Gündogaryň peýkersypat gyzlary hany?“ diýşip soraýarlar. Dogrudanam klassyk şahyrlarmyzyň: „, ...kepder topuk sen gaz boýun“ diýip taryplan türkmen gyzlaryny hudožnikleriň eserlerinde biz köplenç gödeňsi, bokur, aýaklary damar-da-siňir bolşup duran betnyşan halda görýäris. Bu gowy zat däl. Onuň üstesine kartinalaryň köpüsinden wagt ölçegi hem uçdy. Synlap duran suratyňdaky waka ertirine bolup geçýämi, günortanmy, agşamarmy, aňsat bilip bilmersiň. Hatda kä wagt gije bilen gündiziň, paslyň garaşýan pursatlary hem bolýar.

Filosofiki äheňe kowalaşyp, has dogrusy şoňa perdelenip edilýän afişa, plakat häsiýeti kartinalar hem köpeldi. Belli bir döwürde özümiňem şol ýola düşendigimi boýun alasym gelýär. Muny öňe gidişlik hasap edip bolmaz. Iki sany figurany asmanyň ýüzünde gaýdyranyň bilen ýa gahrymanyň kellesinden galan ýerini ümür-dümana duwlanyň bilen eseriň filosofiki çözgüdi güýçlenenok. Gaýtam hudožnigiň emelsizligini görkezýär. Halk bilen gürleşjekmi, ýönekeý dilde gürleş. Biziň köpümüz öz boýnomyza saryçyrmaşyk kimiň oraşan günbatar “izmlerinden” haýal etmän saýlanmalydyrys. Ýewropanyň ýa Amerikanyň haýsydyr bir künjünde mundan ýüz ýyl ozalky tapydan tärleri bu günki gün şu ýerde gaýtalap, türkmen sungatynda täzelik eden adam hökmünde görünjek bolmaklyk elbetde gülkünç. Biziň öz dilimiz, öz öz ýüzümüz bolmalydyr. Sulbaragam bolsa egnimizdäki öz eşigimiz bolmalydyr. Sergilerdäki hersi bir akymyň täsiri bilen edilen “amanat” işler bizi çekindirmelidir.

Dogrusyny aýtsak, käbirimiziň millilige düşünişimizem gaty çökder. Gahrymanyňa silkme telpek, gyrmyzy don geýdireniň bilen ýa aňyrky görnüşinde üç-dört sany gara öý goýanyň bilen eseriňe milli öwüşgin berdigiň bolanok. Millilik eseriň çün mazmunlylygyndan, onuň tytuş süňnünden syzyp çykmaladyr.

Elbetde, biz her bir hudožnigiň öz döredijilik aşhanasynyň bolýandygyny, şol aşhanada onuň islendik nahary taýarlap, synaglar

geçirip bilýändigini ret edemizok, gaýtam goldaýarys. Ýöne her niçik hem bolsa sungat amanat bolmaly däl. Islendik gözleg, islendik täzelik köki-damary bilen her kimiň özüniň geçmişden galan medeni ýadygärliklerine, halkynyň hüý-häsiýetlerine daýanmalydyr. Her bir eseriň damary, gany, бүркүлдäp duran ýüregi, ýüzi bolmalydyr.

Hakyky sungatyň, kadasy ine, şeýledir. Şol zatlaryň bolmazlygy bolsa durgunlyk döwrüniň döremeginiň ilkinji şertidir. Şol nogsanlyklaryň biziň boýnumyzdan edil otly tagan ýaly bolup inendigi bolsa jedelsizdir.

Häzir biziň partiýamyz we hökümedimiz bizden bar zady üýtgedip gurmagy, täzeçe pikirlenmegi, täzeje işlemegi talap edýär.

Ýöne nähili işlemeli? Nädip işlemeli? Durgunlygy nädip ýeňip geçmeli? Aslynda dörediji adamyň aňynda üýtgeşiklik döretmek mümkinmi? Gerekmi?

Gerek! Biziň ilki bilen-ä öz aňymyzy gerekmejek gybat – gürrüňlerden arassalamagymyz gerek. Uzyndan – uzyn şikaýatnamalara derek owadan – owadan eserler ýazmagymyz gerek. Nädenimizde biri – birimize ýamanlyk edip boljakdygy barada däl-de, asyrlaryň jümmeşinde siňip giden ata-babalarymyzyň ýagty ýadygärligine bagyşlap guruljak binalar barada pikirlenmegimiz gerek.

Ençeme ýyl bäri şol bir institutda öwrenenjesi bilen oňnut edip gelýän, döredijiliklerinde ösüş etaplary duýulmaýan hudožnikleriň öz döredijilik mümkinçiliklerine täzeden ser salmaklary gerek./ Etaplaýyn ösüşiň Y. Gylyjow, E. M. Adamowa, Aman we çary Amangeldiýew ýaly hudožnikleriň döredijiliginde äşgär duýulýandygyny hem bellemelidiris./ Birnäçämiziň tema örümizi giňeltmegimiz gerek./ Şy jähitden hudožnik A. Amangeldiýew şowly synanyşyklar edýär./

Öz gezeklerinde hudožnikler soýuzynyň ýolbaşçylarynyňam :” ... diňe özümiňkä bolsyn, ...susagyň sapy elimden gidýänçä” diýen ýaly düşüňjeleri beýnileriniň iç ýüzünden syryp-süpürip taşlamaklary gerek. Daşyňa “nöker” toplamak, konkurslarda, satyn alynşyklarda, at, baýrak paýlanşyklarynda öz töweregindäkiden başgany görmezlik ýa görmezlige salmaklyk ýaly, hemmämiziň ýagyrnymyzy ýagyr eden ýaramaz ýörelgelerden ýüz öwürmekleri gerek. „Öňi bilen atly adamlary doýraýyn, galmagalçylaryň, jenjelçileriň göwnüni tapjak bolaýyn, ýuwaşlardan barybir maňa gep gelmez“

diýen düşünjeden saplanmaklary, sesini çykarman ýören adamlaryň ýüreklerindäki ýanyp duran ody görmekligi başyrmaklary gerek.

Üýtgedip gurmak, çaltlandyrmak üçin, sungaty öwrenijileriň hem tijenmekleri gerek. Şu çaka çenli ýekeje hudožnik hakynda ýekeje tankydy makala-da ýazylmady diýsek ýalňyş bolmazmyka diýýän. Bize ýürekden ýazylan, tankydy makalalar, synlar gerek. Hoşniýetli tankyt bilen ýaňsa alynýan, ýörite ýamanlyk etmek üçin ýazylan tankydyň arasynda çäk goýup bilýän tankytçylar gerek.

Işe täzeje çemeleşmek meselesinde hudožnikler üçin iň bir derwaýys mesele hem — žurnal meselesidir. Bize redaksiýa gerek. Öz hususy redaksiýamyzyň bolmagy gerek. Eger-de şeýtsek, biziň ýapyk duran ussahanalarymyzyň böwrüni deşip, diwaryň aňyrsyndaky hyň berip duran halka tarap äpişgejik açdygymyz bolardy. Şeýle žurnalyň aýba-aý däl-de, kwartallaýyn, hatda ýylda iki gezek çykarylmagyna-da bizrazy. Ýöne şol žurnalyň hudožnik bilen halkyň aralygynda gaýym köpri bolup hyzmat etjekdigi welin aýdyň zat. Şol žurnal arkaly biziň halk bilen ýüzbe-ýüz gürleşmegimiz we düşünişmegimiz gerek. Dogrusyny aýtsak şu günki gün halk bizi gaty bir ykrar edip baraýanok. Ýa hakykatdanam halk syngata düşünenokmyka? Ony diýseňem olar Rembranda, Rubense, Surikowa, Repine dagy-ha gaty gowy düşünýärler. Klassyklaryň aälisinem gowy görýärler. Ýa biz şolardanam has çylşyrymlyrak işleýärmikäk? Magtymgula düşünýän halkyň iki gözünüň içine seredip: „Sen bize düşüneňok“ diýmek bilen biz gaty bir naýynsaplyk edýän-ä däl-diris-dä? Biziň özümüz halka düşnüksiz bolan haýsydyr bir ýat dilde gürleýän bolaýmalyň, düşünişip bilmeýän bolaýmalyň? Aramyzda diwar saklaýan bolaýmalyň? Sungatyň „janly organizmdigini“, onuň bir duran ýerinde durup bilmejekdigini, geçirilýän gözlegleriň hemmesiniň uçdantutma hakyky sungat hasap edilmeýändigini, häzirki „haý-haýly“ hasap edilýän hudožnikleriňem birenteginiň wagtyň geçmegi bilen ret ediläýmeginiň mümkindigini düşündirip bilmeýän bolaýmalyň?

Şu meseläni çözmekde žurnalyň bize iň ýakyn kömekçi bolup hyzmat etjekdigine men ynanyan. Gazetlerde kä wagt bir peýda bolýan ýüzleý makalalar, radio, telewideniýe arkaly berilýän gepleşikler şeýle düýpli meseläni çözmek üçin ýeterlik däl-dir. Şonuň üçinem men ýene-de bir gezek

nygtaýaryn — bize redaksiýa gerek! Özbaşymyza, içi suratly, tekstli žurnal gerek.

Hudožnikler soýuzynyň ýolbaşçy işgärleri bu barada hem örän çynlakaý alada etmelidirler.

Soňky wagtlarda hudožnikler soýuzynyň işinde üýtgeşiklik duýulýarmy ýa bar zat öňki durşuna durmy?

Elbetde duýulýar. Beýik Oktýabr Sosiýalistik rewalýusiýasynyň ýetmiş ýyllygyna gawatlap, alty-ýedi ýyl bäri haraba dönüp ýatan sergi zalynyň remonty tamamlandy we hudožnikleriň ýubileý sergisi hut şol zalda açyldy. Ýolöten köçesindäki ussahanalara ýyladyş sistemasyny çekmeklik işi tamamlanyp barýar. Ýubileý sergisine iş saýlamak üçin düzülen komissiýa sergi üçin seçiljek işleri tema taýdan çäklendirmezligi göz önünde tutdy we şonuň netijesinde serginiň gyzykly bolmagyny gazandy. Ýaşlara jogapkärli işler ynanyldy. Hudožnikleriň işjeňligi, göz-görtele artdy. Muny ýubileý sergisine getirilen işleriň sanynyň garaşylyşyndanam has köp bolandygy, seçilen işleriň sergi zalyna sygmandygy sebäpli şol işleri ikä bölüp, serginiň bir bada iki ýerde /hudožnikler soýuzynyň sergi zalında we HHGS-de/ guralandygy bilenem düşündirse bolar.

Ýöne üýtgedip gurmakda hudožnikler soýuzynyň ýolbaşçy işgäleriniň önünde durýan meseleler, täzeçe çemeleşmegi talap edýän, çözüdine bikararlyk bilen garaşýan gaýragoýulmasyz çäreler entek sanardan köp.

Şolaryň iň ynjygy, iň derwaýysam sergilere iş seçýän sergi komissiýasynyň, çeperçilik sowetleriniň agzalarynyň intellektual derejelrini öňküdenem has ýokary götermekden ybaratdyr.

Mysal üçin iş seçiljek wagtynda, sergi ýapylmazynyň öňisyrasynda geçirilýän çekeleşikler, pikir alyşmalar mahalynda awtoryň şahsyýetine degäýjek, ony kemsidip biläýjek ýa özünden göwni geçer ýaly edäýjek sözlerden gaça durmaly. Komissiýanyň içinde bolanyň bilen özüni ähli adamlardan ýokary tutubermeli däldigine, beýlekilerdenem edil öz göwnüňe gelşiçe, öz duýuşyňça talap edibermeli däldigine, her kimiň kalbynyň giden bir dünýädigine, her kimiň öz güýjünde baryny edip işleýändigine, barjasyndan artyk hiç kimdenem alyp bolmaýandygyna düşünmeli. Birine-hä aşa geçirimlilik edip, başga birindenem öz göz önüne getirişni ýaly aňrybaş gutarnykly iş talap eden bolup ýanamak bolmaz.

Dörediji adam ynjkdyr. Göwni näzikdir. Ol her hili ýanamalara, kemsidilmelere çydaýan däldir. Ol azat bolmalydyr. Özüni erkin duýmalydyr. Ussahanasynda işläp duran wagty arkasyndan kimdir biriniň dişini gyjap durandygy barada iňkise gitmeli däldir.

Hatda wagtal-wagtal sergä alynmadyk işleriňem sergilerini gurmak gerek. Sungatyň halkyňkydygy çyn bolsa, goý onda bar zady halkyň özi çözsün. Belki komissiýa ýalňyşyandyr. Belki awtoryňky dogrudyr. Baş-on sany adamyň pikiri bilen döredijiniň ýoluny baglamak bolmaz.

Konkurslarda hem sanlyja adamyň gelen netijesi bilen eserleriň ykbalyny çözmek dogry dälmikä diýýäs. Bu işe halky hem çekmek gerek. Halk düşünmez diýen bahanany biz ýene bir gezek ret edýäris. Gowy zat bolsa halk düşüner. Bu işde telewideniýänyň, gazetlaryň kömegindenem peýdalanmak gerek. Konkursa gelen işleriň hemmesini bolmasa-da, hiç bolman soňky döwe galanlaryny telewideniýe, gazet arkaly halka görkezmek, we olardan hatlara garaşmak gerek. İşler asylgy durka halkdan ses ýygnamak we olaryň tekliplerini göz önünde tutmak gerek. Bu gün asyp, ertirem baş-on sany adam ýygnaga-da netijä gelip oturybermekligiň konkursa gatnaşyjylarda närazylyk döredýändigini göre-göre gelýäris. Bu çäre hem özüniň täzeçe çözügüne garaşýar.

Biziň pikirimizçe hudožnikler bilen eskiz boýunça şertnama baglaşyp işlemeklik usulynahem hudožnikler soýuzynyň, esasanam medeniýet ministrliginiň täzeden göz aýlamaklary gerek. Hudožniklerden gutarnykly, iň gowy işleri taýyn bolandan soň sergilerden satyn alsalar iki tarap üçinem gowy bolardy. Ýöne bu usulyň satyn alyş komissiýasyndan iňňän arassalygy, „sen maňa, men saňa“ diýen ýaly öň-öňler ýöň bolan ýaramaz ýörelgeden has belentde durmaklygy talap edýändigini, ýogsam öňküdenem beter bulaşýmagynyňam ahmaldygyny hem ýatladasymyz gelýär.

10. Halyň niçik, hudožnik?

Men şu ýerde TSSR Hudožnikler soýuzynyň maddy-hal ýagdaýy ýa-da hudožnikleriň ussatlyk derejeleri barada däl-de, esasan öz belet adamlarym barada, henize bu güne çenli atlary “ýaş hudožnikler” diýip tutulýan, emma ýaşlary bir eýýäm kyrkdan, geçen deň-duşlarym barada, köp wagtlap bosagadan goýberilmän, daş işikde saklanan üçünji nesliň wekilleri barada gürrüň etmekçi.

Dogrusyny dogry aýdalyň, biz uly-uly açyşlar ediop bilmedik. Ýöne okuwy gutaryp gelen günlerimiz welin, hemmämiziňem kalbymyz belent arzuwlardan, uly-uly işlere bolan höweslerden doludy. Biz hyruç bilen, hyjuw bilen gelipdik. Güýjümüzüň edil her biri bir putluk, dokuz daşy dişi bilen emgenmän egninden aşyryp zyňýan pälwanyň güýji ýaly joş urup duran çaglary gelipdik.

Emma şol uly-uly arzuwlary ýüreklerinde besläp gelen oglanlar sekiz-dokuz ýyllap döredijilik bilen däl-de, plakat, afişa, panno ýaly möwsümleýin, bezeg işlerini edip, baýramçylyk şygarlaryny, gapylaryň ýüzüne ýelmenýän tablisalary ýazyp güzeranlaryny iteklemeli boldular. Şu günki etjek işlerini ertire, birigüne, indiki ýyla, soňky ýyla goýmaly boldular. Şeýdip ýörüşlerine olar kyrkdan aşanlarynam bilmän galdylar.

Daş-töweregi ýapyk tigriň içinde ylgap duran bekany göz önüne getirip görüň. Biziňki ana, edil şolar ýaly boldy. Belkadan bir tapawutly ýerimiz, olam bolsa biz özümüzüň duran ýerimizde ylgap durandygymyzy bütin durkumyz bilen, aňymyz bilen duýýardyk. Ýöne alajymyz ýokdy. Soýuzyň çleni bolmasaň-a diňe şol ýokarky agzalan bezeg işlerini edip gün görmelidi, şol zatlara bulaşsaň bolsa soýuza girerinden girmeziň ýakyndy. Sebäbi ol zatlar saňa döredijilik etmäge maý berenok. Gijemi, gündizmi, gyşmy, ýazmy garaz nägerek eýle wagt tapyp, howul-hara edýänje işleriň bolsa o-ol, göwnüňde besläp gelen işleriňe meňzänok.

Biz ine, biriniň elinde şeýle ussatlyk bilen aýlanyp duran “aldawaç tigriň” içine düşdük.

Üstesine-de biz özümüzden öňdäkileriň iki sany ullkan topara bölünen döwrüne gabat geldik. Şonuň üçinem entek Hudožnikler soýuzana girmänkäk, göze görünmeýän “gizlin gurama” tarapyndan haýsymyzyň haýsy topara degişlidigimizi anyklaýardylar. Soýuzyň ýolbaşçylygy haýsy toparyň elinde bolsa, şol tarapa degişli bolaýjaklary eliniň ýitiligine ýa gowşaklygyna garamanan çlenlige kabul edýärdiler. Beýlekiler indiki gezege, “özünüňkileriň ýeňerine” garaşmaly bolýardylar. Hiç topara degişli dällere bolsa, diňe ykbalyna bil baglaýmak galýardy.

Biz her gezek sergi komissiýasyna iş hödürlänimizde haýsymyzyň işimiziň geçjekdigini, haýsymyzyňkynyň geçmejekdigini, kimiň-kimi goldajakdygyny, kimiň-kime garşy çykjakdygyny önünden bilýärdik.

Hut şol zatlar sebäplem özüňden öňki iki nesildenem gowşak, iň bolmanda şeýle hasap edilýän üçünji nesil, biziň neslimiz emele geldi.

Bizi bökdän zadyň biri şu bolsa, ýene birem deň-duşlarmyzyň sungata täze öwüşgin getirendikleridir. Şu babatda köpleriň biziň bilen ylalaşaslarynyň gelmeýändigleridir. Dogry, men biziň deň-duşlarymyzda ýalňyşlyk bolan däldir diýip biljek däl. Bolandyr. Asyl-ha ýalňyşsyz gözlegem ýokdur. Diňe gözlemeýän adam ýalňyşýan däl. Goý, oglanlar ýalňyşan bolsunlar, goý olar kimdir birine, aýdaly impressionistlere, ýa abstraksiýaçylara, sýurrealistlere ýa ekspressionistlere öýkünlen bolsunlar, giý entek olar milli mekdep diýilýän mekdebi döredip bilmedik bolsunlar, goý şeýle bolsun, gep onda däl, gep gözlegde. Iň esasy zat olar gözlediler. Şol gözleglerimiziň ýetilen sepgit dældigine maksada tarap barýan ýoluň ujypsyzja bir bölegidine biz şol wagtlaram düşünyärdik, häzirem düşünyäris. Eger-de kimde-kim düşünmeýän bolsa biz onda oňa ýatladyp bileris. Bize günbataryň hiç-hili “izmi” gerek däl. Bize özboluşly, diňe öz ýüzümüz görnüp duran sungat gerek. Amanat zat gerek däl. Sulbaragam bolsa egnimizde goý öz eşigimiz bolsun. Ýöne ýene bir gezek aýdýan, gözlege ýalňyşlyk hökmünde garamak, ýanamak bolmaz.

Men bu zatlary kine üçin ýa igenç üçin aýdamok. Men muny tutuş bir hudožnikler nesliniň ykbalyna çykan ümürlü howanyň hiç bolman şundan soň bir syrylyp gitmegi üçin aýdýan. Şol zatlaryň täze ýolbaşçylar tarapyndan gaýtalanmazlygy üçin aýdýan. Ýatladýan. Sebäbi biziň yzmyzdanam täze bir nesil ýetişip gelyär. Ine, şolaryň bir şol “aldawaç tigriň” içine düşmezlikleri üçin aýdýan. Hudožnikler soýuzynda dörän agzalaçylygyň düýp sebäbini diňe şolar ýaly zatlardan gözlemelidigini duýdurmak üçin aýdýan.

Eýsem Hudožnikler soýuzynda täzeden gurnagy nämeden başlamaly? Aslynda dörediji adamyň aňyny üýtgetmek gerekmi? Mümkünmi? Mümkün! Bize öňi bilen öz aňymyzy gybat-gürrüňlerden, ýerliksiz jenjellerden, görüplikden arassalamagymyz gerek. Golly-golsuz arzalara, uzyn-uzyn şikaýatnamalara derek eser ýazmagymyz gerek. Topar gurap birek-biregiň üstüne hyňranyşMany bes etmegimiz gerek. Edýän işlerimiziň tema örüsine, ussatlyk derejesine täzeden ser salmagymyz gerek. Türkmen halkynyň şöhratly geçmişine, taryhyna has batyrgaý çemeleşmegimiz gerek.

Ýolbaşçylaryň bolsa öňi bilen agzybirlikden, emele gelen dagynyklygy ýok etmekden başlamaklary gerek. Häzir sergi zalynyň

remontynyň uzaga çekendigi, ussahanalaryň ýagdaýynyň ýaramanygy barada, aýlyk-günlik barada örän köp gürrüňler edýäler. Elbetde bu dogry zat. Ýöne ine, wagty geler, ussahana-da bolar, zalam bolar, “çaý pulam” tapylar durar, emma agzybirlik bolmasa welin, biziň her birimize köşk gurup berenlerinde-de, gözlerimizi dykalap gyzyldan dolduranlarynda-da mazasy bolmaz. Öňi bilen ana, şondan başlamak gerek. Şu çaka çenli näme ýalňyşlyk goýberilen bolsa, şol ýalňyşlyklaryň ýekejesiniňem gaýtalanmazlygyny gazanmak gerek. Agzalalyk döredýän agzyboşlary, gybatkeşleri haşal otlar hökmünde edaranyň içinden zyňyp taşlamak gerek.

“Aý, büý-ä bir “meni urany Hudaý ursun” diýip ýören ýuwaş oglan, mundan maňa hiç wagtam horlansa-da zyýan gelmez, gowusy men gepçileriň, galmagalçylaryň ugruny tapjak bolaýyn” diýen niýeti taşlamaly. Sesini çykarman ýören oglanlaryň ýüregindäki ýanyp duran ody görmäni başarmaly. “Susagyň sapy elimden gidýänçä” diýen ýörelgäni bes etmeli. “Diňe özümiziňkini goldamaly” diýen düşüňjäni beýniniň iç ýüzünden syryp-süpürüp aýyrmaly-da, ýedi gat ýeriň aşagyna dykmaly. “Öňi bilen atly hudožnikler doýsunlar, galanlaryna olaryň sarkyndysam bor” diýen dessury ret etmeli. Her bir ýolbaşçy özüniň “han” däl-de, halkyň hyzmatkäridigini doly manysynda duýmaly. Tirebazlygyň, dostparazlygyň, regional bölünişiň günübirin soňuna çykmaly.

Önümçilik işleri paýlananda, sergilere iş kabul edilende hudožnikleriň şahsyýetine örän seresap çemeleşmeli. Işine baha berilende ony kemsitmek ýa özünden göwnüni geçiräýjek ýaňsyly gürrüňlerden gaça durmaly. Hatda saý-sebäp bilen sergilere alynmadyk işleriň hem sergilerini wagtal-wagtal gurnap durmaly. Biz halk üçin işleýän bolsak, nämäniň gowudygyny, nämäniň gowy dældigini goý, halkyň özi çözsün. Belki komissiýa ýalňyşýandyr. Belki awtoryňky dogrudyr. Baş-on sany adamyň pikiri bilen bir adamyň ýoluny baglamak näm-ä gerek?

Hudožnik azat bolmalydyr. Ol özüni erkin duýmalydyr. Işläp dran wagty arkasynda kimdir biriniň dişini gyjap durandygy hakynda ünjä gitmeli däl. Komissiýadan ýa çeperçilik sowetinden sussy basylan hudožnigiň eli gowy işlemez. Sergilerde gowy işler görünmez.

Üýtgedip gurak barada gürrüň gidip durka Hudožnikler soýuzynyň ýolbaşçylarynyň ünsüni ýene-de bir zada çekesim gelýär. Ýagny, her baş ýyldan, on ýyldan, şol bir gaýtalanyp duran belli-belli seneler bar. Şol senelere bagyşlanyp gurnalan sergilere diňe öz temasyna görä iş talap edilýär.

Temasy gabat gelse-hä gowşagam bolsa alynýa, temasy gabat gelmese welin gowam bolsa alynanok. Gaýtarylýar.

Şeýdibem hem-ä sergileriň derejesi peselýä, hemem geçginli, gowşak işlere meýil edýän hudožnikleriň sany köpelýä.

Ine, şu meselä hem çynlakaý çemeleşmek gerek. Belki senelere bagyşlanyp gurnalan sergilere her kim öz göwnünden çykaran işini eltmelidir. Şeýdilse sergiler janlanar, birmeňzeşlik aradan aýrylar.

Işe täzeçe çemeleşmek meselesinde ýene bir derwaýys mesele žurnal meselesidir. Bize redaksiýa gerek. Öz hususy redaksiýamyzyň bolmagy gerek. Eger-de şeýtsek biziň ýapyk duran ussahanalarymyzyň böwrüni deşip, diwaryň aňyrsyndaky hyň berip duran halka tarap bir äpişgejik açdygymyz bolardy. Şeýle žurnalyň aýba-aý däl-de kwartallaýyn, hatda ýylda iki gezek çykarylmagyna-da bizrazy. Ýöne şol žurnalyň hudožnik bilen halkyň aralynda gaýym köpri bolup hyzmat etjekdigi welin aýdyň zat. Şol žurnal arkaly biziň halk bilen ýüzbe-ýüz gürleşmegimiz we düşünişmegimiz gerek. Dogrusyny dogry aýtsak şu günki gün halk bizi gaty bir ykrar edip baranok. Ýa hakykatdanm halk sungata düşünenokmyka? Ony diýseňem olar Rembranda, Rubense, Surikowa, Repine dagy-ha gaty gowy düşünýärler. Klassyklaryň ählisinem gowy görýärler. Ýa biz şolardanam has çylşyrymlyrak işleýärmikäk? Magtymgula düşünýän halkyň iki gözünüň içine seredip: “Sen bize düşüneňok” diýmek bilen biz gaty bir naýynsaplyk edýän-ä däl-diris-dä? Biziň özümüz halka düşnüksiz bolan haýsydyr bir ýat dilde gürleýän bolaýmalyň, düşünişip bilmeýän bolaýmalyň? Aramyzda diwar saklaýan bolaýmalyň? Sungatyň janly organizmdigini, onuň bir duran ýerinde durup bilmejekdigini, geçirilýän gözlegleriň hemmesiniň uçdantutma hakyky sungat hasap edilmeýändigini häirki “haý-haýly” hasap edilýän hudožnikleriňem birenteginiň wagtyň geçmegi bilen ret ediläýmeginiň mümkindigini düşündirip bilmeýän bolaýmalyň?

Şu meseläni çözmekde žurnalyň bize iň ýakyn kömekçi bolup hyzmat etjekdigine men ynanýan. Gazetlerde kä wagt bir peýda bolýan ýüzleý makalalar, radio, telewideniýe arkaly berilýän gepleşikler şeýle düýpli meseläni çözmek üçin ýeterlik däl-dir. Şonuň üçinem men ýene-de bir gezek nygtaýaryn – Özbaşymyza içi suratly, tekstli reňkli žurnal gerek.

Men bu zatlary programma hökmünde ýa resept hökmünde aýdamok. Ýöne şu ýönekeýje zatlar berjaý edilse diňe gowulygyň boljakdygyna welin güwä-de geçip biljek.

Sözümiziň ahyrynda meniň ýene-de bir gezek agzybirlik hakyndaky söhbetimize dolanasym gelýär. Agzybirligiň ýok ýerinde hiç bir zadyň ýokdugyny biziň hemmämizem bilýäs. Ýöne gynansak-da bu diňe hudožnikler soýuzynyň başlygyna ýa prawleniýäň çlenlerine bagly zat däl. Ol biziň hemmämize bagly. Başarmasy gaty bir kyn bolmadyk şol ýönekeýje zadyň hemmämiz bileleşip üýşäge-de hötdesinden gelip bilsek, bir-tende bir jan bolsak onda biziň başymyzy бүрәп duran bu “çal duman” hä diýmän syrylyp gider. Agzybirligem bolar. Agzybirlik bolsa welin gaty kän zat bolar. Çünki ata-babalarymyz: “Agzybire taňry biýr, agzalany gaňrybir...” diýipdirler.

May. 1987 ý.

11. Ýitirilen nesil

Sowet zyýalyalarynyň, şol sanda türkmen zyýalyalarynyňam, esasanda edebiýat, sungat işgärleriniň ýek-tük “arşa göterilenleri” bolaýmasa, köpüsiniň kyn güzeranda ýaşandyklary hemmä mälimdir. Şu ýagdaý has beterem biziň neslimiziň – häzirki 40-45 ýaşlylaryň gerdeninden agyr labyr bolup indi. Sebäbi olaryň okuwy gutaryp gelip, ýaňy bir işe başlan döwürleri, iň bir özlerini görkezäýjek pursatlary, durgunlyk ýyllary diýilýän döwrüň jümmüşine – yetmişinji ýyllaryň başy bilen segseninji ýllaryň ortalaryna gabat geldi. Şol döwürde olaryň köpüsi jaýsyzlykdanam, ussahanasyzlykdanam, işsizlikdenem elhent kösendiler. Ejir çekdiler.

Olaryň barysyna diňe bir zada – geçen asyrlarda hem hudožnikleriň, ýazyjylaryň köpüsiniň hor-homsy ýaşap geçendiklerine, diňe ýyllaryň geçmegi bilen, käte ölüp gidenlerinden soň şöhrat gazanandyklaryna, özlerine-de şeýle “bagtyň” mieýesser edäýmeginiň ahmaldygyna bil baglaýmak galdy. Geçen asyryň ahylarynda hor-homsy ýaşap geçen golland hudožnigi Winsent Goguň ölýänçä ýekeje işiniňem satylmandygy, häzir bolsa onuň kartinalarynyň dünýäde iň gymmat bahadan geçýän eserlere öwrülendigi, (öňräk onuň “Doktor Gaşe” atly žiwopis eseri, halkara auksionynda Tokio muzeýi tarapyndan 82 mln. dollara satyn alyndy. Bu şeýle auksion döredileli bäri iň ýokary bahadyr. Birnäçe ýyl mundan ozal

bolsa, onuň başga bir işi 50 mln. Gowrak dollara satylypdy) otursa-tursa olaryň ýüregine teselli berdi .

Emma wagt geçdi. Ömrüň iň hyjuwly çaglary eklenç, gün-güzeran üçin edilýän owunjak aladalara sarp boldy. Şeýdibem şu nesil doly Manysynda ýitirildi.

Ýeke bir biziň däl, asyl şol, “arşa göterilenler” diýilýänlerem gaty bir gözleri doýup elleri giňäberene meňzemedi. Barybir olaryňam gazananlary doly Manysyndaky ýaşayyş üçin ýeterlik däl bolan bolmaga çemeli. Onsoňam Magtymguly atanyň “kim don tapmaz geýmäge, kim tirme şaly gözlär” diýşi ýaly, kim üçin-ä öýünde çörek bilen çay tapdyryp dursa, onam köneje kilimiň üstünde oturyp çagalary bilen iýip içse uly baýlyk: kim üçin bolsa gara ikrasyz ertirlik edinen günü, daşary ýurt garnituryňyň içini gymmat bahaly gap-gaçlardan dolduryp bilmedik günü – kyýamat. Moskwanyň restronlarynda müňläp-müňläp pul seçip bilmedik günü, tarhandökerligi bilen ketdeleriň göwnüni awlap bilmedik günü – heýhat! Ýogsam has sürgünliräkleriniň biz bir ýylda bir köpügem alybilmän ýörkäk 40-50 müň Manat hat-da ondan-da köp aýlyk alanlarynam bilýäs. Emma olar barybir aýlanyp-öwrülip ýene-de biziň elimizdäki gaty çörege göz dikýärdiler. Sähelçe ýöwsellänimiziň elimizden kakyp alýardylar-da özümüzem pyrlap-pyrlap ýeňsamize-de bir doňduryp gýberýärdiler welin ýykylman aýak üstünde durubilsek kaýyl gelýärdik.

Çeperçilik fonduna gelýän zakazlaryň gadymy hudaýýolulardaky süňk paýlaşygy ýaly alan-alda öwrülendigi hem hut şol zatlar zerarlydyr. Uçdantutma garyplyk bizde: Nämüçin men pylankesden pes ýaşayan”, “nämüçin pylany menden köp gazanýa” diýen psihologiýany döretdi.

Güzeran üçin biziň käbirimiz baş-üç sany çaga bilen kwartiradan-kwartira entäp, özümüzçe bar-ýoklaryň ýanynda ýüzümüzizi saraltmaly bolan bolsak, käbirlerimiz düýbünden sulhumyzyň almaýan suratlarymyzy çekmeli bolduk, üstesine-de zakaz boýunça çeken şol kartinalarymyzy geçirmek üçin, sungata düýbünden dahylsyz adamlaryň önünde kiçelmeli, kemsinmeli bolduk.

Şol zatlaryň barysy birigibem sungatyň kanun hem forma taýdan düýpňgöter gowşamagyna getirdi. Çünki döredijilik işgärleriniň küýi-köçesi gezegi geçýänçä /ýagny, gurultaý gelip, elinden häkimlik gidýänçä/ pul ýasamak, meslekdeşlerine at, baýrak alyp bermek boldy. Çünki, her gezek

başlyk çalşandan soň, “gowy hudožnik;eriň” spisogy üýtgedi. Konkurs bolsa her gezek hökman başlyga ýakyn adamlaryň biri ýeňdi: Düşewüntliräk zakazlar diňe “köşge golaý” adamlara berildi. Iň ýamany klassyklaryň kanoniki portretleri üçin geçirilýän konkursaram şu usulda geçirildi. Hut şonuň üçinem olaryň köpüsi şowsuz çykdy.

Şeýledigine görä, ol obrazlaryň käbirine täzedden ýüzlenmek barada gürrüň gozgalaýanda-da bolman durmazmyka diýýän.

Iň betorem şol nogsanlyklar agzalalyk atly iň agyr apaty oglanlaryň başyndan inderdi.

Biziň neslimiziň önünde iki sany uly diwar emele geldi. Kemsiz öjügen iki goç – iki topar, biri-biri bilen tükeniksiz “jarka-da-jarka” girdi. Süsüşýän “goçlaryň” şahlaryndan syçrap çekýän uçgunlar töwerek daşlaryny barha we barha beter ýakdy. Ýüzlerini-gözlerini çirkizdi. Käbirini çawlap-çawlap goýberdi. Ajy tüsseden ýaňa gözleri ýarym-ýaş bolan deň-duşlarymyzyň käbirleri soňabaka halys çydaman, hersi bir goçuň goltugynyň aşagyna sümüldi. Goçuň hatyrasyna düýn-öňňünem bileje zeýrenişip ýören deň-duşlarynyň ýüzüne geldi. Öz günü, güzerany üçin şeýtmeli boldy.

***

Howwa, şu çaka çenli ýagdaý şeýle boldy. Bu ýagdaý üýtgedip gurmak döwrem, şol döwür başlanansoň köp-köp umytlar bilen saýlanan täze ýolbaşçylaram düzedip bilmediler. Şol bir öňki ýol, öňki araba.

Eýsem indi nätmeli? Indiden soň näme etmeli? Ýa ýene-de zeýrenip-zeýrenip oturybermelimi?

Ýok! Beýtmeli däl! Indi ymykly aýaga galmak gerek. Eger-de şu sistema boýunça işlejek bolsak öňi bilen eli kersenli tamyň üstüne çykyp syrdalan süňkleri diňe özüniňkilere tarap oklaýanlaryň ordasyny dargatmaly. Ordabaşylaryny ojagyň başyndan daşlaşdyrmaly. Kerseni elinden almaly. Öň bir gezek ýakasyny tanadanlary gazana golaýlaşdyrmaly däl. Hudožnikler soýuzynyň täze ustawyna laýyklykda, iň kyn pursatlarda-da toparlara goşulmadyklaryň toparyny döretmeli. Ýeri gelende aýtsak, şeýle çäräniň ýeke bir hudožnikler soýuzynda däl, ýazyjylar soýuzynda hem geçirmeli. Şol toparyň iki soýuzda-da san taýdanam ähli toparlardan kän boljakdygyna biz ynanyrys. Olar öňem kändiler. Emma hiç ýerde çykyş etmeýändikleri, öz garyp güzeranlary bilen mübtela bolup ýörendikleri sebäpli göze

görünmeyärdiler. Sanlyja adamyň döredýän sowuk atmosferasyna garşy durmaga mümkinçilik tapmaýardylar. Sebäbi olar bütewi däldiler. Dagynykdylar. Ordabaşylaryň islendigi, islän wagty olary arkaýyn “awlap” bilýärdiler.

Şonuň üçinem, olary bir ýere ýygnamak, gurama öwürmek gerek. Öň akym boýunça ýa başga bir sebäplere görä orda goşulan, emma onuň zyýanyna düşüňip, tüýs ýürekden toba gelen, sungat ugrundaky umumy halk göreşine ak ýüregi bilen goşulmak islän döredijileri hem şol topara ýaýdanMan goşmak bolar. Çünki, Maksat – şundan şu ýana agzybirligi dikeltmek. Şeýdip bolsa, agzalalygy döredýänleriň soňa-baka öz-özlerem şol adalatly toparyň içinde eräp giderler. Zyýansyzlanarlar.

Eger o-da başa barmasa, onda hudožnikler soýuzynyň iş strukturasyny düýpgöter üýtgetmek gerek. O barada aşakda gürrüň edip geçeris.

“Biz täzeçe işlejek, biz adalatly dikeltjek” diýşip, täze döwrüň baýdagyna perdelenip ýene-de öz ordalaryna rowaçlyk gazanmak isleýän köne toparlaryň hile-allaryna gitmek welin bolmaz. Eger-de şu gezegem pursat elden sypdyrylsa “ýitirilen nesil” üçin dirjenmäge mümkinçilik dagy-duwara dolanyp gelmez.

Eýsem häzirki wagtda döredijiligiň ýagdaýy nähili? Hudožnikleriň gün-güzeranlary howulandymy? Döredijilik şowladymy? Güzeran-a öňküsindenem ýaramazlaşdy. Ine, indi iki ýyl bäre çeperçilik fondunda žiwopis ugrundan zakaz ýok. Edara diňe bezeg, skulptura, monumental işler arkaly planyny dolýar. Žiwopisçi hudožnikleriň bolsa dagy alaç tapman Moskwa, daşary ýurtlara göz dikýäler. Elbetde, muňa bolmajak zat hökmünde garamak bolmaz. Şondan çörek iýýän bolsa, hudožnik her zat etmeli welin, işini sataýmaly. Gün görmeli. Güzeranyny dolandyrmaly. Ony hatda – eseriniň gaýry ýurtlara tarap gitjekdigem gaty bir gynandyryp baranok. Belki, gynanýandynam-da, başga alajy ýokdur. Şu ýerde biziň birimiziň satyn aljakdygymyzy bilsa, onuň şol işini daşary ýurda satmazlygam mümkindir.

Emma ony gynandyрмаýanda-da, haçanam bolsa bir wagt halky gynandyrar. Edil käbir arheologiýa tapyndylarymyzyň başga muzeýlere gidendikleriniň gynandyryşy ýaly, eýelik edibilmändigimiz zearly halylarymyzyň daşary ýurtlarda dargap, özümizdäkileriň bolsa ýerzeminlerde çüýräp ýatanynyň gynandyryşy ýaly gynandyrar. Çünki, şu erew-de –

berewligiň arasy bilen, gowy-gowy eserleriňem elden çykmagy mümkindi r. Hernäçe gazanja mätäç bolsagam, sungatyň dünýä gezmeligine hernäçe düşünsegem, öňi bilen öz halkymyz üçin sungat edýändigimizi ýadymyzdan çykarmaly däldiris. Gowşagam bolsa, güýçlem bolsa, şu günki sungat – biziň şu günki derejämizdir. Terjimehalymyzdyr. Agramymyzy ölçäp duran mizanymyzdyr. Ta ryhymyzdyr.

Şonuň üçinem, aşakda kooperatiw usuly, daşary ýurtlara çykmak, räze-täze gözlegler, her hili synaňyklar gidip duran hem bolsa ötegçi şemal ýaly şowlap barýan wagtlaýyn hysyrdylara, goh-galmagallara üns bermän, gara zähmeti bilen gümra bolup ýören hudožnikleri goldar ýaly, döwlet dotasiýasy gerek. Ýogsam hudožnikleriňem kinematografiýaçylaryň gününine düşmekleri mümkindir.

Elbetde, döwlet hudožniklere serişde goýberenok diýip bolmaz. Ýöne, howply ýeri käte satyn alynşyk Hudožnikler soýuzynyň üsti bilen amala aşyrylýar-da, ol serişde ýene-de baryp, hälki gürrüňini eden ordalarymyzyň eline düşýär. /1989-njy ýylyň güýzünde, TSSR Hudožnikler soýuzynyň 60 ýyllyk ýubileýindäki ýaly/ Şolaryň üsti bilen aýlanýar. Olaryň bolsa hälki aýdyşymyz ýaly hersiniň “özünüňkisi” we “özünüňki däli” bar. Ýa-da göwnüni tapaýmasa ýakasyndan tutaýjak, “howply” garşydaşy bar. Şu ýerde biz ýene-de şol, baş ýyldan bir gezek aýlanyp duran “jadyly aýlawyň” herekete gelýändigini size ýatlatmaly bolýarys. Dogry, medeniýet ministriliginiň öz eksport komissiýasy hem bar. Ýöne, onuňam sostawyny esasan hudožnikler soýuzynyň işgärleri düzýär. Başgaça mümkinem däl.

Diýmek, bu ýerde iki ýol bar. Ýa-ha ýaňky aýdyşymyz ýaly ordalary dagydyp, edarany umumy halk bähbitini arýan adamlaryň eline bermeli, o bolmadyk ýagdaýynda-da hudožniklere öz taýyn eserlerini erkin görkeziş arkaly satar ýaly mümkinçilik döretmeli. Ýagny, eseriň ykbalyny her baş ýyldan çalşyp duran tarapgöýler däl-de halk köpçüligi çözer ýaly etmeli. Muzeýler üçin ýörite satuw sergilerini gurnamaly. Edaralar, kolhoz, sowhozlar, hususy hojalyklar üçinem şeýtmeli. Seslenmeler gurnamaly. Kanoniki portretler döredilende-de, konkurslar yglan edilende-de şeýtmeli. Diňlemeli bolayanda-da belki, baş-on adamdan ybarat komissiýanyň däl-de, tutuş intelligensiýanyň, halkyň pikirini diňlemeli. Şolar ýaly sergilerde gerek bolsa jemagat baha berilişini gurnamaly. Ol ýerde taryhçylaram, etnograflaram, edebiýatçylaram, artistlerem, studentlerem öz pikirlerini aýdyp bilerler. Köçedenem islendik adam gatnaşyp biler. Gaýtam şeýle

çäräniň geçirilýändigini barada radio, telewideniýe, gazet arkaly halk köpçüligine habar bererler. Göçme salonlar gurnamak hem bolar. Şeýle usullar mysal üçin, Çehoslowakiýada has öňräkden bäri ulanylyp gelinýär.

Şeýdip, satyn alynmagy ýapyk gapynyň aňyrsynda däl-de açanlykda geçirsek, hem-ä döwletiň sarp eden puly yrýa bolmaz, hemem jemagatyň sungata bolan söýgüsi, aktiwligi artar. Biz halk üçin döredýän bolsak, goý halkyň özi halanyny saýlasyn.

Halk düşünmez diýjek bolýaňyzmy? Düşüner! Kitabyň, kinonyň, spektaklyň gowusyna, erbedine düşüňän bolsa, biziňkä-de düşüner. Ol biziň nähili eser çykarjagymyza baglydyr.

Şeýle çäräni ilki bilen “Aşpromtorg” edarasynyň başlandygyny biz guwanç bilen aýtmalydyrys. Şol satyn alynşyk diňe eser bilen alyjynyň ýüzbe-ýüz durmagy esasynda geçirildi. Hudožnikler öz eserlerine özleri nyrh kesdiler. Alyjylar bolsa öz halan işlerini satyn aldylar. Käte söwdalaşdylar. Muňa türkmenler “mert söwda” diýýäler. Olaryň hasam milli rowüşli eserlere höwes bildirendikleri bolsa biziň haýsy ugra ýykgyň etmelidigimizi ýene bir gezek tekarlan bolsa gerek. Türkmen hudožnikleriniň daşary ýurtlar bilen söwda aragatnaşygyny ýola goýmaga ymtylýandyklarynyň ýene bir sebäbem bizde Russiýadaky we beýleki ýurtlardaky ýaly sungat mesenatlarynyň ýoklugydyr. Türkmen hojalyklarynyň köpüsiniň sungata entek-entekler edil haly ýaly öý baýlygy hökmünde aýdym-saz ýaly gündelik durmuş üçin ruhy iýmit hökmünde garap bilmeýändikleridir. Şol häsiýeti halkymyzyň aňynda terbiýeläp bilmeýändigimiz üçin bolsa, her näçe ýokuş görsegem ýene-de özümiň günäkärdiris. Bu ýerde biziň orda keselinden ýaňa harlanandygymyzam, kösenendigimizem, urluk-söğülendigimizem bahana bolup bilmez. Bar bolan mümkinçiliklerimizem öz milli mekdebimizi döretmek üçin ulanyp bilmän, kökümize ser salman, daşary ýurt akymlary bilen aşa gyzyklanandygymyz üçin, şekillendiriş sungatymyzy, aýal-gyzlarymyzyň haly sungatyny ýokary göterişleri ýaly göterip bilmändigimiz üçin, biri-birimizi maýyplap, ýanar oda gowrup, görgür gözlerimizi syr-süplükleriň tüssesine gapdyrandygymyz üçin, uly göreşlere galkynyp bilmändigimiz üçin günäkärdiris. Agzalalyk atly aždahanyň agzyna hiç bir garşylyksyz, meýletinlik bilen girip gidendigimiz üçin, günäkärdiris. Ýalňyşmaýan bolsam altmyşynjy ýyllaryň ortalarynda, “Edebiýat we Sungat” gazetinde sungaty öwreniji P.W.Popowyň “Milli mekdepli sungat” atly makalasy çap edilipdi. Ol makalada türkmen hudožnikleriniň özboluşly milli

mekdep döredip ýörendikleri barada aýdylýardy. Şol wagtlar bizem şeýle pikirdedik. Emma, gynansagam, şeşkillendiriş sungatymyza biz henizem öz, i lli mekdebimizi döredip bilemzok...

Milli mekdep döretmek baradaky pikirimizi jemläp aýdanymyza bolsa, Başım Nuralynyň, esasanam baryp-ha ýigriminji ýyllarda bäry-ýogy baş-üç sany eser döredip, soňam näbelli sebäplere görä sungaty terk eden /eşidişimize görä ol häzirem Garrygalada ýaşap ýörmüşin/. O. Mizgirewanyň işlerine, gadymy , gündogar miniatýuralaryna aýagymyzy diremeli bolsak gerek.

Aýagymyzy diremeli-de, bat alyp beýleki basgançaklara çykmaly. Diňe şondan soň biziň eserlerimiziň halkyň ýüregine, ruhuna golaýlaşmagy mümkin.

Bu missiýany uly nesliň wekilleri ýerine ýetirip bilmediler. Bizem ýerine ýetirip bilmedik. Indiden soňam ýerine ýetirip ýetişmezligimiz ýa-da düýbünden başarmazlygymyza ahmal. Ýöne, gelejekki nesil welin, nazaryny şu üç nokatdan aýyrmaly däl. Eger-de olaram biz ýaly otuz baş, kyrk ýaşlaryna çenli öýsüz-öwzarsyz, gün-güzeransyz entwp ýörjek bolsalar, özlerinden öňkülerden ýüz tapman göwünleri synyk, boýunlary buruk gezjek bolsalar, goldalynaýanda-da diňe nöker boljaklar goldalynjak bolsalar, onda bu missiýany olaryňam ýerine ýetirip bilmezlikleri mümkin.

Bu beýik missiýany ýerine ýetirip bilmändigimizi subut etmek üçin daşa gidip oturmalam däl-de, gurnalýan sergilere ser salaýmaly. Goý, öz ýanyndan özüne göwni ýetip ýören kärdeşlerimiziň käbirleri gaty görmesin, ýagny, biz häli-häzire çenlihä Moskwalylaryň I.Glazunowyň sergisine nobata duruşlary ýaly, halkymyzyň öz eserlerimizi görmek üçin nobata duranyňy göremsok. Dogry, biziň birwagtlarky, çaga sadalygy bilen pikir edişimiz ýaly, ýazan eserlerimiziň ýene-de ýüz ýyldan soň şöhrat gazanaýmagynyň ahmaldygyna bil baglap, göwnüni aldap hem bolar, ýöne hemmämiziň uçdantutma ýene ýüz ýyldan şöhrat gazanjak geň-taň eserleri döredip ýörendigimize ynanmak mümkin däl. Eýsem-de bolsa Glazunowyň ussatlyk, gözleg ýa täzelik tarapdan şeýle bir üýtgeşik hudožnik dældigini professional hudožnikler bilýändirler. Ýöne, onuň işleriniň özüne çekijiligi bilen halkylygyndan ybarat. Ol öz halkynyň taryhyny gowy bilýär, eserleriniň üsti bilen halkynyň ýüregine aralaşýar, bir polotnonyň ýüzünde tutuş, bir halkyň – rus halkynyň taryhyny beýan edýär, halkynyň agysyna aglaýar, ýol salgy berýär, geçmişe nazar aýlaýar.

Biz bolsak: “Öňde baryjy brigada” diýdik, “Harmanda” diýdik, “Traktorçynyň dynç alyşy”, “Kaliniň Türkmenistana gelişi” diýdik, A.Amangeldiýewden başgamyz şol bir depen ýerimizi depdik durduk. Elbetde içinde ýaşan döwrüň şol bolsa o zatlardanam sowa geçip bolmaz, ýöne hany kökümüz? Hany özenimiz? Aýagymyzy diremeli gaýalarymyz hany? Gerçeklerimiz hany? Hany taryhymyz? Ýa rewolýusiýadan öň dogrudanam şu ýere iki sany gotur düýe bilen iki düýp sazaktan başga zat bolmadymyka? Ýa türkmenleriň dogrudanam bir müň dokuz ýüz ýigirm dördünji ýylda dogulandygyna türkmen hudožniklerem ynanaýdylarmyka? Ýok! Kökleriniň çuňdugyna, özlerine uly-uly taryhy temalaryň garaşýandygyna olaryň özlerem düşünmän duranoklar. Ýöne öň syýasat ellerini baglady. Indem olaryň o zatlara öz elleri ýetenok. Entek-entekler ýetjegi-de meňzänok. Olar entek ýene-de başlyk aýyrmaly, başlyk goýmaly, soň ony aýryp ýerine ýene-de täzesini goýmaly. Hersem diňe özüniňkini goýmaly. Sebäbi özüniňki bolmasa – adalatsyz, özüniňki bolsa – adlatly.

Olar edil şuş-şu wagtam ýeriň aşagyndan ýöreýän gurçuk ýaly münküldeşip, hersi bir ýerde gelejekki gurultaýyň planyna çekişip oturandylar. Kimiň-kimiň ýanyna barýanyny, kimiň-kimiň maşynyna münýänini ýa kimiň-kimi maşynyna mündürýänini hasaba alýandyrlar. Kimdir biriniň beýleki topardakylaryň ýanyna baranyny gördüklerem goltuklaryndan depderlerini çykaryşyp spisokdan atlaryny öçürýändirler boýun sunup gelenleri bolsa öz hatarlaryna kabul edýändirler. Bir-birlerini görenlerinde zoraýakdan ýylgyryşýandyrlar, salamlaşýandyrlar, emma, o-ol, birmahallarky ýaly mähremlik, mähribanlyk ýokdur.

Mundan telim ýyl öň reňke batyrylan çotgalar bolsa henizem ussahanalarda saraňgaty bolşup durandyrlar.

Halk bolsa henizem olardan bir zatlata garaşyp ýör...

***

Agzybirligi berkarar etjek bolsak, biziň ýene bir ýüz öwürmeli zadymyz – döredijilik işgärleriniň arasyna edil pul ýaly agzalalyk salýan, bagyşlaň welin, edil birtopar itiň ortasyna süňk oklanan ýaly edýän baýrak, at bermek meselesidir. Daşary ýurtlaryň hiç birinde-de şeýle zat ýok. Siz “Kapitalistik zähmetiň gahryMany” diýen titully amerikan hudožnigini ýa

ýazyjysyny bilýän dälşiňiz. Amerikanyň halk ýazyjysy ýa Ýaponiýanyň at gazanan sungat işgäri diýen ýaly mahabatly sözlerem eşiden dälşiňiz.

Bizde welin şol zatlar üçin el serýärler. Darkaş gurýarlar. “Pylana berdiňiz, maňa-da berersiňiz” diýip dawa girýärler. Partiýa we hökümet ýolbaşçylary döredijilik soýuzlaryna duşuşyga gelenlerinde döredijilik barada birem gürlemän, diňe özlerine baýrak bermeklerini talap edip küpürseşýän döredijileri göreniňde daşyndan özüň utanýaň.

Elbetde, bu kada kanun ýüzünde güýjüni saklaýarka at hem, baýrak hem, kimde bolsa birine barybir berilmeli bolar. O hili dawalar, göreşler entek-entekler dowam eder. Ynsan balasynda şeýle gowşaklyk bar. Bu zatlar asyram döredijilik işgärlerini administratiw dolandyryşyň gysajyna salmak üçin, olaryň erkini örkleme üçin, syýasata gulluk eden döredijini erkin pikirli döredijiden kanun ýüzünde öňe tutmak üçin oýlanyp tapylan zat. Owalebetde döredijilik soýuzlaram şol niýet bilen döredilen. Ýöne biz döredijilik soýuzlarynyň ýapylmagynyň tarapdary däl. Ol gerek. Onda-da özygtyýarlylygyny gazanan, ýokary edaralardan garaşsyzlygyny alan özbaşdak gurama görnüşinde gerek. Täze formada gerek.

At, baýrak meselesine welin biz garşy Göwher bolup aýagynyň aşagynda ýatybilseň, halkyň özi seni ýerden galdyrar. Gymmatbahaly daş guma bulaşyp ýatmaz. Ýalan mahabat bilen gara daşy göwhere öwrübem bolmaz. Wagtyň synagyndan, halkyň eleginden geçdigisaýy bar zat aýyl-saýyl bolar gider oturur. Halka bolsa arassa, hakyky ruhy iýmit şu gün gerek. Ýol görkezen gerçek gerek. Magtymguly baýragynyň ýokdugy üçin Magtymgulynyň abraýynyň peselen ýerini gören ýokdur. Mylly Täçmyradowyň halk bagşysy diýen derejesiniň ýokdugy üçin, şol derejäni göterip ýörenleriňem şol ägirdiň önünde eselen ýerleri ýokdur.

Bu zatlar elbetde, biziň öz pikirimiz. Galanyny köpçülik çözer. Ýöne ir-u-giç şu meselä dolanyp gelinjekdigi welin çyndyr.

Eýsem, eger-de şu mesele çözüläýen ýagdaýynsa, öň at baýrak alan adamlaryň titullaryny aýyrmak gerek bolarmy? Mysal üçin, “Sosialistik zähmetiň gahrymany” diýen ady. Biziň pikirimizçe aýyrmak gerek däl. Goý dursun, goý bu at olaryň hakykatdanam hakyky gahryman däl-de, sosialistik zähmetiň gahrymanydyklaryny indiki nesillere subut etsin. Sosialistik zähmet bolsa özüniň adamzada ygrarly dældigini birkemsiz subut etdi. Muny sosialistik sistemanyň özüniň däl-de, ony amala aşyran adamlaryň boýnuna

atjak bolýanlaram bar. Ýöne, sosialistik durmuş diňe biziň ýurdumyzda däl. Gaty kän ýurtlarda synalyp görüldi. Hiç birinde-de položitel netije bermedi. Ýöne, bu özbaşyna başga bir gürrüň. Bu meselä biz soň, başga bir makalamyzda dolanyp geleris.

***

...«Näme ýüwrek – göwün ýüwrük» diýleni. Käteler deň-duşlarymyz bolup üýşäge-de, täze işe başlan günlerimizdäki ýaly döredijilik hakda, sungatda özümizi görkezmek hakda içginden-içgin gürrüňler edişýäs. Emma barymyzam “kerwenden galandygymyzy” indiden soň o-ol, kükreklirimiziň hyjuwdan doly wagtlary ýüreklerimizde beslän göwün-maksatlarymyza ýetip bilmejekdigimizi biri-birimizden ogrynça, herimiz öz ýanymyzdan, özümizçejik boýnumyza alýarys. Hälem bolsa gözlerimiziň önünde käte bir ýylpyldap gidýän umyt uçgunjyklarymyzyň guýrugyndan ýapysjak bolup, sypdyrmajak bolup jan edýäs. Emma ol uçgunjyklar gün-günden daşlaşýar. Gün bolsa gijigip barýar...

Şeýle-de bolsa, biz entek şu edaranyň gapysyndan girip-çykyp ýörkäk, türkmen sungatynyňam, edebiýatynyňam, medeniýetiniňam aladasyny etmelidiris. Has betereň ýetişip gelýän täze nesliň bir biziň günümüze düşmezligi üçin, bary-ýogy ýekeje gezek berilýän, ömür atly jan-jöwherlerini hiç bolman şolaryň bir ýarym halta çüýrük samana çalyşmazlyklary üçin elimizde baryny etmelidiris.

Türkmen intelligensiýasynyňam, külli türkmen halkynyňam agzyny bir ýere birikdirip boljakdygyna bolsa, tas, bir ýyla çeken dil göreşi döwründe gözümüz ýetdi. Höküm sürmek üçin amatly bor ýaly, intelligensiýany agzalalyga tarap iterýän, onuň ünsüni umumyň halk göreşlerinden birsyhly sowup durýan haýsydyr bir gara güýjem şol döwürde gözümüze kaklyşyp giden ýaly boldy.

Ol nägehan güýjüň biziň ruhymyzdan daşarda bolmagam, gursagymyzyň içinde berç baglap ýatan bolmagam mümkin. Ony aýyl-saýyl etmegem, tapmagam, ýok etmegem, diňe özümüze bagly. Şol gara güýji ýeňip bilsek, agzybirligem bolar, işlerimizem ugrugar, rysgalymyzam artar.

Çünki, Allatagallanyň rysgal paýlaýan perişdeleri, içinden goh-ga;magal eşdilip duran, agzala öý;eriň gapysyndan baranlarynda gahar edip yzlaryna dönermişinler we girmän gaýdarmyşynlar...

Moskwa oktýabr. 1990 ý.

“Edebiýat we Sungat” gazetini. 15 fewral 1991 ý.

12. Kinossenariýa barada

“Türkmenfilmde” ssenariýadan kösenilýändigini barada siz kän eşidensiňiz. Ýöne: “Şu ýyl ssenariýa tapylmandygy zerarly dört filme derek iki film çykarylypdyr” ýa-da: “...Bir filmem çykarylmandyr” diýen ýaly sözleri welin eşiden dälisiňiz. Çykalyjasy çykyp durandyr. Özem üns beren bolsaňyz, her filmiň titrinde ikinji ýa üçünji awtor hökmünde, käte bolsa birinji awtor hökmünde A.Inin, Ýu.Tropinin, W.Fedoseýew, S.Mihalçenko diýen ýaly, Moskwaly awtorlaryň tlarany görýänsiňiz. Bu nämüçin beýle bolýarka? Ýa olar ýerli awtorlara görä has zehinliräkmikäler? Ýok! Bu – şol, çykalyja filmleriň çykypjyk durmagy üçin tapylaýan çykalgajyk. Çünki, gapdalynda Moskwaly awtorlaryň ady dursa, ssenariýa gowşagragam bolsa Moskwadan geçirmegem, şol film çykandan soň film bilen bilelikde Moskwa barmagam filmi döredijiler üçin amatly. Häzir Moskwa respublikalara özbaşdaklyk berdi. Emma öňki döp welin dowam edýär. Mysal üçin S.Mihalçenko ozal “Ýitirilen monjuk hakynda erteki” atly, juda gowşak çykan çeper telefilmiň ssenariýasyny ýazan bolsa, häzir oňa ýene-de “Satylan düýş” atly başga bir film-ertekiniň ssenariýasyny ýazmaklyk tabşyrylyp ýör. Şeýle mysallar başga-da kän.

Bu ýagdaý elbetde, öňi bilen çykýan filmleri milli ruhdan mahrum edýär. Çünki, başga ýerden çagyrylan awtorlar ssenariýanyň kompozisiýasion gurluşyna, inuw-çykywuna has ezberräkdir, has tejribeliräkdir diýýäýenimizde-de, ýerli halkyň psihologiýasyny, döp-dessuryny ruhyny, ýerli awtorlarça duýup bilmeýärler. Beýle ýagdaýda eseriň eli, aýagy, gözi, gulagy görünse-de, gursagynda urup duran ýürek, damarlarynda бүркүлдäp duran gan, başynda milli ruh duýulmaýar. Nirededir bir ýerlerde, aýdalyň diňe Ýewropada, Amerikada ýa-da başga bir ýerlerde gowy görüläýjek tärler ulanylýar. Esere amanat ruh aralaşýar. Munuň şeýledigini subut etmek üçin, şu çaka çenli çykarylan filmleriň näçesini mysal getireýin diýseň getirip oturmaly. Bize başga bir ýerlerde gowy görüp, baýraklar berlip, öz halkyna hiç zat bermeýän eserler däl-de, öz halkynyň agysyny aglap bilýän, ruhuna – ruh goşýan eserler gerek.

Şeýle-de bolsa, başda agzap geçişimiz ýaly režissýorlarymyz Moskwaly awtorlar bilen arkalaşýanlaryny kem görenoklar. Režissýorlar ýerli awtorlar bilen işleşmekçi bolaýanlarynda-da ssenariýalary kabul edip alýan döredijilik birleşmesiniň /prawleniýäniň/ çlenleri şoňa ýol bermejek bolşup dyrjaşyp ýatýrlar.

Şu ýerde meniň hut, öz başyndan geçiren zatlarymdan mysal getiresim gelyär. Ýagny, mundan dört-bäş ýyl ozal, SSSR-iň halk artisti, režissýor Baba Annanow bilen Mollanepesiň “Zöhre-Tahyr” dessanynyň äheňinde iki seriýaly çeper filmiň ssenariýasyny ýazyp başladyk. Bir ýyl üstünde işläp, birinji wariantyny tabşyrdyk. Okap zaýawka hökmünde kabul edýändiklerini aýtdylar. Bellikler etdiler. O zatlaryň hemmesi iş ýagdaýynda bolup biläýje zatlar. Ýöne şondan soň biziň garşymyza haýsydyr bir göze görünmeýän “gara güýç” işläp başlady. Ilki bilen-ä: Biz indi hojalyk hasaplaşygyna geçýäs, pulumyz az, bir sseriýasyny aýryň” diýdiler. Tutuş eseriň deň ýarysyny kesip aýyrmaklygyň nämedigini döredijilik bilen iş salyşýan adamlar bilýändirler. Ýöne orta ýoldan yza dönmezlik üçin o diýenlerini etdik. Emma onuň bilen “hüjüm” gutarmady. Eserden kesenleri bilen heserimiziň peselmejekdigini bilip, hakymyzdan kesip ugradylr. Bir seriýanyň aýrylmany bilen gonoraryňam ýarynyň aýrylýandygyna garamanan, şertnama baglaşanlarynda bir seriýanyň bahasynyňam “ekranizasiýa” diýib-ä mün manadyny kesdiler, /emma biziňki gönümel ekranizasiýa däl-de, äheň boýunça/ “taryhy tema” diýibem ýene mün manadyny kesdiler /Zöhre-tahyryň taryhy temadygyny tassyklap biljek taryhçy tapylarmyka?/ Şeýdibem iki awtora dört mün manatlyk şertnama baglaşdylar. /Şu zatlary meniň diňe düşen ýagdaýymyzy düşündirmek üçin aýdýandygyma düşüniň/.

Biz şonda-da işi dowam etdirdik. Tükeniksiz “maslahatlara”, “täzeden işlemelere” sezewar bolduk. Gitdigiçe-de bulaşdyk. Özümizi nalajedeýin duýup başladyk. Berilýän maslahatlar öz derejesinden pesde bolansoň, ssenariýa kem-kemden pese gaçdy. /Köp gaýtalabersen öz hususy adyňyň hem manysynyň ýitýändigini ýadyňyza salyň/.

Bir günem: “Moskwadan ssenariýaçy çagyrdyk, şonuň bilen işleşmeseňiz bolmaz” diýdiler. Bizrazy bolmadyk. Başarmaýan bolsak taşlajak, ýöne kimdir biri gelip ezeneklerinden çekipdir diýen ada galjak däl, diýdik. Biziň şol pozisiýamyz bilem Moskwadan getirilen adamyň özem /W.Fedoseýew/ razylaşdy. Ýöne şonsuz başymyzy çarap bilmejekdigimizi subut etjek boldularmy, nämemi şondan soň günümüz hasam kynlaşdy. Iň kynçylykly ýerem biz-ä ssenariýany türkmençe ýazýardyk (heniz çenli şol ýere türkmen dilinde ýazylan ssenariýa barman ekeni,) döredijilik birleşmesiniň çlenleriniň bolsa gylla ýarysly türkmençä düşünenokdy. Her gezek gaýtadan işlänsoň terjime etdirip eltmäge bolsa wagtam ýokdy,

mümkinçiligem. Şonuň üçinem köplenç ssenariýanyň türkmençe warianty ara alnyp maslahatlaşylýardy. Şeýle-de bolsa döredijilik birleşmesiniň A.Çernow, L.Stepanskaýa ýaly türkmençä düşünmeýän çlenlerem ssenariýany aýak aldyklaryna ýepbekleýärdiler. /Ýöne, F.Ýemelýanowanyň: “Men okamadyk zadym barada gürrüň edip biljek däl” diýendigini, hatyrasyna aýtmalydyrys./ Beýlekiler welin, hiç bir gypynçsyz: “Ssenariýany okamyzok, Mollanepesiň dessanynam okamyzok, ýöne okanlar bize gürrüň berdiler” diýýärdiler. Birisi: “Dessandan daşlaşypsyňyz” diýip, beýleki birem: “Desandan çykyp bilmänsiňiz” diýýän halatlarynda-da olar ýa-ha halys bizi äsgermän şeýdýärdiler, ýa-da hakykatdanam biri-birine çapraz gelýän pikirleri aýdýandyklaryny duýmaýardylar. Ahyram biri gönüläge-de: “Ýanyňyza adam goşdurmandyňyz dälmi, indem özüňizden görüň” diýdi.

Gepiň gysgasy mndan dört-baş ýyl öň başlanan ssenariýa, ençeme päsgelçiliklerden soň, juda kynlyk bilen kabul edildi. Filmi goýujy Baba Annanowyň maddy taýdan kömek sorap, hökümet ýolbaşçylaryna ýüz tutmagy bilen döwlet tarapyndan bir milliona golaý pul goýberildi we film döwlet zakazy hökmünde önümçilige gitdi. Ssenariýasynyň ykbaly hakyky Zöhre-Tahyryň keç ykbalyndan kem bolmadyk “Zöhre-tahyr” filmini nesip bolsa, şu ýylyň aýaklaryna ýa indiki ýylyň başlaryna halk görer. Gowy çykça-da, gowşak çykça-da, şol film hiç bir garyndysyz biziň öz filimimiz bolar. Ýalňyşsagam, şol biziň öz ýalňyşymyz bolar. Ýalňyşmaga-da, öz ýalňyşlarymyzy özümiziň düzetmäge-de biziň hakymyz bardyr. Ezenegimizden süýretdirip ýörsek, hiç haçanam aýak üstüne galyp bilmeris.

...Howwa, höwes edip baran gapymdan men-ä şolar ýaly düşnüksiz hereketlere duçar bolup gaýtdym welin, Alty Akmämmadow, Gurban Abdurahmanow, Anna Paýtyk ýaly bütinsoýuz kinematografiýa institutynyň ýörite ssenariýaçylary taýýarlaýan iki ýyllyk kurslaryny gutaryp gelenleriň biriniňem häzir Türkmenfilmde işlemeýändiklerine näme sebäp bolduka? Kadyr Annaýew, Ýazmyrat Şadurdyýew ýaly şol ugurdan ýörite bilim alan iki dilem bilýän ýerli kadrlaryň döredijilik birleşmesine ýagny, prawleniýä goşulmazlygyna näme päsgel berdikä?

Sözümizi jemläp aýtsak, “Türkmenfilmiň” ssenariýalary kabul edýän döredijilik birleşmesinde we redaktorlyk wezipelerinde iki dili hem suwara bilýän, üstesine-de şol ugurdan ýörite bilimi bolan adamlar oturmasalar, türkmençe ýazylan ssenariýalaryň terjimä garaşmanan, hiç bir bökdençsiz okalary ýaly ýagdaý döredilmese, ýerli awtorlar bilen yzygiderli işleşmek

ymykly ýola goýulmasa, milli ruhly çeper filmler döräbilmez. Bu ýagdaý Türkmenistan SSR-niň dil baradaky döwlet programmasy bilenem berk baglanyşyklydyr. Millilik diýlen zat bolsa, islendik umumyadamzat temasyňyň içinden eriş-argaç bolup, parran geçmelidir.

Umumyadamzat temasy hiç bir halkdan üzňe däl. Hiç bir halkyň ykbaly umumyadamzat ykbalyndan aýry däl. Kimde-kim umumysadamzat temasy haýsydyr bir halkyň durmuşyndan, edim-goýumyndan aýry çözülýändir diýip pikir edýän bolsa ýalňyşlykdyr.

“Edebiýat we Sungat” 2 mart 1990 ý.

13. Daglaryň ýanynda dag saýynmalyň!

...Üýtgedip gurmak döwrüň başlanmagy bilen biziň käbir ýazyjylarymyz demokratiýa ters düşündiler we täze syýasatyň baýdagyna bukylyşyp ur-tut ýaşuly ýazyjylarymyzyň üstünden gum sowrup başladylar. Biz, elbetde tankyda garşy däl, ýöne gynandyrýan ýeri bu göreş birtaraplaýyn boldy. Belli bir tarapyň ýaşlary tarapyndan belli bir tapanyň ýaşulylary nyşana alyndy.

Bir zady berk bellemek gerek. Ýagny, bu günki gün syýasat üýtgedi diýäge-de, ömrüni düýnki günün howasyndan dem alyp geçiren adamlaryň döredijiligine bu günki günün nukdaý nazaryndan garap baha bermek bolmaz. Her näme diýsegem şol adamlaryň hersi şu günki güne çenli türkmen edebiýatynyň keşigini çekip gelen adamlar. Gowşak bolsalaram, güýçli bolsalaram şol adamlar şol döwrüň edebiýatynyň synasy. Sütüni. Kim näme diýse-de, şol adamlar şol döwrüň önümi. Eger-de olaryň önümleri howaýy hem boş geçen bolsa, döredijilikleri, mümkinçiliklerinden kem-kem pes görünýän bolsa, onda bu biziň barymyzyň bilelikdäki tragediýamyzdyr. Döwrüň tragediýasydyr. Sosialistik sistemanyň ýazyjylar, hudožnikler babatdaky döreden tragediýasydyr.

Eger-de olar çyksa çyksyn, çykmasa-çykmasyn diýäge-de, halkyň ýüregine ýakyn eserleri döredip bilmedik bolsalar, bu onda olaryň öz tragediýalarydyr.

Biz ýene-de bir zady berk bellemelidiris. Ýagny ol adamlar biziňki ýaly diň-gөгüne bakyp diliň keypini dörülýän döwürde, islän zadyňy aýdyp,

ýazyp bolýan döwürde ýaşan adamlar däl. Ol adamlar-bir agyz artyk söz üçin ýedi ýyl, artykmaç bir sözlem üçin on ýyl, ýigrimi baş ýyl basylan, sürgün edilen, ýanalyp, entedilip, gözleriniň ody alynan adamlar. Şol döwrüň ýowuzlyklaryndan ýana dagdy bolan adamlar.

Olaryň başyndan gum sowran ýaşlaryň özleri şol döwürde ýaşan bolsalar nähili „saýrajakdyklaryny“ dogrýsy göz önüne getirmegem kyn.

Eger-de ýaşlar beýdişip, ýaşulylar bilen ýaka tutuşyp, biedeplik görkezişip ýörmän, ýaşulylara görä has güýçli bir eserjagaz ýazaga-da göz görközen bolsadylar, onda bar zat sessiz-üýnsüz ýerine düşer durubererdi.

Iliň ýüzüne seredip gülmezden öňürti aýna alnyp öz ýüzüne seretmek gerek. Etegiňi daşdan dolduryp kesekleşip ýörmän, iş etmek gerek.

Eger-de ýaşulylaryň içinde öz ýaşulylyk borjuny berjaý edip bilmeýäni, bolsa-bolmasa özüni klassyk saýyp ýaşlara gyýa göz bilen garaýany bar bolsa, onda bu-olaryň öz günäleri. Belki olaryň birenteginiň aňrybaş ýazyjy bolup bilmändiginiň sebäbem hut, şol, agyr günäleri üçin tebigat tarapyndan berilen ýowuz jezadyr.

Ýene-de bir zat: Soňky döwürlerde käbir ýazyjylara bireýýämlik işden aýrylyp giden ýa dünýeden öten partiýa we döwlet iögarlerini ýamanlamak, tankytlamak ýoň boldy. Şeýle ýazyjylaryň makalalarynda „...gapurowçylyk, mollaýewaçylyk, gylyjowçylyk, brežnewçylyk“ diýen ýaly terminler göze dörnüp başlady. Emma metbugatda-da, informasiýa serişdeleri boýunça-da, şu günki ýolbaşçylaryň biriniň adresine-de tankyny bellikleriň edilmeyändigini, olar hakda diňe öwgüli sözler aýdylýandygy bizi geň galdyrýar. Ýa bu wagtky ýolbaşçylaram iş başynda otyrkalar edil öňküler ýaly „ýalňyşsyz“ işleýärmikäler? Ýa, „batyr“ ýazyjylarymyz bularyňam iş başyndan aýrylaryna garaşarmykalar?

Men bu zatlary aýtmak bilen bolsa-bolmasa ýolbaşçylaryň üstünden eňteribermeli diýjek bolamok. Köpümiziň ýazyjy hökmünde berk pozisiýa-ýok, peşmek ýaly şemal haýsy tarapdan öwüsse şol tarapa ygyp ýörüs, diýjek bolýan. Edil serçäniň önüne däne sepip çirtmäge düşürişleri ýaly, köpümiziň gözümizi wezipe, jaý, at, baýrak diýen ýaly zatlar bilen baglap bolýa, diýjek bolýan.

Dogrusyny dogry aýdalyň! Biziň birentigimiz öz güýjimiz il bähbidine düýbünden dahylly bolmadyk, ownuk göreşlere sarp edýäris. Biz

hatda Ýazyjylar soýuzynyň täze ustawy ara alnyp maslahatlaşylanda-da ýarym ýyllap goh turuzdyk. Aslynda hiç bir proýektde-de, hiç bir ustawda-da erbet zat ýazylmaýar. Ýa-da nädip, nähili eser ýazmalydygy öwredilmeýär. Gep onuň nähili amala aşyryljakdygyna. Baryp kimiň eline düşjekdigine. Kimiň elinde nähili ýaraga öwrüljekdigine.

Ýazyjylar agzybir bolanlarynda in bir ýönekeýje ustaw bilenem, asla ustawsyzam iş alyp barsa bolar. Aslynda hakyky ustawyň süreleri ýürekden çykyp, ýürekleriň ýüzüne ýazylmalydyr. Nusgawy şahyrlarymyzyň hiç birem ustaw boýunça işlemändirler.

Agzybirlik diýlen zadam proýekt ýa ustaw arkaly gazanylýan dälidir. Başlyk çalyşmak arkaam gazanylýan dälidir. Eýsem öňki başlyklarymyz bize agzala boluň diýdimi? Gaýtam olaryň bar günäsi mümkingadar aralyk pozisiýany saklajak bolandyklarynda bolaýmasyn? Taraplar bolsa özüni bitarap alyp barýan başlygy aralykda duran adamy halamaýalar. Olaryň hüçjetleri şeýle: „Olary ur, bizi golda, ýogsam indiki guruptaýda seni aýyrarýs“ .

Biz, türkmen ýazyjylary, hemmämiz bitewi bir göwrediris. Göwräniň sag eli süýem barmagy bilen sol gözünü çykarsa, sol eli başam barmagy bilen sag gözünü çykarsa, iki eli birigip aýagyndan palta ursa, iki egniniň üstünde şalkyldap duran ysgynsyz kelle-de oňa heşelle kaksa, şondan elhenç zat, şondan gabahat iş bolmaz!

Hut şu kesel zerarly hem biz öz güýjümüzi bir ýere jemläp bilemzok. Henizem öz güýjüni ýitirmedik partiýa we döwlet diktaturasynyň garşysyna bilelikde göreşip bilemzok. Hatda, aýanlygyň, demokratiýanyň, aşaklyk bilen elimizden alnyp barylýanynam duýamyzok. Gatýam birek-biregi awundymaklygyň hatyrasyna, il bähbitli işleriň garşysyna gitmekdenem gaýdamyzok. Eger-de, şundan şu ýana-da şu düzgünimizi dowam etdrijek bolsak, „men ýazyjy“ diýip, il-günüň öňüne çykmagada utanmaly borus.

Şu ýerde at, baýrak meselesi barada hem iki agyz gürrüň etsek kem bolmazmyka diýýärim. Goý, bu hormatly atlary alan adamlaram, indi aljak adamlaram gaty görmesinler. Bu döp kanun boýunça dowam edip durka,, biz entek-entekler köp-köp adamlara adam, baýragam bermeli borus. Oňa biziň garşylygymyzam ýok. Mynasypdyr öýden adamymyzy tüýs

ýürekden goldarysam. Kömegem ederis. Ýöne bir pikiri welin orta atman durup biljek däl.

At, baýrak meselesine agzalalygyň çeşmesini hökmünde garaýandygymyzy, şeýle zatlaryň daşary ýurtlaryň köpüsinde ýokdygyny biz öňräk, radioda we gazetde eden çykyşymyzda hem aýdypdyk. Şol pikirimizi şu ýerde hem dowam etdirmekçi.

Siz, Hytaýyň halk hudožnigi, Fransiýanyň halk ýazyjysy ýa-da Amerikanyň at gazanan artisti diýen ady eşiden dälsiňiz. Kapitalistik zähmetiň gahrymany diýen hormatly ady hem eşiden dälsiňiz. Daşary ýurtlarda baýraklar bar ahyry, diýjeksiňiz. Dogry, baýraklar bar, ýöne, şol baýraklaryňam nähili paýlanýanyny, nähili alynýanyny, şol ýurdyň döredijileriniň başyna nähili oýunlar salýandygyny çak etmek kyn däl bolsa gerek. Galyberse-de, düýbünden başga sistemada ýaşaýan, döwlet gurluşy boýunça biziňkiden düýpgeter tapawutly şol ýurtlarda işleýän döredijilik intelligeniýasynyň psihologiýasy bilen biziň döredijilik intelligensiýamyzyň psihologiýasy düýbünden deň däl. Birnäçe ýurtlar bilen, hatda, öz soýuzymyzyň içindäki birnäçe respublikalar bilen deňeşdirende-de biziň döredijilik intelligensiýamyzyň intellektual derejesi kän-kän pes. Çünki, köp halklar üçin baryp-ha orta asyrlarda ýat bolup galan tire-taýpa dawasyndan biz henizem çykyp bilemzok. Boýnuňa galstuk dakyp, saçyňy şampuna ýuwanyň bilen medeniýetli boldugyň bolanok. Eger-de şu şeýle bolmadyk bolsady, onda dünýedäki iň uly gigant halyny dokan, onda-da uruş ýyllary görgi baryny görüp dokan türkmen zenanlary idegsiz-soragsyz galyp, haýsydyr bir ortahal ýazyjy ýa hudožnigem Döwlet baýragynyň laureaty bolup ýörmezdi. /Eşidişimize görä, şol zenanlaryň biri dokap oturan halysynyň üstünde jan beripdir./

Aslynda şol halynyň özem häzir gözgyny ýagdaýda. Ony saklar ýaly ýer ýok. Ol öz agramyna sozulyp gidip barýar. Asyl-ha ähli halyларыmyzam çüýräp ýok bolup gidip barýar. Köne ýadygärliklerimiziň ençemesi esgerleriň türgenleşik meýdançasyna öwrüldi. Mysal üçin: Sarahsdaky „Buldur gassap galasy“, „Gowşut hanyň galasy“, Kakadaky orta asyrlardan galan, üsti lokatorly gala:

Biz bolsak at, baýrak dawasyny edýäris. Şol zatlaryň hatyrasyna ynsabymyzyň garşysyna gidýäris. Söwda baş goşýarys.

Aslynda at, baýrak diýlen zat bizde döredijilik işgärlerini administratiw dolandyryşyň gysajynda saklamak üçin, apparata gulak asyjy döredijileri erkin pikirli döredijilerden öňe tutmak üçin, birwagtlar, sowet sosiýalistik sistemanyň sakasynda oturan serdarlar tarapyndan oýlanyp tapylan ýeser bir zatdyr. Hakyky döredijileriň bu zatlara diňe ölenlerinden soň mynasyp bolýandyklarynyň sebäbem şudur. Onuň jadysy güýçlüdir. Oňa imrinen dörediji halk üçin işlemeseini, ýürek bilen işlemesini bes edýär. Diňe baýrak beriji komissiýanyň we şol komissiýa emr ediji edaralaryň göwnünden turaýjak eserleriň kül-külüne düşýär. Şahyranalykdan ýüz öwrüp, guraksy syýasy eserler döredýär. Daşary ýurtlardaky baýrak berliş usuly bilen biziň baýrak berliş usulymyzyň arasyndaky esasy aratapawut ine; şudur! Ol ýerde baýrak hakykatdanam eseriň çeperçiligine seredip berilýän bolsa, bu ýerde esasan syýasata gulluk edişine garalyp berilýär. M.Şolohowyň meşhur „Ýuwaş Don“ eseriniň originalyndan nähili daşlaşdyrylandygyny ýada salyň. Şol eseriň originalyny dikeltmek barada, diňe indiden soň gürrüň edip ugradylar. Kim bu işden bihabar bolsa, goý, onda B.Kerbabaýewyň „Aýgytly ädim“ romanynyň partiýa, hökümet ýolbaşçylary tarapyndan nägünlere salanyndygyny ýatlaýsyn. Bu barada ýaşuly edebiýatçy A.Annagurdow „Sowet edebiýaty“ žurnalynyň geçen sanlarynyň birinde jikme-jik gürrüň beripdi. „Döwür üýtgedi“, indi beýle däl diýersiňiz. Emma bu pikiriniň hem sadadyr. Biz bu gürrüňi Sowet hökümeti dörali bári aýdyp gelýäris. Emma şol şygary nähili ýöntemlik bilen baýdak edinip gelendigimize bolsa indi-indi düşünýäris. Biz iň bolmanda baýraklary galdyryp diňe at bermekligi aradan aýranymyzda-da dawa jenjelleriň iň bolmanda ýarsyndan-a dynardy. Şonuň bilen bilelikde öýke-kine-de azalardy.

Sungatda-da, edebiýatynda-da diňe dörediji bilen halk ýüzbe-ýüz durmalydyr. Olaryň arasynda emeli şahna düşmeli däl. Ýokarda oturan, baş-on adamdan ybarat toparyň netijesi bilen bütün halkyň adyndan at bermek dürs däl.

Elbetde, at, baýrak alanlaryň ählisi hormata nämynasypdyr diýip bolmaz. Özüni mynasyp hasap edýän adam biziň bu tankydymyzy gatam görmez. Emma gynansakda o zatlar bizde köplenç alan-alda „guýruk-gapda“ öwrüldi.. Hatda merhumlaryň arasynda paýlanynda hem diňe agzalalygyň döremegine getirýär. Çünki, „ölä-dirä hossar gerek“ degişli ýaly her kim öz ölüsiniň agasyny aglaýar. Bu ýerde biriniň hossarlarynyň göwni awlansa o

ýerde başga biriniň hossarlarynyň göwni galýar. Hemmesine uçdantutma bolsa siz hiç haçanam berip bilmersiňiz. Gowusy şu oýny bes etmekdir. Aradan aýyrmakdyr. Hyzmat görkezibilseňiz ady halkyň özi berer! At, owaza diýlen zat prezidentden ýa hökümetden dilenip alynýan zat däldir. Gara zähmetiň güýji bilen halkyň ruhuna siňip, asyrlardan — asyrlara parran geçmek arkaly gazanylýan zatdyr. Bu zatlar barada Nury Allaberdiýew ýaly şol ady göterip ýören adamlaryň özleri gürlände has gelşikli bolýar. Men onuň öňräk, „Edebiýat we Sungat“ geztinde eden akyllý başly çykyşyny göz önünde tutýaryn./

Eger-de barymyz bilelikde akyllý-başly oýlanaga-da, şu zatlaryň barysyny aramyzdan ýok edäýsek nähili borka? Belki şonda birazjyk işlemäge elimiz deger, beýnimiz dynç alar, ýüregimiz arassalanar. Biziň aramyzdan Magtymguly, Şeýdaýy, Kemine, Mollanepes ýaly gerçekleri çykartmaýanam şo zatlar bolaýmasyn! Emeli gahrymanlardan emele gelen emeli diwarlar il ogullarynyň önüni gabap, şemalyny bermän, demikdirip duran bolaýmasyn/

Gepletseler barymyz özümizi Magtymgulynyň şägirdi hasaplaýarys. Oňa hakymyzam bar. Ýöne Magtymgulynyňam — Magtymguly baýragynyň laureaty dældigini, TSSR-iň halk ýazyjysy hem dældigini, hatda ýazyjylar soýuzynyň agzasy hem dældigini welin, oturagetdänim ýadymyza salaýamyzok.

Geliň, şu zatlar barada oýlanyp göreliň! Geliň, bürgüde-bürgüt, daglara „dag“ diýeliň! Geliň, daglaryň ýanynda özümizi dag saýynmalyň! Daga — „dag“ diýseň, o-da saňa „sen dag“ diýip jogap gaýtarar.

Geliň, daglara saýa salan algыр bürgütlerden agraslygy, arassalygy, merdanalygy, mertligi öwreneliň.

/“Ýaş Kommunist“ gazeti.

17-awgust 1991 ýyl/

14. Türkmen ýazyjylaryna açyk hat

Hormatly kärdeşler!

Şu haty siz ak ýürekden diýip, kabul ediň! Dogrusyny aýtsam bu hat mundan birnäçe ýyl öň, ýagny, üýtgedip gurmagyň başlanýan çaglary, demokratiýany her kimiň özüçe ulanyp, ýazyjylaryň biri-biriniň üstünden

hapa guýup ugran wagtlary – A. Atabaýewiň, O. Annaýewiň, G. Kulyýewiň bir taraplaýyn depeşiçe duçar bolan wagtlary ýazylmalydy, mundan üç ýyl öň merkezi “Žurnalist” žurnalynda Rahym Esenowyň A. Tagan, T. Jumageldiýew ýaly türkmen ýazyjylarynyň üstünden düşüp ýazan näsypaýy makalasy peýda bolan mahallary ýazylmalydy, “Sowet Edebiýaty” žurnalynda S. Öräýewiň, A. Haýydowyň çetine degýän haýykdyryjy makalalar peýda bolan wagtlary ýatlanylýp geçilen makalalaryň ählisine özi bilen reňkdeş jogaplar ýazylyp, metbugatyň “kesekleşme” meýdanyna öwrülen pursatlary ýazylmalydy, galyberse-de mundan alty aý öň, “Turkmeniskaýa iskra”, “Edebiýat we Sungat” gazetlerinde, has irräk Moskwada çykýan “Den” gazetinde ýazyjy Rahym Esenowyň üstünden ýazylan gelşiksiz hat çap edilen döwründe ýazymalydy, emma bolmady. Haýsydyr bir alasarmyk güýç ara düşüp elime kakdy durdy.

Belki meni gyzma galamdaşlarymyz ahyrsoňy akyllaryna aýlanarlar, birek-biregi “çapmaklygyň” ärlikden däl-de, körlükdendigine düşünerler diýen inçe umyt saklandyr. Belki, gara başym gözüme ýaş görünendir. Belki siziň araňyzda başga kärden gelendigim, has giç goşulanlygym, myhmnlyk borjum saklandyr. Sesimiň eşidilmegine bolan näumytlyk saklan bolsa-da ahmal. Şol umytsyzlyk mende häzirem ýok däl. Ýöne, her niçik-de bolsa şol “körlügiň” gün-günden güýjerläp barýandygyna gözüm ýetenden soň welin dymyp oturmaga kararym ýetenok. Öňi bilen-ä ýokarda agzalan makalalaryň awtorlarynyň agzalalygy güýçlendirmekden başga hiç zat gazanmandyklaryny aýtmalydyrys. “Kesekleşme keseli” bir ýere birigip uly-uly göreşlere galkynmaly gerçek ýigitlerimizi nejasada bulaşdyrdy. Edebiýatyň bähbidi üçin däl-de, şahsy matlaplar üçin ýazylan şol makalalary okap ne halk begendi, ne-de tankytlanýan gönendi. Hiç kimiň döredijilgem artmady, adamkärçiligem. Çünki, “göreşiň” bu ýoly adamzady diňe gapma-garşylyga, gorpa iterýär. Ýokluk äleminiň tümhanasyna tarap alyp barýar. Ýazyjynyň mertebesini peseldýär. Zehinini küteldýär. Biz oglankak oba ýaşulylary: “Öňkülerimiz – wagt geler sygyr mal bolar, saman pul bolar, suw hödür bolar, galam gylyç bolar diýipdirler, ine, indi şol zamana geläýdi öýdýän” diýerdiler. Biziň bir wagtlar polat suwy çayylan uz gylyç bilen il goran ýigitlerimiz indi hakykatdanam biri-birilerini galam bilen “çapyp” ugradylar. Heý, özüni bilen halka mundan gaýry perýat bolarmy? Mundan ýowuz jeza, mundan güýçli höküm bolarmy?

Beterinden beteri bar. Ýagny, Türkmenistanyň gimnini täzelemek baradaky gürrüň orta çykdam welin, Magtymgulynyňkydygy jedelli bolup, emma şu çaka çenli gozgalMan gelyän gürrüň uly hyruç bilen ör-boýuna galdy duruberdi. Çünki, köpler gimn üçin Magtymgulynyň “Türkmeniň” atly goşgusyny almaklygy teklip edýärdi.

Teklipler döwründe bizem Magtymgulydan bári geçilen ýollaram göz öňüne tutup, gimniň sözleriniň täzedan ýazylmagynyň tarapynda durupdyk. Emma şahyrlarymyzyň göwnejaý goşgy goşup bilmedik halatlarynda klassyka, öňi bilenem Magtymgula ýüzlenmeli boljakdygynam inkär etmändik.

Ine, indi hakykatdanam täze goşgularyň içinde gimn edip alarlyk tekstiň ýokdugy, klassyka ýüzlenmeli boljakdygy mälum boldam welin Magtymgulynyň üstüne edilýän hüjüm hasam güýjerledi.

Elbetde, ylym-ylymdyr . onuň gözleglerini inkär edip bolmaz. Ýöne şunuň edil, gimn üçin goşgy saýlanýan döwre gabat gelmegi halk içinde ýokarky ýaly pikirleriň döremegine sebäp boldy.

Galyberse-de Magtymgulynyň goşgularyny elinden aljak bolýan käbir ýoldaşlar bu meselä düýbünden ters çemeleşýärler. Goşgulary hut, gowşaklygy üçin Magtymgulynyňky däl, bu onuň diýjek sözleri däl, diýip subut etjek bolýarlar. Emma gozgalýan mesele çyn bolsa ony şol goşgulary kemsitmänem subut etse bolar. Çünki, şu çaka çenli sejde edilip gelinen şol setirler hezreti Magtymgulynyň adyndan aýyraýanymyzda hem türkmen edebiýatyndan aýyrmalarys ahyry. Biz hatda “türkmeniň” atly goşgyny göwnesek Magtymgulynyňky däl bolup çykaýanda-da gimn üçin esas edip alyp bileris. Sözleri Gylyç Mülliniňki bolsun, Mülli ahunyňky bolsun tapawudy ýok. Goşgy güýçlimi – güýçli! Bes! Hezreti Magtymgulynyň öňem bir gezek baş ýylda bitiren bir kitabyny gyzyldaşlar alyp weýran edipdirler. Biz bir beýtmäliň! Şahyryň göz ýaşyna rehm edeliň! Halk ykrar eden bolsa durubersin şol goşgular şo durşuna. Juda bolmasa gimn meselesi bir ýüzli bolýança bir garaşalyň!

Halk öz ýazyjysynyň, şahyrynyň mert bolaryny isleýär. Ony gala saýynasy, saýasynda saýalasy gelyär. Edil çaganyň atasyndan haraý isleýşi ýaly haraý isleýär. Hoş sözlere, akyly-paýhasly gürrüňlere, ýagşy niýetlere, ýagşy eserlere garaşýar. Ruhy daýanç gözleýär. Ruhy goldawçylar öz aralarynda oňuşmasalar welin, edil üstündäki çapyksuwaryň uýlugu

saňňyldanda bedew atlaryň öz toýnak kakyşylaryny ýitirişleri ýaly özüni ýitirýär. Aljyraýar.

Bu bolýan peslikleriň düýp sebäbiniň biziň entek hiç birimiziňem doly Manysyndaky dörediji däldigimizden, köpümiziň bu meýdana tötänden düşendigimizden, önümüzde goýan iň uly maksadymyzyň – Manysyna, geçesine – geçmezine garamanan küti-küti kitaplar çykartmaklyk, ýolbaşçylaryň ýanyna baranymyzda olar bilen il bähbitli döwletli gürrüňler etmäge derek diňe öz aladamyzy etmek, özümüz üçin jaý, maşyn, baýrak, at dilemekdiginden bolmagam ahmal.

Iň erbedem – “kesekleşmek keseli”

Bu kesel wagtynda bejerilmedik “Orda keseliniň” önümidir. Indi bu ikisinden nähili aýylganç keseliň emele geljekdigini hudaý bilsin. Makalalardaky “...pylany pylanyýew, sen pylan wagty pylan dälmidin, pylan wagty pylan zat etmänmidin, pismidan diýmänmidin” diýen ýaly uly göwrä gelişmejek, edil arwat sögünji ýaly pes sözlerden düzülen setirleri okanyňda okyjynyň özi utanmakdan ýaňa ýere giraýjek bolýar. Halk arasynda: “Gör-ä bulary, biz-ä bulardan hoş söz hantama, bular bolsa biri-birleri bilen “gyr-da-pyçak” diýen gürrüň döreýär.

Indi bolsa, hormatly kärdeşler ýürekbulanjy makalalaryň iň soňkusy, türkmen zyýalyalarynyň beýnisini “ys” bilen dolduran: “Ak-Muhammet Welsapar, sen kim?” /A.Bugaýew. “Nesil” gazetini. 4-nji fewral, 1992 ý./ atly makala barada.

Makalada ýazyjy Akmuhammet Welsaparyň DHK-ä /KGB/ gulluk edendigi we öz tirkeşip ýören ýoldaşlaryny birsyhly satyp gelendigi barada aýdylýar. Käte bir “Azatlyk” radiostansiýasynda çykyş edýändigini üçin igenilýär.

Hemişe ýiti publistiki makalalar bilen çykyş edip gelýän ýazyjynyň birden-kä “çawuş” bolup çykmagy biziň üçin dogrudanam geň. Egerde şonuň çawuşlygy çyn bolaýanda-da, onuň beýdip döwlet derejesinde äşgär edilmegi hasam geň. Çünki, şol wezipäni ýerine ýetirýän bolsa, ol döwletiň işini bitirýän adam bolýar ahyry. Döwlet bolsa özüniň gizlin işgärini hiç kime paş etdirmez.

Egerde şol makalada aýdylan zatlar çyn bolup, Akmuhammet hakykatdanam öz ýoldaşlaryny satyp ýören bolsa, onda biz ony ýazgarýarys we onuň ýüzünden perdäni syrlyp berendigi üçin A.Bugaýewe minnetdarlyk

bildirýäris. Ýazyjylar soýuzynda başgada şolar ýaly ýoldaşlaryny “ümsüm edara” satyp ýöreni bar bolsa, ýüze çykaryp bermegini haýyş edýäris. Esasanam, agzalyga alynandan soň çykarjak bolup azara galyp ýörmez ýaly, ýazyjylar soýuzyna indiki alynjaklaryň arasynda kim-kimleriň “ümsüm edara” gulluk edýändigini bilip bermegini hem towakga edýäris.

Ýöne, Akmuhammet garşysyna şeýle kampaniýanyň geçirilşiniň birinji gezek däldigi, “Moskowskiye nowosti” gazetinde, Türkmenistandaky çaga ölümüne degişli çaklaňja makalasy çap bolup çykandan soň “Sowet Türkmenistany” gazetinde öňem bir gezek geçirilendigi şu makala çykmanan sähelçe wagt öň, “ýaşlyk” žurnalynda çykyp ugran powestiniň ikinji bölümüniň hiç bir düşündirişsiz ýatyrylmagy, “Edebiýat we sungat” gazetinde planlaşdyrylan hekaýasynyň çapa goýberilmezligi bizi birneme oýlanmaga, bu zatlar ýörite gurnalan bolaýmasyn diýip çak etmäge, bu meselä köp taraplaýyn çemeleşmegä mejbur edýär.

Eýsemde bolsa bu makala näme maksat bilen ýazyldyka?

“Çawuşyň” şugulanamasyndan ady agzalan ýazyjylary goramak üçinmi? Ýa hökümedi we hökümet ýolbaşçylaryny goramak üçinmi? Egerde şeýle bolsa kimden we nämeden? DHK-denmi? Ady üýtgän MHK-denmi?

Ýa Amerakanyň merkezi razwedka uprawleniýesiniň organy bolan “Azatlyk” radiostansiýasyna bolan kinesini syzdyrmak üçinmi?

Ýa Akmuhammet Welsaparyň öň DHK-ä gulluk edip, soňam MRU-a tarap ýüz öwürendigi üçinmi?

Ýa ýene-de öňki endik boýunça merkeze – Orsyýede öýkünjek bolundygymyka? Çünki, häzir şol ýerde DHK-ny paş etmeklik edähedi başlandy. Olar belli rus şahyry Ýe.Ýewtuşenkony hem DHK-nyň “çawuşy”, onda-da uly çinli çawuşlaryň biri diýip ygylan etdiler.

1992-nji ýylyň fewral aýynyň 5-ine ir sagat altylarda “Maýak” radiostansiýasy käbir maglumatlara salgylanyp DHK elmydama halky goh-galmagala öjükdirip geldi we Aýtmatow, Hazanow, Ýefremow, Petruşewskiý, Lihaçew, Kasparow ýaly görnükli adamlary birsyhly yzarlap geldi diýip habar berdi.

Egerde biz hem Orsyýet ýaly DHK-ny mazmun hem forma taýdan düýpli özgertmäniň ugruna çykan bolsadyk, şol sistemany düýpgöter ret edip iş başyna diňe radikal we demokratik düzgünlere ýykgyň edýän adamlary goýup çykan bolsadyk, şundan şu ýana hiç kimiň yzarlanmajakdygyna,

yzarlanmanýandygyna gözümüzizi ymykly ýetiren bolsadyk, onda bar zat öz-özünden düşnükli bolsa-da bolardy, ýöne sistemany üýtgetmezden, şol sistema gullyk edýän bir adamy paş etmeklik – nyşana çenäp pagtabent atanyňdan enaýy däl. Onsoňam “çawuş” makalanyň awtory we şol makalany çap eden gazetleriň redaktorlary /şol makala soň “sowet Türkmenistany” gazetinde hem çap edildi/ ony bütin ýurda ýaýratdylar.

Egerde “çawuşyň” hereketi günä hasap edilýän bolsa, onda soňkularyň günäsi onuňka görä has agyr.

Galyberse-de Akmuhammet Welsaparyň DHK-ä ýetiren şugulnamasynyň asyl nusgasyny, hiç bolmanda fotokopiýasyny tapyp, sud ekspertizasyndan geçirmezden we şol hatyň hakykatdanam şonuňkydygyny ýuridiki taýdan subut etmezden bu hakda aýplaýjy makala ýazmag-a däl, gürlemegem bolanok. Belki ol düşündirişdir? Belki labaratoriýanyň önümidir?

Öýünde pul ýasap bilýän adamlar barka, uly enjamlar bilen üpjün edilen döwlet edarasy üçin bir adamyň poçerkini ýasamak hiç zatdyr. Onsoňam şol hatlary A. Bugaýewe tapyp beren we makalanyň içinden söm-saýak blup iki ýana geçýän ýüzi “protiwogazly” ynamdar adam kim? Ýa o-da DHK-de gulluk edip, soňam ondan göwni galyp gaýdan kinedarlaryň birimikä? Ýa şu wagtam ynamdar orunlaryň birini eýeläp otyrmyka? Onda ol nädip öz eli bilen öz edarasyny paş edäydikä?

“Çawuşyňam”, “ümsüm edaranyňam” hökümede gulluk edýändigine, hökümetiň “ümsüm edarasyz”, “ümsüm edaranyň” bolsa çawuşsyz oňup bilmeýändigine, oňup-da bilmejekdigine, olary paş etmekligiň öňi bilen hökümeti we hökümet ýolbaşçylaryny paş etmekdigine hiç kim düşünmese-de “ynamdar adam” düşünäýmeli ýaly. Bu ýagdaýy köp ýerde edilişi ýaly durgunlyk döwrüniň üstüne-de atyp bolanok. Çünki şu wagtky döwlet ýolbaşçysy – şol wagtam respublikanyň baştutanydy. Çawuşyň “şugulnamasy” boýunça oganlary hut şol günüň ertesi ýanyna çagyranam soldy. “Köpetdag meselesinem” Ş.Nurmyradowyň goşgularynam şoňa çawuşlar ýetiripdiler.

Aslynda, özüne gulluk edýän adamdan başga kişiniň aýagy hem sekmeýän şol, mähnet jaýyň içindäki demir sandygyň düýbünde ýatan dokumentleri A.Bugaýew nädip eline saldyka? Ýa DHK-äniň özi meýletin berdimikä? Ony diýseň onda ýene-de: DHK nädip öz-özünü paş etdikä diýen

sorag böküp orta düşýär. Ýa ol indi mundan bu ýana-da ähli çawuşlarynyň adyny soran adama beriberjekmikä. Eger şeýle bolsa onda bu gowy zat. Gowy başlangyç. Biz şonuň tarapdary.

Ýöne, nämüçin ýazyjyny – ýazyja garşy goýmaly? Ine, şol düşnüksiz. Maksat ýeke-ýeke “çawuşlaryny” paş etmek bolsa, onda şol edaranyň özünde-de ýazuw-pozuwdan başy çykýan adamlar bardyr ahyry. Maksar diňe Ak-Muhammet Welsapary paş etmek bolsa, onda bar zat düşnükli. Emma makala hernäçe uzak taýýarlyk görülip ýazylan hem bolsa geň galaýmaly derejede ýöntem.

Ine, şu zatlaryň barysy aýyl-saýyl edilmelidir. Bular ýaly bulaşyk gürrüňler gümrütkligine galmaly däl.

Onsoňam şol zatlar çyn bolaýanlygynda-da beýdip, gazete ýazyp, ýazyjylar biri-biri bilen gyrlyşjak bolşup ýörler, diýdirmek nämä gerek bolduka? Olar ýaly ownuk meselelere biz Ýazyjylar soýuzynyň özünde, öz aramyzda hem seredip bilerdik ahyry.

Şu ýerde men kinodramaturg B. Abdyllyaýew bilen L. Stepanskaýanyň täzelikde surata düşüren : “Kaýda watan tutduň, gardaşym...” atly, dokumental filmini ýatlaman durup biljek däl.

Filmde uruşdan soň aýry ýurtlara düşüp galan iki doganyň ykbaly yzarlanýar. Olar biziň şu günki güne çenli görmän, gepleşmän, tanaman, gaýybanasyndan ýigrenip, “dönük” atlandyryp ýören adamlarymyz. Emma iki-çäk oturyp, ýürek nalalaryna gulak assaň, adam şekilli gürleşseň, olar hakda düýbünden ýalňys pikirler edip gelendigiňe düşüňýärsiň.

Häzir özbaşdaklygyny alan respublikalaryň hemmesinde-de esasanam Orsyýetde, dürli sebäplere görä daşary ýurtlara giden ýazyjylaryny yzyna getirmek ýagyrynlaryna ýelmenen “ýarlyklaryny” aýryp, kitaplaryny çap etmek barha giň gerim alýar.

Biz bolsak öz aramyzdan “dönük” gözleýäs . ýok ýerden duşman agtarýas. Subut etmezden sud edýäs. Höküm çykarýas.

Bu wagt pylany “çawuş” ekeni diýip hiç kimi geň galdyryp bilmersiň. Çünki, “üç adamyň başy birikse, biri kegebeşnikdir” diýen söz adamlaryň arasynda bireýýämdeň bäre, adaty söze öwrüldi. Şol edara dursa, çawuşam bolar. Kimiň çawuş boljakdygy ýa bolmajakdygy her skimiň öz ynsabyna bagly. Çawuşlyk edeni üçin, diýen jeza şu hökümetde ýok. Bolmazam. Çünki ol hökümetiň öz adamsy. Egerde şeýle höküm bar bolsa, onda otuzynjy

ýyllarda münlerçe adamlaryň ömrüni kesen, bala-çagasyndan, il-gününden siwa eden hakyky çawuşlaryňam diri gezip ýörenleri bardyr. Belki öňi bilen şolary paş etmelidir. Galyberse-de bet iş eden “guluň” bir özüni däl-de, “guly” bet işe gönükdiren “gul eýesinem” “gul” bilen deň-derejede ýazgarmaly ekeni.

Hormatly kärdeşler!

Geliň gowusy bu gümürtik oýunlara baş goşmalyň! Kimdir biriniň elindäki kesewä öwrülmäliň! Tut-ha – tutlukly ýowuz ýyllary ýada salýan birehim hereketlere goşulmalyň! Birek-birege hemaýat edibilmesegem, zyýanymyzy bir degirmäliň. Henizem bir pille, aklymyza aýlanalyň! Birek-biregiň şahsyýetine degýän, mertebesini peseldýän, ýazyjy ähliniň abraýyny dökýän makalalary ýazmalyň! Galam bilen birek-biregi çapmalyň! Il bize seredýär, olaryň ynamyny ýere çalmalyň! Ýaşlar ýetişip gelýär, olara ters görelde görkezmäliň. Giň dünýäni dar eýlemäliň, durmuşyň gyzygyny gaçyrmalyň, howaýy atlara, baýraklara, amanat kürsülere, wagtlaýyn wezipelere kowalaşyp birek-biregiň sarpasyny ýykmalýň, albaýlara aldanmalyň, diňe döredijiligimize, ýogyn baldyrlarymyza baýrynalyň, gazet-žurnallaryň üsti bilen sögüşmäliň, näme düşünişmezlik bolsa öz aramyzda düşünişeliň, juda bolmasa edarada köpçülik bolup çözlüşeliň, her bir ýagdaýdan teşwüşler arkaly baş alyp çykalyň, metbugat üsti bilen halka diňe mähir-muhabbet paýlalyň, ýigitlerimiziň ýüreklerine ar-namys, gyz-gelinlerimiziň kalbyna ýumşaklyk salalyň, sypaýyçylygy, edepliligi ündäliň, il-ulusyň önündäki perzentlik borjymyzy berjaý edeliň!

Makalanyň gysgaldylan görnüşi “Ýaş kommunist” gazetiniň 5-nji mart, 1992-nji ýyldaky sanyna goşuldy. Emma döwlet senzurasyny ony martyň dördüne agşamaralar werstka mahaly sahypadan aýyrtady. Biz düşürilen gazet sahypasyny 5-nji mart güni, Türkmenistan Ýazyjylar soýuzynyň sekretariatynyň maslahatyna goýduk. Emma goldaw tapmadyk. Ondan soň Prezident sowetindäki degişli ugur boýunça işleýän adamlara okatdyk. Ol ýerdenem netije gazanyp bilmedik. Geň zat: ýazyjylaryň birek-biregiň üstünden hapa guýýan masgaralaýjy hatlary-ha hiç bir päsgelçiliksiz çykyp dur, şol makalalary ýazgaryýan, ýazyjylary agzybirlige çagyryýan makala bolsa ähli distansiýalary geçse-de ýagty jahany görüp bilmedi.

Awtor.

Juma Hudaýguly

9.11.1992 ý.

15. Zeýlän diňe toprakmyka?

Diňe şu günki gününüň aladasyny edýän käbir şöhratparaz adamlaryň eden-etdiligi netijesinde ekin meýdanlarynyň ep-esli böleginiň zeýländigini, uly şäherlerimiziň çar tarapynyň zibilhana öwrülendigi barada häzir uly howsala bilen gürrüň edilýär.

Ýöne şol, urdum-şalyklaryň arasy bilen adam aňynyň hem bir böleginiň ýeterlik derejede zaýalanandygy, zeýländigini hakdyr.

Bir bada gödegräk ýaly bolup görünsede, bu hakykatdanam şeýle. Beýnileri iki taraplaýyn şor basdy. Birinji tarapdan-a, hut partiýanyň we hökümetiň ynamdar, wezipeli adamlarynyň şan-şöhrata kowalaşyp tebigaty, ene topragy şeýle ýagdaýa salmaklary, münbere çykyp aýdan sözleri bilen edýän işleriniň deň gelmezligi, hakykatçyl adamlaryň ýanalmagy, ýaranjaňlaryň, iýermenleriň, sowrujylaryň köpelmegi, uly-uly işlere çekilmegi mukaddeslige bolan ynamymyza zarba urdy, ynamsyzlyk döretdi, ikinji tarapdanam, şol zatlary gözi bilen gören halkyň öz aňynda-da al-ha-allyga, ýol-ha-ýolluga bolan meýiller oýanyp başlady. Edebiýat we Sungat işgärleriniň köpüsi diňe gazanç üçin “sungat” ýasady. Kassa goýan puly on müňe ýetensoň almaga dözmän, aýlyga çenli karz pul gözleşip ýören ýigitleriň sany köpeldi. Myhmançylyga baran adam gözünüň gytagyň ilki bilen saçakdaky çörege däl-de, çöregiň gapdalyndan goýuljak araga tarap aýlady. Iň ýamanam, her hili ykdysady ýagdaýlarda-da, ynsanyň süňňünden çykman gelen hakyky adamkärçiligi, ahlagy, ar-namys, utanç-haýa, wyždan diýen ýaly häsiýetler heňledi.

Netijede, näme boldy? Binamyslyk, haramzadalyk, jelepçilik köpeldi. Iň bir kyn pursatlarda-da öz öýüni, maşgalasyny taşlap gitmekligi ölüme deň hasap eden türkmen gelinleri bu günki gün sähelçe zat üçin ärleri bilen aýrylyşýarlar, gyzynyň öz gapysyndan aglap gelmegini asyrlarboýy kyýamat hasaplap gelen ata-eneler bu günki gün gaşlaryny çytman gyzlaryny getirip dullaryna dykýarlar. Ar-namys üçin baş alyp, baş beren ýigitlerimiz biweçlige, arakhorluga, tirýekkeşlige, ygrarsyzlyga, ýalançylyga, gybatkeşlige ýüz urýarlar. Bu zatlar dünýä möçberinde alanynda-da iň bir ahlakly halk hasap edilýän türkmen halkynyň müňlerçe ýyl bäri aňynda ýer alyp gelen iň bir eziz zadyndan – ahlak tämizliginden jyda düşüp barýandygyndan bir nyşan dälmidir eýsem?

Hakykatdanam namys üçin göreşmekligiň yza galaklykdygy baradaky agitasiýa güýçli boldumy, däliretdimi, ýa aňlaryny şora has irräk aldyrdylarmy, aýal-gyzlarymyzyň ahlak derejeleri juda peseldi. Gyz-glinleriň aňyrdan gelyän terbiýesi üýtgedi. Söýgi azatlygyny käbir “suwa meýilliler” öz bet matlaplary üçin ulandylar. “haý-küş” etjek bolanlaryň bolsa: “Haryt meniňki, islänime satjak. Onsoňam men düzgünden çykamok, kanun boýunça islänim bilen bolmaga hakym bar” – diýip, alpetlerinden aldylar. Çünki zaýadygy hakynda dogtordan hat bolmasa /ýeri, zaýa bolansoň çäre göreniňden ne peýda diýsene/, ýa goňşy-golamlayň görkezmesi bolmasa, şeýle gylykly aýallara jeza berer ýaly kanun düzgünde ýok. Bir apbasy ogurlan dükança çäre görýän adalatly kanunyň namys ogrularyna gezek gelende şeýle geçirimlidigine oturyp-turup geň galýarsyň. Jenaýat kodeksinde halkyň aryny, namysyny goraýan kada-kanunyň ýokdugyna, ahlak taýdan bozuk aýallaryňam edil erkekler bilen deň-dereje jenaýata çekilmeýändiglerine çyn ýürekden gynanýarsyň. Aýalyny “ogurlykda” tutan ýigitleriň hiç hili tär edibilmän, namys oduna örtenip ýörendiklerini, üstesine, tä deminden düşýänçä gözenegiň aňyrsynda saklanýandygyny göreniňde hasam janyň ýanýar.

Beterinden beteri bar. Soňky döwürlerde baran ýeriniň baýlygyny göterip gidýän gelinlerem, boý gyzka atasy öýünde, hatda heniz mekdepde okap ýörkä dogrup oturan gyzlaram tapylýp ugrady. “Iki-ýeke bolan zatdan mysal getirip, gürrüňi çişirip otыр” diýmäh. Birinjiden-ä, indi beýle ýagdaý iki-ýeke däl, ýyl-ýyldan köpeliپ, ýaýrap barýa. Ikinjidenem, iş-işden geçip, epedemiýa öwrülensoň atly-ýaragly ugruna çykanyňdan keseliň önüni alanyň ýagşydyr. Soňky wagtlarda ady juda köp agzalýan “özünü otlamak” keseliniňem hut şu zatlar sebäpli dörändigini mert durup boýnumyza almak gerek.

Sözümüz gury çykmaz ýaly, faktlara ýüzleneliň. TSSR prokurorynyň kömekçisi, ýustisiýanyň geňeşçisi Enejan Aşyrowa bilen gürrüňdeş bolanymyзда 1987-nji ýylda könäniň zyýanly galyndylary bilen baglanyşykly jemi 62 sany jenaýat işiniň gozgalandygyny anykladyk. Şonuň 17-si öz janyňa kast etmeklik bilen baglanyşykly ekeni. Onuňam 12-si öz-özünü otlan. A. 1988-nji ýylda bolsa könäniň zyýanly galyndylary bilen baglanyşykly jenaýatyň jemi sany, 63-e ýetipdir. Şonuňam 20-si öz janyňa kast etmeklik, 14-si ýene-de öz-özünü otlan.

Görşümüz ýaly “ösüş” ýok däl. Diýmek bu ýerde oýlanara-da, pikirlenerede, göreşere-de esas bar.

Soňky ýyllarda nikasyny bozýanlaryň köpelendigi barada hem köp gürrüň edilýär. Soýuz boýunça alanynda bu hakykatdanam şeýle. Dört-baş ýyllykda Leningradly ýazyjy Daniil Granip: “Başga ýerlerde nähilidigin-ä bilemok welin, Leningradda-ha aýrylyşýanlaryň sany 50 prosente ýetýär” diýdi. “Literaturnaýa gazeta” bolsa Sowet soýuzy boýunça her ýylda dürli sebäplere görä 900 müňe golaý maşgala nikasyny bozýar, netijede her ýylda bir milliondanam gowrak çaga ýetim galýar, diýip ýazdy. Ýöne TSSR-iň statistika boýunça döwlet komitetiniň berýän maglumatyna gulak assaň welin biziň respublikamyzdaky nika bozýanlaryň sany prosent hasabynda alanynda o diýen köp däl. Ine ol!

Her müň adama düşýäni:

Ýyllar	Nika laşanlar	Aýryl yşanlar
1940	8,2	2,7
1960	14,5	0,5
1970	8,6	1,2
1980	9,7	1,4
1985	9,8	1,5
1987	9,2	1,4

Dogrudanam köp däl. 1960-njy ýyly shasap etmeseň galanlary gyrađenräk. Birsydyrgynrak. Ýöne nämüçindir şu derňelen ýyllaryň içinde ala-böle altmyşynjy ýylyň görkezijisi göz-görtele saýlanyp dur. Özem gowulyga tarap. Şol ýylyň görkezijisi TSSR-iň statistikasy boýunça döwlet komitetiniň çaga dogluşy we ölüm-ýitimi baradaky maglumatynda hem örän oňaýly ýagdaýda. Serediň:

/her müň adama düşýäni/

Ýyllar	Dogul anlaryň sany	Ýogal anlaryň sany	Köpel iş
1940	36,9	19,5	17,4
1960	42,4	6,5	35,9

1970	35,2	6,6	28,6
1980	34,3	8,3	26,0
1985	36,0	8,1	27,9
1986	36,9	8,4	28,5
1987	36,9	7,9	29 ,0

Bu nämüçin beýlekä? Elbetde, men sossilog däl. Ýöne bir çaklamany welin aýdybiljek. Ähli ýyllardan saýlanyp duran şol ýyl repressiýa düşenleriň rehabilitasiýa edilen döwrüniň yz ýanlaryna gabat gelýär. Çaga dogluşynyň köpelmegi, nikanyň artmagy, aýrylyşýanlary azalmagy belki şonuň bilen baglydyr. Mümkün. Onda soňky ýyllarda nämüçin dogluş azalyp, ölüm-ýitim köpeldikä? Nikalaşýanlar azalyp, aýrylyşýanlar köpeldikä? Öz şahsy pikirinden ugur alyp aýtsam, bu hadysa altmyşynjy ýyllardan soň halkyň hal-ýagdaýynyň birneme gowulaşyp başlandygy bilen baglanyşykly bolsa gerek. “Açlyk belasam ýaman welin, dokluk belasam ondan kem dälidir” diýlişi ýaly, şol ýyllardan soň il içinde arak içýänem, tirýek çekýän, azgynçylyk edip aýalyňa, çagalaryna azar berýänem köpeldi. Maşgalada goh-galmagal güýjerledi. Gadyr-gymmat azaldy. Agzalalyk artdy. Netijede bozulýan öýleriň sany köpeldi. Çaga dogluşynyň azalyp, ölmüniň köpelmeginiň bir gyrasynda-da şol “ýakasy gaýyşly” arak bilen tirýek bar bolsa, /tirýek çekýän, yzygiderli arak içýän adamlaryň çagalarynyň şikesli, kemis, ysgynsyz dogulýandygyny siz bilýänsiňiz/ beýleki gyrasynda ekin meýdanlarynda uçursyz köp ulanylýan himikatlar halta-halta bolup joňkarylyşyp otyrlar. Ir-iýmişleriň, ekin meýdanlaryň üsti bilen akyp gelýän içimlik suwlaryň düzümi arkaly içe barýan zäherli maddalar çaga heniz enesiniň göwresindekä ony ysgyn-mydardan aýyrýar. Günün-gününe zäherli dermanlary ýuwdup, yzgar ýerlerde ýatyp-turup ýören enelerini emenlerinde çagalar arassa süýt emenoklar. Ýeke bir süýt däl, dogrsyny aýtsak ýüzleri ýagty ýalança düşenden soň olar arassa howadanam dem alybilenoklar.

Çaklamamyzyň gaty bir howaýy dældigini anyklasyňyz gelse, ikinji tablisanyň in soňky /1987ý./ görkezijisine serediň. Dogluş öňki derejesinde hem bolsa ýogalan çagalaryň sany azdyr. Ösüş bolsa köpdür. Indi birinji tablisanyň in soňky /1987/ görkezijisine serediň. Altmyşynjy ýyllardan bäri birsyhly köpelip gelşine nika bozmaklygyň sany 1987-nji ýylda birden-kä azalýar.

Bu partiýanyň we hökümetiň täze syýasatynyň, araga tirýege, atmosfera zaýaçaýlygyna garşy ygylan edilen göreşiň il-güne eden oňaýly täsiriniň netijesidir. Ýöne, bu netije entek ujypsyzdyr we bu babatda barlyşyksyz göreşler entek-entekler gutulgysyzdyr.

Howwa, statistika boýunça berilýän görkezijilere görä /eger-de olar dogry bolsa/ biziň respublikamyzda, aýrylyşýanlaryň sany hakykatdanam o diýen köp däl. Egerde şeýle bolsa onda näme il içinde “aýrylyşýan köpeliýä” diýen howsalaly gürrüň ýaýradyka? Çaga ölümi boýunça hem biziň respublikamyzyň birinji orunlaryň birini eýeleýändigini barada dynman gürrüň edýärler. Çaga ölümi babatda-ha düşnükli. Görkezijilerden görnüşi ýaly her müň adamyň 8-9 çaga ýitirmegi-hä däl, ýekeje çaga ýitirmegem uly tragediýa. Ölüm-ölüm bor. Oňa az ýa köp diýip arkaýynlaşyp bolmaz. Ýöne ine, her ýylda her müň adamdan bary-ýogy 1,5 maşgala nikasyny bozýarka biziň howsala düşüp ýörmegimiz ýerliklimikä? Biziň pikirimizçe ýerlikli. Hökman haçan 40-50 prosente ýeterkä diýip garaşyp ýörmeli däl. Onsoňam halk içinde şeýle howsalanyň döremeginiň öz obýektiw sebäpleri bar. Birinjiden-ä türkmen halkynyň aňynda aýrylyşmak diýlen zat örän aýylyganç bela hökmünde berk ornan. Ikinjidenem şeýle terbiýe tenine ornap, süňňüne siňen halk her obada öňkä görä ýekeje öýüň artykmaç bozulmagynam ýokuş görýär. Şony ullakan bir bidöwletlilik, ilden çykgynçlyk hasap edýär.

Biziňem zaň baryny zarňyldadyp, ili irgözünden örüzip ýöregimiziň esasy sebäbi ana, şol. Onsoňam statistika girmeyän, emma jemgyýetiň ösüşine, adamlaryň aňyna, dünýägaraýyşyna täsir edýän zatlaram bar. Mysal üçin näçe gyzyň goşun gullugyna giden ýigitlerden ýüz dönderendigini, näçe aýalyň ärine “ikilik” edendigini, näçe ýigitleriň jelep aýallaryň etegine çolaşyp öýüni ýykandygyny, kimleriň binamys bolandygyny, näçe adamyň aňyny näçeräk derejede şor basandygyny hiç hili statistika hasaplap bilmez.

***

Sözümiziň başynda jelepçiligiň ürç ugrandygy barada hem aýdypdyk. Hut şu mesele boýunça maglumat almak üçin biz TSSR prokuraturasynyň gözleg uprawleniýesiniň prokorry Iwan Protasowiç Žitnow bilen gürründeş bolanymyzda ol: “Elbetde ýok däl, bar. Ýöne her niçik hem bolsa bu ugurdanam biziň respublikamyzy Leningrad, Odessa ýaly uly şäherler bilen, ýa bolmasa-da Italiýa, Fransiýa bilen deňeşdirip bolmaz. Jelepçilik

Türkmenistanda o diýen ösen däl. Bar bolaýan ýerinde hem gizlin. Şeýle-de bolsa halk şonuň az-u-köp, garaz, öz içinde bolmazlygyny isleýär. Şonuň üçinem jelepçiligiň garşysyna häzir güýçli suratda göreş alnyp barylýar” diýdi. Geçen ýyllar bilen deňeşdireniňde respublikada jelepçiligiň we jelephanalaryň ösüşi ýa tesisi nähiliräk diýen soragymyza bolsa: “Deňeşdirmek üçin geçen ýyllardan hiç hili maglumat galmandyr. Çünki o zatlar öň bizde ýok hasap edilýärdi. Garşysyna göresem alnyp barylanokdy. Hiç hili maglumatam, hasabatam ýöredilenokdy. Göreş täze başlandy. Netijesi gelejekki ýyllarda belli bolar. Dogry, biz eýýäm birnäçe jelehanalaryň we jelepleriň üstüni açdyk. Ýöne, entek olary ile äşgär etmekden dürli sebäplere görä saklanmaly boljak” diýip jogap berdi. Biz razylaşdyk. Görkeziji sanlaryň bu ýerde-de edil çak edişimizden az bolup çykandygy üçin elbet-de, az-kem begenmänem durmadyk. Ýöne gaty bir ynjalmarygam. Çünki dünýäde näçe adam bar bolsa, şolaryň hemmesiniňem ahlagy päk bolmalydyr. Jemgyýet diňe bir ykdysady tarapdan däl, ahlak tarapdanam diňe gowulyga tarap ösmelidir. Bir gazan süýdi ýekeje damja garaýagyň zaýalap biljekdigini her bir adam bilmelidir. Şonuň üçinem bu babatda indiki ýyllaryň görkezijileri bu ýyllara garanyňda has az bolar diýip umyt edýäris.

***

Dogrusyny aýtsak ýeke bir aýal-gyzlar däl, erkeklik mertebesem üýtgedi. Özem atom ýaraglary, ekologiki problemalar ýaly, häzirki döwürde adamzadyň başyna howp salýan in bir aýylganç belalaryň birine öwrüldi. Adamlar juda ownady. Geçirimlilik, bagyşlamak diýen zat galdy. Biz hatda duldegşir goňşy oturan aga bilen işiniň öz aralarynda tersleşip, “ölsem patama geläýme” diýip duranlaryna-da az gabat gelemizok.

Şol sözleri diýdirýän zat näme? “Senden meniň öter aýym, geçen günüm ýok. Iýjegim bar, geýjegim bar, üstümde şarňyldap duran jaýym bar, aýagymyň aşagynda ýel ýaly maşynym bar”. Şol sözleri diýdirýän zat ana, şol.

Birek-biregiň gapysyndan bir döwüm nan diýip barmazlyk derejesine, bol-elinlige ýetmeklik adamy beýgeldäýmeli ýaly welin...

Bu zatlaryň barysy biziň aňymyzyň ösüş derejämizden yza galandygyndan, birneme şorlandygyndan boldy. Ylmyň, tehnikanyň ösüşi

bizi ruhy taýdan juda ejizletdi. Egbarlatdy. Eljiretdi. Has dogrusy däliretdi. Gardaşyna hormat goýmaklygy özüne kiçilik bilýän adam çöregiň mukaddesliginem ýatdan çykardy. Çörek bilen adamyň arasyndaky gatnaşyk ýitdi. Öň eli bilen ekip, eli bilen orýan, döwýän, sowurýan, çäj ini harpygyndan eli bilen saýlap, eli bilen üwäp, eli bilen ýugurýan adam indi tä çörek bolup öňüne gelýänçä bugdaýa barmagynam degirenok. Azabynam duýanok. Tümmül bolan bugdaý sünbülleriniň ygşyldysyny eşidenok. Torgaý düwündürýän guş gursak däneleri aýasynda ohradyp, ysgap görenok. Hemme zat sowuk demriň üsti bilen bolup geçýär. Çörege bolan nämähremligiň bir sebäbi şol bolsa, başga bir sebäbem düýnki gününi unudyp, ertirki günüňe nazar salmazlykdyr.

Hudaý görkezmesin welin, eger-de bir sebäp bilen şu wagt açlyk düşäýse ýa gadymkylyk ýaly gūnaşadan bir gezek ýagy çapyp durar ýaly ýagdaý bolaýsa, “Ölýänçäm ýüzüni görmen” diýşip, ýören birnäçe öýkeli gardaşlaryň günübirin barlyşyp, biri-birini gala saýjakdyklaryna, özlerini ganybir garyndaşlaryndan jyda düşüren jansyz pullaryny, müňlerçe manatlyk maşynlaryny bir döwüm çörege çalyşjakdyklaryna, şu günki gün zibilhana zyňýan çöreklerini diş-dyrnak bolup gözlejekdiklerine men ynanýan. Ýöne, geliň, gowusy o zatlar bolmasyn diýeliň-de, aklymyza aýlanjak bolalyň. Baý atanyň lälilik ogullaryna meňzemäliň-de, ata-babalarymyzyň, geçmiş şahyrlarymyzyň ar-namys, il-gün, dogan-garyndaş, duz-hormat baradaky öwüt-ündewlerine köpräk üns bereliň. Taryhymyzy öwreneliň. Puşkini, Geýnāni başdan-aýak ýat tutup, magtymgulynyň, Kemināniň bir goşgusynam bilmezligiňem bütin dünýā taryhyna baş barmagyň ýaly belet bolup, öz taryhyňdan bihabar bolmaklygyňam, ene diliňden ýüz öwürmekligiňem özüimiz üçin edil namysyny aldyran ulugyzyňkydan enaýy dāldigine düşünjek bolalyň.

***

“Dile geldi, bile geldi” diýen ýaly, şu ýerde dil barada ýörite durup geçsek kem bolmazmyka diýýän.

Dil – bu biizň umumy baýlygymyzdyr. Müňlerçe ýyllaryň eleginden geçip timarlanan beýik bir bina. Ol binany harlamak bolmaz. Harlatmarysam. “Türkmençe bilmek hökman dāl, rusça okasaň soň ulurak işlerde işlemāge-de peýdasy bar” diýen ýaly düşünjelere uýup, çagalaryny ene dilinden mahrum

edip ýören adamlaryň türkmen halkynyň dil medeniýetine belli bir derejede kast edendiklerini biz çekinmän aýtmalydyrys. Obadan şähre düýn-öňňünki gelen oglanlaryň özleri gepläp bilmeýän hallaryna çagalary bilen patdyk-sutdyk rusça gepleşjek bolup oturyşlaryny göreninde nebsiň agyrýar. Iň gynançly ýerem olaryň köpüsi şony özlerine dereje bilýärler.

Biz döwrüň döreden täzeliklerini, ýewropanyň iň gowy dāp-dessurlaryny kabul etmeklige garşy dāl, başarsa her kim dünýäniň bar dilinem öwrensini. Ýöne özüniňkini başyndan aýlap urMan öwrensini. Bu biziň borjumyz. Graždanlyk borjumyz. Indiki nesilleriň öňündäki atalyk borjumyz.

Türkmenistan SSR-niň statistika boýunça döwlet komitetiniň 1979-njy ýyldaky geçiren hasabyna görä /komitetiň işgärleri bize hasap her on ýylda bir gezek geçirilýär diýdiler. Şonuň üçinem biz mundan dokuz ýyl ozalky maglumatlara salgylanmaly bolýarys/. Türkmenistanda ýaşayan 2.764.478 adamyň 1.891-si türkmenler bolup, şolaryň 1.877.164 sanysy, ýagny, 99,23 prosentini türkmen dilini öz ene dilleri hasap edýärler, 13,920-si, ýagny 0,7-i prosentini bolsa rus dilini öz ene dilleri hasap edýärler. 456.860-sy, ýagny, 24,15 prosentini iki dilde-de arkaýyn gürläp bilýän adamlar hökmünde görkezilýär.

Görşümüz ýaly prosent hasabynda alanymyzda ene dilini ýitirýänleriňem sany gaty bir köp dāl. “Dat, dilimiz ýitip barýa” diýip gygyrara, galmagal turzara esasam ýok ýaly. Emma öňde aýdyp geçişimiz dek, herki zadyň öňi alynsa ýagşy. Iş-işden geçensoň dady-perýat edeniňden peýda ýok, at ene dilimiz ýitip barýa...” diýip gygyryşýan respublikalaryň şu günki ykballarynyňam bir wagtlar şular ýaly ujypsyzja siferlerden başlanandygyna ynanýarys. Şonuň üçinem, biziň maksadymyz ýeke bir ene dilini bilýänleriň sanyny ýüz prosente ýetirmek dāl-de, iki dilde-de gürläp bilýänleriň sanyny ýüz prosente ýetirmek. Döwür bizden şony talap edýär. Häzirki wagtda iki dilem suwara bilmezlik öz aýagyňdan palta urmakdan enaýy dāldir. Özem bu ýeke bir türkmenlere dāl-de, Türkmenistanda ýaşayan halklaryň ählisine-de deň-derejede degişlidir. Olar hem-ä öz dillerini hemem rus we türkmen dillerini bilmelidirler. Bu bolsa partiýanyň üýtgedip gurmak syýasatynyň iň bir adamsöýümlü taraplarynyň biridir. Birnäçe edara ýolbaşçylarynyň şäher dükanynda köp sanly satyjylaryň türkmençe bilmeýändikleri zerarly obadan gelen sada daýhanyň näderejede kösenýändigini biz göre-göre gelýäris.

Ýanlarynyň “terjimeçisiz” gelendikleri zerarly, olaryň ýüzleriniň alnyp, yzlaryna gaýtarylýan pursatlary az bolanok. Dogrusyny dogry aýtmaly, bu ýagdaý köplenç ýerli halkyň duýgusyny gyjyklaýar. Kemsidiji häsiýete eýe bolýar. Häzirki syýasat bolsa bizden ana şol zatlaryň soňuna çykmagymyzy talap edýär.

***

Beýni şorlamasy zerarly dörän ýene bir zat hakynda, türkmen halkynyň ýüzüni baran ýerinde ýere salyp duran galyň barada hem iki agyz söz aýdyp geçsek kem bolmazmyka diýýäris.

Galyň könäniň galyndysy diýýärler. Bu ýalan! Galyň könedan galan zat däl. Ol şu günki gün, dokluk döwrüniň döreden zady. Şor basan beýnileriň önümi. Galyňam şol, başky tablisalarda biziň ünsümizi özüne çeken altmyşynjy ýyllardan soň, kolhozlar zähmet-gün sistemasyndan aýlyk sistemasyna geçip, kolhozçylaryň eline pul degip ugrandan soň döredi. Öň pul görmedigindenemi, nämemi, daýhan eline düşenje puly göterinibilmedi. Yz ýanyndanam biziň häzirki durgunlyk döwri diýip atlandyrylan döwrümüz – urdum-şalyk döwri başlandy. Haram iýýän köpeldi. Mugt gazanç edýänler galyňy gitdigiçe galdyrdylar. “Gaza öýkünjek bolup gargaň çaty aýrylypdyr” diýlişi ýaly, olaryň yzyna eýerjek bolup “garamaýak” görgüsini gördi. Halk arasynda: “Gyz gymmatlasa dokluk bolar” diýen nakyl bar. Bu beýle däl, tersine: – dokluk boldugysaýy gyz gymmatlaýa. Olam ýene-de biziň aňmyzyň öz maddy derejämizden yza galandygyndan gelip çykýar. Şo zatlaryň hakykatdanam nadanlykdygyna halkyň aň ýeten günü galyň galýa, bolmasa galanok. Olaryň bu günki zeýrenişen bolmalary, “haý-waý” edişen bolmalary galyňyň zyýanyna düşündikleri däl. Ýok! Olar bu gün kimdir biriniň baraga-da galyňy ýatyrmagyny isleýärler. Şol zatlaryň hut özlere baglydygyna welin düşünenoklar. Müňlerçe manady gudalaryna öz elleri bilen berip goýberýärler-de, yzyndanam: “Şuňa hökümedem kâr edibilejekdäl-ow” diýişýärler. Eger-de: “Her toý eden adam hökümete müň Manat tölemeli” diýip salgyt salynsady, onda olar dat edip ör-boýlaryna galardylar. “Hiý beýle-de bir naýynsaplyk bolarmy!” diýip, gygyryşardylar. Häzir welin görşüňiz ýaly hökümet arkalarynda durka-da, öz elleri bilen öz meýilleri bilen berip durlar.

Şu ýerde biziň ýene-de Enejän Aşyrowa bilen eden gürrüňimize dolanasymyz gelýär. Ol galyň bilen baglanyşykly gozgalan işleriň sanynyň 1987-nji ýylda 13 bolandygyndan, 1988-nji ýylda 11-e düşendigini, onuňam sebäbiniň tä iş-işden geçip, gualaryň arasyna tow düşýänçä, gelin gidip mal-pul dawasy täzedan tutaşýançä hiç kimiňem derňew, sud, organ işgärlerine ýüz tutmaýandyklaryndandygyny gynanç bilen aýtdy. “Ýa-ha şu zatlaryň barypýatan bidereklikdigine düşünseler, ýa-da wagtyndajyk gelip bize ýüz tutsalar” diýip, öwran-öwran janykdy.

Dogrudanam şu zatlara her kimiň edil öz enesine kesek atmaly dældigine düşünişi ýaly düşünmegi gerek. Biziňem düşündiriş işlerini güýçlendirmegimiz gerek. Halkyň düşüňjesini şol derejä ýetirip bilmesek öz şahsy hereketlerimiz bilen görelde görkezmesek, galan göreşlerimiziň barysy puç. Kimdir biriniň öten agşam telewizorda ýa ýygnakda galyňa garşy gürläp, ertesi agşamam öz eli bilen gyzyna baha kesýändigini görüp halk bize bäre-bärde ynanmaz.

Şonuň üçinem ilki bilen özüimizi düzedeliň. Her kim öz-özünü düzedip bilse, hemmäniňem düzeldigi bolar. Häzir welin hemme adam ili düzetjek-de özi şol durşuna galjakdan.

***

Indi yaşlar barada.

Käbir yaşlaryň özlerini awtobusda gowy alyp barmaýandyklary, ulularyň gapdalyndan salamsyz geçýändigleri, elindäki kagyz bölegini urna däl-de, köçä zyňýandyklary barada gürrüň edýärler. Ol hem dogry welin, bu ýerde mesele has düýpli. Has uly. Şu ýerde biz ýene-de makalamyzyň başynda agzap geçen ar-namys, utanç-haýa baradaky gürrüňimize dolanmaly bolýarys. Çünki, bu günki gün yaşlaryň aňynda: “Aslynda adama namys-ar gerekmi?” diýen mesele ýüze çykdy. Käbir günbatar yaşlarynyň seksual azatlygy baradaky “myňňyldamalary”, ýeňles sazlar, aýdymalar, tanslar, radionyň, telewideniýäniň, käbir çeper filmleriň üsti bilen biziň yaşlarymyzyňam gulagyna ilip ugrady.

Gije-gündiz özüme gezek bermän gürläp duran telewizorlarymyzyň ekranlary bolsa dodaklaryny çömmeldişip öpüşip duranmy, demi-demine ýetmän “has-da-has” ýalaşyp duranmy, ýarym-ýalaňaç halda çörňeşip ýatanmy, garaz, Hudaý gün berse içiniň wejeralygy ýetik. Biziň

psihologiýamyza täsir edip aňmyzy şorladýan, aňyrdan gelyän dürs terbiýämize ters gelyän, ýaşlara ýaramaz täsir edýän zatlaryň birem, ine, şudur. Elbetde, hiç haçanam ulular yzyndaky nesil barada: şular bizden ozdurjak” diýmändirler. Emma ýetişensoňlar olar elmydama-da öz ene-atalaryça bolupdyrlar. Hatda ozdurypdyrlaram. Şeýle bolmadyk bolsa ösüşem bolmany. Ylym bilim babatda bu wagtkylaram bizçe bolarlar. Ozdurarlaram. Biz muňa ynanýarys. Emma şolaryň gymmatbaha eşikleriň, ýeňil maşynlaryň, kaşan jaýlaryň içindäki binamys, biweç adamlar däl-de, pukararagam bolsalar ahlak taýdan arassa, ruhy taýdan sagdyn, arly-namysly bolup ýetişmekleri üçin biz alada etmelidiris. Şu wagtam şolaryň kemter taraplary bar bolsa öňi bilen biz günäkärdiris. Gelejekde-de günä olaryň däl-de, biziň boýnumyza düşer. Taryhyň önünde-de olar däl-de biz günäkär bolarys. Olar biziň öz eken nahallarymyz. Olaryň beýnilerini suwarýanam, suwaryp ýörenem biziň özümüziz. Şonuň üçinem biz terbiýe, görüm-görelde babatda örän ägä bolmalydyrys.

***

Men özümüň edebiýat bilenem edil asly kârim bilen deň drejede iş salyşýandygym üçin, şu ýerde söhbetimiň yzyny beýni şorlamasynyň edebiýata, edebi tankyda-da geçendigi baradaky gürrüňe syrykdyrasym gelip dur.

Howwa, hut şol “şor” zerarly edebiýat öz söweşjeňligini ýitirdi. Lellerdi. Tankytçylaryňam köpüsi öz ellerindäki “ak” we “gara” diýilýän, ýagny, “özünüňkä” we “özünüňki dällere” bölünýän iki sany spisogyň guly boldy. /Dogrusyny diýsek, ýeke bir tankytçylar däl, ýazyjylaryňam köpüsi şeýle boldy./ Sen şol spisogyň agyna düşseň-ä seniň özüňem ak, ýazýan eserleriňem ak, durmuşda özüňi alyp barşyňam ak. Garasyna düşseň özüňden başlap, tä duluňdaky duz torbaňa çenli gara. Özem hüýt gara. Şo zeýilli tankytçylar edebiýatyň abraýyna çapmaýarlar. Awtoryň kemçiliklerine gynanmaýarlar. Gaýtam begenýärler. Çeňňegine bir zatjagaz ilendigi üçin heşelle kakýşýarlar. Ýazyjylara bolsa her bir kemçiligine özi bilen deň derejede gynanýan, özüniň görmeýän zadyny görkezip, önündäki duş gelip biläýjek päsgelçilikleri irgözinden duýduryp bilýän ak ýürekli tankyt çylar gerek.

Bir mysal getireýin.

Mekdepde okaýan wagtlarymyz biz kolhozyň pagta ýygymyna kömekleşerdik. Özümizem keşläp ýygardy. Ýanymyzda-da hemişe haýsam bolsa mugallymlaryň biri bolardy. Olar bize tar tutup bererdiler. Şolaryň biri hernä keşe saljak bolanda süýem barmagyny çommaldardy-da: “Okuwçylar! Ýere gaçan blsun, ýeke çigit bolsun öňüňizden näme çyksa ýekeje übtüginem galdyrman almalysyňyz, soň eşitdik-eşitmedik diýmän!” diýerdi. Ine, onsoň senem hiç zat galdyrmajak bolup gidip barýansyň welin, birdenkä: “Pylanyýew, gaýt yzyňöa!” diýen tanyş ses eşdiler. Dolanarsyň. Bararsyň. Mugallym egiläge-de ujundan tutup duran gowaçasynyň iň aşaky şahalarynyň birini galdyrrar welin, edil penje ýaly açylyp duran ak hana gözün düşer. Ýeke çigide, ýere gaçana dümtünip barşyňa kölegede, öz peýwagtyna açylan peýwendi pagtany görmän gidendigiň üçin tüýs ýürekden gynanarsyň. Oňa şol mugallymam gynanar. Sendenem beter gynanar. Başga bir mugallym bardy. Ol yzyňdan ýekeje übtük tapanyna-da begenip iki bolubilmezdi. Derrewem gygyryp, sögünip başlardy. Hil bir iş edýän ýaly, mekdebiň umumy ýygnaklaryna salyp, ýüzümüzizi gyzardyp, gören ýerinde igesini sürter ýörerdi. Kejikdirerdi. Bize, ana, şolar ýaly zyýandan başga bir übtüklik peýdasy degmeýän, şermende tankytçylar däl-de, bilmeýän zatlarymyzy bildirýän, görmeýän zatlarymyzy görkezýän, her bir ýalňyşlarymyzy edil şol, bir hana tapan mugallym ýaly özümizdenem beter gynanýan, ak ýürekli mugallym tankytçylar gerek.

Biziň barymyzam “Döredijilik” atly gäminiň ýolagçylarydyrys. Tankytçylar bolsa gäminiň ýol görkeziji maýaklary bolmalydyrlar.

***

Elbetde aýanlyk döwrüne çenli bolan döwri başdanaýak tankyt edip, aýanlyk döwrüniň öz döreden nogsalyklaryny agzaman geçmek ýalňyş bolar.

Aç-açan gürrüň başlanaly bäri geň hadysa ýüze çykdy. Asyl, kimi gepletseň uçdantutma durgunlyk döwründe horlananam şonuň özi bolup çykaýýar, el-aýak berilmän gysylanam, kemsidilenem şol bolup çykaýýar. Şu çaka çenli bar adam-a döwletiň aýagyndan aslyşyp gelipdir, onuň bir özem şoňa gynanyp gelipdir. Arman, alaç tapmandyr, ýogsam düzetjek ekeni. Indi welin hökümetiň öňünde mähremligini görkezere mümkinçilik döräpdir. Indem ýene-de şonuň bir özi üýtgedip gurmaga goşant goşýarmyşyn-da, şondan başgalar bu işi bökdeýärmişin.

Bu nämäniň alamatyka?

Bu – şu günki güne çenli partiýanyň we hökümetiň syýasatyna, çykarylýan kada-kannlaryna hiç haçanam hakyky ýürekden seslenmän, “näme diýmeli bolsa-da diýeris, näme hakynda gygyrmaly bolsa-da gygyrarsy, biziň üçin tapawudy ýok, ýöne ýyly ýerimizden gozgasalar bolýa” diýen ýörelgä edilen endigiň netijesidir.

Rewolýusiýadan ozalam, birnäçe ýüzýyllyklaryň dowamynda ruhanylaryň özlerini alyp baryşlaryny ýadyňyza salyň. Olar ýurt kimiň eline düşse-de, şolar bilen edil bir atadan dogan ýaly bolmagy, ysnyşmagy başaryrdylar. Şolara gulluk edýärdiler.

Biziň köpümüz ana, şolara meňzedik. Şolaryň pozisiýasyna düşdük. Rewolýusiýadan soň ruhanylar azaldy-da, olara derek wezipeli adamlar köpeldi. Ine, şol adamlaryň köpüs-ä hakykatdanam partiýanyň işine ýürekden berilen adamlar däl-de, täze eşiğe giren köne “ruhanylardy”: köpüsinem, rewolýusiýanyň gan bilen gazanan ýeňişi, ýeten derejesi däl-de, ýyljak ýer, pul, wezipe, iýmek-içmek ýaly meýmirediji taraplary gyzyklandyrýardy. Ak ýürekli adamlara ýol bermän, ykdysadyýeti yza çekenem, repressiýa döwrüni döredenem, partiýanyň, hökümetiň ady bilen gorkuzyp edebiýatda, sungatda, ylymda, bütin ýurtda durgunlyk döredenem şolardylar, bu günki gün: “...Biz üýtgedip gurnmagyň tarapdary, biz aýanlygy, aç-açanlygy isleýäris!” diýip, has zoňtarrak gygyrýanam ýene-de şolar.

Biz ýene, öňi bilen şo zeyilli adamlardan ägä bolmalydyrys.

Hakykatçysyran bolup, şemal haýsy tarapdan öwüsse şol tarapa döňýän hakykatçysumaklardan öz hakykatymyzy goramalydyrys. Onda-da örän berk goramalydyrys.

Bu gün partiýa we hökümet özüniň geçmişine-de, geljegine-de, şu günki gününe-de örän eserdeňlik bilen garaýar we halkyň süňňüni saraldyp, inini dagdy eden ýalňyşlyklarynyň gaýtalanmazlygy üçin, merdana ogullarynyň gybatkeşlere, görüplere “aw” bolmazlygy üçin ullakan hüşgärlik görkezýär. Her bir meselä ägirt uly seresaplylyk bilen çemeleşýär. Şol hem bu günki gün hakykatyň tarapdarlaryny goraýar.

...Bize çörek berýän sada daýhan öňem zähmet çekýärdi, şu wagtam zähmet çekip ýör. Mundan buýana-da çeker. Gerek bolsa janynam orta goýar. Daýhan hiç haçan halkam bökdemändi, hökümedem. Indem bökdemez. Ýokardan buýruk bolmasa, olar öňem artykmaç ýer ekmändiler, indem

ekmezler. Ýerlerinem şorlatmazlar. Öňküje şorlan ýerlerinem oňararlar. Bakarlar, bejelerler.

Ýöne, şor basan beýnileri bejermekde welin iş bardyr...

Aşgabat 1988 ý.

“Ýaşlyk” žurnaly. Ýanwar, 1989 ý.

16. Sarahsyň ykbaly

Turuwbaşdan pagta ekip başlan ýerimize ulular: “atgyranyň çölem” diýerdiler, “itgyranyň çölem”. Näme üçindir “Mäne-Çäçe” diýýänlerem bardy. Ýöne indi seredip otyryn welin şolaryň hiç birem däl-de, Tejen düzlüginin ilerki guma birikýän ýeri ekeni.

Şl ýerde biz her ýyl ýygym başlanandan tä, gutarýança, dekabryň aýaklaryna çenli bolardy. Soňam Tejenin üsti bilen ala-tozan turzup Saragta – oba göçerdik.

Her gezek göçüp-gonanymyzdan soňam: “Haçan bizem il ýaly oturymly bolarkak” diýip göwün ýüwürderdik.

Biziň şol arzuwlarymyz 1958-nji ýylda hasyl boldy. 9 mln. 935 müň Manat harç edilip, Saragtda 18 mln kub. suw sygar ýaly “Gor-gor” suw howdany guruldy. Halk uludan demini aldy. Oturymly boljagyna umyt baglap, posýolka çykdy. Jaý salnyp ugrady.

Emma begenç uzaga çekmedi. “Gor-gor” suw howdany tamany ödemedi. Raýonyň pagta meýdanlaryny ekläp bilmedi. Düýbünin çagyl ekenligi zerarly agzyndan giren ähli suwy öz garnyna sordy ýatdy. Millionlarça Manat ýele gitdi. Dört-bäş ýyl yzly-yzyna hasylsyz pagta eken kolhozlar çökdi. Raýon batdy. Paltasy daşa degen saragtlylaryň önünde ýene-de suwly ýere geçmek problemasy ýüze çykdy.

Şeýlelik bilen 1963-nji ýylda Hanhowuz düzlüğine, “Gulanly” töwereklerine göçüldi. Ýer ýetmezçiligi zerarly 1965-nji ýylda bizi o ýerdenem göçürdiler-de, Tejen-Saragt ýolunyň ýakasyna getirip gondurdylar. Hä diýmänem nirelerde galandygy belli bolmadyk çagalygymyz tamam boldy. Göçe-göçlük welin tamam bolmady. Çünki otuz bäş ýyl bari göç-gona werdiş bolan halk, bir ýerde oturjagyna ynamy bolmansoň wagtlaýyn, küme şekillije hütdüjekler salynýar. Onam derrew zeý alýar. Hä diýmänem yzgar

orta biline ýetýär. Çüýredýär. İçinde oturar ýaly bolanok. Şonuň üçinem her baş-üç ýyldan jaýlaryny täzelemeli bolýarlar.

Bu zatlaryň üstesine indi ozalkylary ýaly ýygym gutaransoň oba göçmelerinem goýdular-da, ýaşaýyş üçin hiç-hili şertiň ýokdugyna garamanan, ekin üstündäki oturymly ýagdaýa geçdiler.

Netijede näme boldy?

Netijede halkyň medeni zonadaky /obadaky/ ähli gazananjalaryny sarp edip saldyran şiferli, polly, potolokly negözel jaýlary, klublary, mekdepleri içiniň adamsyzlygy, idisizligi zerarly ýykylyp, ýumrulyp haraba döndi. Mellekleri şora, syrkyn, selme basdy. Keselçilik artdy. Agyr ýaşaýyş şertleri gyz-gelinleri, jahyl-juwanlary wagtyndan has ir garratdy, bizar bolup gaçyp giden hojalyklaryň onlarçasý şol wagtky Tejen, soň Kirow raýony, häzir Babadaýhan etrabynda täze açylan “WLKSM-yň 40-ýyllygy” sowhozyna tarap ýumluksa, onlarçasý Gäwers, Hanhowuz, Tejen düzlügindäki täze açylan beýleki sowhozlara, ondanam köprügi Tagtabazar, Guşgy töweregindäki, Ýolöten sebitlerindäki maldarçylyk sowhozlaryna dagady. Juda bolmasa obalardan gaçyp raýon merkezine siňdiler. Gazçylara, geologlara goşuldylar. Aşgabat, Mary, Tejen şäherlerine gaçyp atdylat. Esli güýjüni “elden aldyran” raýon köp ýyllap ýeke golly adama meňzedi. Tä “üýtgedip gurmak” döwri başlanýança, daýhanlar potratçylyga, kärendeçilige geçýänýä birsyhly işçi güýjüniň ýetmezçiligi duýuldy. Has betere durgunlyk döwrüniň garamatkeşleri şol obany terk edip giden adamlaryň adyna telim ýyllap /hatda ölüp gidenlerine-de/ hat ýazyp pul aldylar. Öz jübülerini galňatdylar, pagta satyn alyp döwlete al saldylar. Şeýlelikde görer göze plan-borçnamalaryny dolan hem bolsa, raýon ykdysady taýdan çökdi. Ýigriminji asyryň iň bir ýönekeýje eşretlerindenem mahrum bolan bu raýonyň magaryfy, medeniýeti, sungaty göz-görtele pese gaçdy. Türkmen aýdym-saz sungatynyň iň owadan şahalarynyň biri bolan salyr ýoly ýitdi. Geliň bir fakta üns bereliň! Saragtdan çykan iň soňky tanymal ogullaryňam hemmesiniň diýen ýaly doglan ýylam, ussat hökmünde kemala gelen wagtam rewolýusiýadan öňki döwre gabat gelýär. /Oraz Salyr, Mollamurt, Rejep Gylyç, Muhy bagşy, Ketde bagşy/ Eýsem-de bolsa hany Saragt topragyndan Sowet döwrüniň ýetişdiren bagşylary, sazandalary, ussat şahyrlary? Hysrowy Sarahsydan, /X asyr/ Abyl Fazl Sarahsydan /XI asyr/ başlap tä Mollamurta çenli ençeme şahyrlary, bagşylary, bütün Horasana belli ussat arhitekturlary, küýzegärleri, çüýşegärleri beren Saragt topragyna bu gün

name boldy? Asyrlarboýy boýnundan asylygy duran dür monjugyň gelip-gelip biziň döwrümüzde şarta ýolunmagyna näme sebäp boldy? Şu topraga näme boldy? Saňa näm boldy eý, sahatly Saragt topragy! Ýa ähli gerçeklerini on dört müň tonna pagta çalşadyňmy? Jübüsi pully, aýaklarynyň aşagy ýel ýaly ýeňil maşynly, arkasy dutarsyz, elleri ötgür galamsyz, keşiň içinde üsgürişip ýören ogullaryňy tanaýarmyň beri?

Bu derdiň dertbaşyny mesaýy gürrüňçilikde saragtlylaryň özler-ä: “Bizde hossar ýok. Ýokarda arkamyzy aljak, aladamyzy etjek adam ýok, sonuň üçinem ölümiz dirimiz idelenok. /Olar Mollamurt şahyryň 100 ýyllyk ýubileýiniň öz wagtynda respublikan möçberde bellenmändigini, diňe iki ýyl geçenden soň, käbir ýazyjy-şahyrlaryň tagallasy bilen elujy bellenendigini, Türkmenistanyň halk bagşysy diýen ada ilkinji bolup eýe bolan Oraz Salyryň ýüz ýaşy dolanda bolsa, ýekeje adamdanam ses-üýn çykmandygyny halk öahyry Nury Annagylyjyň adynyň bolsa бүтінлеý ýatdan çykarylandygyny juda ýokuş görýärler. Özümüz-ä ine, otuz baş ýyl bäri şeýdip göçüp-gonup ýörüs. Çagalarymyzyňam gözünü açyp göreni göçhä-göçlük. Gowaça. Bilim-tälim ýok. Ýagdaý şeýle bolansoň okanymyzdanam zat çykmany, okamadygymyzdanam. Özem şu ýagdaý diňe bizde boldy. Mary, Tagtabazar, Ýolöten sebitlerinde bagşy-sazanda ýitmedi. Olardan şahyrdyr-ýazyjam, uly işgärlerem çykyp dur. Bu ýagdaý Daşhowuz, Çärjew, Ahal etraplarynda-da, Türkmenistanyň günbätar raýonlarynda-da ýene ýagşy. Garaz, halypalaryň yzyny ýöredýän ýok däl. Biz welin beýle däl. Köp zatda yzda. Hemmesem şu pagta bilen göçhä-göçlükden...” diýip düşündirýärler. Şundan soň bir üýtgeşiklik bolaýmasa mundanam beter ýagdaýa düşmeklerinden howatylanýarlar. Olaryň bu ýürek agylaryna gulak salmazlyk mümkin däl.

Eýsem Saragtly zähmetkeşleriň, raýon ýolbaşçylarynyň “kanal çekip beriň” diýip dürli döwürdäki ýazan hatlaryna çykdaýynyň uçursyz köp boljakdygy baradaky boş bahanalar bilen biesyhly başdansowma jogap beren ýoldaşlar raýonyň şeýle gözgyny ýagdaýa düşendigini bilmedilermikä? Otuz-kyrk ýyl bäri günüň-gününe, her ýüzüne 80-90 km. aralyga edilýän gatnawlaryň çykdaýysynyň näçe kanal gazarlyk bolandygy barada pikir etmedilermikä? Diňe ondan-oňa ýük daşamak üçin her kolhozyň edýän çykdaýysynyň her ýylda 180-200 müň Manada barabar bolýandygyny bilmedilermikä? Edara ýolbaşçylarynyň, başlyklaryň, oba guramalarynyň, mugallymlarynyň günde-günaşa diýen ýaly konferensiýa, ýygnak, plenum we şuna meňzeş derwaýys ýygnanyşyklar üçin medeni zonadan – pagtaçylyga,

pagtaçylykdan medeni zona tarap edýän tükeniksiz gatnawlarynyň näçäräk durýandygyny hasaplamadylarmyka? Hojalyk maşynlarynyň şol ikarada ýakýan ýangyçlarynyňam baryp-baryp döwletiň içinden urýandygyny duýmadylarmyka? Ir wagtlarky “Atgyranyň çölüne, “Gulanla” gatanap çykarylan çykdajylary, mundan buýanky boljak çykdajylary ýatlaryna salmadylarmyka? Biri-biriniň toýuna, ýasyna gatnaşmak üçin, medeni zonadaky keselhanada ýatan syrkawy görmek üçin ýa syrkawyny äkidip-getirmek üçin, ýa bolmasa sygryň dili ýaly sprawka üçin möhür üçin we başgada mün dürli möhüm üçin günuzyn ýoluň ugrunda galgysyp duran zähmetkeşleriň fiziki hem ruhy azaplarynyň millionlarça Manatdanam gymmatdygy barada oýlanadylarmyka? Hojalykbaşylary dagda, çagalary bilen ejeleri pagtaçylykda, garry-gurtylary medeni zonada galan käbir hojalyklaryň biri-biri bilen ýyllarboýy görüşibilmän ýörendiklerini hasaba almadylarmyka?

Alandyrlaram, bilendirlerem, duýandyrlaram. Aňyrsynyň tersdigine gözem ýetirendirler. Ýöne o wagtyň ýolbaşçylary hökmürowandylar. Halkyň haýyşyny kanagatlandyrmagy özlere kiçilik bilýärdiler, Saragtlylaryň bolsa “Ýylgynagyz”, “Gowurdak”, “Mukry” massiwleri ýaly massiw döredere, Was düzlüginin özleşdirilişi ýaly öz oazislerini özleşdirere hakykatdanam arkalarynda direnip duran “hossarlary” ýokdy.

Munuň şeýledigini TKP-nyň Merkezi Komitetine, TSSR Ministrler Sowetine, TSSR Agrosenagat döwlet komitetine ýazylan hatlaryň hemmesiniňem edil häkişiriň püri ýaly şemalyň ugruna tozap-tozap gidendigi bilenem, käte: “...Gaýdyp şu mesele bilen bizi biynjalyk edäýmän” diýen ýaly buýruk hem haýbat gatyşykly jogaplar gelse, käte: “...Sibir derýalary Orta Aziýa akdyrylmasa, Saragta berer ýaly Garagum kanalynda artykmaç suw ýok” diýen ýaly gülkünç jogaplaryň gelendigi bilenem, şol wagtky hökümet ýolbaşçylarynyň biriniň /işden aýrylansoň adyny tutan bolup batyrsyrap oturmagy özüme uslyp bilmeýäris/ Saragta baranda hil bir iş edýän ýaly: “...Men patyşa bolup otursam şu raýona suw gelmez” diýip, gyzyly mataly stola ýumrugyny aýlap-aýlap urandygy bilenem düşündirse bolar.

“Saragt oaizisi tozap ýatan tarp ýer, Kanal çekilensoň ol ýerde birgiden oba, raýon merkezi, dürli edaralar, kärhanalar, mekdepler, keselhanalar gurmaly boljak, o zatlaryň çykdajysy bolsa akla sygar ýaly däl, şonuň üçinem ol ýere suw çekmek meselesini goýbolsun etmeli...” diýen ýaly

içýakgyç jogaplaryň berlendigi bilenem, demi bilen “Ýüň gazygy ýere sokýan” hossarly hojalyklaryň Saragtdan has çykdajylyrak ýerlere-de Saragtdan has belentde ýerleşýän ýerlere-de suw eltendikleri bilenem düşündirse bolar. Mysal üçin: 270³/sek. suw sygýan , 150 kilometrlik, uly Daşhowuz kanaly, Gurtlydaky 7-nji nasos stansiýasyndan Bagyra çenli /Gökjäniň, Bekrewäniň üsti bilen/ 243m. belentlige barýan, suw geçirijiligi 12m³/sek bolan suw turbaprowody, on bir göterimli “Ýylgynagyz” massiwi, “Gowurdak”, “Mukry” massiwlerine, Was düzlüğine çekilen kanallar...

2

Eýsem Eneolit döwründe /b.e.ö . IV müňýyllyk/ özleşdirilip başlanan, baryp-ha aheminitler döwründe suwaryş sistemalary bolan /bu barada bize Gerodot habat berýär. b.e.öň .V a/. Saragt oazisine gelip-gelip şu günki gün kanal çekmek kynmyka?

Birinjiden-ä aňsat zat ýok. Ikinjidenem Saragta kanaly köpleriň pikir edişi ýaly Tejen tarapdan, 80-90 kilometrlik ýoldan çekmeli däl. Kanal aslynda Saragtyň bary-ýogy 35-40 kilometrlik golaýyndan geçip gaýdýar. Ýeri gelende aýtsak Murgap raýonynyň käbir kolhozlary Saragt raýonynyň çäklerine gзма kanal bilen süsňäp girip, ençeme ýyl bäri on müň gektar amanat ýeri arkaýyn ekip ýörler. Üns beriň: Saragtlylaryň özler-ä Tejene, kanal ýakasyna gidip ekýärler, olaryň ýerinem allaowarralardan gelip murgaplylar ekip ýörler.

Başga bir ýerlerde göçüp-gonup ýörenden şol ýerleri saragtlylaryň özleri ekip bilenoklarmy? Bilýäler, eger-de suw bolsa. Suw boldurmak üçinem kanal çekmeli. Kanal çkmek üçinem hiç bolmanda murgaplylaryňky ýaly eliňde möhürli hatyň bolmaly. Şol hatyň ýoklugy zerarlam saragtly zähmetkeşler ine, indi şonça wagt bäri görgi baryny görüp gelýäler. Halkyň gün-hüzeranynyň welin, henizem şol bir bolşy. Biz oglankagam şu bolşudy, häzirem şo bolşy. Ir bilen brigadirler zaň kakyp, gapy-gapy aýlananoklar diýäýmeseň, başga üýtgän zat ýok. Eger-de haýal etmän hossarlyk edilmese, şu raýonyň hakykatdanam has beter güne düşjekdiginiň uýy iki däl.

3

Bolsa-da TKP-nyň Saragt raýkomynyň ýolbaşçylary şunça ýyllar bäri çözülmän gelyän meseläniň bir uýyny çöşläp başlapdyrlar. Saragt raýonyna kanal çekmek meselesi bilen hut TKP-nyň Merkezi Komitetiniň birinji

sekretary Saparmyrat Ataýewiç Nyýazowyň öz ýanyna barypdyrlar. Raýonyň öňki-soňky ýagdaýlaryny gürrüň beripdirler. Düşündiripdirler. “Bar zady öz güýjüňiz bilen ediň” diýipdirler. Şu welin olary juda oýurgandyrýar. Oýurgandyrmaz ýalam däl. Çünki uzynlygy 30-35 kilometrden uzak bolmadyk şojagaz aralyga beton örtgüli hakyky kanal çekmek üçin 27 mln. manat pul gerek. Onça pulam olarda ýok. /raýonyň bir ýylky býžetini /1989ý/ tutuşlygyna alanyňda-da 6 mln. manada ýetenok./ Bolaýanda-da olar ýaly tutumly desgany kiçijik raýon öz güýji bilen bäre-bärde tamamlap bilmez. Suw bolsa häzir gerek. Raýonyň halkyny agyr tozgunçylykdan halas etmek üçin şu günün özünde gerek. Şonuň üçinem raýonyň ýolbaşçylary “taýak gelyänçä ýumruk” diýäge-de agzalan aralyga öz güýçleri bilen gзма kanal çekip ugradylar./ 80-90 kilometrlik ýoldan ot-ým daşap halys bolan hojalyklar önümizdäki ekiş döwründe eýýäm 3 müň gektar ýere ot-ýmlik ekinleri ekmekligi göz önünde tutýarlar. Soň kanal süýşüberse “Bolşewik”, “Komsomol”, “Swerdlow”, “Aşgabat” kolhozlarynyň aýak uçlarynda pagta-da ekibermeli.

Gзма kanal Garagum kanalynyň 479-njy hem-de 471-nji kilometrlerinden iki şaha bolup gaýdar-da, birinjisi “Bolşewik” kolhozyna, ikinjisi bolsa Mary Saragt ýoluny ýakalap “Swerdlow” kolhozynyň “Çary baý” guýusyna tarap ugrugar. Şonuň üçinem raýon eýýäm 1 mln. Manatdanam gowrak harajat çekmeli bolar. Şol harajatam gutarnykly bolsa jähennem welin, yz ýanyndan kanaly beton bilen örtüp ugamaly, giňeldip başlamaly, /çünki häzirki başlanan gзма kanalyň göwrümi bary-ýogy 3m3/sek./ tok çekmeli, podstansiýalar gurmaly, kollektor-drenaž sistemalaryny döretmeli, garaz gazýanyň wagtlaýyn gзма kanal bolsa, boldum edip beýläk çekiljek güManyň ýok. İn ýamanam nasos meselesi. Jemi dört ýerden göterim etmeli. Hersine alty nasos, jemi ýigrimi dört nasos goýmaly, üstesine zapas nasoslaram gerek boljak.

Eger-de TSSR Ministrler Soweti we TSSR Agrosenagat döwlet komiteti gözegçilik edip, degerli kömegini ýetirip durmasa bu döwletli işiň soňuna çenli başa barmazlygam, orta ýolda çöküp galaýmagnm ahmal.

Edil Hanhowuzyňky ýaly ýer zaýaçylygyna getiräýmegem mümkin.

Şonuň üçinem, watanyň önündäki borjuny berjaý etjek bolup, onlarça ýyl bäre çem gelen ýerde ýatyp, turup ýören halka otuz-otuz baş kilometrlik kanaly gurup beräýenlerinde-de respublikanyň abraýly edaralaryna, hökümet ýolbaşçylaryna gelişmān durmany. Hiç bolmanda pullaryna gurup berselerem

/karzyna/ ullakan kömek etdikleri bolardy. Tutuş raýonyň halkyny telim ýylyň tozgunçylygyndan halas etdikleri bolardy.

4

Eýsem Saragt kanal eltiläýende halk we hökümet nämeler gazanjak?

Garagum kanaly doly özleşdirilende döwlet Saragt raýonyna 21m³/sek. suw bermegi planlaşdyrypdy. Emma ekin meýdanlarynyň azlygy zerarly raýon şu çaka çenli şol suwuň bary-ýogy ýarysyny, ýagny, 11m³/sek. suw alyp gelýär. Medeni zona /Saragt oazisine/ hakyky Manysyndaky uly göwrümlü kanal çekibilseler olar öňi bilen şol suwy dolulygyna alyp biljekler.

Şonça suwy ulanar ýaly Saragt oazisinde ýer barmy? Bar! Kän! Raýonyň häzirki ekýan ýerinde jemi 29 müň gektar ýeri bar. Onuňam 17 müň gektary ekine ýaramly ýer bolup, 8400 gektaryna-da gowaça ekilýär. Medeni zona suw barsa şol sanlary üç-dört esse, belki ondanam köp artdyryp boljak. Üstesine ýer tekizlemek işlerem bärdäkisinden iki esse arzan düşjek. Seredip görüň: kanal boýundaky ýerler planirowka edilende her gektara 600-700 Manat çykýan bolsa, Saragt oazisinde 300 manatdan köp çykanok. Döwlet bolsa şular ýaly harajatlar üçin harajaty ýyl-ýyldan az goýberýär. Mysal üçin 1987-nji ýylda raýonyň ýer tekizleýji işlerine 1 mln. 300 müň manat çykdaýj edendigine garamanan, 1988-nji ýylda 723 müň manat pul goýberildi. 1989-njy ýyl üçin PMK-lar bilen eýýäm 1,5 mln. manat pula şertnama baglaşylan hem bolsa, döwlet bary-ýogy 300 müň manat pul goýberjek. /Gara toprakly däl zonalary özleşdirmegiň hasabyna şu harajatlar üçin pul goýbermeklik soýuz möçberinde azaldylýar/ Ýagdaý şeýlekä, iki essedenem gowrak peýdadan ýüz öwürmäge kimiň gözi gyýar?

Onsoňam häzirki oturan ýerlerinde hammam, klub, kitaphana ýaly durmuşda gündelik gerek bolup duran desgalar-a däl, hatda başky belläp geçişimiz ýaly suwytyly sümelgelerem ýok. Gyşyna sähelçe “şybyrt” etse obaň içinden traktorlam geçip bolanok. Şolar ýalyda kiçi ýaşly mekdep okuwçylaryny hossalary mekdebe göterip äkidip, göterip getirmeli bolýarlar. Şu ýagdaýda-da Aşgabatdan käte goltugy papkalynyň biri gelip: “Hany, sport kompleksiňiz niredede” diýýär welin, galyň bendeler güljeklerinem bilenoklar, gaharlanjaklarynam.

Oturmly ýagdaýa geçilse, ana şo zatlar-a bir boljak, üstesine raýonyň sungatam günübirin ösüp başlajak. Mysal üçin häzir raýon merkezinde sungat mekdebi bar. Ýöne halkyň köpüsi pagtaçylykda bolansoň çagalaryň ençemesi oňa gatnap bilenoklar. Hally bagşy, Babyr bagşy ýaly halypa bagşylar entek aramyzdan gidäýmänkäler halypaçylyk hereketini ýola goýup boljak, ýitip barýan bagşyçylyk sungatynyň ezeneginden çekip boljak. Halyçylyk sungatyny ösdürip boljak. Häzir medeni zonada ýerleşýän obalaryň käbirinde “Türkmenhaly” firmasynyň filialy bar. Ýöne oňa gelin-gyzlaryň pagtaçylyk zonasyndakylary gatnaşyp bilenoklar. Üstesine-de ol ýerdäki dokalýan halylar ýerli nusga boýunça ýagny, salyr halyalarynyň nusgasy boýunça dokalmaýar. Ine, şu zatlar hakynda-da çuňňur oýlanmak boljak. Türkmenistanyň çägindeky iň gadymy ýurtlaryň biri bolan şu oazisiň raýon merkezinde ölkäni öwreniş muzeýini, şu ýerde ýaşap geçen şahsyýetleriň öý muzeýlerini açyp boljak. Halkyň saglyk ýagdaýynam gowulandyryp boljak. Çünki, bu ýerde henize çenli ady-sory eşidilmedik keseller ýüze çykyp başlady. Ol ýere tötänden düşen adam däldegimiz üçin, obadaşlarymyzyň saglyk ýagdaýyny biz islendik dokumente görä, islendik maglumata görä has takygrak bilýäs.

Medeni zona göçülip barylýsa bähbitli zatlat başga-da kän. Mysal üçin raýonyň ilatyny gaz bilen üpjün edip boljak. Çünki tutuş ýurdumyza belli bolan “Sowetabat” gaz käni şu ýerde ýerleşýär. /Raýon merkezinden 14 km, uzaklykda/. “Döwletabadam” şondan uzakda däl. Emma häzirki ýagdaýda welin, o baýlyklardan saragtylaryň özleri binesip. Pikir edip görüň: Saragtyň gaz-a içinde adam ylgabermeli ýogyn turbalar bilen tar-tar bolup münlerçe kilometrliklere akyp gidýär, ýerli ilatam hem-ä 350 km. ýol söküp Aşgabatdan balonly gaz daşawarlar, hemem birnäçe demir ýol we transport serişlerini sarp edip ýurdumyzyň dürli künjeklerinden wagon-wagon, maşyn-maşyn kömür getirip ýakýarlar. Eýsem bu artykmaç çykdaýjylar ahyrsoňy döwletiň özi üçin zyýan dälmi? Kömür ýetmezçiligi zerarly oba ilaty gumdan we Tejen derýasynyň boýundaky gür tokaýlykdan odunlyk çerkez, sazak, ýylgyn daşawarlar. Ýeri gelende aýtsak, “Sowetabat” her ýylky 80 mln. manatlyk girdejisinden ýerli býužete düşýän 4 mln. manadynam henize bu güne çenli bermän gelýär. Ýogsam medisina kömeginem, milisiýa, ýangyna garşy göreş gulluklarynam, söwda hyzmatlarynam olara şu raýon edip berýär. Gazçylar olaryň öri meýdanlarynam ulanýarlar. Paçlaryny welin tölänoklar. Egerde “Sowetabat” posýologyny hem resmi taýdan paç Saragt raýonyna

birikdirmek başardaýsady, onda raýonyň näderejede kuwwatlanjakdygy köre asa...

Görşüňiz ýaly zona kanal barsa, ugran ugruň iki, üç esse peýda bolup dur. Şu zatlar görer göze görnüp durka-da, şeýle bähbitli işiň şunça ýyllar gaýra goýlup gelendigine hiç düşüner dagy eder ýaly däl. Egerde medeni zona suw geläýen ýagdaýynda raýon häzirki ekýän ekin meýdanlaryny /kanal boýundaky/ taşlarmy? Biziň pikirimizçe ýok! Taşlamaz! Çünki bu ýerde eýýäm pugta ýerleşen hojalyklar bar. Şu ýerde önüp-ösen, kemala gelen nesil bar. Şol zatlary göz önünde tutup, ol ýerde birlän-ikilän sowhoz döretmek has amatly bolar.

Biz Saragt problemalary bilen gyzyklanyp ýörkäk, raýonyň ýolbaşçylary bilen gürründeş bolduk we: “Saragt raýony tutuşlygyna alanynda-da tejen raýonynyň “Tejen” sowhozyça pagta berenok. Onsoňam TKP-nyň Merkezi Komitetiniň birinji sekretary ýoldaş Nyýazow, Aral problemalary boýunça gurnalan komissiýanyň çlenleri bilen gürründeş bolanda: “Gowaça ekilýän meýdanlary on ikinji başýyllyk planda görkezilişine görä 630 müň gektar bolanlygyndan 500 müň gektara çenli azaltmagy göz önüne tutýarys” diýipdi. Belki şony Saragt ýaly sähelçe pagta üçin şular ýaly kyn ýagdaýlara düşüp ýören raýonlaryň hasabyna azaldarlar? Eger-de şeýdilse siz belki kanal çekmek meselesi başa barmaýanda-da, medeni zona göçüp gelip, ýerasty suwlaryň we täzeden rekonstruksiýa ediljek “Gor-gor” suw howdanynyň hasabyna gökçülük, miweçilik, bakjaçylyk diýen ýaly oba-hojalygynyň başga-başga görnüşlerine geçersiňiz. Ýa bolmasa-da aýdaly, ine, maldarçylyga...” diýen ýaly soraglary berdik. Şonda olar: “Pagta ekmek bolmaz. Çünki ol düşewüntli ekin. Ol daýhany ykdysady taýdan yokary göterýär. Ýöne biz bu ýere kanal çekäýenimizde-de öňküler ýaly, diňe pagta diýip ýapysyp ýatjak däl. Gökçülüge-de, bakja ekinlerine-de, miweli agaçlara-da üns berjek. Her obada şol ugurdan brigadalar döretjek. Goý, her hojalyk öz daýhanlaryny gök bilen üpjün etsin. Kolhozlaryň birini tutuş kartoşka ekmek boýunça ýöriteleşdirjek.” diýdiler.

Biz olardan: şu raýonyň göçe-göçlük zerarly, has dogrusy pagta zerarly, onda-da ujypsyzja pagta zerarly medeni taýdan juda pese düşendigini duýýandyklaryny ýa duýmaýandyklary barada hem sorady we şeýle jogap aldyk: “Duýýas. Onda-da juda äşgär duýýas. Şonuň üçinem şu mesele bizi juda ynjalyksyzlandyrýar. Ýöne bu zatlary suw getirmän, halky oturymly etmän düzedip bolmaz, Saragtyň halky zähmetkeş. Spekulyasiýa, söwda-

satyg, peýdakeşlik diýen ýaly zatlary bilenok. Der t-azar işläp gazanjak. Bulara şert döretmeli. Şert döretseň talantly zehinli adamlar hälem çykar. Pagta zerarly medeniýetiň düýpgöter ýatdan çykaryladygy barada häzir köp gürrüň edilýär. Şol gürrüňler ilkinji nobatda şu raýona degişlidir. Raýonyň medeniýetine, ykdysadyýetine oňaly täsir edibiläýjek, döwlet ähmiýetli perspektiwalarym ýok däl. Mysal üçin ýadyňyza düşýän bolsa Pza şa döwründe Sowet-Eýran suw howdan gurluşygynyň proýekti taýýar edilipdir. Jojukly-Saragt-Maşat aralygyna demir ýol çekmek barada gepleşikler alnyp barylýardy. Aýatolla Homeýniniň döwlet başyna geçmegi bilen şol döwletli başlangyçlar togtadylypdy. Ünsden düşürilipdi. Emma indi şol gürrüňler ýene-de gozgalyp başlandy. Çünki bu iş iki tarapad-a bähbitli. Eger-de howdan gurluşygy başa barsa, onda Saragtyň nähili gülläp ösjekdigini göz önüne getirmek kyn däl. Onda Tejen derýasynyň aýakdaky guma siňip gidýän suwuny bu ýyldan o ýyla çenli arkaýyn ulansa boljak. Ýogsam nijembir suwlar biderek akyp ýatyr. Demir ýol çekilse-hä raýon hasam öser. Onda biz özümüzde birnäçe senagat kärhanalarynam açybiljek. Iň bärkisi ine, gowy çagyl karýeri bar. Şol ýerde biz demir-beton kombinatyny gurup biljek ahryr. Ol biziň satsak pulumyz, salsak gurluşyk materialymyz bolar. Şular ýaly zatlar başga-da kän. Onsoňam oturymly ýagdaýa geçsek, birwagtky gidenler gaýdyp gelerler, netijede işçi güýjümüz artar. Dürli-dürli hyzmat kärhanalaryny açmaga mümkinçilik dörär. Ýöne başda aýdyşym ýaly bar zat kanalyň basymrak getirilmegi bilen bagly. Şol mesele-de biz kömege juda mätäç...

...Görşümüz ýaly gadymy Saragtyň geçmişi şöhratdan, bu günki günü dürli-dürli problemalardan ertirki günü bolsa bähbitlerden doly. Emma, şol bähbitlere eltjek problemalar welin birem çözmezçe däl. Sähelçe üns, ýokardan az-kem kömek we alada bolsa, raýony suwlandyrybam boljak, ykdysady we medeni taýdan ösdüribem boljak. Girdejem artjak, şol sanda raýonyň ýerli býujetem köpeljek. Oturymly ýagdaýa geçilmese welin, ýokardaky jan ýakyp ýanjan zatlarymyzyň birem mümkin däl.

Bir söz bilen aýdanmyzda raýonyň häzirki ýagdaýy agyr hassa meňzeýär. Ony halas etmek gerek.

“Edebiyat we Sungat” gazetini.

3-nji mat, 1989 ý.

17. Mazarlar ynjamasy

Halk içinde: „Öňde-de bir ogry halys ogurlara zat tapmasa, öz telpegini özi ogurlap onsoň ýatýarmyşyn...” diýen gürrüň bar. Şonuňky ýaly, seredip otursaň biziň deredijilik intelligensiýamyzyňam birnäçesiniň juda edere iş tapmasa öten-geçenleriň mazarlaryny ondan-oňa geçiräýesi gelip duran ýaly. Öň-ä onlarça ýyldan soň mazaryny gazyp, süýeklerini lerzana getirip, meşhur sazanda Mylly aganyň jesedini Altynjy mähelledäki „Çopanata“ gonamçylygyndan şäher gonamçylygyna geçirdiler. Indem...

„Dile geldi, bile geldi“ diýipdirler, esasy gürrüňe geçmezden önürti gelin gowsy Mylly agaly gürrüňi birýüzli edeliň.

Eýsem şeýle zat gerekmedi? Näm-ä gerekdi? Kime gerekdi? Ýa ýatan adamy garysyna galdyryp, öwlüýäsini çalşypanyň bilen sogap iş etdigiň bolýarmy?

Halypa sazandanyň guburynyň şäher gonamçylygyna göçürilmeginiň sebäbini käbir ýoldaşlar – üstünden belli bir möhlet geçensoň, islendik gonamçylygy tekizläp, ýerine jaý salyp bolýarmyşyn-diýen düzgüniň bardygy, „Çopanata“ gonamçylygyna-da şeýle howpuň abanýandygy bilen düşündirjek bolýarlar. Şeýle düzgüniň öň hakykatdanam bolandygyny, emma indi gadagan edilendigini biz şäher arhitekturasyny boýunça iş salyşýan hünärmenlerden sorap bildik. Eger-de ideg-yssywat edilýän gonamçylyk bolsa-ha asylym el degirmeyändigini, olar ýaly ýagdaýa zyňyndy, ulanyşdan galan, üstüne ot-çöp bitip, içinde goýumlygyň bardygy-ýokdygy hem bildirmeyän gonamçylyklaryň sezewar edilýändigini hem aýtdylar. Mylly aganyň ýatan gonamçylygy hem hakykatdanam /Mir köçesiniň ugrunda/ şu ýagdaýa düşen gonamçylyklaryň biri. Şol gonamçylyga şeýle howpuň abanandygam, üstünden Mir köçesiniň geçirilendiginem çyn. „Goçgarata“ gonamçylygy hem häli-häzire çenli şol ýagdaýda. Türkmenistanyň halk bagşysy Oraz salyryň “Çeleki” gonamçylygyndaky guburynyň ýitip gidendigini hem köpler bilýänem däldirler. Elbetde, bu ýagdaýa biziň özümüz günäkär. Türkmeniň jähennemçiligi, geleňsizligi, şu çaka çenli: „Mazar näçe çalt ýitse şonçada sogap bolýamyş...” diýen düşüňjä uýup gelendigi günäkär. Her kim öz ölüsine wagtly-wagtynda sereden bolsady, onda şol gonamçylyklaryň hiç biremi beýle gözgyny ýagdaýa düşmezdi. Bu meselede biziň hakykatdanam şäher gonamçylygyndan göreldä almagymyz gerek. Ýöne her niçik bolsa-da, şäher ispolkomy tarapyndan şundan şu ýana diňe bir gözegçilik edilýänine däl, asyl ady gonamçylyk bolsa azar bermeli däl, juda bolmasa daşyna haýat aýlap goýmaly, diýen karara-ha gelnipdir. Bu

gowy zat. Şu karar çykmazdan ozal, Mylly aganyň mazaryny göçürmek üçin alada eden adamlaram elbetde meşhur sazandanyň jesedini arlaşyp geljek ekskowatorlaryň demir dişinden halas etmek üçin şeýdendirler. Biz olara „erbet iş edipsiňiz“ diýip igenip biljek däl. Olar ogullyk aladasyny edipdirler. Emma olar şol wagtam weýran boljak gonamçylykdan diňe bir adamyň jesedini alyp gaçmak barada däl-de, бүтін gonamçylygy halas etmekligiň, aladasyny etmeli ekenler. Atababaň süýeklerini traktor bilen bir tarapa süräge-de, ýerine jaý salyp, eýwanynda jiňkerilen bolup oturmagyň adam diýen belent ada uslyp dældigini, o zatlaryň juda ynsapsyzlykdygyny, ahlaksyzlykdygyny, üstünde jaý gurmaga däl, gonamçylygymyzy kimdir birine sähelçe ynjytdtraýsagam bigaýratdygymyzyň ölçeğine mizan çydamajakdygyna degişli adamlara olar şo wagtlar düşündirmeli ekenler. Bardy-geldi, gepleri ýer tutmaýanlygynda-da, „Öňi-soňy tekizläp üstünden gurluşyk etjek bolsaňyz onda bize Mylly aganyň gubur ýerini bölüp beriň, biz onuň töwereginini serenjamlamak, rejelejek, gül ekjek, bag oturtjak, ýadygärligini goýjak“ giýäge-de arhitektura boýunça çözgüdini tapyp, mazary duran ýerinde ebedileşdiräýmeli ekenler. Şeýdilen bolsa hem-ä gonamçylyk kemsinmezdi, hemem garry sazandanyň jesedi ynjamazdy. Mylly aganyň guburynyň töweregi has gelim-gidimli ýere öwrülerdi.

Bu gürrüň şu ýerde dursyn, indi başky ýañzydyp goýan gürrüňimize dolanyp geleliň. Köneler : „ Beterinden beteri bar “ diýipdirler. Mylly aga eýle boldy diýsek, indem ýazyjylaryň arasynda : „ ...Kemine bilen Mollamurtyň mazaryny Sarahsdan Mara göçürjekmişinler, Mollanepesiň mazarynam şol ýere eltip, şol oblasta degişli klassyk şahyrlaryň alleýasyny döretjekmişinler “ diýen geň gürrüň ýaýrap başlady. Bu mesele eýýäm ýazyjylar soýuzynyň prawleniýesinde seredilipdir. Biz asyl-ha mazar açylyp, jeset gozgalmagyna garşydygymyzy Mylly aganyň mysalynda düşündiripdik. Şonuň üçinem Mary topragynda ýatan Mollanepesiň mazarynyň duran ýerinden gozgalyp Mary şäherinde göçürilmegine-de düýpgöter kaýyl däl welin, yüzlerçe kilometr uzaklykda ýatan Kemine bilen Mollamurty, Mara äkitmekde näme zerurlygyň ýüze çykandygyna akylmyz haýran. Gyzyklanyp gördük welin. Onuňam bar sebäbi, nämemişin Kemine-hä Saragtda ýaşap, Sarahsda dünýeden öten hem bolsa, häzirki wagtda nebereleri Mary etraplarynda ýaşaýarmyşyn, Mollamurtyňam nebereleri Sarahsda bolsa-da, doglan ýeri häzirki wagtda Mar oblastyna degişli bolan Pendi sebitlerimişin. Biri-birine düýpgeter çapraz gelyän şu iki pikiriň şeýle ussatlyk bilen bir uşlyba düzüşine geňler galaýmaly. Onsoňam hiý, nebereleri pylan ýerdemişin diýibem bir mazar göçürilermi? Bar, ine, aýdaly, hamala Keminäniň nebereleri häzir BAM-a göçüp giden ekenler-de, näme, onsoň onuň mazarynam şolaryň yzy bilen şol ýana äkitjekmi? Ýa indi Mollamurtyň mazaryny Mara göçürjekmişinler diýip

onuň nebereleri Mara göçsünlermi? Hiý beýle-de bir başagaýlyk bolarmy? Kim nähili pikire uýan bolsa-da, gürrüň bu ýerde başga zat barada däl-de, diňe toprak barada barýar. Bir ýüz kyrk sekiz ýyl bäri öz topragyny ýassanyp ýatan Keminesini, onlarça ýyl bäri „ Gyzbibi “ gonamçylygynda „ mekan tutan „ Mollamurtyň jesedini sarahslylar barybir hiç kime bermez. Şonuň üçinem bu meseläni bada-bat ortadan aýymak gerek. Bolmasa dawa has ula gider.

Mary şäherinde şahyrlaryň alleýasyny döretmek barada pikir ýöredýän ýoldaşlary bolsa biz ikelläp goldaýarys. Ýöne şeýle alleýany döretmek üçin telim adamyň mazaryny gazyp, gör köwüp, ençeme ýyl bäri baky ukuda ýatan adamlary bizok edip ýörmekligiň düýbünden geregi ýok. Ony alaga-da döredibermeli. Juda göwnüňe jaýlasyň gelse hersiniň guburyndan ýekeje gysym gum getiräýmeli. Bolmasa olam hökman däl. Şeýle alleýalar goňşy respublikalaryň köpüsünde bar. Özem belli bir oblasta ýa raýona degişli däl-de, tutuş respublika degişli bolan ýazyjy-şahyrlardan ybarat alleýa. Muňa mysal edip Daşkent şäheriniň merkezindäki Nowaýy alleýasyny görkezmek bolar. Kim gören bolsa bilýändir, ortada-ha Nowaýynyň ýadygärligi dur, iki tarapynda-da özbek ýazyjy-şahyrlarynyň heýkelleri. Biziň ýazyjylarymyzyňam gozgan meseleleri gowy. Gutlamaly zat. Ýene çemelenişi ýalňyş. Onsoňam şeýle alleýalary ýeke bir Maryda däl, beýleki şäherlerde-de gurmak gerek. Özem diňe ýazyjy-şahyrlaryňkyny däl-de, bagşy-sazandalaryňkynam gursañ gelişmân durmaz. Şeýle alleýany Aşgabatda, Mylly aganyň öňki ýatan ýerinde gurup bolardy. Emma indi giç. Biziň esasy diýjek bolýan zadymyz merhumlar indi bir öz ýatan ýerlerinde ýatsynlar. Özlerem rahat ýatsynlar. Ynjamasynlar. Şu maslahatymyzy unamaýanlara bolsa biziň: „ Ho-onha, serhetden aňyrda, il-günden yrakda, türkmen halkynyň gerçeği, depämiziň täji, äpet şahyr Magtymguly Pyragy, onuň atasy Döwletmämmet Azady ýatyr, gaýratyňyz bolsa gidiň-de, şony şu ýere getiriň!..“ diýesimiz gelýär. Emma bu işe baş goşan adam tapylmaz. Oňa hiç kiniň bognam ysmaz. Asyl ony aňyrdakylar bermezlerem. Golaýynyda eltmezler. Biz diňe bir-birimiziň elimizdäkini alyp öwrenipdirs. Magtymguly halypa bolsa goý, öz ýatan ýerinde ýatybersin. Gowy görýänimiz çynymyz bolsa kitaplaryny ile meňzeş edip çykaralyň. Dert-azar namazlykdan düşürjek bolup dyzaşyp durmalyň-da, dini äheňdäki goşgylarynam çykaryp göýbereliň.

Kemine bilen Mollamurtly meseläni jemläp aýtsak bolsa, hemmämize belli zat, öňler her kim öwlüýäniň töwereginde, mazaryň başynda görünmage-de gorkýardy. Indi ähli zada garaýyş üýtgedi. Öwlüýä tarap seretmäge-de gorkup ýören partiýa we hökümet ýşgärlerem indi birneme ýüreklenip başladylar. Mazarlar, gonamçylyklara serenjam bermeklik, rejelemek, gowy däplerini birine öwrüldi. Şonuň üçinem, Sarahs raýispolkomy hem, raýonyň zähmetkeşleri hem, şahyrlaryň guburlaryna tarap asfalt çekmäge-de, mazarlarynyň üstünde ýadygärlik galdyrmaga-da, güller ekip, suwlap sepip, gije-gündiz hyzmat etmäge-de taýyn. Öz saýalaryny penalap ýatan şahyrlarynyň nirädir bir ýana alnyp gidilmegine welin olar çürt-kesip garşy.

Demokratiýanyň giň gerim alan döwründe, aýanlygyň rowaçlanýan günlerinde halk köpçüliginiň islegi nazarda tutular we baş-on sany adamyň gelen karary bilen halkyň göwün-islegine garşy gidilmez, öň bir gezek göýberilen gödek ýalňyşlyk/Mylly aga meselesinde/ indi gaýtalanmaz, gaýtam öz goýnunda türkmen halkynyň bilbili Oraz salyry gizläp ýatan „Goçgarata“ gonamçylygy abadanlaşdyrmaklygyňam ugruna çykylar diýip umyt edýäris.

Bellik: Şu meselä soň Ýazyjylar soýuzynyň prawleniýesinde gaýtadan seredildi we ýatyryldy. (Awtor)

Iýun. 1988 ýyl.

18. «Ýeroýlanduz» nalasy

Esli meýdany tutup ýatan içi şor-kebir, ýönekeý dilde “Ýeroýlan” diýlip tlandyrylýan şol çöketligiň ady Badhyz belentlikleriniň resmi kartasynda “Ýeroýlanduz” diýlip bellenen. Badhyz baýyryklaryny etekläp oturan Sarahs etrabyňyň ilaty bolsa ol oýa “ýomut gyrlan” diýýär. Oýuň bu adyny olar sowet häkimiýetiniň ilkinji ýyllarynda hökümetden gaçyp Owganystana barýan münlerçe bosgunlaryň, şol oýda gyzyl esgerler tarapyndan uçdantutma gyrylandyklary, özleriniňem esasan ýomut türkmenlerinden ybarat bolandyklary bilen baglanyşdyrýarlar.

Gadym eýýämlarda bolup geçen elhenç ertekä ýa-da gorkunç rowaýata çalym edýän şol waka barada biz üzlem-saplagragam bolsa çagalygymyzdan bári eşidip gelýärdik. Ýöne, geň ýeri gürrüňçileriň köpüsi gyzyl goşuny däl-de bosgunlary günäkärleýärdiler. Olaryň pikirçe bosup barýanlaryň barysy halkyňam, hökümetiňem synpy duşmany bolan baýlar ekeni-de, eger-de azar bermän geçirip goýberen bolsalar onda halk ep-esli baýlykdam mahrum boljak ekeni. Emma şehit bolanlaryň ahy-nalasynyň şol oýdan soň-soňlaram eşidilip durandygy, ejesiniň çakyr süňküni gujaklap ýatan çaga skeletjagazlarynyň çaşyşyp, gyzyl, gök, ýaşyl gaşly saçýüzleriniň reňkem solmadyk örüm-örüm gara saçlaryň guýlunyşyp ýatandygy barada tüýs ýürekden gynanyp parahat barýan göçüň şeýle naýynsaplyk bilen gyrylmagyny barypýatan wagşylyk hasaplap, ýöne birneme çekinibräk gürrüň edýänlerem ýok daldi. Wakany dolulygyna, jikme-jik beýan edibilýän welin ýokdy.

Ters yzyny çalmagy, arhiwleri dörmäge bolsa döwür mümkinçilik bermeýärdi.

Ýöne, “Ýeroýlan” wakasy nämüçindir gizlinlik döreden şol sisteManyň synmagy bilenem yş beribermedi. “Gökdepe urşy, Gazawat urşy, umuman rewolýusiýa, sowet häkimiýeti baradaky hakykaty halk ahyrsoňy bildi. Emma “Ýer oýlan” tragediýasy barada welin hiç hili dokument ýatlama çap edilmedi.

Elbetde, serhet gullugynyň ýa-da şol wagtky GPU-nyň arhiwinde “Ýer oýlan” wakasy dogruçyl we jikme-jik beýan edýän dokumendiň ýok bolmagy ýa-da henize bu güne çenli hiç kime elgertmän ýatan bolmagy mümkin. Ýöne, gynançly ýeri goý gyzyllar tarapyndan bolsun, şol waka gönüden-göni gatnaşan adamlaryň hiç berem ýa-ha Amerikan žurnalisti Mak Gahanyň “Gazawat urşy, Grodekowyň, Baranowskiniň we şol urşa gatnaşan beýleki ors ofiserleriniň, soldatlarynyň Gökdepe urşy barada ýazan ýatlamalary kimiň hiç hili ýatlama galdyrmandyrlar ýa-da şol ýatlamalar hiç ýerde çap edilmändir.

Eýsem-de bolsa “Ýer oýlan” tragediýasyny gözi bilen görenlerden hakykatdan-da diri galan adam ýokmyka? Şeýle uly betbagtçylyk hakykatdan-da yzsyz-sorsuz ýitip gidibermelimikä?

Göraýmäge şeýle ýaly. Emma wagt diýlen zat bir hökmürowan. Ol ähli zady howlukMan, öz ýerli-ýerinde goýup gidip otыр . Üstüne gum sürlen hakykatlar edil ýagyşdan soň kömelekleriň çykyşy ýaly iru-giç güberçekleşip çykýarlar. “Ýeroýlan” tragediýasy bilenem hut şeýle boldy. Ol ahyry yş berdi. Perde syryldy.

...Bir gün belli folklorçy Ümür Esen öýe geldi-de: “Sarahsyň Ata obasynda “Ýeroýlan” gyrgynçylygyny gözi bilen gören adam bar. Oňa Çoluk aga diýýärler. Sen şony hökman gör. Amanmuhammet Nepes ikimiz-ä ýanyňa baryp gaýtdyk” diýdi.

Etrapdaş bolsagam Çoluk aga bilen içgin tanyşlygymyz ýokdy. Onda-munda adyny welin eşidýärdim. Ýöne, ol düýbünden şaýatsyz hasap edilýän “Ýeroýlan” wakasyňa gatnaşandyr diýip welin ýadyma-oýuma-da düşenokdy. Şonuň üçinem, 1998-nji ýylyň 12-nji maý güni men onuň ýanyňa bardym. Ol kelte boýly, agajet, tegelekden gelen garaýagyz ýüzi hemişe aladaly görüňän, ýetmiş baş ýaşlaryndadygyna garamanan, diýseň galjaň, synçy, gürlände howlukman, pessaý gürläýän ýatkeş adam ekeni. Meniň “Ýer

oýlan” wakasy bilen gyzyklanýandygymy bilensoň ol: “Hm-m... Şeý diýsene... Gowy edýäň... Öňrägem gelip gitdiler...”, diýdi-de, ortara-da duran dürli-dümen tagamlardan gyr-gyssag garbanyp şehitleriň ruhyna aýat okady. Bolan wakany göz önüne getirjek bolýan ýaly esli mahal gözlerini süzüp oturdy.

– Müň dokuz ýüz otuz biriň goç-teke aýrylýan aýlary bolmaly şol... – diýdibem, söze başlady. – Oňa “kelte açlyk” ýylam diýýädiler. Özümem ýedi-sekiz ýaşlarymdaky oglandym. Başda Tejen derýasynyň aýagynda, “Garajagulakda” oturyardyň-da, güýze golaý demirgazyga, “Akmolla” ýaýlasyna tarap çekildik. Çünki, şol wagtlar Daşhowuzyň “äňallasyna” çenli Ahalyň öri meýdanydy. Bosgun şo tarapdan gaýdanson, köpleriň ony ýomutlardyr öýden bolmagy mümkin. “Ýomutgyrlan” adam ýalňyşlyk bilen şondan galan bolmaly. Ýöne, bosgunyň içinde türkmeniň hökümetden gaçyp guma çykan ähli taýpalaryndanam bardy.

Bosgun önürti “Akmolla” ýygnandy. Şoň ön ýany Owganystandan üç-dört sany atly geldi. Ýolbaşçylaryna Annaguly han diýýän ekenler. Ol ter gara sakgally, başyna ak ýaglyk daňynan, kyrk baş ýaşlaryndaky, daýanykly, dogumly, diýseň mergen adam eken. Ol “Akmollanyň” ekabyrlaryny ýygnap, özüniň gum içindäki guýularyň köpüsine aýlanandygyny, galanlaryna-da indi aýlanjakdygyny, guma siňen türkmenleriň ählisini Owganystana çagyryjakdygyny aýtdy.

“Sizem pikir ediň. Oýlanyň. Zorluk ýok. Ýöne ol ýere näçe köp bolup barsak şonça-da gowy. Sebäbi owgan hökümedi özbaşymyza bir welaýatlyk ýer berjek. Öz elimiz, öz ýakamyz boljak. Hanam Gurbanmämmet serdar boljak. Jüneýt han diýip eşidýän bolsaňyz ana, şol. Menem şoň egindeşleriniň biri. Sag-aman aşybilsek hor-zar bolmarsyňaz. Bu ýerde galsaňyz welin özüňiz-ä Sibire sürgün ederler, aýallaryňyzy eliňizden alyp, ähli zatlaryňyzam ortak ederler” diýdi. Köp eglenmänem beýleki guýulara tarap gitdi.

Şondan soň köp wagt geçmänkä “Akmolla” ýaýlasyna Garagumyň dürli ýerlerinden kejobeli, süri-süri mally, agyr-agyr göçler, atly-ýaragly adamlar inip başladylar. Öňi bilenem “Ýerbendiň” adamlary geldi. Ýaýlanyň içinde mal-gara şeýle bir köpeldi welin, her dürli öý haýwanlarynyň başly-barat çykýan garjaşyk seslerinden ýaňa tutuş Garagumyň içinde kimdir biri äpet pianinony aýakaldygyna “waňnyrdadyp” oturan ýaly boldy.

Gum içindäki guýulara şo döwür gyzyllaram at tezegini guratMan gatnaýardylar. “Aldanaýmaň. Gepe gidip o ýan, bu ýan göçäýmäň. Göçseňiz hor bolarsyňyz. Gowusy hökümede goşulyň, kolhoza giriň, diýip, wagyz-nesihat edýärdiler. Emma, “türkmeni göçürjek bolsaň gapdalyndan göç geçir” diýenleri boldy. Günüň-gününe dowam edip duran erew-de berewlik “Akmollanyň” oturymly ilatynam goşa ýapyşmaga mejbur etdi. Annaguly hanyň yzyna gaýdyp gelmegi bilenem ýola taýýarlyk işleri başlandy. Birnäçe düýe soýup ýol azyk taýýarladylar. Çünki, azyk ýüküňi gowurdakdan tutaýmasaň çörek ýok diýen ýalydy.

Ugraljak günü yükçidüýeleri çörekip hersiniň üstüne “ýürek etdiler. Hersiniň içine-de iki zenany çaga-çugalary bilen ýerleşdirdiler. Biz ýaly ýortMançaraklary bolsa leňnerine gaçyp galmaz ýaly düýäň gapdalyna daňdylar. “Ýürege ýetişen gyzlardanam müneni boldy, ýöne köpüsi pyýada gitdi. Göçe ýolbaşçylyk etmegi Annaguly han öz üstüne aldy.

Ugrumyzyň Owganystan, onuňam Hyrat welaýatynyň haýsydyr bir etrabydygyny ulularyň özara gürrüňlerinden aňýan. Göçüň ähli yerindäki gymyldy-hereketleri bolsa düýäň gapdalyna daňylgy yerinden görýän.

Göçüň umumy möçberini aýtsam, häzirki obalaryň tutýan meýdanyça-ha bar. Düýelerem biri-birine päsgel bermez ýaly hatar-hatar gidip barya. On-ýigrimi hatar dagy bar.

Ugraýşymyz ýaly: “Ahaldan kowgy gaýdypdyr” diýen habar geldi. Ýoldaky guýulara bolsa eýýäm gyzyl esgerlerden saklawlar goýlupdyr. Şonuň üçin her guýunyň deňine baranymyzda içjek suwumyzam urşup, zabt edip almaly bolýady. Alybilmän, indiki guýa çenli ýolumyzy suwsuz dowam etdirýän gezeklerimizem bolýady.

Bir göçüm edip “Minaraly” diýen ýere gelenimizde Annaguly han öldi. Suw üstündäki çaknyşykda ok degdi. Ony musulmançylygyň ähli düzgünleri boýunça hormat bilen jaýladyklar. Mazaryny tekizläp üstündenem mähälläni sürdiler. Bolşewikleriň mazary açyp Annaguly hanyň kellesini alyp gitmezlikleri üçin şeýdendiklerini men kân wagt geçenden soň ululardan eşitdim. Şol gün güýçli ýel turdy. Şondan soň göçe Annamyrat potra diýip eşiden bolsaňyz soň dogany Agdarhan potra ýolbaşçylyk etdi.

Gidip barşymyza ekabyrlar göçüň o çetinden bu çetine, bu çetinden o çetine at segredip ýörüşlerine gündizlerine tüsse çykarmazlygy, gije ot

ýakmazlygy, gykylyk-galmagal etmezligi bosgunlardan haýyş edýärdiler. Kim gulak asmasa abyr-zabyr edýädiler. Käýeýärdiler.

Mysal üçin, bir gezek goş ýazdyran mahalymyz biriniň düýesi botlady. Ekabyrlar ondan köşegini öldürmekligi haýyş etdiler. “Ýogsam bozlap bizi masgara eder” diýdiler. Emma mal eýesi olara gulak asmady. “Ýolugruna öldürip gidiberer ýaly üýşüp ýatan malym ýok” diýdi-de, düýesiniň üstüne “ýürek” edip, şoňa köşegini ýükledi. Köşek welin aýdyşlaryndanam baş beter, üznüksiz bozlap, şo-ol agyr-agyr gollara ýaň saldy gitdi oturdy. Ahyram baştutanlardan biri geldi-de, mal eýesine: “Köşegiňi öldür, ýogsam böwrüň gyzýa...” diýdi. “Jojukla” baranymyzda bolsa biri ýörüte başbozarlyk etdi.

“Jojukly” şo wagtlar giden bir takyr meýdandy. Ana, şoňa gelenimizde çyrasynyň ýagtysy bilen garaňkylygy parran dilip gelýän otly önümi kesdi. Ekabyrlar göçi sakladylar. “Ümsüm duruň, sesiňizi çykarmaň...” diýdiler. Emma birden-kä tüpeň sesi çykdy-da, otlynyň äpişgeleri “pagyş-puguş” etdi. Aýnalary “jaňňyrdap” ýere döküldi. Ekabyrlar ok atanyň kimdigini biljek bolup kân elewreşdiler. Erbet-erbet sögünişdiler. “Kim atanam bolsa göçüň barýanyňy bildirmek üçin atandyr, dönükdir, içalydyr” diýip gygyryşdylar. Olaryň çaky dogry bolup çykdy. Otly Maryny gozgady. “Şehitli” diýen ýere ýetenimizde Marydaky korpusdan kowgy geldi. Ahaldan gaýdan kowgam olara gelip goşuldy. Şol ýerde uly çaknyşyk boldy. Biziňkiler göçüň daşyny gallap uruş etdiler. Mal-gara, aýal-erkek, çaga-çuga köp gyryldy şo ýerde. Ejesiniň elindekä ok degip ölýän çagalaram gördüm. Gyzyly ketenili negözel gelinleriň gyzyly ary ýaly ýer bagyrtlaşyp ýatanlarynam gördüm. Ýigitler welin dälilik hetdine ýetýärdiler. Sebäbi güýç deň däl. Göwnüňdäkini edip bolanok. Käbirlerinde inlisleriň onbiratay, başatary bar diýäýmeseň, biziň ýigitlerimiz kileň gylyç, agzyndan oklanýan hyrly, peşenli bir ok sygýan berdanka bilen ýaraglanan. Kowgyçylaryň ok-ýaraglary gurgun. Şoň üçinem söweş wagty olar atanlarynda-ha pulemyotlary “ta-ta-ta-ta”, “ta-ta-ta-ta” edip saýrap dur, biz tarapdan bolsa käte bir “tark-turk”, “park-purk” edip ses çykýa. O-da nirä gidýä, kime degýä belli däl. Ana, hut şoň üçinem ýigitlerimiz keçikýärdiler. Dişlerini gyjaşyp özlerini öllüräýjek bolýadylar.

Ýöne, kowgy soňabaka ýeke bir ýer bilen däl-de, asmandanam gelip başlady. Şonda bize zakyja garga inňän gowy kömek etdi. Her gezek samolýodyň, öz-ä däl, entek sesem gelmäňkä şol guş al-asmana galaga-da,

ganatlaryny pasyrdadyp, howsalaly gygyryp başlaýar. Samolýot üstümize gelýänçä düýeleri çökerip mäl-garalary bukyrak ýere sürmäge, aýal-ebatlary, çaga-çugalary gizlemäge, göçi maskirowka etmäge, mümkinçilik bolýa. Samolýod gözýetimde görnüp ugrandanam ýigitler orta çykýalar-da, çylawlaryny eýeriň gaşyna ildirip tüpeňlerini ellerine alýalar. “War-war” edip gelýän ganatly bela göçüň üstüne kölege salyp ugrandanam çinarkan gaýyşýalar-da, tüpeňleriniň ujyny asmana çoçjaýdyşyp başly-barat atyp başlaýalar. Ýöne, tüpeň bilen atyp samolýoda kär etmek kyn ekeni. Şeýle-de bolsa bir gezek bir samolýodyň perinden urdylar welin kän weji bolmady. “patyr-putur”, “patyr-putur” edip iki baka ýaýkanjyrap gitdi-gitdi-de, allaowarralarda gözden ýitdi. Ýöne ýykylmady.

Samolýot her gezek gelip depesinden ok ýagdyryp ugranda mähelläniň düşýän ýagdaýyny söz bilen beýan eder ýaly däl. Her gezekki “paýyrdydan” soň gyzlar, gelinler, çagalar, garry-gurtular al ganlaryny akdyryp ak çägäniň üstünde kakynyşyp ýatandyrlyr. Kömek sorap gygyryşýandyrlyr. Ellerini serýändirler, indiki hüjümden goranmak üçin, ýaraly hallaryna has howpsuzrak ýere tarap süýşenekleýändirler. Balalarynyň üstüne kükreklerini gerişip oturan kürteli gelinler bolsa aýalaryny asmana seriň: “Waý ganym, gidu-u-uw, giduw-w...” diýşip gygyryşýäler. Çagalarynyň şalkyldap ýatan jansyz jesedini bagryna basyp, haýsydyr bir tarapa ümdüzine tutduryberýänlerem bolýa. Ak ökjeleri bilen ak çägäni basalap, oýtum-oýtum yz galdyryp baryşlaryna olar hiç kimiň “haýt-haýtyna, “gaýt-gaýdyna” gulak asanoklar. Yzlaryna dönenoklar. Ylýotjyklar bolsa şolar ýalyny keýp edip kowalaýalar. Pulemýodyň oky bilen daş-töweregine keşde çekip baryşlaryna gaçyp barýana tarap ellerini uzadyşyp gülüşýäler, gygyryşýalar. Al gana boýalan elwan köýneklerini ykjadyp kä ýüzün, kä arkan, käte bolsa gülle giren bykynlaryny tutup buruljyrap ýykylýan gollary gymyldysyz bäbekli gelinleriň in soňky hereketlerinden lezzet alýalar.

Apyla-sapyla sowlup, göç täzeden ýola düşerem welin, düýeleriň üstünde el çarpyp, saç ýaýyşyp, perýat edişip oturan naçarlaryň tükeniksiz nalyşlaryndan ýaňa asman-zemin lertzana geler. Ol yzlaşyga ýerden ýöräp barýan gyzlaram goşular. Kim ýap-ýaňyja ýere duwlanan agasyny, kim kakasyny, ýene kim balasyny, umuman, her kim öz ölüsini ýatlap nala çeker. Goh dik asmana galar. Şonda ekabyrlar olaryň ýanyna baryp: “Goýuň uýalar! Goýuň jigiler! Sesiňizi goýuň. Aglamaň. Beýtseňiz duşmana kömek

edersiňiz, Göçüň ugruny bildirersiňiz...” diýişýärdiler. Ýalbar-ýakar edişýärdiler.

O zatlaryň üstesine diňe gara jyzzyk bilen oňup gelýän adamlary suwsuzlygam heläk edip başlady. Uly-kiçi halys surnukdy. Ýaş çagalaryň “suw-w-suw-w...” diýip özelenýän sesleri ulularyň ýürek-bagyrlaryny ölüm-ýitimdenem beter ezdi. Guýulara zabt etmek bolsa gitdigiçe kynlaşdy. Sebäbi olaryň güýj-ä köpelyä biziňki bolsa azalýa. Hälem bagtymyza “Gamakly” diýen ýere baranymyzda çöpe gyraw düşdi. Adamlar şony kakyp alyp eretdiler. Gowy ganybilmesegem bolşuna görä bokurdagymyz-a ölledik.

Kowgy bolsa şo-l ökjämizi sydyrdyp gelýändir. Ýöne, göçe gaty bir batyrynybilenoklar. Ýigitlerimiziň gözsüz batyrlyklaryndan gorkýalar. Çekinýäler.

Biziň ýigitlerimiziň olja üçin käte olaryň öz üstlerine çozýan gezeklerem bolýady. Köplenjem gije çozýadylar. Şonda olar basa-baslykda biri-birine gylyç salmaz ýaly ýa ok atmaz ýaly boýunlaryndan aşyryp ak mata daňýadylar. Birgiden ok-ýarag, azyk getirýädiler. Pulemyot süýräp gelýän halatlaram bolýady. Ýöne, ulanybilenoklar. Ok ýok. Oky bolsa-da atybilenoklar. Ugruny tapanoklar. Şoň üçinem guma gömýäler ötägidýäler. Azyk ugrundan köplenç daşy akja galaýydan ýasalan “tuşýonka” getirýäler. İçini iýýýäs-de daşyny kürüşge edinýäs. Çilimkeşler üçin papiros getirýänlerinem bilýän.

Bir guýunyň deňine baranymyzda şyr-ak takyr ýerde duran samolýodyň üstüne çozdular. Bir sallat rezin ädik bilen samolýodyň motoryna suw guýup dur ekeni. Gözi ullakan äýnekli başga biri bolsa samolýodyň içinde otyrды. Biziňkiler gykuwlaşyp ugrandan suw guýup duran sallat elindäki ädigi taşlady-da, ur-tut samolýodyň perine ýapyşdy. Pyrlady. Motor “tar-tar” edip ugrandanam böküp ýoldaşynyň ýanyna mündi. Şondan soň samolýot duran ýerinde birküç ýola aýlandy-da, alatozan turzup aňyrlygyna bakan zymdyryldy. At üstünde dim-dik oturan ýigitler baş-üç gezek “tark-turk” edýänçälerem parlap asmana göterildi. Üstümüzden birnäçe gezek aýlanybam güw gitdi. Şol guýudan biz mallary ýakdyk, ýöne özümüz içibilmedik. Ajy ekeni. Telim gün bärei ýatMan, dynç alMan gelýän adamlary soňabaka ukusyzlyk belasam basmarlap başlady. Düşlän göç gozganany wagty ukudan oýanybilmän ýatyp galýanlaryň sany köpeldi. Soň eşidip otursak olary yzdan gelýän kowgyçylar ýygnap Guşga iberýän ekenler.

Samolýot hüjüm edende oýanybilmän heläk bolýanlaram bardy.

Iň ýamanam her uruşdan soň uruşýan adamlaryň sany azalýady. Şonuň üçin gyzlara-da tüpeň atMany, nyşana urMany öwretdiler. Soňraky söweşlerde olaram ýigitler bilen bir hatarda durup, kowgyçylara garşy uruş etdiler.

Ýörüşiň bütin dowmynda wepat bolan ýigitleriň, gyzlaryň howul-hara eşikleri zady bilen jaýlanýanlaryny bilýän. Ýöne kimdir biriniň jynazasyz jaýlananyň welin bilemzok. Özem merhumyň her birine aýratynlykda jynaza çykýadylar. Jynaza mahaly mollalaryň, ahunlaryň daşy ýaragly adamlar tarapyndan goralýardy.

Şeýdip barşymyza bir gün ikindinaralar “Ýeroýlanyň” oýuna indik. “Ind-ä owgan daş dälidir, şu gije barjak ýerimize barsak gerek” diýen sözler eşidildi. Garaňky düşdem welin, töwerek-daşymyzy ýere degip duran goýy, çal duman gurşap aldy. Ýol-ýoda saýgarar ýaly bolmady. Şonda-da ýörişi dowam etdirmeli diýen karara geldiler. Uzynly gije ýöredik. Daň saz beriberende duman sabady. Görsek şol, ilkiagşamky ugran ýerimizde durus. Maňlaýymyzdanmy ýa “Jojuklydaky” ýaly içalynyň eli bamy, gijesi bilen şol bir aýlanan ýerimizde aýlanyp durupdyrys. Käbir adamlaryň gaharly seslerinden saklawlarymyzyň gije göçi taşlap gidendiklerini aňdym. Göçüň bir gijeläp bir duran ýerinde aýlanyp durmagynam ekabyrlar şolardan gördüler. “Jojuklydaky” haýynçylygam şolaryň işidir”, diýişdiler. Esasanam Gara Ýowşan diýlen adamyň adyny köp agzadylar.

Dumanyň dagamagy bilen Owganystana geçilýän gädik göründi. Göç oýdan çykyp, şoňa tarap gymyldap ugrady. Guşluk bolanda gädige golaýladyk. Birdenem zakyjalar ala-goh bolşup asmana galdylar-da, pelesañ urşup başladylar, dagyň serheti syryp gidýän tarapyndan dört sany samolýot göründi. Olar göçi gapdallap gelýärdiler. Gaçyp gutularys diýen umyt bilen bolsa gerek göç bu gezek saklanjagam bolmady-da, öňe süýşmegini dowam etdiriberdi. Aýallaryň arasyndan: “Ýa Alla! Ýa Hudaý! Ýa Biribar! Özüň kömek et! Janybaşgaň eline berme! Gül yüzli ýigitlerimizi namysa goýma!...” diýen ýaly janagyryly sesler eşidildi.

Meret tentek, Kadyr han, Baýram bukawly, Weli beg dagy ýaly başdanaýak edermenlik görkezip gelen batyrlar ýerli-ýerden üzeňnä galdylar-da, gollaryny bulaýlaşyp aýallary, çagalary gorkmazlyga, aljyramazlyga, her niçik hem bolsa ýoly dowam etdirmeklige ýigitleri, gyzlary merdana

bolmaklyga, iň soňky katra ganlaryna çenli göçi goramaklyga çagyrdylar. Özlerem ur-tut atlarynyň jylawlaryny eýerleriniň gaşlaryna ildirdiler-de, arkalaryndaky tüpeňlerini kakyp alyp atyşmaga häzirlendiler. Emma “gyrgylaryň” ýüki bu gezek başga zat ekeni. Öň pulemyótadan ok sepeleýän bolsalar, indi olar birgiden bigünä çagalaryň, aýal-gyzlaryň, garry-gurtylaryň, mal-garalaryň üstünden bomba taşlap başladylar. Her samolýodyň üstünden iki adam agyr-agyr bombalary el bilen aýagaladygyna zyňyp otыр. Bir sowlan ýalam edýäler-de, öwrülip gelip ýene-de depämizden inderip başlaýarlar.

Bu ýagdaý bosgunlary öňkülerindenem beter aljyraňňylyga saldy. Her kim duran-duran ýerinden dürli tarapa dagady. Baýram bukawly dagy bolsa: “Gädige tarap! Gädige tarap gaçyň!..” diýip gygyryşdylar. Gyzyl-ýaýyrt bolşup ýatan goş-golamlary, jansyz jesetleri; ýaralylary basgylaşyp ýören sygyrlar nirä gitjeklerini bilmän uzyn-uzyn molaşdylar. Goýundyr-geçiler tartar boldylar-da ertirki dumanyň giden ugruna bakan tazykdylar. Art aýaklary ýolunan bir dor at bolsa syrtyny ýere urupdyr-da, iki öň aýaklaryny kelemenledip burunlaryny ýellendirip, gözlerini petreýdip ik ýaly pyrlanýa, horgurýa, demi-demine ýetmän içikýä. Urunýa. Galjak bolýa. Oňa çenlem içegelerini süýpär, “bar-bar” bagyryp gelyän üsti boş “ýürekli” gara iner onuň üstüne gürpüldäp ýykyldy.

Bir seretsem ho-ol beýleräkde iç goşy ýere dökülen oral aýal jan teslim edibilmän, hanasyndan çykara gelen gözlerini dik asmana dikip penjeleri, aýaklary bilen ýer peşäp ýatyr. Başga bir gelniň bolsa bomba gyýçagy tutuş bir ýan kibtini alyp gidipdir. Daş-töweregindäki jesetleriň arasyndan basymrak saýlanjak bolýamy ýa il deňinde gädige ýetjek bolýamy, kä togalanýa, kä çabalanýa, birdenem abat egni bilen ýer süsňäp öňe tarap omzaýa.

Mähelle gädige golaýlaşdygysaýy asmandan inýän bombalaryň arasy ýygjamlaşdy. Märeke göz-görtele azaldy. Şonuň üçinem, urşup ýören gyzlaryň arasynda galan sanlyja ýigitleriň biri sesinde baryny edip: “Haý, millet elinje gyrlyp gutarýaň, dön yzyňa!..” diýip gygyrdy. Sözüni soňlap-soňlamanka-da atynyň boýnuny gujaklap aşak egildi. Ýüzünden-gözünden joralanyp akýan gyrmyzy gan gyr atyň çalymtyl gerşini bir demde garamtyl gyzyl reňke boýady.

“Dön!” diýen sözden soň ähli göç bilen bilelikde bizem yzymyza öwrüldik. Her gezekki “gümmürdiden” soň münüp barýan düýäimiziň diňgögüne bakyp kellesini iki baka ýaýkaýşy, agzyndan ak köpük saçyp

eýmenç-eýmenç arlaýşy şumadam göz öňümde dur. Kakam bolsa güýjünde baryny edip onuň owsaryndan çekýä, silkeleýä, ýöretjek bolup dyzaýa. Bize bakyp: “Gorkmaň, Alla bardyr...” diýýä. Ýaňy bir ýola düşüp ugranymyzdanam golaýymyzda ýene bir bomba ýarylýa-da, ýene-de şol, öňki ýagdaý gaýtalanýa.

Gädikden mazaly saýlananymyzdan soň samolýotlar üstümüzden sowuldylar. Ýene-de ertirki ugranja ýerimize geldik. Görsek, kowgyçylar öňümüzü saklap durlar. Men olar bizi ýesir alarlar, urarlar, sögerler, ýöne boýun sunup gelinenden soň onça mähelläni beýdip edil käkilik pürrelän ýaly pürrepäýmezler öýtdüm. Olaryň welin biz bilen gepleşeslerem gelmedi. Hemmämiz oýuň içinde jem bolanymyzdan soň öňürt-ä usullyk bilen, “gyrmyl-gyrmyl” etdiler-de, ýarym aýlaw görnüşinde daşymyzy gabadylar. Öň hatarlarynda birgiden pulemýotlaryň agzyny bize bakdyryp goýdular. Onda-munda agzyndan oklanýan minomýodam goýdular. Olar bu zatlary juda arkaýynlyk bilen etdiler. Bizem durus soýuljak mal ýaly. Aýallaryň: “Ýa Alla-a-a... Ýa Huda-a-aý...” diýýän pyşyrdylaryndan başga ses-seda eşidilenok. Her kim ýagşy zady tama edýä. Sallatlar welin birden-kä ala-goh boluşdylar-da, sen-men ýok bize tarap atyp başladylar. Hem tüpeňden, hem pulemýotdan, hem minemýotdan ot sowurýalar. Ählisi diýen ýaly aýal-gyz, çaga-çuga, garry-gurtydan ybarat bolup galan mähelle gara gazanyň içine oklanan bir gysym gowurga ýaly oýuň içinde şeýle bir urunýa welin, şo wagt: “Kyýamat näme” diýip sorasalar islendik adamyň: ine, şü, diýip oýuň içine barmagyny uzatjakdygy çyn. Ýaman dert gaçara-da ýer ýok. Öňüň-ä gabalgy. Bir gapdalyňam dag. Gädige tarap gaçsaňam ýene-de üstüňden bomba taşlajaklar. Urşujylardan bolsa diňe gyzlar galdy diýen ýaly. Ana, şo naçar görgüliler mähelläni mal-garasy bilen birlikde oýuňam has oýtagrak ýerine saldylar-da, özleri biziň üstümüz aşry atyşyp başladylar. Öň göç-gon aladasy bilen bolup gelýän garry-gurty adamlaram ýerli-ýerden ýaraga ýapyşyp olara kömege ylgadylar. Kakamam şo tarapa ylgady. Ýöne ýanlaryna ýetibilmedi. Bäş-on ädim ädip-ätmänkä “Kyrk” etdi-de, arkan ýykyldy. Ejem ikimiz ony süýrekläp düýämiziň pena tarapyna getirdik. Görsek ýagyrynysyndan minomýodyň gyýçagy giren ekeni. Ozaldanam ýaryk-ýaryk bolup duran dodagy tebsiräp gara-ört bolupdyr. Bize seredip bir zatlar diýjek bolýa, tamşanýa, diliniň ujy bilen dodagyny ýalaýa. Suw soraýandyr öýdüp ejem gyssagara bir ýerden bir owurt suw tapyp agzyna tutdurdy. Emma kakam

içmedi. Sebäbi agzy beklidi. Bende şeýdip iň soňky deminde-de öz ygtykadyna ygrarly bolup gitdi.

Çabga deý ýagýan oklaryň “juwwuldysyndan”, pulemýotlaryň “tatyrdysyndan”, minomýotlaryň kesgir gyýçaklaryndan heder etmän, sowuk gummy ýassanyşyp ýatan elleri tüpeňli, owadan gyzlaryň kä giňden gelen ak maňlaýlaryny, kä gülgün ýaňaklaryny şor topraga goýup, dünýäniň azabyndan yzly-yzyna dynyp gidip baryşlary, ok degenden janhowullaryna ilk-ä dim-dik bolup, soňam ýeňilen goşunyň baýdagy kimin pasyrdap ýere ýykylyşlary göz öňümden bu dünýede-hä däl, o dünýede hem gider öýdemok.

Jüýjelerini gyrgydan goraýan sülgün ýaly jigim ikimiziň üstümize kökenek bolup oturan ejem: “Ýa Alla! Şojagaz naçarlara özüň kuwwat ber”, diýip, agzynyň ýetişdiginden dileg edýä. Häli-şindem ýa sagymyzda, ýa solumyzda minomýodyň oky ýarylýa. Ýa-da pulemýodyň okundan ýaňa endam-jany eleme –deşik bolan bosgunçylaryň biri güpürdäp üstümize ýykylýa. Şonda çöküp oturan düýämiz patanaklap yerinden turýa-da ulyili bilen bagyryp başlaýa. Gaçjak bolýa. Ony saklamak, gaýtadan çökmek ejem ikimize iş bolýa.

Birdenem atyşyp ýatanlaryň arasyndan: “Haý, türkmen seňki bolmady! Ajaldan gaçyp ölümiň agzyna geldiň. Indi saňa bulardan aman ýok! Gyrlyp gutarmankaň bos gädige tarap, ölseň öleniň, galsaň galanyň! – diýen ses eşidildi. Ejem zöwwe yerinden galdy-da, bir-ä gana bulaşyň ýatan kakama, berem bize seretdi. Bosgunlar mal-garalaryny idekleşip, iki tarapymyzdan ätmerleşip ugrandanam kakamyň başujyna çökdi-de: “Waý, men seni taşlap nirä gideýin!...” diýip gygyrdy. Aglady. Ahyram aýasyny kakamyň maňlaýyna goýup: “Razy bol... Kysmatyňdan gör. Men bujagazlary bir otdan alyp çykjak bolaýyn...” diýdi-de, gyz jigimiň elinden tutdy. Maňda: “Ýör guzym! Belki şirhuda ýar bolup ajalyň agzyndan sypaýadyk-da” diýdi. Ýaňy bir ylgap ugrandanam tüwdürilip gitdi-de, baryp bir düwrüň düýbündäki urpak guma süsdürildi. Ozaldanam çyr-çykylyk bolup gelýän jigim ýüregi ýarylan ýaly özünü ejemiň üstüne zyňdy. “Tur eje, gideli, gaçaly...” diýip aglady. Menem baryp ejemi gujakladym. Jigimiň sözlerini gaýtaladym. Emma ejem eýýäm bizden arany açypdy. Gözleri açygam bolsa hiç zady saýgaranok. Gulaklary eşidenok. “Juwlaşyp” gelip henizem endamyna çümdürilýän duran oklaryň yzasyny duýanok.

Biz näme etjegimizi bilmän eňreşip otyrkak beýleräkde zogdurylyp akýan ganyny eli bilen saklajak bolýan ýaly, ýüzüni çytyp, baldyryny

gysymlap oturan ak ýüzli, görmegeý, daýaw gyz “hyk-çok” edip: “Gaçyň jigiler! Başyňyzy gutaryň. Siziň indi ejeňize edibiljek kömegiňiz ýok. Menem ine gol doly maşgaladan ýeke özüm galdym. Ýöne nätjek, sag-aman sypyp, bularyň bu ganympçylyklaryny erte il-güne gürrüň berer ýaly gören gözem gerek ahyry...” diýdi. Eteginde ýyrtyp alan matasy bilen howul-hara ýarasyny daňybam agsaklap-towsaklap bosgunyň yzyna düşdi. Her towsanda örüm-örüm gara saçlarynyň hallan atyp gidişini ýatlanymda heniz-henizlerem uýanyň süýräp barýan ýadaw, ýaraly agsak at gözümiň öňüne gelýä.

Ol gyzyň aýdan sözleri, bolup barşy meni şol pursatyň özünde uly adama öwürdi. Gözlerimiň ýaşı bada-bat kepedi. Göwrämde ýaş çaga mahsus bolmadyk dogum, güýç, kuwwat peýda boldy. Men bokurdagyma tegek bolup duran ýumruny ýuwutdym-da, tarsi ýerimden turdum. Ejeme, birgiden maslyklaryň arasyndan çalaja saýgardýan kakama taýly gezek nazar aýladym-da, jigimiň elinden tutup gädige tarap ylgadym.

Merdana gyz welin uzak gidibilmedi. Ýa-ha ýene ok degdi, ýa-da gany köp gidip ysgyndan gaçdy, bir seretsem ýanyňy ýere berip ýatyr. Özem: “gidiň, gaçyň, eglenmäň”, diýýän Manyda birsyhly bize tarap elini salgaýa.

Ok ýeterden arany açyberenimizden soň ýene-de depämizde samolýotlar aýlanyşyp başladylar. Ýöne indi olardan bukulýan ýok. Pulemyotdan atýalarmy ýa bomba zyňýalarmy oňa-da üns berýän ýok. Asla hiç kim hiç zada üns berenok. Her kim şo-ol, gädigi nazarlap eňip gidip otyr.

Men şonda bir zada düşündim: Hiç haçan ölüm-denem, okdanam gorkmaly däl ekeni. Allanyň özi goramajak bolsa gorkynyň şoňa peýdasy ýok ekeni. “Kyrk ýyl gyrgynçylyk bolanda-da, ajally öler, bialal galar” diýenleri çyn ekeni. Jigim ikijigimizem terslin-oňyn ýatan maslyklaryň üstünden üçürdikleşip barýas welin, hem ýerden, hem ýokardan “juwwuldaşyp” gelýän oklar öňümüzden barýana-da, yzymyzdan gelýäne-de, gapdalymyzdan ylgaşlaşyp barýanlara-da degýä, edil aýaklarymyzyň arasyny tozadyp goýberýän gezgem, doly ýagan ýaly “şabyrdap”, öňümüzde ýarym töwerek ýasap gidýän gezeklerem bolýa. Emma bize degenok.

Şeýdip barşymyza garaňky gatlyşyberende gädikden geçdik. Ölmän sypanlaryň hemmesi şol ýerde jemlendi. Bosgunlaryň arasyndan: “Aý, owganlaryň goýnuny bakarys, daýhançylyk ederis, hor bolmarys...” diýen ýaly “hüm-mi-süm-miler” eşidilip başlady. Köpüsi welin yzynda galan ölüleriniň agysyny aglaşyp otyrlar. Menem bir çetde gyz jigimi gujaklap

aglap otyryn. Göwnüme: “Wiý, siz asyl bu ýerdemidiňiz, biz bolsa sizi o ýerden gözläp ýörüs...” diýäge-de kakam bilen ejem ikisem zompa çykaýjak ýaly garaňkylyga garap delmurýan. Agşamyň aýazyna jigimiň eňejikleri “şakyr-şakyr” edýä. Öz ýagdaýymam onuňkydan gowy däl. Birdenem: “Pylanylardan adam bamy...” diýip, kimdir biri kakamyň adyny tutdy. Men ylgap bardym. Görsem enebaşa doganym at üstünde ýanyn otyr. Bize ana, şol eýelik etdi. Gitdik. Ene saýyň içi bilen uzynly gije ýol ýöredik. Şol gije ýagyş ýagdy. “Şehit bolanlaryň mährem suwudyr bi, bendeleriň jaýy jennetden boljakdyr” diýen tutuksy ses eşidildi. Hemmeler “omyn” diýişerler öýtdüm. Emma hiç kimden ses çykmady. Çünki, o wagt adamlar jennet bilen dowzahyň, o dünýä bilen bu dünýäniň tapawudyny unudypdylar.

Ilki baran ýerimizde men goýun bakdym. Soň Hyrada göçdük. Ol ýerde baý bilen garybyň tapawudyny sellesindenem bilip bolýan ekeni. Baýlaryňk-a ýüpekden, garyplaryňky bolsa biýzden ekeni. Ýöne, biz o ýerde-de uzak eglenmedik. Seýit baý diýen biri alyp gaýtdy-da, eker ýaly ýer, mal, ulag, tohum berdi. Şeýdip birmeýdan daýhançylygam etdik. Gowy hasylam aldyk. Ýöne nirä barsagam, näme kär etsegem yzymyzy, ýolda galan mähremlerimizi, merdana ýigitlerimizi, kyn pursatda är kimin durup, ýar deregine gara ýeri guçan görmegeý gyzlarymyzy ýatlap ýaş dökdük. Bosgun hökmünde hemişe horluk çekdik. Ahyram watanzarlyk üstün çykdy. Müň dokuz ýüz otuz ýedide yzymyza dolandyk... – Çoluk aga öz beren gürrüňleriniň täsirinden çykybilmän esli mahal böwrüni diňläp oturdy. Soň meniň ýüzüme seretdi-de: – “Hakykat ýerde ýatmaz” diýenleri çyn eken-ow... – diýdi. – Dogrusyny aýtsam men bu hakykatyň ile äşgär bolaryndan tamam üzeňkirläberipdim... – Çoluk aga uludan demini aldy-da, öňküsindenem pessaý gürlledi. – Ýazyň! Goý, ol bigünä bendeleriň ruhlary ýerde ýatmasyn. Çünki, olaryň köpüsi hakykatdanam aldawa düşüp giden sada adamlardy. Kemine aýdýar-a: “Baýlar-a bähbidin arar, pukara hupbul watan...” diýip. Ana, şol çyk ekeni. Her niçiksi bolsa-da il-güni, ýurdy terk etmeli däl ekeni. Sebäbi biz ýaňky aýdyşym ýaly o ýere barybam bu ýerdäkiden gowy gün-ä görmedik. Onsoňam hökümet ýaman etse şolaryň baş-on sanysyny baş-on ýyllyk Sibire sürgün ederdi. Ataýanda-da baş-on sanysyny atardy. Ýöne, şol oýuň içinde edişi ýaly uly-kiçi diýmän, aýal-erkek, çaga-guça diýmän, garryny-gurtyny, mal-garany saýgarman uçdan-tutma-ha gyrmany. Emma o wagtlar şeýdip oturaga-da şo zatlar barada inegana pikir öwürmäge, zyýanyň iň bolmanda bähbitliräk tarapyny saýlap

almaga adamlarda añ-düşünje bolmasa näme. Asla o zatlary öwrüp-çöwürmäge pursatam ýog-a. Şeýle-de bolsa utulanyny, ýat iliň mysapyrçylygyny boýnuna alyp, bir ýurtdan bir ýurda bosup baryan agyr bir göçi şeýdip uçdantutma, keýp edip gymaga şol adamlaryň nädip ynsaplary çatdyka? Şolar ýaly ganhorçylykly hereketlerden soňam şol hökümet nädip özüni dünýä mazlumlarynyň hossary hökmünde görkezip bildikä? Nädip özüni ýer ýüzüniň tas barysyna diýen ýaly ykrar etdirip bildikä? Men ine, soňa düşüniş bilemok. Şol göçi gepsiz-gürrüňsiz geçirip goýberäýende-de şolaryň ýitirýän zatlary-ha ýokdy. Galyberse-de, bosgunlaryň köpüsi barybir yzyna gaýdyp geljegem eken-ä... – Çoluk aga çygjaran gözlerini menden gizlemek üçin bir gyra bakdy-da, elini çen bilen Badhyz belentliklerine tarap salgady. – Sen inim, wagt tap-da ýene bir gel! “Ýer oýlana” gideli! Men saňa şu zatlary şo ýerde, wakanyň bolan ýerinde-de gürrüň bereýin. Sebäbi şol oýa barsaň şehitleriň “suw-w-w–suw-w-w...” diýip yzlaşýan zaryn sesleri henizem eşidilip dur. Agşam düşensoň bolsa çekip-çydap bolmajak ahy-nala, dady- perýat başlaýa. Belki şolaryň şol ahy-nalasam sowet hökümediniň başyna ýetendir... – Ýaşuly sözüne dyngy berdi-de, oturan ýerinde çalaja gobsundy. – Ençeme ýyl geçenden soň men şol bosgunçylyga gatnaşan ekabyrrak adamlaryň birine duşdum. Tötänden. Tötändenem tanyşdym. Şonda men: “Düýeler, goýunlar, sygyrlar-a gidip baryşlaryna duş gelen ot-çöpi iýip oňýadylar welin, atlary otladar ýaly otam ýokdy, otladara maý hem ýokdy. Şolary näme berýädiňiz, diýip soradym. Şonda ol: “Öz iýjek gowurgamyzdan berýädik”, diýdi. Şonuň aýtmagyna görä, başga bir ötermen takmynan iki-üç hepde geçenden soň bir sebäp bilen şol oýuň üstünden barypdyr. Görse, bir çaga emedekläp, daşyny çöp-çalam basan ullakan ýylgynyň arasyna sümüp-çykyp ýör ekeni. Golaý baryp görse ýylgynyň içinde bir ýaş gelniň jesedi ýatyrmyşyn. Göwresiniň ýary daşarda bolansoň ýaşyl ketenisiniň bilinden aşagyny Gün alypdyr. Ap-ak bolup dur diýýä. Galan ýeri bolsa edil täzeligindäki ýaly ýalpyldap durmuşyn. Eme çagasyna bolan yhlas gelniň ömrüni birnäçe güne çenli uzaldan bor-a çemeli. Ol ölüm halynda bolsa-da, jan teslim edibilmän telim günläp çalajan ýatypdyr. Ýöne, guş-gumursydan ätiýaç eden bor-a çemeli, süýrenjiräp özüni çöp-çalamyň içine-hä atypdyr. Çaga-da näme, ara-çola enesini emip oňan bolmaly. Ötegçi baranda gelniň endamy ýaňy sowan ekeni. Çaga welin şonda-da sokjap ýatyr diýýä. Ötegçi gelni jaýlap çaganam alyp gaýdypdyr. Siňkleşip ýatan beýleki jesetleriň bolsa golaýyna-da barar ýaly däl ekeni.

...Çoluk aga ýadady. Ýetmiş ýyla golaý mundan oň bolup geçen elhenç wakany ýatlamaklygyň oňa aňsat düşmändigini, her bir sözünde ruhy yza çekýändigini daşyndanam bildirip dur. Şonuň üçinem men irginsiz soraglarymy bes etdim-de, öz aýdyşy ýaly ýene bir gezek gelmekligi, “Ýeroýlana” bile gitmekligi söz berip hoşlaşdym.

“Ýaş kommunist” gazetini.

noýabr 1998 ý.

19. Ýatlamalara gatanç

Arada şahyr Annaberdi Agabayewiň Gurbannazar Ezizow baradaky “Ezizowyň emri bilen” atly ýatlamalar kitaby çapdan çykdy. Annaberdi şol kitabyňyň bir nusgasyny maňa berdi-de, “Oka-da öz pikiriňi aýt” diýdi.

Okadym. Gowy gördüm. Ýöne meniň bu makalam o kitap barada däl. Annaberdi ýaly Gurbannazar bilen maňa görä has içgin, has uzak gatnaşan köp-köp ýigitler barka, şu çaka çenli men özümi o hakda makala ýazmaga haksyz hasap etdim. Ýöne, elbetde gep gatnaşygyň möhletinde däl, birek-biregiň ýüreginden ýer alyp bilmeklikde. Galyberse-de ine, indi Annaberdi ýol açdy. On ýedi ýyllyk ýola ilkinji bolup ýatlamalar kerwenini ýollady. Meniň bu ýola kerwen ugradarlyk ýüküm ýok. Şonuň üçinem maňa şol kerweniň yüküne öz ujypsyzja ýükümi goşaymak galýar.

Annaberdi öz kitabyňyň soňunda köpçülikden hut şony hem haýyş edipdir.

***

Gurbannazar Ezizow bilen men 1970-nji ýylyň tomsunda tanyş boldum. Ýöne men ony şahyr hökmünde gaýybanasyndan has irräkden bári tanaýardym. Entek Aşgabadynyň çeperçilik uçilişesinde okap ýörkäm, onuň “Ýaş kommunist”, “Edebiýat we Sungat” gazetlerinde çekýan goşgularyny ürc edip okaýardym, gyrkyp alyp ýygnaý goýýardym.

Soň Lwowda, institutda okap ýörkäm hut Gurbannazaryň goşgularyna garaşýandygym üçin, “Edebiýat we Sungat” gazetine ýazylýardym. Her gezek gazetiniň bararyna sabyrsyzlyk bilen garaşýardym. Gurbannazaryň goşgularyna illýustrasiýalar edip redaksiýa iberýärdim. Heniz görmedik hem bolsam men onda gaýybanasyndan özüme nähilidir bir golaýlyk duýýardym.

Şo döwrüň gazetleri şonuň ady bilen şöhratlanan hem bolsa, o neresse ömründe oňly kitap görmedi. Aňyrsyndan gün görnüp duran, çelpek ýaly ýuka hem kiçijik “Ynam” atly kitaby çykanda çaga ýaly begenşi, yhlas bilen “ýuwuşy” şu günki ýaly ýadymda. Biziň ilkinji tanyşlygymyzam şol “ýuwha-ýuwulga” gabat gelipdi.

Şol tanyşlykdan başlanan dostluk tä, onuň ömrüniň iň soňky günlerine çenli dowam etdi. Biz onuň bilen köp-köp toýlarda, meýlislerde bolduk. Köp-köp oturylşyklary sowduk.

Häzirki oturylşyklara düýbünden meňzemeýän şol oturyşyklar barada aýtman geçmek mümkin däl. Ol oturylşyklar ýöne bir şagal mesligi däl. Ol oturylşyklarda göwün-göwünden suw içýärdi, her kim ýadawlykdan, agyr argynlykdan saplanýardy. Seýdi şahyryň: “Ýagşylaryň meýlisinde jeň bolmaz, aýryşanda bir-birinden hoş gider” diýşi ýaly, Gurbannazarly geçen oturylşyk her näçe uzaga çeksede hiç kimi ýadatmaýardy. Her kim biri-birinden kynlyk bilen aýrylyşýardy.

Çünki ol oturylşyklarda goşgy okalýardy. Köplenjem Gurbannazaryň özi okaýardy. Onda-da hyruç bilen, tüýs ýürekden okaýardy. Şahyrçylygy hünär edinendigi, kār tutunandygym oňa diňe gonarar üçin ýa şan-şöhrat üçin baş goşmandygy bildirýärdi. Töweregindäkiler ony edil bagşy diňläň ýaly diňleýärdiler. Dogrusyny aýtsam biz şo mahallar şahyr bilen oturyp goşgy okaşman, goşgy diňlemän turulýandyr hem öýdemizokdyk.

Indi welin... Elbetde bu zatlar barada Annaberdem kitabynda uly ünji we yza bilen ýatlamaklygy unutmandyr. Unutmak mümkinem däl. Munuň şeýledigini häzir hemmelerem aýdýarlar.

Eýsem bu nämedenkä, nämäniň alamatyka? Goşgynyň ýerini boş gybatlaryň, aýdym sazyň ýerini ýalan-ýaşryklardan, myjabatlardan doly haýasyz gürrüňleriň eýelemegi näme sebäplikä?

Ýa aragyň köpelendigindenmikä? Ýa arzanlandygyndanmyka? Ony diýseň arak bolam-a däl. Arzanam däl. Şol döwürdäkisine seredeniňde ýigrimi esse dagy gymmat. Ýa bu hadysa aragyň bol hem arzan wagtlyary edip giden oýnumyka? Onda meniň diýýän wagtlyarymam-a şonuň dükanlarda daň atdy gün batdy satylýan, bahasynyňam üç Manada-da oňly ýetmeýän wagtlyardy.

Bu zatlaryň barysy Gurbannazaryň ýokdugyndan bolaýmasyn? Ine, şu biçeme däl.

***

Men gatnaşan döwürlerim onuň esasy tirkeşýänleri – Annaly Berdi /Anton/, ýatan ýeri ýagty bolsun Goşjan Seýitmät, Nikolaý Zolotarýow /Kolýa/ dagydy.

Olar biziň ussahanamyza dört tirkeş bolup gelerdiler. Hersi bir häsiýetli bu dört kişi daşyndan seretseň kiçiräk “ýygyna” Gurbannazar bolsa şol ýygynyň serkerdesine çalym ederdi. Bu “ýygyn” biz käte şäherden daşaryk bir ýerde, ýatymlyk surat çekmäge gidýän wagtlarymyz “sap tutup” yzymyzdanam baraýýardy.

Ýöne meniň özümiňem ýazuw-pozuw bilen gyzyklanýandygymy olaryň hiç biri bilmeýärdi. Olar maňa edebiýat muşdagy hem-de gowy dost hökmünde garaýardylar. Meniň şol gizlin syrymy Goşjan Seýitmät 1981-nji ýylda, ýazyjylar soýuzynda ilkinji hekaýalar ýygyndym ara alnyp maslahatlaşylanda bilip galdy. Şol maslahata gatnaşan ýazyjylaryň içinde onuň özem bardy. Şonda ol daş çykyp: “Bäh şunça tirkeşibem şu çaka çenli bildirmän gelşiňi seň...” diýip, başyny ýaýkady. Beýlekilerem şondan soň bilip galdypdylar. Ýöne, Gurbannazar welin meniň bu syrymy bir sebäp bilen has irräk aňypdy. Şonda o-da: “Näme aýtMan ýörsüň, h-hökman getir, barysyny t-toplada getir” diýipdi.

O wagtlar ol Ýazyjylar siýuzynda edebi konsultant bolup işleýärdi we ýaňky ýaly zatlara gös-göni dahyllydy.

Emma men barybir goşgularymy eltmedim. Henizem eltemok. Onuň sebäbem kän. Birinjiden-ä men özümi şahyr hasap edemokdym, asyl-ha edebiýata baş goşarynam öýdemokdym. Ikinjidenem ýaňy bir okuwymy gutaryp gelen, indi aýaga galmak üçin öýsüz-öwzarsyz, birtopar çaga bilen o jaýdan- bu jaýa entäp ýören adama ýazanja goşgularyny göçürüp bir ýere jemläýmegem aňsat iş däl ekeni. Gün – güne, aý-aýa meňzäp geçiberýän ekeni.

Galyberse-de men o neressäniň öz ömrüniň iň soňky çagalaryny paýawlap ýörendigini nireden bileýin. O wagtlar önümizde ýene-de birnäçe münýyllyklar ýatan ýalydy. Goşgy okaşmaga-da, bellik edişmäne-de, birek-birege kömek edişmäge-de wagt bardy.

Şol WAGT dogrudanam bar ekeni. Ol WAGT häzirem bar. Ýöne şol WAGTYŇ içinde Gurbannazar ýok.

Ol otuz baş ýaşynda aramyzdan gitdi. Ol neressäniň: seniň goşgularyň gowy diýen wagtlary men ýigrimi sekiz ýaşymdadym. So-oň, otuz baş ýaşymda hekaýa ýazyp başladym. Şonça ýyllap edebiýata bolan höwesimi öçürmän saklap, ýüregimde ýöredip-ýöredip, ahyr bir günem imany hemra bolgaý, Ahmet Bekmyradowyň üflemeği bilen kyssa görnüşinde tutaşdyryp goýberen hem megerem onuň şol, iki agyz sözi bolsa gerek.

Olar ýaly adama türkmenler: “Pylanyň mähri-girýany bar”, diýýärler. Mähri-girýany bar adama duçar bolanlaryň ýüreklerindäki ot aňsat-aňsat öçmeýärmişin.

***

Bir gezek Anton, Kolýa, Tokar, Goşjan neresse, Gurbannazar neressäniň özi, kitaphanaçy Esen dagymyz Gökdepä, Gurbannazaryň daýysy Aga ýaşulynyňka myhmançylyga gitdik. Gurbannazaryň käte degşip aýdyşy ýaly Aga Petrowiç ogly gullukdan gelen ekenide, ýoldaşlaryňam alda, gel, diýip sargyt eden ekeni.

Ine, onsoň Gökdepeden Ilmyrat Pudakowam aldyk-da, dagyň iň owadan ýerine baryp çeşmäniň gyrasynda düşledik.

Gün-Günbatara geçip, şöhesini göwsü gözel guba dagyň gerişlerine gytaklaýyn sanjan wagty daş-töwerek edil döwli oýnuň dekorasiýasy ýaly şeýle bir owadan görnüşe girdi welin, görmeseň dil bilen aýdyp beýan eder ýaly däl.

Hut, şol pursat hem Gurbannazar şol daglara bakyp, özüniň “Daglar” diýen goşgusyny okady. Oňa ony oka diýen bolmady, özünden özi joşup hyruç edip, ýerinden turup okady. Yzyndanam uludan demini aldy-da, öte eşitmedik bolsam:

– O-on ýedi ýaşymda ýazan g-goşgym şü... – diýdi.

Elbetde men çintgäp durmadym. Ýöne geň galdym. Bu adam gaty ir ýetişipdir-ow, diýip oýlandym. Çünki, ol goşgynyň ruhy agramy on ýedi ýaşly ýetginjeň göterjek ýüki däl.

Men oňa häzirem haýran galyp ýörün. Asyl-ha onuň bary-ýogy otuz baş ýaşynda gidendigine-de birhili ynanMan ýörün. Çünki ol şol döwürlerem biziň gözümize duruşan adam ýaly bolup görünýärdi. Bu – onuň zehin hem akyl tarapdan ir duruşanlygyndan bolsada ahmal.

Hakykatda welin onuň bizden bary-ýogy baş ýaş tapawudy bardy.

***

Howwa, olar biziň ussahanamyza hemişe dört tirkeş bolup gelerdiler. Biz olaryň gelyändigini äpişgeden görýärdik. Ýüzleri şat, keýpleri kök. Ussahananyň aýkdygyny, biziň bardygymyzy görüp hasam begenýärler. Aýaklary ýeňil gopýar. Olar gapydan girýärem welin ussahananyň içi alayaza öwrülýär. Biziň uzyn günki ýadawlygymyz edil el bilen aýrylan ýaly bolýar.

Şol “ýygyn” o neresse ýogalandan soňam biziň ussahanamyza köp geldi. Ýöne indi olaryň bolup gelişlerinde dabara, şowhun, göçgün ýokdy. Äpişgeden görünenden serkerdesini aldyran agyr goşunyň böleklere dargan, indem nirä barmalydygyny, nirede jemlenmelidigini bilmän, ygyp ýören esgerleri ýada salýardy. Ýüregiňi jigledýärdi. Pytraňny “ýygynyň” öňüni tartyp gelyän Annaly aýagyny süýrap-süýrap alýardy. Ozaldanam sähel zadanyňap duran ýüzi indi hasam ynjylydy. Çytykdy. Gamaşykdy. Eli bilen hälişindi böwrüni tutýardy.

Goşjanyňam agzy kepäp, yzly-yzyna dodagyny ýalaýar. Der basýar. Kimdir birine garaşýan ýaly öwran-öwran gapa, aýyk duran äpişgä seredýärdi. Kolýanyňam öňki uzyn göwresinden nam-nyşan ýok. Iki бүклем. Umuman olar bu ýere öz erklerine däl-de, mejbury iberilene meňzeýär.

Biziňem öňküligimiz ýok. Dert – azaram biri-birimize syr bildirmejek bolýas. Degişjek, gülüşjek bolýas. Bolanok. O-da mejbury ýaly. Ýasama. Çünki bar zat bize Gurbannazary ýatladyp dur. Ony şo pur sat ýatlamagam agyr, ýatlamazlygam. Gel-aý, şu gürrüňi goýalyň-la, birazajyk diýibem, ýene-de şol gürrüňe dolananymyzy bilmän galýas.

“Ýygyn” kem-kemden dagamak bilen boldy. Ilki-ilkiler öňki endik boýunça bolsa-da bilemok ýaňky aýdyşym ýaly üçüjigi bile gelerdiler.

Soň käte üçbir, käte iki bir gelip ugradylar. Ondan soň käte ikibir käte ýekebara gelinşik başlandy. Şeýdibem dagady.

Elbetde, gatnaşyk kesilenok. Gatnaşyk häzirem bar. Goşjan neressede tä, ýurduny täzeleýänçä biziň bilen aragatnaşygyny kesmedi. Ýöne... ýöne öňki jemlik ýok. Serkerde ýok. Goşun henizem serkerdesiz. Her döwürde köpçüligiň başyny jemläp bilýän adamlar bolýar. Gurbannazar ana, şo hili

adamlardandy. Häzirki wagtda onuň ýeriniň oýulyp durandygynyň oturylşyklaryň “şowsuz” geçýändiginiň bir sebäbi ana – şol.

***

Onuň öýem uly “ýygnyň” ýygnanýan ýeridi. O ýere barsaň tas bir gije diýen ýaly ýokarky dördüsinden başga Amangeldi Annanam – o-da pahyr boldy, Derya Baýramgulynam, Annaberdi Agabaýam, Ahmet Gurbanpesem, ahyryýedi abat bolsun, Artyk Yklymam, hudožnikleriňem, kompozitorlaryňam birnäçesini görmek bolýardy. Onsňam men diňe öz bilýänlerimi, öz görenlerimi sanap otyryn. Şäheriň daşyndan, raýonlardan gelip-gidýänleriňem hetdi-hasabynyň ýokdugyny bilýän.

Ol öý şowhunly bazara meňzeýärdi. Ol öý häli-häzire çenli bize ýetdirmän gelýän, derwaýysdygyny birnäçe gezek syzdyrдыgymyz bolan DÖREDIJILIK IŞGÄRLERINIŇ ÖÝÜNE meňzeýärdi.

Belki ýazyjylaryň arasynda agzalalygyň artmagam, şol öýüň “ýapylmagy” bilen baglydyr.

Üzüm dalbarynyň astynda oglanlar bilen ala-ýaz bolup oturansyň. Birdenem howlynyň kiçi gapysy açylar-da, gögümtil ullakan gözlerini güldürip Eziz aga girer. Onuň gelmegi oglanlary gysyldyrmaz. Gaýtam meýlise şowhun berer. Ol Anton bilenmi ýa başga biri bilenmi, küşt oýnap başlar. Arasynda oturanlar bilen degişer, gülüşer. Oglanlaryň aragy gutaryp töwereklerine garanjaklaşyberseler dözmez, sekiniň aşagyna elini sokarda öz çakyryndan çykaryp berer.

Käte, kakasy ýok wagty, Gurbannazaryň özüniňem sekiniň aşagyna elini sokaýmasy bardy.

Eziz aga ogluna käte “kürräm” diýip ýüzlenerdi. “Kürresi” ýogalandansoň ol göz-görtele süllerdi. Soňa-baka: “Her gije düýşümde kürrämi görýän. Ýanyna çagyrya. Kaka gel, bu ýeri gowy ekeni, diýýä” diýmäni çykardy.

Alty aý diýlende-de “kürresiniň” yzyndan gitdi.

Annaberdi öz kitabynda Ezizowlaryň maşgalasy barada hem köp zat aýdypdyr. Men oňa hiç zat goşup biljek däl. Ýöne, şol neressäniň “ogul-aý, ogul-aý” diýe-diýe, ahyram ogluny görmän gidişi, şeýle köp garaşdyran şol ogluň kakasy ýogalandan kyrk baş gün soň dogulşy henizem ýüregimizi

ezyä. Ýöne, her hal, gijem bolsa Hudaýyň oňa şol ogly berendigi welin ýüregimize teselli berýä.

***

Gurbannazar ýeke bir ýalňyz ogluny däl, özüniň ilkinji hem iň soňky, ýalňyz pýessasyny – “Nesiller poemasy” hem görmän gitdi.

Ýalňyşmaýan bolsam şol pýesanyň premýerasy bolanda şol neressäniň kyrkam ýa sowulmandy, ýa-da edil berlip ýörlen günleridi.

Biz ýanymyzda oturan ýaşulynyňam, sahnadaky ýaşulynyňam Eziz agadygyny bilýärdik. Baş gahryManyň awtoryň özüdiginem aňýardy. Pýesanyň adynyň Manysyna-da göz ýetirýärdik.

Öňki-öňkülik bolanda ol premýera şowhunly, şadyýan geçerdi. Yzyndan “ýuwha-ýuwluk” bolardy. Tost yzyna tost aýdylardy.

Emma Eziz aganyň öýündäki ýas tomaşa zalynda-da, arakesme wagtlary westibulda-da, dowam edýärdi. Biz Gurbannazaryň dost-ýarlary, dogan-garyndaşlary, tanyş-bilişleri sessiz-üýnsiz iki ýana gezmeleşip ýörşümize biri-birimize näme diýjegimizi, gürrüňi nämeden başlajagymyzy bilmän horlanýardy. Nazarlarymyz kaklyşanda içimizden sözleşýärdik, gözlerimiz bilen gepleşýärdik. Sessiz-üýnsiz düşünişýärdik.

Teatryň radiosy bolsa tomaşyçylara Gurbannazaryň haýsydyr bir oturylşykda okan goşgusyny eşitdirýärdi. Goşgy tutuksy, günleç çykýardy. Düşünmek kyndy.

Şondan soň köp wagt geçmänkä, gazetler onuň oglunyň bolandygyny halka buşlap, “Nesiller poemasy” dowam edýär, diýip ýazdylar.

***

Men ýaňy gürrüňimiň bir ýerinde “ýygyn dagady” diýdim. Seredip otursaň şo gürrüň ugrunda baram ýaly, ýogam ýaly. Belli-belli adamlar barada aýtsaň-a dogry. Umuman aýtsaň welin juda beýle-de däl. Çünki, ol henizem öz “goşunlaryny” ýylda bir gezek, käte ondanam kän öz gübürdäp duran ojagynyň başyna ýygnap bilýär. Biz indi Aga ýaşuly bilenem, Ilmyrat Pudakow bilenem şol ýerde gabatlaşýas.

Ol ýygnanyşyk esasan 1-nji matr günü bolýar. Şol gün onuň ähli dost-ýarlary ony ýatlamak üçin, has dogrusy doglan gününü bellemek üçin onuň öýüne ýygnanyşýar.

...Bu gezegem şeýle bolar. Ýöne bu gezek olar onçakly ýekesiremezler. Çünki, mundan on ýedi ýyl öň yzly-yzyna iki inerini aldyran hojalygyň gapysynda bu gün ýene-de direnip duran iner bar.

Ol indi gelene-gidene atasyny küýsetmez. Ol indi birkemsiz ýigit çykdy. On ýedi ýaşady. Är men, diýene bu ýaş az däl. Çünki şahyr Gurbannazar Ezizow on ýedi ýaşynda “Daglar” kimin ägirt goşgyny ýazypdy.

“Ýaş kommunist” gazeti.

29.11.1992 ý.

20. «Haý-haý» kime gerek?

“Haý-haý” ümlüginini men bu ýerde “kampaniýa” sözüne derek, ýagny, möwsümleýin amala aşyrylýan iş we şol işiň daş-töweregindäki “heýjanelekçileriň” “haý-haýy” Manysynda aldym.

Durmuşda hakykatdanam “haý-haýly” möwsümler bolýar. Mysal üçin: owlak-guzy döwri /kampaniýasy/, orak möwsümi, gazy-haşar döwri we şuna meňzeşler. Olara tebigy möwsüm diýilýär. Ol möwsümler allatarapyn. Olary emeli ýol bilen başga bir pasyla ýa indiki ýyla geçirip bolanok. Ýolbaşçynyň täzelenmegi bilen ýatyryp ýa dikeldip bolanok.

Emma durgunlyk diýilýän döwürde syýasatçylaryň emri bilen emeli möwsümler köpelip başlady. Ol möwsümler “biziň ähli ýeňişlerimiziň guramaçysy we ruhlandyryjysy bolan kommunistik partiýanyň çykarýan kararkary bilen, merkezi gazetleriň gozgaýan “möhüm meseleleri” bilen baglanyşyklydy.

Mysal üçin, bir wagtlar Moskwanyň merkezi gazetleriniň birinde galyňa garşy makala çap edildi. Gürrüň Türkmenistan barada gidýärdi. Hamala, öň şu ýerde gyz satylýandygyny bilmeýän ýaly, Türkmenistan Sowet Sosialistik Respublikasynda şondan soň galyňa garşy şeýle bir “göreş” başlandy, heý goýaý! Juda uzaga çeken şol “haý-haýly” waka hemmeleriň ýadynda bolsa gerek.

Ýöne, ol “haý-haýy” gurnaýjylaryň maksady galyňy ýatyrmak däl. Olar ony, ýatyrybam bilmeýärdiler. Çünki, gyz satmak garamaýakdan başlap

tä, iň ýokary derejedäki adamlaryň hemmesine-de mahsus zatdy. Şonuň üçinem, olar diňe özlerini galyňa garşy göreşýän, döwrüň sesine ses goşýan, merkeziň berýän signallaryna amal edýän adamlar edip görkezmelidirler. Her obanyň, raýonyň, oblastyň ýolbaşçylary öz garamagyndaky territoriýadan gyz satanlygy üçin näçe adama çäre görendikleri barada özlerinden ýokarkylara hasabat bermelidiler. Şonuň üçinem her kim hars urýardy. Netijede diňe hiç ýerde hossary bolmadyk, hiç kim tarapyndan garawy alynmajak garamaýaklar “çeňňege” ilýärdiler.

Ýetmişinji ýyllaryň ortalarynda, Aşgabat raýonynyň 9 Aşgabat komissarlary adyndaky sowhozyndan bir, hossarsyz garry aýalyň gyz satandygy üçin tutulyp sud edileni, şol prosesiniň türkmen telewideniýesi boýunça бүтін ýurda görkezileni ýadyma düşýär.

Ýa-da dine ygtykat edýändikleri üçin nohurlylaryň “depgi astyna” alnyşyny ýatlaň. Bu-da telewideniýe boýunça бүтін ýurda görkezilipdi. Kameradan daşarda bolsa, nohurlylaryň sakgally-sarmykly ýaşulyларыna doga depdirilipdir, gurhandan ätletdirilipdir, gaýdyp öwülýä barmajakdyklary, allany ýada salmajakdyklary barada ant içirilipdir.

Sebäbi ol wagt dine garşy nobatdaky “haý-haý” gidýärdi. Äpet mehanizm alaşakyrdy bolup işleýärdi, nurbatjyklar herekete gelýärdi, çarhyna çolaşanlary çeyneýärdi, mynjyratýardy, iň bolmanda, gaýdyp galynmaz ýaly oňurgasyny ýazdyrýardy.

Haýsydyr bir döwür, dik durma bagşylaryň garşysyna-da “haý-haý” ygılan edilipdi.

Türkmeniň öwülýä ýaly görýän zady bolan mukaddes tamdyryň garşysyna “haý-haý” ygılan edilen döwrem bolupdy.

Gapyňdan hökmany suratda umywalnik asmaly, stol-stul edinmeli, şlýapa geýmeli, aýalyň bilen gol tutuşyp, kino gitmeli diýen ýaly Manyda geçirilýän “haý-haýlaram” bolupdy.

Hatda otuzynjy ýyllaryň tut-ha-tutlugam “haý-haý” esasynda geçirilipdi. Öz obaňdan ýa raýonyňdan pylança “halk duşmanyňy” tapmasaň, seniň özüňi halk duşmany hasap edýärdiler. Dogrusyny aýtsaň şol geçirilýän “haý-haýlaryň” hemmesem halkyň bähbidi üçin diýlip geçirilýärdi. Emma, hakykatda şol “haý-haýlar” halanmaýan adamlaryň garşysyna gönükdirilýärdi. Ýarag hökmünde ulanylýardy. Gyzyny satdy diýip, kimdir birini işden aýryp bolýardy, ogluny sünnetletdi diýip, ýene birini partiýadan

çykaryp bolýardy. Ýolbaşça sökdí, partiýa dil ýetirdi diýip, goňşyňy ýa işdeş ýoldaşyňy ýurtdan çykardyp bolýardy.

Soňky döwürlerde Prezidentiň Permany bilen: - Hatyra gününü, Nowruz baýramçylygyny bellemek, oba medeniýetini ösdürmek we ýurdy baglyga öwürmek ýaly birnäçe kararlar kabul edildi. Şol kararlar, elbetde, halk köpçüligi tarapyndan gyzgyn goldaw hem tapýar, köp ýerde ak ýürekden durmuşa hem geçirilýär. Emma, gynansak-da, käbir adam bag ekmek meselesine möwsümleýin zat hökmünde garaýar. Indi telewizory açsaňam öňýeten düýbi çala gömlen nahalyň çür başyndan tutup: “Íne men bag ekdim diýip, gygyryp dur, radiony açsaňam başga biri şol sözi gaýtalap dur. Wah, käşgä şol zatlar jan-tenden edilýän bolsa! Janyň ýanýan ýeri, şu meseläniňem käýerde eýýäm “haý-haýa” öwrülenliginde! Ol baglar soň gögerjekmi, gögermejekmi, onuň bilen hiç kimiň işi ýok. Olar şu wagt hasabat bermeli. Pylança düýp oturtdyk, pylança düýbem oturtjak diýmeli. Özünü kanuny ýerine ýetirmekde ilgezek edip görkezmeli. Ýolbaşçynyň gözüne ilmeli. Oturan kürsüňe bir çüýi artykmaç kakmaly. Ol adam bagyň hossary däl. Öz aladasynyň hossary. “Haý-haýyň” guly.

Howwa, öňki dil bilen aýtsak, häzir käbir ýerde “bag kompaniýasy” dowam edýär. Emma hakykatda welin baglar gan eňreşipýärler. Sözüme ten bererin diýseňiz Aşgabadýň köçelerindäki baglara ser salyň. Esasanam çolarak köçelerindäki, demirýoluň uzaboýundaky, “dostluk” alleýasyndaky baglara ser salyň. Bir gowy zat – öňümüz ýaz. Agaçlaryň oýanjak wagty. Olaryň ukudan nähili kynlyk bilen açylyşlaryny, ýarym öli, ýarym diri halda ysgynsyzlyk bilen galyşlaryny synlamaga mümkinçilik bar. Görersiňiz welin baglaryň köpüsi pyntyk ýaryp bilmän aglaşar, gülläp bilmän yzlaşar, ahyrsoňam uruşdan gaýdyp gelen maýyp adam ýaly, döwür-ýenjik şahalaryny aşyklynyň eti deý sallaşyp, ýarpy göwreleri bilen zoraýakdan sudura gelerler. Göm-gök öwsen abat şahalarynyň arasyndaky omrulyp-çomrulyp duran hüýt-gara şahalar olaryň perişan halyny hasam egbar görezer.

Men başda olary köwläp aýryp, düýpgöter täzelemelidir, ýerine täze nahallar oturtmalydyr öýderdim. Emma olaryň hemmesem öz-özünden täze nesil öndürýän ekeni. Ideg-ysywat bolanda hiç haçanam beýle güne düşmeli däl ekeni.

Aglaýan baglar ýeke Aşgabatda däl, beýleki şäherlerde-de, welaýatlarda-da, etrap merkezlerinde-de kân. Pöwrize ýolundaky jülgäniň

haly hasam teň. Şol baglara men indi baş-on ýyl bäri syn edýän. Şol baglar ýyl geçdigisaýy kynlyk bilen gögerýärdiler. Ýylyň-ýylyna egbarlamak bilen eginlerini aşak sallamak bilen bolýardylar. Şahalaryndan kem-kemden köp jyda düşýärdiler.

Indi bolsa ýeke bir şahalary däl, olaryň özlerem seýrekläp barýarlar.

O ýagdaýy men ilki-ilkiler jülgäniň dargynlygyndan, ol ýerden geçýän maşynlaryň köplüginden, zäherli howanyň hemmesini şolaryň ýuwutmaly bolýandyklaryndan gördüm. Pöwrize ýoly Berzeňni tarapa geçirilenden soň begendim. Jülgedäki agaçlaryň ýagdaýynyň gowulanjakdygyna ynandym.

Emma onuň bilen üýtgän zat bolmady. Görüp otursam, ýeke bir jülgedäki agaçlar däl, käbir şäher baglaram, hatda käbir oba ýerlerindäki baglaram şol güne düşen ekeni.

Şondan soň men ol ýagdaýy umuman howanyň zaýalanandygyndan görjek boldum. Bu barada köpler bilen gürründeş boldum.

Her kim bir zat diýdi. Esasy sebäbem baryp-baryp eýesizçilige syrykdy.

Elbetde, howanyň zaýalanmagynyň külli adamzada howp salýandygyny, bu hadysanyň ýer ýüzüniň ähli alymlaryny howsala goýýandygyny inkär edip bolmaz. Ýöne, köp zadyň öz aladamyza, gündelik hysyrdylarymyza, topulan zadymyza çyn ýürekden ýapyşjakdygymyza ýa ýapyşmajakdygymyzaa baglydygyny hem unutmak bolmaz.

Bag – bu, Adam ata döräli bäri bar zat. Has dogrusy, adamzatdanam öň dörän zat.

Bag – bu, “behiş” ady bilen Kurhany-Kerimiň, Injiliň sahypalaryna siňen zat.

Şonuň üçinem, geliň, muny käbir ýerde ýa öň-öňleredilişi ýaly, “haý-haýa” öwürmäliň, Çynlakaý ýapyşalyň. Ýürekden ýapyşalyň. Gozgalan mesele, başlanan iş gowy.

Gepiň gerdişine görä, ýene bir derdiň hem adyny tutup geçeyin. O dert biziň aýal-gyzlara bolan garaýşymyz bilen baglanyşkly.

Dünýä halklarynyň içinde aýal-gyzlaryny hormatlaýan seýrek halklaryň hatarynda durandygymyza garamanan, sowet syýasatynyň “haý-haýy” sebäpli biz öň-ä, aýal-gyzlaryna baý-feodal gözi bilen garaýan, nadan, ýabany halk hasap edildik. Uly agalarymyzyň aýallary ýaly keleşläneç

gezdirmek üçin zenanlarymyzyň asyrlarboýy başyna jyga edip gelen bürüklerini, utanç-haýalylygynyň nyşany hökmünde saklap ýören ýaşmaklaryny, bürenjeklerini öz elleri bilen oda atdyrдыk. Kiçi geýimini çykaryp, saçyny kesip, ýüzüne reňk çalyп, orsça geplemäni medeniýetli hasap etdik, başarsa-başarmasa göz üçin uly işlere çekdik, deputat saýladyk. Şeýdip şolaryň üsti bilen döwrebap, gowy görünjek bolduk.

Indem gyzlaryň hemmesiniň saçyny iki örüm edip önünden goýbertmek, mekdeplerde oglanlardan aýratyn okutmak /gör-ä muny! ön-ä zor bilen bile oturdýardylar.../, edep sapagyny ýerde okutmak /eline çybygam alaýsa, tüýs bolaýjak ekeni/, barada radioda, telewizorda gürrüň edilip başlandy. Hatda käbir mekdep direktorlarynyň: “gyzlardan aktiwlige çekäýmän, şolardan klaskom, arassa komissiýaň başlygy dagy saýlaýmaň” diýip, klas ýolbaşçylaryna ýeke-ýeke /üns beriň, aýratynlykda/ sargap çykýandyklary barada habarlar hem gulagymyza degýär.

Gyzam ynsandyr. Heniz mekdep partasynda otyrka beýdip eziп naçaryň göwnüni çökmek gabahatlykdyr. Onuň özündenem beter ejizlemekdir. Gyz terbiýesiniň kynçylygyndan basylyп ony, ýagty ýalançynyň şemalyndan mahrum etmekdir.

Gerek wagty biz olary är ornunda ulandyk. Front döwürleri “Watan üçin” diýip traktor sürdүrdik. Gazy gazdyrдыk. “Aýallar kolhozda uly güýçdir” diýip, orak ordurдыk, pagta ýygдыrдыk. Soň özүmiz piwo, et satýan dükanlara geçip, olara kerpiç guýdurдыk, jaý salдыrдыk. Indem “geliň şularyň ysy çykmaз ýaly edeliň” diýşip, biri-birimiziň gulagymyza pyşырдаşып ýörsek, şundan beterem namartlyk bolarmy?

Dogry, terbiýe çүpredi. Oňa söz ýok. Aýal-gyzlaryň türkmeniň adyna ysnat getiren ýerlerem, gül yüzli ýigitleriň yüzünü ýere salýan ýerlerem az bolmady, ýöne şol ýagdaýdan çykmaq üçin gadagançylyga yüz urmak bolmaz. Olaryň daşyny gabap, “hatardan çykaryп” ýol alyп bolmaz. Özүmiz gowy bolsak, öz görüm-görelämis gowy bolsa, çagalarymyzam gowy bolar. Mekdepde okap ýören naçarlaram asmandan düşen däldirler. Hersi biriniň gyzydyr, biriniň uýasydyr, ýene biriniň ertirki hemrasydyr. Hemmesem özünden öňdäkilere seredişip durandyr. Şolar erbetlige yüz urýan bolsalar, diýmek, biziň özүmiz erbetdiris. Geliň, öni bilen, özүmize seredeliň, özүmizi düzedeliň, ana, şondan soň yzmyzдыky nesilden terbiýe talap edeliň. Howwa, şeýdeliň! Gadagan etmälinde, talap edeliň.

Ýene-de bir zady berk bellän! Taryhda yza dönmek diýen zat ýok. Zor bilen dönderjek bolmagam gowulygyň üstünden eltmeýär.

Şonuň üçinem aýal-gyzlary täzeden köne dine sokjak bolmagyň, dünýewi döwletiň mekdep partasynda oturan çagalary orta asyrlaryň dymyljak howaly durmuş derejesine eltip dykjak bolmagyň, meniň pikirimçe geregi ýok.

Goý, hemme zat tebigy bolşy ýaly bolsun. Saçyny, islese, kyrk örsün, islese bir örsün. Ukyply, zehinli çaga bolsa gyzam bolsa öňe çykybersin, oglanam bolsa çykybersin. Allanyň ezizlerine, behişdiň guşjagazlaryna gyýa göz bilen garamaga biziň hakymyz ýokdur. Çünki, biziň geçmiş taryhymyzda-da, şu golaýdaky ömürbeýanymyzda-da ilň öňüne çykan, halkyna şan-şöhratlar getiren gyz-gelinler bir ýa iki däl. Olaryň içinde hanlyk, beglik sürenlerem, şahyrçylygy, ylmy bilen özüni dünýä tanadanlaram, döwlet işgärleri bolup ýetişenlerem, zähmetde gahryMançylyk görkezenlerem bar.

Has irkiräk döwürlerde bolsa, biziň gyz-gelinlerimiz ellerine ýarag alyp, erkekler bilen deň hatarda duşmana garşy darkaş gurapdyrlar.

Geliň, bu günki gün ol, şöhratly naçarlarymyzyň süňňüni syzlatmalyň.

Onsoňam, Türkmenistan köp milletli ýurt. Munuň içinde islendik halkyň wekili bar. Milletine seretmäniňde-de, dini mezheplerem dürli-dürli.

Ýeri, onsoň sen neneň edip olaryň birine: o ýol bilen git, beýlekisine: bu ýol bilen gir, diýjek?

Nädip diňe öz halkyňa degişli gyz-gelinleri agyr gulply demir sandygyň içine salyp konserwirlejek? Nädip diňe öz çagaňa: ýeňiňi dişläp gez, ýa saçyňy hökman dört örüm edip gez, diýjek?

Biz adamzadyň mün ýyllyklarynyň dowamynda toplan tejribesini sapak edinmelidiris we durmuşa has sagdyn, öňdengörüjilik bilen garamalydyrys.

Belki, biz bu meselere düýbünden başgaça çemeleşmelidiris? Edep, terbiýe babatda, belki Türkmenistanyň içindäki ähli milletler bolup, haýsam bolsa umumy bir ýörelgä gelmelidiris?

Mümkin. Pikir etsen, çykalga tapylar. Ýöne ýöntemligiňem halys gözünü çykaraymaly däl.

21. Şäher we şäherliler

Şäher ýerlerinde adamyň eşretli, gowy ýaşamagy üçin edilýän aladanyň hetdi-hasaby ýok. Ol zatlary sanap gutarmagam mümkin däl. Emma şeýle-de bolsa harsallyga ýol berlip, adamyň hut saglygyna, ruhy dünýäsine zeper ýetirip biläýjek nogsanlyklaryň goýberilýän pursatlary hem az däl. Şonuň üçinem şu ýerde biz eşretli hasap edilýän şäher jaýlary, şäheriň özi we şäher durmuşynyň ýüzugra düzedip bolaýjak kösençli taraplary barada gürrüň etmekçi bolýarys.

Geliň, ilki jaýlaryň içki ýagdaýy bilen tanyşalyň. Şäher jaýlarynyň tabşyrylandan eýýäm remonta mätäçligi, äpişge-gabsalarynyň çalamydarlygy, hatda ýokarky gatdaky jaýlaryň käbiriniň depesinden ýagşyň hem geçýändigy, gyzgyn hem sowuk suwlaryň kadaly akmaýandygy, ýyladyş sistemalarynyň göwnejaý dældigi ýaly öň hem telim gezek aýdylan zatlary- ha agzabam durmalyň-da, gös-göni adamyň fiziki hem ruhy saglygyna zeper ýetirýän oňasyzlyklardan başlalyň.

Mysal üçin, betonyň üstünde oturmagyň, ýatyp turmagyň, /türkmen halkynyň köplenç ýerde oturyp-turýandygyny, ýatýandygyny hökman göz önüne tutulmalydyr/ saglyk üçin zyýanlydygy kime gizlin? Emma şuňa garamanan, şäher jaýlarynyň poluny betondan edýärler-de, üstündenem linoleum düşäp oňaýýalar. Bu adamy maýyp etmekden başga hiç zat däl. Şeýle şertlerde ösen çaga-da sagat bolmaz. Bu zatlar bu wagt bildirmese-de biraz soňrak bilsirer. Türkmenistandaky çaga ölümünüň bütin soýuzymyz boýunça ilkinji ýerleri eýeleýändigini, ekin meýdanlarynda ulanylan zäherli dermanlaryndandygyny adalatly belleýän ýoldaşlar şol zatlaryň üstüne, belki, ýokardaky agzalan fakty hem goşarlar.

Üstesine-de şol beton pollaryň üstünde sähelçe takyrdy bolsa aşakdaky goňşularyň depesinde edil araba ýörän ýaly edýär. Ýokarsyndan gije-gündiz inip duran goh-galmagal, güpür-tapyr onuň ýüregine düşýär. zehinini hapalaýar. Bir günem ol ýüzünü ak tam edýär-de, ýokarky goňşusynyň üstüne barýar. Ganyny gaçyryp durşuna: “Çagalaryňa aýdaýsana, goňşy, goh etmesinler-le, düpürdeşmesinler-le...” diýýär. Ozalam çagalaryna diýe-diýe diline tüýler biten ýokarky goňşy onuň bu sözlerine ynjaýar. “Aýda-aýda menem-ä şulara ýigrenji boldum, goňşy. Ýöne nätjek, çaga-da. Abaý eden wagtyň bir pasyl köşeşen ýalam edýäler-le, soň ýene başlaýýarlar. Güýlup saklaýynmy men nä bulary. Sen ony menden görme, jaýdan gör. Menem şu ýokarky gaty arza berip, höwes edib-ä alamok” diýýär.

Şeýdibem iki goňşynyň arasyna tow düşýär. Tersleşik başlanýar. Özem şol ýagdaýda şolaryň hiç birem günäkär däl. Ikisiniňkem dogry. Günäkär diňe jaýy şeýle oňaýsyz gurýan adamlar.

Wannadan akan suwuň aşaky gatlara geçýän halatynda-da hut ýaňky ýaly ýagdaýlar gaýtalanýar. Ýöne ýaşajylylar öň diňe fiziki hem ruhy taýdan zyýan çeken bolsalar, bu gezek maddy taýdanam zyýan çekýärler. Çünki aşaky goňşular-a birgiden goş-golamlaryndan, arassaja diwarlaryndan dynýalar, ýokarky goňşy bolsa olaryň ählije çykdaýjylaryny öz üstüne almaly bolýar.

Eýsem şäher jaýlarynyň ýaşajylylary şu agzalan artykmaç ezýetleri çekmez ýaly edip bolanokmyka? Wannanyň düýbünü ykjam berkidäge-de, bir saý-sebäp bilen suw aýanda-da aşaklara geçmez ýaly, gaýtgin turba goýup bolanokmyka? Pol eder ýaly tagta tapdyрмаýan bolsa, hiç bolman ýakymsyz çiglik, ses geçmez ýaly beton bilen linoleumyň arasyna ýumşajyk düşek düşeläýende bolmaýarmyka? Gepiň gerdişine görä aýtsak, käbir uly edaralaryň işgärleri üçin ýöriteläp gurulýan jaýlaryň pollary-ha beton däl. Eýsem ýaşajak adamyň iş ýerini ýa wezipesini göz önüne tutup, jaý şertlerini oňaly ýa oňaýsyz gurmak dogrumyka? Ýa kimdir biriniň saglygy zerur bolup, başga biriniňki jähenneme golaýrakmyka?

Onsoňam geňrägem görünse, jaýlardaky hajathanalaryňam örän amatsyz ýerde, aşhana bilen myhmanhananyň ortalygynda, geçelgäniň bolsa edil gapdaljygynda ýerleşendigini hem aýdasymyz gelýär. Ony bar zatdan çetde, sowarak bir ýerde gurup bolmaýarmyka?

Bolmajak zad-a bolmaly däl. Adam üçin şonça amatly şertler döredilensoň, olar ýaly owunjak zatlar dagy hiç bolaýmaly ýaly... Hut şonuň üçinem, şu mesele boýunça men Aşgabat şäheriniň baş arhitektorynyň birinji orunbasary Nurbat Annamuhammedow bilen gürründeş boldum. Ýaňky soraglary berdim.

— Wah, näsini aýdýaň... — diýip, ol, meniň özümdenem beter janygyp başlady. — Ýöne her niçik bolsa-da men seniň soraglaryňa jogap berjek bolaýyn. Ilki bilen betonly gürrüňiňizden başlaly. Ol zatlar öň sanepidstansiýanyň işgärleri bilen maslahatlaşylan! Onsoňam täze jaýa girişi ýaly betonyň üstünden ur-tut DSP-e düşýän ýoldaşlar şol materialyň betondanam ýakymsyzdygyny belki bilýänem däldirler... Elbetde betonam ýakymsyz. Agaç pol bolsa oňa ýetesi näme bar. Oňada mümkinçilik ýok.

Gurluşyk uly. Halk köp. Agaç materiallary az. Uteplýonn ýý lineum bolsa bolaýjak welin, o-da ýetenok. Türkkmengossnab şeýle linoleum öndürer ýaly seh açmany göz önünde tutýar. Şol ugra barsa o meselämiz-ä çözüljek. Şeýle lineloum ulanyşa girizilse ýaňky aýdyşyň ýaly aşaky gatdakylara dükürdem barmaz, adamlaryň saglygyna-da zeper ýetmez. Aşaky gatlara suw geçýändigini barada aýdanymyzda bolsa, oňa hiç hili gaýtgyň turba gerek däl. Oňa diňe gurluşykçylaryň özleri günäkär. Maksada laýyk gurlanda öz jaýyň garkaba bolaýanda-da aşak suw geçmeli däl. Haky ýok. Bu ýerde diňe harsallyk bar. Indi käbir jaýlaryň beýlekilerden tapawutly gurulýandygy barada. Ol hilli jaýlara içinde ýaşajak adamlaryň /hemmesi bir edara ýa bir ministrlige degişli bolsa/ edaralary tarapyndan geregiçe harajat goýberilýän bolmaly. Egerde siziň edaraňyzam şol usul bilen öz işgärlerine jaý salmakçy bolsalar, baş üstüne, harajadyndan gaçmasalar içinde islendik materiallaryny ulanyp bilerler. Ähli jaýlarda welin beýdip bilemizok. Ýagdaýymyz ýok. A hajathanaly meseläňiz welin, jaýyň içini zonalaşdyrmak bilen bagly, ýaşaýys jaýlary projektirlenende aktiw zona, dynç alyş zonasy diýen ýaly zonalara bölünýär. Hajathana hem, aşhana, wanna ýaly dökün-saçynly zona girýär.

– Edeýin diýseň bir çetdejik edip bormy şony?

– Elbetde.

– Onda belki gelejekde göz önünde tutarlar?

– Elbetde göz önüne tutmaly bolar.

– Ýoldaş Annamuhmedow, mümkin bolsa indi jaýlaryň daşky oňaýsyzlyklary barada birki agyz gürleşeli. Bütün şäheriň içinde ýaşajyklaryň märeke ýygnaý toý tutary ýaly, ýörite goýlan ýekeje-de meýdança ýok. Şonuň üçinem toý tutýan adamlar her gezek köçäni bekleşip, hereketi togtadyp görgi baryny görşüp ýörler. Bize: “Toýy restorlarda geçirmeli” diýmekleri mümkin. Emma beýle başdansowma jogap gerek däl. Halkyň isleýän zady gerek. Birinjiden-ä restoran islän wagtyň hemmä ýetdirip duranok. Şäherde adam köp, toý tutýan kän, çykdaýysam uly. Ikinjidenem, her kimiň toýuny öz öýünde, öz işiginde geçiresi gelýär. Bu ýerde-de her halkyň milli aýratynlyklaryny göz önüne tutmak gerek. Ogul-gyzlarynyň toýlarynda edil obalylar ýaly at çapdyryp, “altyn gabak” atdyrmasalaram, şäherlileriňem göreş tutdurasy, ýaglyga towusdyrasy, “ýüzük” oýnadaslary-ha gelýär. Häzirki ýagdaýda welin o zatlar-a beýle-de dursun, hatda ýaňky aýdyşymyz ýaly, köçäni baglamasaň, gelen-gideni oturdara-da ýer-ýurt ýok.

Ýa-da tamdyrly meseläni alyp göreliň. Hiý, biriniň işigindäki tamdyryny ýykmak ýalam bir gabahat iş bormy? Emma gynansak-da, şäher edaralary tarapyndan käteler şeýle çäreleriň geçirilýändiginiň şaýady bolýarys. Elbetde, her kimiň öz kellesine gelşiçe, başly-barat gurulýan tamdyrlar şäheriň görküne zeper ýetirýändir. /Käşgä şäheriň görküne zeper ýetirýän zat ýeke bir tamdyr bolsady./ Belki şol çäreler zerurlykdan, mejburlykdan geçirilýändir. Eger şeýle bolsa, onda, goý, jaý gurulýan wagty tamdyr üçin ýerjagazlar hem göz önüne tutulsyn. Näme üçin şol başymyza ýassyk, üstümize düşek edilip çykylyan bol betondan tüsse çeker ýaly turbalyja, tamdyr goýar ýaly öwürtmeklik ýasap bolanokmyka? “Şäher ýeri eken-ow” diýäge-de tamdyry türkmen halkynyň durmuşyndan aýyrjak bolmagyň geregi ýok. Halk barybir ony aýyrdaýanogam. Aýyrtmazam. Tamdyra biz mukaddes zat hökmünde garaýarys. Şonuň üçinem onuň ýykylmagyna-da, gadagan edilmegine-de garşy. Şu şäheriň içindäki zybyrdaşyp ýören münlerçe maşynyň, ýakylan zibilleriň tüssesini hälem bolsa tamdyrdan çykýan mele-myssyk nanyň ýakymly ysy basýandyr. Onsoňam ölkämiziň şu giňliginde tamdyra, toýhana ýer ýok diýseň adam ynanmaz. Spesalist hökmünde siz muňa nähili garaýaňyz?

– Diýýän zatlaryň bilen doly ylalaşýan. Gurluşykçylara, arhitektora bolan igenjiňiz örän ýerlikli. Şu çaka çenli şäheriň ýekeje ýerinde-de toý tutar ýaly meýdançanyň bolmazlygy, ýörite, arhitektura çözügüli tamdyrhanalaryň bolmazlygy, şäher adamlarynyň zerurlyýetçiligini äsgermezlik etmekden başga hiç zat däl. Adamyň bar ýerinde toýam bar, ýasam. Oňa-da elbetde ýer gerek, ýurt gerek. Tamdyram gerek. Özem şu zatlar diňe biziň respublikamyzda gözden düşürilen. Halkyň milli aýratynlygy göz önünde tutulmadyk. Mysal üçin Daşkent şäherinde şeýle meýdançalar bar. Özem abzallaşdyrylan, enjamlaşdyrylan. Gap-çanak, hemme zat taýyn. Sen ýöne, içine giräge-de toý tutubermeli. – Gürrüň şu ýere ýetende Nurbat Annamuhamedow öňküdenem beter janykdy. – Wah, etmeli zat kân, edip bolanok. Mysal üçin ho-onha, Gowdan “A”, Gowdan “B”, Mir I, Mir 2, diýip gidip otyrys. Näme şolara atlaryny dakaly diýsek bizde ýazyjy ýokmy. Şähir ýokmy? Ýa bagşylaryň adyny dakyp bolanokmy? Bolýa! Beterem bolýa! Näme bolman. Ýöne bar zat özakymyna gidipdir. Emma indiden beýläk şu zatlara üns berjekdigimiz çynymyz.

– Ýoldaş Annamuhamedow siz şu ýerde köpden bäri şleýäňizmi?

– Bir ýyl bäri.

– Äh-ä... Onda biz size uly üstünlikler arzuw edýäris we ullakan umyt bildirýäris. Ýöne bu diýdigim seziň bilen hoşlaşdygym däl. Entek soraglarym gutaranok.

– Baş üstüne, beriberiň näme soragyňyz bolsa.

– Şäher içinde jaý gurlanda göz önünde tutulmaýan, ýaşajýylary iň bir kejkidirýän zatlaryň birem ýuwan geýimleri we gaýry zatlary serer ýaly ýeriň ýoklugy. Ol zatlary öýde-hä serip bolanok. Mümkün däl. Daşarda-da diňe aşaky gatda ýaşayanlar serip bilýärler. Ýokarkylar nätmeli? Olaryňam: “özünü oňaryan-a” on-onki metrlik turba dikäge-de eýwanyndan sim çekýär, şýdibem mydar edinýär. Özünü oňarmaýanam” gije-gündiz aýalyndan iğenç eşidip ýör. Eýsem şu mesele-de jaý gurlup ýörlen wagty çözülse ýerlikli bolmazmydy? Şýdilse hem-ä belli bir tertip-düzgün bolardy, hemem adamlar artykmaç aladadan dynardy.

– Ýene-de ýaňky diýenimi gaýtalamaly bolýaryn. Bu-da geleňsizligiň etdirýäni. Adam aladasy edilende beýle bolmaly däl. Hiç hili turba-da simem zerur däl. Ynha, alyp görsek Pribaltika respublikalarynda, her etažyň öz ýörite geýim guradýan ýeri bar. /Suşilka/ Hakyna seretseň bizde-de şeýle bolmaly. Emma ýok. Nämemişin, öýsüz-öwzarsyz halys surnugan halk, /hakykatdanam on ýylsyz, on iki ýylsyz kösenmedigimiz bir barmyka/ kellesini sokar ýaly sümelge tapsa razymyşyn. Hut şeýle boldam-da. Biz biri-birimizi aldaýarys. Şu zatlara-da şol endik günäkär. Her kim öz etmeli işini ýerli-ýerinde göwnüne jaýlapjyk etse, beýle zatlar bolmaly däl.

– Başky garap geçen polly, suwly meselelerimiz ýaly goňsularyň arasyna sowuklyk salýan zatlar daşarda-da gyt däl. Mysal üçin, ýer meselesi. Eger-de jaýlaryň önündäki ýerden her kimiň ýetdik haky bar bolsa-ha onda ony hemmä-de ýeter ýaly edäge-de deň-derman bölüp bermeli. Bolmasa-da hiç kim eýemsiremez ýaly etmeli. Dogry, jaýa ilki giriläýen wagty öý uprawleniýesinden gelip: “Ýer eýelemek bolanok, diňe daşyna sim aýlamazlyk, eýemsiremezlik şerti bilen ony-muny ekmek bolýar” diýip aýdýarlaram. Ýöne yzyny ýetirenoklar. Onsoňam aý kän, gün kän, ýyl kän. Ilki ep-esli ýeriň daşyna usullyk bilen çil çekýän bolýalar, indiki ýyl bagjagaz eken bolýalar, bir günem tutaga-da daşyna gözenekli haýat çekýärler, demirden derweze ýasap agzyna-da kelle ýaly gulp urýalar, wessalam, iş tamam. Şondan soň şol ýere adam oglunyň aýak sekmäge haky ýok. Ine, onsoň oýnajak ýerleri “basylyp alnan” çagalar-a başga gidere ýer tapman äpişgeleriň agzynda, girelgeleriň içinde ala-güpürdi bolşup ýörendirler, şol

“alha-allykdan” ýer ýetmediklerem aýaklaryny basara ýer tapman, gaýanyň ýüzündäki guş ýaly balkondan boýunlaryny süýndürişip oturandyrlar.

– Adamlarda: “diňe öýümiň içi meniňki, daşary meniňki däl” diýen düşünje bar. Jaýlaryň işigem şolaryň ählisine deň-derejede degişli. Olaryň hemmesi bilelikde, üýşäge-de, işden soňmy, öňmi, dynç günümi, garaz wagt tapdyklaryndan şol meýdançajyklarda bileje zähmet çekmeli, işlemeli, dostlaşmaly, töwerek daşlaryny gür baglyga öwrensoňlaram üýşäge-de şol salkyn saýaly baglaryň aşagynda bileje dynç almaly, küşt oýnamaly, çay içişmeli, hal-ahwal soraşmaly. Ine, edilmeli zat. Baş daban ýeri ilden öňürti eýeledim diýip, daşyna demirden gözenek aýlap, şol ýere özüň bilen deň-derejede şarik goňşularyňy “ýeriňden” kowan bolup ýörmeli däl. Onsoňam mende şeýle bir pikir bar, ine, özüňem oýlanyp gör, Aşgabatda näçe diýseň hudožnik bar, arhitektor bar, şeýle dälmi? Ana, şolaryň hersini bir kwartala ýa bir mähellä berkidäge-de: “Heriňiz öz uçastogyňyzy, bezeg skulpturalarymy, mozaikamy, gök ot eker ýaly, gül eker ýaly basketlermi, garaz islän zadyňyzy goşuň, kwartalyňyzy owadanlaň, özem biri-biriňiziňkä meňzemesin” diýjek!. Hä? Nähili görýäň? Şo zatlar üçin biz olara şäheri abadanlaşdyryş edaralaryndan pul hem alyp beribiljek. Aýlygam töläp biljek.

– Bu meseläni meniň pikirimçe hudožnikler soýuzynyň we arhitektorlar soýuzynyň garamagyna goýmak gerek. Öz şäheri üçin yhlas etjek hudožnikler, arhitektorlar tapylarmyka diýýän. Indi bolsa akyr-ukur salynýan ýerzeminiň alan-aldy edilişi barada birki agyz sözleşeli. Pikir alyşaly. Şeýle ýerzeminjagazlar her girelgelerde bar. Ýöne ilki göçülip gelinäýen wagty kim çalasynrak bolsa, içine iki sany tagta oklaýar-da, agzyna ullakan gulp urýar. Onsoň ýaňky “mellek eýesiniňki” ýaly o-da onuň “özünüňki” bolýar. Hem mellek, hem ýerzemin edinip ýören has “dogumlyraklaram” bar. Meniň eşdişime görä, düzgün boýunça şol ýerzeminjagaz hemmä-de ortalyk bolmaly. Gulp urulaýanda-da islän wagty açyp-ýapyp, gereğini alyp-goýup durar ýaly, şol girelgäniň ýaşajylarynyň hersine bir açar berilmeli. Şeýle dälmi?

– Howwa.

– Men ýöne bu ýerde başga bir zat barada, şol ýerzeminleri bejeriştirip, abzallaşdyryp, içine telewizor, küşt, şaşka we başga-da birnäçe zatlardan goýuşdyryp, her jaýyň özüniň medeni ojagyna öwürüp boljakdygy barada aýtmakçy bolýaryn. Şol ýerzeminleriň ýene birini has kiçi ýaşly çagalar üçin, başga birini bolsa ýetginjekler üçin niýetläp boljak. Çagalar

surat çeker ýaly, aýdym-saz bilen meşgullanar ýalam etse boljak. Degişli öý uprawlwniýeleri şu zatlaryň ugruna çyksalar, ýaşajylaryň özleriniňem ikelläp goldajakdyklaryna, ellerinden gelen kömegi gaýgyrmajakdyklaryna biz-ä ynanýas.

Iň esasy zat şeýdilse, goňsularyň ysnyşygy artar. Ýüz-ýüze düşüp dursa, salam-helik başlanar. Birek-biregiň hal-ýagdaýyndan habarlylyk artar. Häzirki ýagdaýda welin, dogrusyny aýtsak, telim ýyllap duldegşir goňşy ýaşabam bir-birini tanamaýanlar köp. Birek-biregiň ýagşysyndan, ýamanyndan bihabar galynýan pursatlaram bolýar. Bir gapydan merhum çykaryljak bolup durka, beýleki gapydan aýak-aldygyna aýdyma gygyrýan magnitifonyň sesiniň gölegçilere ses-üýn alyşdyrman duran pursatlarynam gördük. Bu bilgeşländen edilýän zat däl, bihabarlykdan bolýan zat. Hatda iki goňşynyň başga bir şäherde gezip ýörkäler tanyşýan gezeklerem az bolanok.

– Näme diýsem ugrybir gopup otyr diýip geň görme. Seniň bu diýenleriň bilenem doly razylaşýan. Özüm-ä şeýle başlangyjyň tarapdary. Bu täzeligi biz eýýäm durmuşa ornaşdyrybam başladyk. Mir mikroraýonyndaky 148-nji seriýanyň /16-etažly jaý/ ýerzemiňi şol jaýda ýaşayanlaryň öz medeni ojagyna öwrüler...

– Onda näme, ýoldaş Annamyhamedow köp sag boluň! Işiňiz rowaç bolsun. Wagtyňyzy alanym üçin bolsa bagyşlaň.

– Hoş!..

Onuňam özüm bilen deň-derejede janköýer bolup çykandygy üçinmi ýa şu agzalan problemalarymyzy çözmek üçin onuň elinden gelenini gaýgyrmajakdygyna tüýs ýürekden ynanandygym üçinmi, Nurbat Annamuhamedowyň ýanyndan çykyp gaýdanymda men süňňümde birhili ýeňillik duýdum. Şäheriň gysby, birmeňzeş jaýlarynyň arasy bilen ussahanama tarap ýöräp barşyma birdenem hol öňräk, işdeş ýoldaşlarymyzyň biriniň: “...Galan zadyny-ha bilemok welin, şäheriň şu darlygy zerarly çagalarymyz dünýäniň giňligini-hä duýanoklar” diýeni ýadyma düşdi-de, ýene-de çuňňur oýa batdym. Çünki daşky sredanyň, ýaşajyş şertleriniň adamyň hüý-häsiýetine, psihologiýasyna nähili täsir edýändigini biz bilýäris ahyry, Giň ýerde önüp-ösen adamyň göwrümem giň bolýar. Dar ýerde, dawa-jenjeliň, gykylyk-galmagalyň, gohuň içinde ösen adam bolsa dargursak, ynjuk bolýar. Eýsem biz goňsularymyzyň gykylygyndan heder edip: “Dükürdeşmäň, ylgaşlamaň, bökmäň, gaty geplemäň, wanna giräýmäň, suwy

dökäýmaň” diýip, gije-gündiz gulaklaryny gazalap, her daban hereketlerini yzarlap ýörşümize çagajyklarymyzyň göwnüni çökerip, olary edil gutynyň içindäki gurçuga dönderäýýän-ä däl-diris-dä hernä? Daşarda-da oýnara, ylgara bökere ýeri galmadyk, üstesine öz öýüniň içinde-de ätjek ädimini arkaýyn ädibilmän gözlerini tegeleşip oturan çagalar erte durmuşda-da, işde-de, okuwda-da, erksiz, gorkak ýaýdanjaň bolaýmazlar-da hernä? Dar şäheriň içinde, dara-direlikde, gözýetimi görmän ösen çagalar erte juda dargursak, ynjuk bolup ýetişmezler-dä, hernä? Ownuk ýaly bolup görünýän bu zatlaryň aňyrsynda ullakan nogsanlyklar ýatan bolaýmasyn? Her näme diýseňizem, şu ýerde pikirlenere, oýlanara zat bar bolaýmasyn?

Ine, şu zatlar serime dolanda, meniň şu oňaslyz jaýlary, dar şäheri “haý-haý” bilen, uly dabara bilen guran gurluşykçylara, arhitektora, şäher jaý gurluşygynyň garamatkeşlerine ýüzlenip: “Gaýrat ediň, indiden soň bir jaý guranyňyzda baş Manady tygşytlamak barada däl-de, adamyň saglygy barada pikir ediň, iki kub tagtaňyzyň berjek peýdasyna gözüňizi gapdyрмаň-da, beton “düşekler” zerarly on-oniki ýaşamanka, guragyryly bolýan çagajyklaryň ykbaly barada oýlanyň, siziň salýan jaýlaryňyzda ýazyjynyňam, şahyryňam, hudožnikdir-kompozitoryňam, işçiniňem, gullukçynyňam, studentiniňem ýaşaýandygy olaryň günuzynky zähmetden soň öýlerine gelip, bir-birlerine päsgel bermezden, döretmelidikleri, okamalydyklary, dync almalydyklary barada oýlanyň diýesim gelýär.

1988ý.

“Edebiýat we Sungat” gazetini. 12 awgust.1988ý.

22. Rysgal toprakdadyr

Döwür üýtgäp bazar ykdysadyýetine geçilmegi bilen, adamlaryň zähmete bolan garaýyşam üýtgedi. Öň näçe zähmet çekse-de bellenen möçberden artyk hak alyp bilmeýän halkyň birdenkä baýasy geldi. Her kimem rysgalyny bir zatdan gözledi. Entek SSSR dargamanka, rubl sistemasy soýuz boýunça dowam edýän mahaly, maňlaýy daş ýarýan, uly-uly banklara asmandan ýol salmany başarýan bezirgen kişiler nagt pullardan ýüklenip soýuzyň dürli künçlerine jyn dagan ýaly dagadylar we yzlaryna gaýdyşyn kimsi dürli-dürli maşynlardan kerwen ýasap dolansa kimsi hatar-hatar wagonlary telewizor, holodilnik diýen ýaly geçginli harytardan mas ýükläp dolandylar. Birbada peýdasynam gördüler. Emma ol ýagdaý uzaga

çekmedi. Soýuz dargady. Respublikalaryň hersi özbaşdak döwletlere öwrüldi. Hersi öz pul birligini döretdi. Rubl sistemasy aradan aýryldy. Bezirgenleriň örüsi daraldy. Daş ýurtdan daşalyan harytlaryň halky, döwleti talaňa salaýmasa ezeneginden çekmejekdigi, her kimiň öz rysgyny öz içinden, öz öndürijiligini artdyrmak ýoly bilen gözlemelidigi belli boldy. Emma bu hakykata hem hemmäniň boýun bolasy gelmedi. Şonuň üçinem, jerçilik, ýagny ownuk söwda, telekeçilik ýoň boldy. Ol ýoň henizem dowam edip gidip otyr. Emma şokolad, süýji, sakgyç, çilim, daşary ýurt içgileri ýaly gündelik geçginli zatlar bilenem ýekebara baýaýmasaň, ykdysadyýetiň umumyň halk ýokary göterilişini gazanyp bolmajakdygy belli boldy. Şeýlelikde döwleti maddy taýdan ýokary götermekligiň ýekeje ýoly galdy. O-da çig mal! Emma бүтін ýurt bolup diňe çig mala göz dikip oturmagam akylylygyň alamaty däl. Diýmek, diňe öndürijiligiň artdyrmaklyk ýoly bilen hakyky öňe gidişligi gazanyp boljak. Onuň üçinem uly-uly zawodlar, fabrikler, kärhanalar gerek. Içini ýakýan ýeri Türkmenistan öň soýuzyň çig mal bazasy bolup hyzmat eden ýurt bolansoň bizde o zatlaram ýok. Indi gurulmaly. Gurulybam ýör. Barýarka bolaram. Ýöne oňa çenli näme etmeli?! Oňa çenli bir-ä gadymdan bäri süňňümize siňen, şu türkmeniňki diýip dünýä boýunça bireýýäm ykrar edilen, ata-babalarymyzy asyrlarboýy ekläp gelen halyçylyk, zergärçilik sungatyna daýanmaly. Ony her öý saýy, güýçli depginde ösdürmeli. Birem topraga daýanmaly. Uly diýmän, kiçi diýmän, gije diýmän, gündiz diýmän topraga hyzmat etmeli. Öndürijiligi ýola goýanyňdan soňam agyr industrially döwete öwürüleniňden soňam ryskyňy diňe şondan gözlemeli. Çünki, topragy biz bir ýerden satyn alyp getirmeli däl. Hiç kimden dilemeli däl. Ol biziň aýagymyzyň aşagynda. Ýatsak ýapymyzda, agdarylsak arkamyzda. Iň bolmanda iýjek çöregimizi, gök önümimizi, bakja ekinlerimizi ene topragyň göwsünden alyp bilsek, ýurdumyzy bir gez ýokary galdyrdygymyz bolar. Köp öndürsek ol biziň öz agzymyzdan artyp, daşary ýurtlara eksport etmäge, gyzyly pul gazanmaga hem ýardam eder. Çünki, diňe gök önümi bilen dünýä bazarynda meşhurlyk gazanan ýurtlaram az däl. Munuň üçin gök önümleri konserwirleýän kärhanalaryň gurulmagy, taralar bilen üpjün edilmegi ýeterlikdir.

Howwa, şeýdip, topraga çynymyz bilen, ak ýürekden tagzym etsek, ol bizi bir gez ýokary galdyrrar. Indiki ösüşlere tarap ak ýola atarar.

Aslynda topraga tagzym etmek diýmek näme? Tükge düşüp onuň maňlaýyndan ogşamakmy? Tozuny gözüňe sürtmekmi? Öňünde eglip

galmakmy? Dyza çöküp eliňi göge sermekmi? Ýa şanyňa howaýy sözler aýtmakmy? Ýok, olaryň hiç birem däl. Topraga tagzym etmek diýmek, peliň içinde eliň pilli irmän-arman zähmet çekmek. Hysyrdanmak. Der dökmek. Şonda sen onuň öňünde günuzyn münlerçe gezek baýamınnet egilersiňem, galarsyňam. Ana şo-da seniň topraga tagzym etdigiň bolar.

Ýöne, biz bu ýerde daýhana iş öwretmek barada däl-de, daýhan diýmän, işçi diýmän, gullukçy diýmän, uly diýmän, kiçi diýmän topraga topulmalydygy barada gürrüň etmekçi blýarys.

Elbetde, şäher adamlary şähre bagly. Durmuşda her kimiň öz ornunyň bolşuna görä, olaryň kimsi daýhanlaryň ýygnaň gallalaryny çörek, bulka, makaron, wermişel, köke ýaly önümlere öwürüp yzyna gaýtarmak bilen meşgul bolsa, kimsi halky egin-eşik, aýakgap, iş enjamlary we başgada birnäçe hojalyk harytlaryny öndürmek bilen meşgul bolýarlar. Döredijilik işgärleri bolsa, halky ruhy iýmit bilen üpjün edýärler. Şonuň üçin olaryňam köpüsi redaksiýa, neşirýat, teatr, kinostudiýa, çeperçilik fondy diýen ýaly şäheriň medeni edaralaryna bagly bolup durýarlar. Şeýlelikde olar özülerine üç-dört ýyllykda şäheriň Berzeňni tarapyndan bölünip berilen aramgählerinden daşlaşyp bilmeýärler. Ine, olaryň içinde diňe döredijilik bilen meşgul bolýanlaram bar. Ýöne, şolar üçin welin, ýaz, tomus aýlary oba ýerlerinde hem-ä topraga tagzym etmäge, hemem döredijiliklerini halkyň jümmüşinde dowam etdirmäge mümkinçilik bar. Iň esasy zadam, häzir olara oba ýerlerinden iň bolmanda mellek ýer edinmäge, şojagaz ýerlerinde der dököp, yzgar topragyň ysyny almaga anyk şertler döredi we şol şert ýerli häkimiýetler tarapyndan häli-häzire çenli-hä bökdençsiz ýerine ýetirilip gelinýär.

Mysaly özümden alaýyn. Men döredijilik işgäri. Özümem diňe döredijilik bilen meşgul bolýan. Ýaşlykda obada önüp ñsemsoň obasyz, toprakсыз, çölsüz oňup bilemok. Döredijiligimi il içinden susup almasam, bir çetini hakykata ýanap, ondan soň çeper eser görnüşine geçirmesem eden işim göwnüme jaý bolanok. Ýylboýy oba gatnap, iň bolman baş sany täze söz bilen üýtgeşik bir nakyl öwrenip gelmesem köňlüm karar tapanok. Şonuň üçinem mundan üç-dört ýyl öň täze dörän mümkinçilikden peýdalanyp, öz dogduk duýarym bolan gadymy Saragh topragyndan bir melleklik ýer aldym. Üç tomus gatnabam baranymda ýatar-turar ýaly sümelgejik edindim. Işiginden howuz gazdym. Ýeriň daşyna sim aýladym. Geçen tomus bolsa şol ýere başardygymdan baş-üç joýa gawun, şonça-da garpyz, kadi, gapdaly

bilenem pomidor, bolgar burç, badamjan, mäs ýaly huruşlyk önümlerden ekdim. Satyp-sowmak üçin däl-de, çagalaryma ýdirmek üçin. Şol niýetimem boldy. Arly tomus bazar garasyny göremzok. Göge, gawuna, garpyza, kädä pul çykaramyzok. Esasy zadam çagalar öňki ýaly şol önümlerden diňe dadyp oňmadylar-da, kanikul döwründe gezek-gezegine gatnap, ine-gana, geregiçe ýdiler. Doýdular. Şonuň üçinem bir mellekden alnan şojagaz hasyl meniň gözüme bazardan satyn alnyp iýiljek önümleriň ýüz tonnasyndanam artykmaç, has süýji görüldi. Esasanam çagalar üçin şeýle boldy. Mähirleri gandy. Şojagaz ekini ýetişdiren döwrem öz zähmetimden alan lezzetimi bolsa men şäheriň ýüz ýylky eşretine berjek däl. Bedeniň ýadaýanam bolsa, günüň-gününe ese-boýa galyp barýan gökje gämikleriň, maýsalaryň göwün göteriji höwesini bärden ýadap baran beýniňe ençeme gyt-gyt derManlardan gowy täsir edýär. Dynç berýär. Dagy näme, uly höwes bilen ekersiň. Bir hepdedenem dürterip çykyp ugrar. Soň iki gulak, soň üç gulak bolar. Telpeklär. Gol ýaýradar. Güllär. Bir günem görseň hyýarlaryň, gawunlaryň güldüýbüjikleri garpyzlaryň godolojyklary görnüp ugrar. Olaram edil, gözüň alnynda ulalyp gidip barýandyr. “Ýüz günde üzgün” diýlişi ýaly, ekniňe üç aý diýende-de çagalaryňa gemretgijik ýolup berersiň. Ýa-da öz eli bilen ýoldurarsyň. Bir görseňem agtyjygyňa niýetläp ir eken kyrkgünlükleriň saralyp başlandyr. Pomidoryň, bolgar burçuň, badamjanyň ýetişendir. Hemmesinem bazardan alandakyň ýaly dermanlymyka, dermansyzmyka diýip alada galmarsyň-da, ünjüsiz iýersiň. Şondan soň tä, güýz düşýänçä üç aýlap çeken zähmetiň rehnetini görersiň. Özüňi topraga has golaý duýarsyň, ony özüňe mähriban ene deý hossar saýarsyň.

Agşamlaryna bolsa daşardaky sekiniň üstüne düşek ýazarsyň-da, üstüne gerlen gara mahmal ýaly ümmülmez asmany, onuň yüzüni hünji kimin bezäp duran sansyz ýyldyzlary synlarsyň, başujynda gürläp duran radiodan bolsa, merkezde bile tirkeşip ýören dost-ýarlaryň, tanyş-bilişleriň sesi gelip durandyr. Biri goşgy okaýandyr, ýene biri oragy nädip saplamalydygy baradaky haýsydyr bir gepleşigi alyp barýandyr. Ine, şonda özüňi olardan üzňe duýmakdan ýaňa ýüregiň azajyk ynjaý gider. Basym ýene-de olaryň arasyna dolanyp barjakdygyňy ýatlabam ynjalar.

Ýyldyzlar welin tä daňdana çenli, edil ýer eýesi daýhan ýaly hysyrdanar ýörerler. Ilkagşam magrypda göreniň aladaňdan maşrykdan çykar. Ýedigeniň barybir at salyp gelyän Ülker ilki gündogar gözýetimde görnüp, soňabaka dik depä galar. Ýedigen welin ýetdirmez. Al salar-da

aýlanyp-öwrülip gözyetime siňer gider. Kiçi ýedigen edil seýislenýän at ýaly
 şo-ol bir duran ýerinde, gazygynyň daşynda aýlanar durar. Tomsuň yssysyny
 ilki öňküdenem beter jokradyp yzyny salkyna ýazdyrýan Ýaldyrakdyr,
 Üçýyldyz juda köp garaşdyrar. Iýulyň soňy, awgustyň başy bolaram welin,
 aladaňdanlar gündogardan, gezek-gezeginde, göz gypysyp görnerler.
 Epgekden ýaña eňkleri agan oba adamlary olary edil hossarlaryny gören ýaly
 garşy alarlar. Şondan soň esli wagtlap gürrüňleri “Ýaldyragyň ýangyny,
 Üçýyldyzyň galgyny” barada bolar. “Ýaldyrakda tün sowar, Üçýyldyzda gün
 sowar” diýen ýaly, leji çykan, döwürleýin nakyllary şondan soň sen ýene-de
 her baran ýerinde, telim gezek eşitmeli bolarsyň. Ekenje ekinleriniň şol iki
 ýyldyzyň ýelgininden alyp çykmak üçin ýüzüni gara ýanyk edip, eliň pilli iki
 ýana elewrärsiň. Çünki, öň hepde-de bir gezek suwarýan bolsaň indi iki
 suwarmalysyň. Emma içini ýakaýyn diýen ýaly edil şol wagtam suw kesiler.
 Çünki emeli suwaryşa mätäç türkmen topragynyň ykbaly derýa ýatandan soň
 skwažinalara bagly bolup galýar. Skwažynalaryňam näme, jany demirden.
 Demir diýeniňem bir gün işlese ikinji gün döwürlemek bilen. Bejerjek
 bolsaňam şaý gerek. Şaýam eliňi uran ýerinden tapdyryp duranok. Ekinler
 bolsa suwsap barýar. Ine, şolar ýalyda piliňi egniňe atyp goňşy obanyň
 skwažinalaryna çenli gidersiň. Bir gulak suw diläp, ýalta eşegi iden ýaly,
 köne ýabyň içi bilen öňüni arçap, gerşine kakyp obanyň içine salarsyňam
 welin, öňünde telim adam pillerini çoçjaýdyşyp durandyr, suw geldi-de, suw
 geldi bolşup. Suwy alys ýerden sorap alyp gelendigiňi, gulaklaryny
 açmazlygy haýyş edip gidersiň. “Hoş” diýerler. Ýagdaýyňa-da düşünerler.
 Emma barybir alyp barýan suwuň öňi mellegiňe ýetmänkä yzy kesiler.
 Dolanarsyň. Gulaklary ýeke-ýeke gözden geçirersiň. Ahyram bir gizlinräk
 ýerde açyk duran gulagyň üstünden bararsyň. Siltenjiräp bekläp durşuňa az-
 kem gatyrganarsyň. Gulak eýesi bolsa göwni bir ýaly gözlerini süzer-de:
 “Aý, çaga-çuga dagy açandyr-da” diýip, sypaýylyk eden bolar. Şondan soň
 tä, suw tutup bolýançaň şol gulagyň başynda çagalaryň birini oturtmasaň
 hezil bermez.

Howwa, yssydan şeýdip çykarsyň. Emma tomus aýlary bar ýagyň
 yssy dälidir. Ýel diýibem bir nägehan bardyr. Ol edil režimli gatnaýan otly
 ýaly her gün günortan ikiniň ýary bolaram welin, demirgazyk tarapdan
 “howwuldap” geler we tä agşama çenli gözüňem açdyrmaz, gulagyňam
 kamata getirer. Agşamara çybyn turar, ine, şonda welin uzynly gün “howlap”
 ýüregiňe düşen ýelden dermanlygam tapdyrmaz. Dünýe-älem dymar. Diňe

çybynyň zyňňyldysy eşidiler. Peşanaň bolmasa gijäni geçirmek hylylla bolar.

Her günde telim gezegem kak ýaly towlam-towlam bolup tüweleý geler. Aýagy ýerde, başy asmanda, tumşugyny dik ýokary tutup gelşine göni seniň ekinleriň üstünden sürer. Biýaralaryňy demine sorup, gollarynyň birini eýläk, birini beýläk zyňyp, buýr-bulaşyk eder. Şowurdadyp towlar, şapyrdadyp gaňyrar. Güllerini gaçyrar. Seniň welin ol hägehan ekinlerimi köki bilen soguraýmasyn diýip, gara janyň galmaz. Şonuň üçinem, tüweleý görnenden ylgap çatmaňdan çykarsyň-da, biýaralaryň üstüne howala bolarsyň. Kükregiňi gerip, elleriňi serip tüweleýi saklajak bolarsyň. Sag-aman geçip gidenden soň bolsa uludan bir demini alarsyň-da çürüjek çatmaňa girip gidersiň.

Ekiniň gurçuk, kekene, ak möjek diýen ýaly ýagylaram bar. Ýöne, o zatlar ýel ýa epgek ýaly däl. Aladasyny etseň garşysyna göreşip bolýa. Ýogam edip bolýa.

Suw meselesem uzaga çekjek kynçylyklaryň hasabyna girenok. Çünki, onlarça ýyl bäri suwdan kösenip gelen Sarahs topragy tizara bol suwa garaşýar. Telim ýyl bäri ady dilden düşmän gelýän kanal häzir şol mekana ýetip gelýär. (Emma, soňy bilen o zatlaram bolmady J.H.)

Üstesine posýologyň täze paýlanýan ýerlerine ýerli häkimiýet ösen döwletleriň göreldesine eýerip tok sütünlerini simi bilen, suw turbalaryny skwažinasy bilen bireýýäm çekip goýupdyr. Daş düşelen ýollaram çekipdir. Emma ine, telim ýyldyr, şolaryň daş ýoldan başgasy ulanyşa girizilenok. Aýdyşlaryna görä tok simler-ä ýekeje transformator tapylmaýanlygy sebäpli edil üstünden geçip gidýän uly napreženiýeli toga birikdirilmeýärmişin. Tok bilen bagly bolansoň tap-taýynjak skwažina-da şol sebäpli işlemän ýatyrmyşyn. Kran üçin mellekleriň gyrasyna çekilen turbalaryňam käbirleriniň-ä üsti gömüldi, käbirlerem alan-alda düşdi. (Döwür-döwür mellekleriniň daşyna dikdiler we sim aýladylar.)

Biziň bu gürrüň berýän uçastogymyz Tejen-Sarahs ýolundaky derwezäniň gündogar tarapy. Emma mellek ýerini derwezäniň günbatar tarapyndan, posýolok arçyny Annadurdy Mämmedow Ereş oglunyň täze mellegi bilen ugurdaş alan adamlaryň ýagdaýy beýle däl. Çünki, ýoluň gaýra ýüzündäkilere üç-dört ýyl bäri ýetdirmeyän şol arzyly transformatoryň bir-ä posýolok arçynynyň täze öýüniň edil gapdalynda, ýene birem aýdyşlaryna

göra mülk ýerinde gije-gündiz “güzläp” dur. Käşgä! Goý, başaryan adamyňkyda başisi “güzlesin”. Ýöne, çil-çaga bolup çet ýerde batyp-çümüp oturan hojalyklara hiç bolmanda şolaryň birijigi nesip edäýsedi, onda olaram ýaldyragyň ýangynyny goňşy obaň skwažinasyndan suw dilemän geçirip bilerdiler.

Iň begençli ýerem öýlerinde yşyk ýanardy. Häzir welin olar togam edil suw ýaly ondan, mundan kabel, gara sim çöpleşdirip, çatyşdyryp, allaowarralardan diläp getirmeli bolýarlar. Getiren günleriniň ertesem montýor üstlerini alyp durandyr. “liniýany nireden aldyňyz” diýip. Gaz meselesem şonuň ýaly.

Ýöne, bu zatlar wagtlaýyn kynçylyk. Ýerli häkimiýetler göwneseler iki günün içinde düzedip boljak. Çünki, ýaňky aýdyp geçişimiz ýaly, ol işleriň köp bölegi öň edilen. Bar zat ýekeje transformatora bagly. Iki ýüz metr turbaňa dözseň şol hojalyklara gazam getirip boljak.

Ýene bir kynçylyk bar, ol sygyrlar bilen bagly. Meniň başda: mellegimiň daşyna sim aýladym, diýip agyz dolduryp aýdýanyňmam şonuň üçin. Çünki, haýsy etrapdandygynyň tapawudy ýok, menden pent bolsun ki, kimde-kim täze mellege göçüp barjak bolsa, ony-muny ekjek bolsa, öňi bilen daşyna sim aýlasyn. Başarsa haýat aýlasyn, ýöne berkitsin. Sebäbi öri ýokdygy üçin töwerekdäki öňden oturymly hojalyklaryň ähli sygyrlary sergezdan gezyýarlar. Ýöne, daşyny berkidenden soňam gije-gündiz eliň taýakly gapdalynda durmasaň peýdasy ýok. Galyň-galyň sygyrlar bir ýerden kellelerini sokup, bir ýerini döşleri bilen itip, garabaşlarynagaý bolşup ýörendirler. Eýelerem: “Gel-aý baky bolmaýanda-da hem-ä sygrym hezil eder, hemem goňşularymyň gulagy dynar, obadan bir çykaryp goýbereýin, ýa-da ot-iým bilen üpjün edip ýatakda bir saklaýyn, diýmezler. Sagyp bolarlar-da ýüpden boşadyp, sagrylaryna kakyp goýbererler, onsoň ol sygyr onuň ha sag goňşusynyňka barsyn, ha çep goňşusynyňka barsyn ekinine girsin, gülli körpesini sonarlasyn, tapawudy ýok, agşam baranda eýesine bir okara süýt berer ýaly garnyna bir zatjagaz gapgarybilse bolany. Baryp şikaýat etseňem: daşyňy oňar, seň iki düýp biýaraň bar diýip men näme malymy aç saklaýynmy, diýer. Şondan artyk gürleşsem gelmez. Senem näme, gaharyňy ýuwdarsyň-da bilalaç yzyňa öwrülersiň. Emma hemme kişi gaharyny ýuwdaýanogam. Has jany ýananlaryň indiki gezek şol sygyry “sowuk ýarag” bilen garşy alýan gezeklerem bolýar. Gürrüň bermeklerine göreä halys degnasyna degen bir ýigit çemini tapaga-da dört dişli ýabagy sokupdyr şolar

ýaly sergezdan sygyrlaryň biriniň böwründen. Yzyna çekmäge welin ýetişmändir. Sygyr-a elem-tas bolup ýatagyna tarap gaçypdyr, o ýigidem dilini bir gulaç edip eňipdir yzyndan. Ýatagyna barşy ýalam sygyr-a gürpüldäp ýykylýa, o ýigidem bir aýagy bilen garnyndan basaga-da çarşagyny sogrup alýa gaýdyberýä. Soňunyň näme bilen gutaranyny bilemok, ýöne wakanyň bolany çyn.

Sygyrlar welin öz sergezdançylyklaryna diýseň werziş bolupdyrlar. Özlerem çöl keyigi ýaly şeýle bir sarç welin, golaýlaryna barjak gümanyň ýokdur. On-on baş ädim galandan “jyzzynlap” gaçmak bilendir. Gel-aý, şuny awundyryp bir galaýyn diýip, ýerden daş ýa kesek almak üçin egilersiňem welin, sakga durarlar-da, gözlerini ýumup, tumşuklaryny diň-göge tutup, başlaryny eýläk-beýläk burarlar, iki baka buruljaşarlar. Bu olaryň baran gapysyndan kowula-kowula gypjyn-gypjyn bolandyklarynyň alamaty. Seniň gyjyna-gyjyna zyňan daşyň welin olaryň üç metr beýle ýanyndan geçip gider. Ikinji gezek zyňmaga bolsa ysgynyň ýokdur. “Has-has” edip oturansyň bir çetde. Sygyrlar welin ho-ol ýere bararlar-da saklanarlar. Gaňryla-gaňryla serederler. Kem-kemdenem yzlaryna öwrülerlerde, gel-aý, şun bilen bellisini edeýinle diýýän ýaly ýene-de saňa tarap gaýdarlar.

Umuman, şol sygyrlary ýerli adamlar “alym sygyrlar” diýip atlandyrýarlar. Çünki, ekine girmek üçin olarda şeýle bir emel kän welin, hakykatdanam alym bolaýmasaň sygyr bolub-a kelläňe geljek zatlar däl. Daşy germewsiz, ýa çalamydar germewli bolsa, eýesem meň milisge goňşym ýaly ýarym-ýaltarak, ýataganrak bolsa-ha olaryň günü gelýä. Islän wagtlary arkaýyn gelýäler, iýýäler, çykýalar gidýäler. Niçikmi ekiniň daşy berkmi, onda olar öňürt-ä biri-birleriniň yzy bilen setire düzülip ekiniň dört tarapynam aýlanyp çykýalar. Ahmalrak ýerlerini gözleýäler. Tikenekli sim bolsa birazajyk çekinýäler. Ýalaňaç sim bolup, o-da el-halrak bolsa welin hökman aşagyndan sümüläýmeli salpy-sulpurak ýerini tapýalar. Şondan soň olaryň biri öňe çykýar-da, şahy bilen iň aşaky simi ýokary göterýär. Galanlaram ýegşerlibräge-de sümülip geçýäler. Hemmesi geçip bolansoň içine girenleriň iň soňkusy yzyna öwrülýär-de, daşky sygryň şahy bilen saklap duran simini öz şahy bilen iç ýüzünden saklap durýar. Şeýdibem daşarda galany içine salýar. Ine, onsoň sonar ýatan ekinden iýibermeli, tä, eýesi bir ýerden eli taýakly elem-tas bolup gelýänçä. Eger-de ekiniň daşyna aýlanan torly sim bolsa, onda-ha olar ýaňky ýaly ullakan tutum tutubam duranoklar. Agramlyragynyň biri öňe çykýar-da, gapdallaýyn goýberýä özüni

toruň üstüne. Tor agyp gaýdýa, o-da turup ekine girýä. Beýlekilerem sürlenişýäler-de ýaňky ýykylan toruň üsti bilen geçýäler, ötägidýäler. Iň aşaky sim salpyrak bolup, ýöne şah bilen galdyrara maý bolmasa, ýanyn ýatyp aganaklap geçýän gezeklerem bolýa. Halys geçip bolmaz ýaly, berk mellek tapsalaram simiň daş gyrasynda hatara düzülýälerde, hyýallarynda şol ekine girýälermi, iýýämleermi, bilemok, günuzyn gözlerini süzüp, ekinçilige garap, imtilişip durýalar. Ahyram, ýeri, iýdirmejek bolsaňyz nämüçin ekýäňiz muny, diýýän ýaly ýüzüne içgin-içgin seredişýälerde, ýataklaryna bakan ýaýkanyşyp gidýäler.

Özleriniňem ekine giribilmän gaty ýerde entäp ýörkälerem berk, düzgün-nyzamlary bar. Güýmenen bolup ýörendirler welin, nämüçindigini bilmersiň birdenkä biri sakga durar. Şondan soň onuň töweregindäkilerem duran-duran ýerinde doňar. Telim sagatlap şemalyň ugruna galgaýan guýruklaryndan başga gymyldy bolmaz. Birdenem ilki başda sakga duran sygyr “haş-ş-ş” eder-de, tapyr-tupur ýatar. Beýlekilerem edil komanda berilen ýaly, duran-duran ýerlerinde çökerler. Olaryň o hereketlerine dokuň hereketi diýib-ä boljak däl, sebäbi hemmesem aç, hor, gezyň ýerleri obanyň içi, şol bir, günün-gününe ýalanan ýerler. Ýöne halys eňkleri agyp, ýöremäge ýa aýak şondan artyk aýa üstünde durmaga ysgynlary bolman şeýdýäler diýseň welin tankyda laýyk geljek. Bu ýagdaý esasanam guşluk, günortana golaý wagtlary bolýar. Süýr günortan bolýaram welin, ýerlerinden turýarlarda, kölegesinde saýalar ýaly eýesiz jaý gözleşip başlaýarlar. Emma, eýesiz jaý-a az, günortanyň kölegesi bolsa kelte, özlerem köpçülik. Şonuň üçinem, kölegä hersi kellesini sokubilse kaýyldyr. Galyberse-de olar kelleleri kölegä sümüldigi ähli göwreleri kölegededir öýdýäler.

Kölegedäki irkiliş öýlän sagat üçlere çenli dowam eder. Şondan soň olar haýsy hojalyk günortan topbagy bilen uklaýan bolsa şo tarapa yrgyldaşyp ugrarlar. Kimiň haçan ýatyp turýanyň bolsa olar birinden sorap bilmeli däl. Meniň demirgazyk tarapymdaky goňşym günortan tutuş, çagalary bilen ýatMany gowy görýär. Ekininiň daşam çala başy gowşanrak. Ana, şolaryň näçede ýatyp, näçede turýanyň sergezdan sygyrlaryň islendigi bizden gowy bilýär. Goňşym gapysyny ýapyp, tutularyny goýberip süýji uka giderem welin, sygyrlaram kölegeden çykarlarda, daşary ýurt sakgyjyny çeyneýän agras täjir ýaly gäwüşeşip ugrarlar şo tarapa. Äwmezlik bilen mytdyldaşyp käte bir saklanaga-da daş-töwereklerine diňşirgenişip baryşlaryna ekiniň daşyndan aýlanyp ugrarlar. Öz emelleriniň haýsam bolsa

birini ulanybam girerler. Ine, onsoň men ýaly çatmada oturan ýa geçip barýanyň biri görüp habar beräýmese bir sagadyň içinde o bendäň bir ýylky azabyny reýgan ederler. Sygyrlaryň eýeleri bolsa ýap boýunda sykylyklaşyp durandyrlar. Begenýändirler, sygrymyz bu gün-ä süýtlige geläýse gerek, diýşip. Men özüm-ä göremok, anekdot ýa öňden aýdylyp ýören gürrüňem bolsa bilemok, ýöne, aýdyşlaryna görä käbir jany ýananlar sygyrlaryň böwrüne reňk bilen: “Binamys! Sygryňa eýelik et!” diýip ýazyp goýberýämişinler. Emma ertesi ol sygyr beýleki böwri: “Özüň binamys! Binamys bolmasaň daşyňy oňar!” diýen ýazgylý peýda bolaýýarmyşyn.

Umuman sygyr hakda, ýel hakda, yssy hakda gürrüň kän. Ýöne, ol zatlaryň kynçylygy umumy kynçylyk. Galyberse-de tebigy kynçylyk. Sen ýerli bol, myhman bol o zatlardan gutulma ýok. Bir çopan bilen öri meýdanyny bölüp berseň sygyr meselesem edil, bir transformatora bagly bolup duran tokdur suwuň çözgüdine döňýä. Ýöne, men munça bolanyna görä, bir ýerden bir ýere baran adamyň başyna düşýän hususy kynçylyk, onda-da iň esasy kynçylyk barada hem birki agyz aýdaýyn.

Häzir hemme ýerde azyk harytlarynyň kartočka boýunça berilýändigini, o zatlary öňki ýaly baran ýeriňde dükanlardan alyp bolmaýandygy belli. Şonuň üçinem, döwrüň sesine ses goşup, döwlet ýolbaşçysynyň görkezmelerinden ugur alyp, ýurdumyzda alnyp barylýan bag, oba, däne syýasatlaryna howaýy sözler bilen däl-de, hakyky gol zähmeti bilen goşant goşmak üçin şowhunly şäherleri terk edip oba sähralyklaryna ýüzlenýän, oglanka oýnan aýak yzlaryny gözläp ata mekanlaryna dolanýan döredijilik işgärlerine ýerli häkimiýetler tarapyndan goldaw gerek. Esasanam azyk üpjünçiligi gerek. Iň bolmanda oňa üç-dört aýlyk talon gerek. Men dogrusy egnime sumkamy atyp ýola düşenimde şol problema boýunça bökdençlik ýüze çykaram aýtmändim. Emma Sarahs posýolagynyň arçyny Mämmedow Annadurdy Ereş ogly ýüzini boz-ýaz edip: “Git-de uşotdan çykyp gel, bu ýerňem uşotyna gir, şondan soňam seni indiki ýylyň spisogyna goşarys, a tak, biz öz adamlarymyzam üpjün edibilmizok” diýdi.

Şeýle jogaby men az-owlak un sorap baranymda etrap alyjylar jemgyýetiniň başlygy Annagulydanam (familiýasyny bilemok) eşitdim.

Men olaryň aýdanlaryna ynanýan, azyk üpjünçiliginiň kyndygynada, ýokardan alynanda diňe hasapda duran adamlaryň sanyna görä alynýandygynada düşünýän. Ýöne birinjiden-ä bu ýerden ol ýere baran, oňa azyk üçin ýüz tutan döredijilik işgäri on, ýüz, ýa mün adam däl. Bir adam.

Ikinjidenem ýat adam däl. Şol toprakda önüp-ösen adam. Ýurdum, ilim, günüm diýip, ahyrsoňy maňlaýymy diremeli ýerim şü diýip, otuz, otuz baş ýyldan soň asly mekanyňa mysapyr hökmünde gadam basan adam. Şonça ýyllaryň aýraçylygy döwründe-de ýurdunam, il-gününem örküni üzmedik adam. Nirede bolsada obadaşlarynyň begenen ýerinde begenip, gynanan ýerlerinde özlerindenem beter gynanan adam. Üçünjidenem, hudaýa şükür, bu wagt-a parahatlyk döwri, barjasyny ynsap bilen iýibilseň hemmähede deňderMan ýetýän döwri, ýurdam parahat oturan ýurt, emma bir ýugurlyk un bilen ýatar ýaly ýer bir ýurtdan bir ýurda bosgun bolup baranlara-da berilýändir.

Men bu zatlary özüm üçin ýa öýke-kine üçin aýdamok. Gep mende däl. Men döwrüň talabyna görä, galyberse-de öz göwün islegiňe görä topraga tagzym etmäge, gara zähmeti bilen ene ýeriň göwsünden emmäge baran däli ogullaryny her etrap şolar ýaly sowuk-sala garşylasa, ýüzüne ursa, şol gowulygyň alamaty däl diýjek bolýan. Türkmenistanyň beýleki etraplarynyň ýolbaşçylaryna: Siz bir öz ogullaryňyzy beýle garşylamaň, diýjek bolýan. Halal zähmet bilen çörek iýýän döredijilik işgärleri hiç kimiň kömegine mätäç däl, ýöne, goý oňa zyýan bir etmesiner diýmekçi bolýan.

Özüm barada aýdanymda bolsa, бүтін bir etrap diňe arçyndan, häkimden ýa-da alyjylar jemgyýetiniň başlygyndan ybarat bolmaýar.

Her etrapda uly bir öwliýä, ýagny, mukaddes mähelle bolýa. Oňa il-gün diýilýär. Menem hudaýa şükür, il-gün goldady. O boldy, bu boldy, garaz, eken hasylymy ýygnap yzyna dolanýançaňam güzeranym tigirlendi.

Oktýabryň 1-i günem gije huptan wagtlary demirgazykdan günorta tarap gykuwlaşyp durnalar geçdi. Bizem: “Durna geçdi dulyňy ýap” diýipdirler diýdik-de, ertesi irden, täze açylan, Sarahs halky üçin iňňän amatly we arzan düşen “Aşgabat-Sarahs” otlusyna münüp yzyzmyza dolandyk. Şeýdibem alty aýyň daýhançylygy tamam boldy.

Men ekiniň başynda arly tomus iýenimizden başga ýanym bilen hiç zat alyp gaýdybilmedim. Ýöne, göwnüme bolmasa dört wagondan ybarat Aşgabat-Sarahs otlusynyň hemmesi meniň eken ekinlerimiň hasylyndan hyryn-dykyn dolup gelýän ýalydy.

Kalbyňy şeýle joşgun gaplamaz ýalam däl. Çünki, men tutuş ýurduň ykdysadyýetine, bir hojalygyň tutuş bir tomus iýjek gök önümüne barabar goşant goşupdym. Şeýdip her kim, her ýyl, hiç bolmanda bir hojalygy üpjün

edip bilse, onda gök we bakja ekinleri bilen üpjün edilmän galan hojalyk tapylardymyka?

Ýarym ýyllap ýaşan döwrümde eşiden gep-gürrüňlerimden, taryhy maglumatlarymdan, galybersede, öz gözüm bilen gören geň-enaýy wakalarymyň täsirinden ýaňa beýnimiň içi welin hakykatdanda hyryn-dykyn. Ol hyryn-dykynlygyň hasylyny bolsa indi bu ýerde, merkezde oturyp ýygnamaly. Halkyň öz zadyny özüne gaýtaryp bermeli. “Hamyr ujundan petir” diýlişi ýaly, siziň şu okan beýanatyňyzam şol, gawun çatmasynyň içinde dörän pikirleriň ujypsyzja bir bölegi.

noýabr. 1996 ý.

23. BUÝENOS DIAS, KAMPONÝEROS!!!

1. Ýoňsuzja maglumat.

7-nji noýabr, 1990 ý. Moskwa. Şeremetowa – 2 halkara uçargähi. Ir sagat 10. Ýerde gyrpa gar ýatyr. Şu ýylyň ilkinji gary. Howa üç gradusa golaý sowuk. “Ýedi adamdan ybarat Sowet ýazyjylarynyň delegasiýasy, Il-86” kysymly äpet uçara münüp, asmana göterilýär.

Delegasiýa girýänler: Aleksandr Tkaçenko /delegasiýanyň ýolbaşçysy, şahyr, Moskwa/, Wladislaw Pýesýuh /ýazyjy Moskwa/, Kristina Lýalko / ýazyjy, Minsk/, Natalýa Beloserkowes /tankytçy, Kiýew/, Norik Bagdasarýan /şahyr, Leninakan/, Taris Fedýuk /şahyr, Odessa/ we siziň sadyk guluňyz.

Ugrumyz meşhur azatlyk adasyna – Kuba tarap.

Maksadymyz – Kuba – Sowet ýazyjylarynyň döredijilik gatnaşyklaryna täzeden ser salmak, pikir alyşmak, esasanam birek-birek bilen ýazyjy hökmünde ysnyşmak.

10 müň metr belentlikde, sagatda 850 km tizlik bilen uçup barýan uçaryň her biri kiçiräk klubdan kem bolmadyk dört bölüminiň dördüsem ýolagçylardan doly. Onda – munda käbir kreslolarýň aňyrsyndan, “Komsomolskaýa prawda”, “Izwestýa” , “krokodil” ýaly sowet gazet-žurnallary göze kaklyşyp gidýär. Biziň ýerleşen üçünji salonymyzyň içine düşen ýalňyz siňek hiç kimden ýüz tapman, ondan-oňa kowlup, elewräp ýör. Bortdaky radio boýunça berilýän bildirişler iki dilde: rus hem ispan dillerinde eşitdirilýär.

Dört sagada golaý uçanymyzdan soň, Irlandiýanyň Şenon uçargähinde gonýarys. Bu ýerde howa 8 gradus maýyl.

Uçargähiň zaly dürli harytlardan hyryn-dykyn doldurylan dükanlardan ýaňa gözüň ýagyny alyp barýar ýöne bar zat diňe dollara satylýar. Bizde bolsa o ýok. Seredýäs, emenýäs, aýrylýas.

Sagat ýarymdan soň ýene-de göterilýäs.

Meşhur Bermut üçbururçlygynyň üsti bilen ylaýyk dört sagat uçup, bu gezek kanadanyň Gonder uçargähine baryp düşýäris. Howa bir gradus sowuk. Bu ýerde-de harydyny dollara satýan dükanjyklar az däl. Biz uçardan düşjek wagtymyz elimize tutdyrylan birkajyga bir banka pepsi-kola alyp bokurdagymyzy ölleýäris. Oňa çenlem uçara münmäge çagyryýarlar.

Ýene-de baş sagat uçup, Gawenanyň “Hose Marti” uçargähinde uçardan çykýarys. Howa 24 gradus maýyl. Mylaýym. Ýumşak.

Bizi garşy alan awtobus, Gawananyň on sekiz mertebeden ybarat “Kapri” myhmanhanasynyň işiginde saklanýar. Terjimeçi Marla Sançes bize myhmanhana ýerleşmäge, dokumentleri dolduryşmaga kömek edýär we ertire çenli hoşlaşýar.

2. Ilkinji tanyşlyklar

Şäher bilenem, şäheriň adamlary bilenem, Kubaly ýazyjylar bilenem tanyşlyk şol günüň ertesi irden başlandy.

Turup, sekizinji mertebede ýerleşýän otagymyzyň äpişgesinden äňedişim ýaly, ilki gözümiň düşen zady – aňyrsyna bärsine göz ýetmeýän ümmülmez gök deňiz boldy. Alyslerden eplem-büklem bolup gelýän tolkunlaryň gara daşlara bagryny oýkap, birdenem öwgüldäp goýberişem, haşyldap uludan demini alyşam eşidilip dur. A-aňyrda bolsa iküç sany ak ýelkenli äpet gämiler görünýär. Olar ýa-ha durlar, ýa-da örän haýal hereket edýärdiler. Şol ýeriň porta girmek üçin garaşylýan ýer bolmagam ahmal. Asman dury. Göm-gök. Ýüzünde ak bulutlar gaýysyp ýörler. Şeýle asuda howada-da deňziň bolubilenini bolup durşuna geň galýarsyň.

Bir keçje ýeri biziň äpişgämizden deňiz doly görnenok. Üçden bir bölegini gabat-garşymyzdaky belent jaý tutup dur.

Ertirlik nahardan soň бүтін delegasiýamyz bolup, deňziň kenaryna tarap ugraýarys.

Deñziň şähre direýän ýerine başdan-aýak beton haýat çekilen. Haýatyň deňizden tarapy juda çuň bolsa-da, şäher tarapy metr ýarymdan beýik däl. Bu ýerini Gawanalylar “Malekon” diýip atlandyrýarlar. Ol ýeri hemişe adamly. Ir ertirden tä, ilkg aşama çenli mähellesi egsilenok.

Synçylar deňzi beton haýatyň bäsirinde durup synlaýarlar. Keýpine syn edip duranam, balyk tutmak üçin çeňňeklerini oklaşyp duranlaram bar, Deňiz näçe birahat bolsa şonça-da kenarda balykçy köpelyär. Asuda wagty olar az. Keýpine gezişip ýörenlerem köp. Beton haýatyň ini ýarym metr çemeliräk. Onuň üstüne çykyp oturanam bar, tirsegine söýenip, deňze syn edip ýatanam bar.

Tolkunlary bu ýerde durup synlamak myhmanhananyň penjiresinden bakan ýaly däl. Olar allaoworralardan uly hyruç bilen şaglaşyp gelişlerine özlerini beton diwara gülçüldedip-gülçüldedip urýarlar. Onuň öz önlerine bent bolup durşuna gahar edýän ýaly awunan aźdarha dek agyzlaryny ak köpürjik edip dik ýokaryk göterilýärler. Göz açyp ýumasy salym gök asmanyň ýüzünde daş-töwereklerine ýalt-ýult edişip durýarlar-da ahmyr bilen özlerini aşak goýberýärler. Şol bada-da kül pagyş bolýarlar we gelen yzlaryna bakan götinjekleşip ugraýarlar. Olaryň garasy ýitmänkäde, entek başyny gara daşa urup görmedik, bagtyny synasy gelip, içi byjyklaşyp duran tolkunlaryň täze bir tapgyry peýda bolýar.

Emma barybir şol bir hadysa gaýtalanyp dur.

Synçylar bolsa ýüz-müň arman hem köý içinde ala-basga düşüp ýören däle tolkunlaryň owunjak syçrantgylarynyň öz ýüzlerine sepelenişinden lezzet alýarlar. Ýer ýüzüniň ep-esli bölegini tutup duran mähnet okeanyň müň dürli gatlardan geçip gelen gudratly gomlarynyň şojagaz haýata degip yzyna gaýdyp duruşy welin dogrudanam juda geň.

Şol gün günortan, Kubanyň Ýazyjylar guramasynyň ýolbaşçysy Migel Barnet Sowet ýazyjylarynyň hormatyna çay içişlik gurnady.

Şu ýerde bir zady aýtmak gerek. Kubada ähli döredijilik işgärleri birigip bir soýuzy emele getirýärler. Ol şeýle atlandyrylýar: “Kuba ýazyjylarynyň we sungat işgärleriniň birleşen soýuzy.” Soýuzyň bir başlygy bar. Şol soýuzyň içinde ýazyjylaryň, hudožnikleriň, kompozitorlaryň hersiniň aýratyn öz guramalary bar. Her guramanyň başlygy soýuzyň başlygynyň sekretary bolup durýar. Başlykdan we sekretarlardan başga işgärler diňe jemgyýetçilik başlangyjy esasynda işleýärler.

Çaý içişlikden soň, öýlän sagat üçde, Kubanyň Ýazyjylarynyň we döredijilik işgärleri soýuzynyň jaýynda Kubaly ýazyjylaryň uly topary bilen duşuşyk boldy.

Duşuşygyň diýseň gyzgyn, jedelli we çekeleşikli gelendigi üçin, esasanam ýerli ýazyjylary gyzyklandyrýan meseleleriň ählisi barada gürrüň ederden bir duşuşygyň ýeterlik dældigi üçin, şeýle duşuşyk soňam bassyr üç gezek gaýtalandy.

Duşuşyklaryň ählisinde-de Kubaly ýazyjylar öňi bilen bu gezekki gelen delegasiýanyň öňkülerden düýpgöter tapawutlanýandygyny bellediler.

– Araňyzda SSSR Ýazyjylar soýuzynyň, Respublikan Ýazyjylar soýuzynyň sekretarlarynyň ýa wezipeli adamlaryň ýokdugy SSSR-däki özgerişlikler barada eşidýändiklerimiziň çyndygyna güwä geçýär. Öňler bu ýerde diňe sekretarlar wezipeli adamlar gelerdiler. Bu ýerde-de olary diňe sekretarlar garşylardylar. Bizdenem diňe sekretarlar giderdiler we olaram o ýerde şol bir sekretarlar harşylardylar. Şeýlelikde iki ýurduň arasynda sekretar edebiýaty emele gelipdi. Belki, indiden soň bu iki halk biri-biriniň täze nesle degişli, heniz ýüze çykman ýatan ýazyjylary bilen tanşar – diýdiler.

Olar yzly-yzyna, dürli-dürli soraglar berdiler. Her respublikanyň wekiline aýratynlykda-da sorag berdiler. Respublikalaryň ýeke bir edebiýaty bilen däl, syýasy ýagdaýy bilenem gyzyklandylar. Käte gürrüň edebiýatdan daşlaşyp, durşy bilen syýasata we ykdysadyýete urup gidýärdi. Bu elbetde döwrüň alamaty.

Kubaly ýazyjylary öňi bilen SSSR-iň häzirki saýlap alan ýoly, gelejegi ünjä goýýar. SSSR-iň sosializmden düýpgöter daşlaşaryndan howatyr edýärler. Gündogar Ýewropa ýurtlaryndaky birsyhly üýtgäp duran syýasy ýagdaýlar hem olary ynjalyksyzlandyrman duranok.

Çünki Kubanyň daşary söwdasynyň segsen prosenti şol ýurtlar we sowet soýuzy bilen baglanyşykly.

Kubada köp partiýalylygy yglan etmekligiň ýurtda baş-başdaklyk döredäýmeginiň, şol başagaýlykdan Amerikanyň peýdalanmagynyň mümkindigini nygtaýarlar. Öz rewolýusiýalaryna wepaly bolmaklaryna galýarlar. Fidel Kastronyň golaýdaky: “Ýurdy halas etmeli, rewolýusiýany halas etmeli, sossializmi halas etmeli” diýen çakylygyny goldaýandygyny syzdyrýarlar. Olaryň şygary: “Rewolýusiýanyň şanyna islän zadyňy ýaz,

rewolýusiýanyň garşysyna – hiç zat!” Şeýle-de olar özüni sosialistik realizmiň guly hasap etmeýärler! “Kubaly ýazyjylar hemişe-de erkindiler, şu günem erkin” diýip aýdýarlar.

Bu – entek Kuba rewolýusiýasynyň serdary ýurt başynda otyrka ýürek arzuwlaryny aýtmakdan çekinmekdenmi /ýurt başyna Gorbaçýow geçýänçä özümiziňem balyk ýaly dymandygymyzy ýadyňyza salyň/, ýa hakykatdanam şol pikire gulluk edýärlermi, ony aýdyp biljek däl, bu olaryň öz işi, ýöne, Kubalylaryň öz rewolýusiýalaryny jan-dilden söýýändiglerine welin men ynanýaryn. Çünki, Kuba rewolýusiýasy biziňki ýaly bir egninden beýleki egnine öwrülmedi-de, öz halkyny kolonial sistemadan halas etdi. Adany özbaşdak, özygtyýarly ýurda öwürdi. Şonuň üçinem olaryň öz rewolýusiýalaryna guwanmaga haklary bar.

Ýöne, rewolýusiýa bir zat, rewolýusiýadan soň ýurdy ykdysady tarapdan dogry ýol bilen äkitmek başga bir zat.

Belki, olaram rewolýusiýadan soň SSSR-iň sosialistik sistemasyny şablon hökmünde kabul edip alMan, başga bir, özboluşly ykdysady ýol saýlap alan bolsalar has gowy bolardy.

Çünki häzir o ýerde-de edil bizdäki ýaly gytçylyk. Talon... dollaryň ýerli puldan rüstemligi... edil bizde gowaça monokulturasynyň boluşy ýaly, o ýerde-de şeker çişriginiň monokulturasyny oba hojalygynyň birgiden peýdaly pudaklaryny gysyp çykarypdyr.

Ýöne men syýasatçam däl, ykdysadyýetçem. Şonuň üçinem bu gürrüňleri goýbolsun edip, gören eşidenlerime geçmek isleýärin.

3. Tebigaty.

Kubanyň tebigatyny gözün bilen görmeseň ýazyp beýan etmek mümkin däl. Esasanam Gawanadan çykyp, adanyň demirgazyk gyrasy bilen gündogara – Matanzas, Waradera welaýatlaryna tarap gideniňde, tebigatyň owadanlygy aklyňy haýran edýär. Edil ertekilerdäki ýaly. Aýtmaklaryna görä, Amerikalylar bu adany dynç alyş ýeri hökmünde ulanýan ekenler. “Kuba” sözüni bolsa, ispanlaryň üsti bilen arap dilinden geçen diýip çaklaýarlar. Haýsy sözden geçdikä, diýseň: “...metjit, ...metjidiň üstünde bir zat barmy, nämemi...” diýip, gümürtik jogap berýärler.

Biziň pikirimizçe bu söz metjidiň ýokarsyndaky gupba. Arapça Kubba sözünden gelip çykan bolsa gerek.

Klimaty tropiki, maýyl. Çygly. Gyş ýok. Gyş aýlaryny bu ýerde “Ýagmyrly döwür” diýip atlandyrýarlar. Iň sowuk hasap edilýän wagtam howanyň maýyllygy 14-15 grdusdan aşak düşenok. Gyşyn-ýazyn maýyllygy üçin, jaýlarda ýyladyş sistemalary ýok. Gyş üçin odun-çöp aladasy ýok. Gyş eşikleri ýok. Öňler käbir oba hojalyk ekinlerinden ýylda iki-üç gezek hasyl alýan ekenler. Häzirem alyp boljak. Emma başga-başga zatlar imrigip, o zatlar ünsden düşürilipdir. Ýagmyrly döwür ot bol bolýar. Tomsuna ýagyş ýagmaýanlygy sebäpli otlar guraýar. Ýöne, “gyşyna”, tomus üçin ummasyz köp ot taýýarlamak boljak. Bu ýerde dünýe-älem gök otlardyr-ösümlüklere, palma tokaýlyklaryna büren. Maldarçylyk üçin diýseň amatly . emma gynansakda, häzir oba hojalygynyň bu pudagam gözden salnypdyr. Gören gözleriň aýtmagyna görä, öňler her günde her sygyrdan alynýan süýdün mukdary akla sygar ýaly däl.

Ýurduň esasy baýlygy hökmünde nikel öndürilijini agzaýarlar. Türizm hem şeker çňrigi ýaly, ýurda gazanç berip biljek esasy çeşmeleriň biri hasap edilýär.

Ylmyň iň ösen pudagy – medisina.

Gawananyň bir gyrasynda 600 gektar meýdany tutup ýatan Botanika bagy bar. Ol bag Kubanyň özünde ösýän ösümlikleri, agaçlary öz içine alýan zonadan, “Awstraliýa zonasyndan”, “Aziýa zonasyndan”, “gury we çygly afrika – tropikler zonasyndan”, “Amerikan kontinenti” zonasyndan we başgada birnäçe zonalardan ybatar.

Bagyň ortasynda dünýäniň ähli ýurtlarynda ösýän palmalaryň kolleksiyasy bar. “Taryhy döwürden öňki” tokaýlykda bolsa iň bir ýönekeýje ösümlikleriň hem geň-enaýy kolleksiyasyny görmek bolýar.

Bu bagy doly görüp çykmak üçin, 35 km. ýol geçmeli.

Gawanadan onçakly daş bolmadyk San – Fransisko-da – Paulo munisiniýesinde meşhur amerikan ýazyjysy Ernest Hemingueýiň öý-muzeýi ýerleşýär. Beýik ýazyjynyň jaýy ýönekeý, otaglary giň, ýagty. İçinde onuň öý goşlaryndan başga aw ýaraglary, awda geýýän egin-eşikleri saklanýar. Onuň ölemen awçydygy ähli otaglaryň diýen ýaly diwarlaryndan seredip duran sugunyň ýa beýleki haýwanlaryň kelleleri ýolbarsdyr-gaplaň derileri hem subut edýär. Mülki giň. Howluda esasy jaýyndan başga, iki-üç mertebeden ybarat, kiçiräk, howaly, öýüň şakyr-şukurlaryndan daşda başga bir jaýjagaz hem bar. Muny onuň aýaly Meri saldyrypdyr. Äriniň asuda ýerde işlemegi

üçin. Emma beýik ýazyjy ol ýerde işlemeýär ekeni. Öýde işlemäni gowy görýär ekeni. Howaly jaýjagazyň üstüne çykyp Meri ikisi Gawanany synlar ekenler. Howuz, saýaly basdyrma, birgiden meýdany tutup duran tokaýlyk hem ýazyjynyň ygtyýarynda bolan. Ol bu mülki satyn alypdyr we ýalňyşmaýan bolsam on ýyla golaý şol ýerde işläpdir. Bu mülk meniň ýadyma L.N.Tolstoýyň Ýasnaýa Polýanasyny saldy.

Ýeriň ýüzündäki behişte meňzäp duran şeýle owadan hem ýokymly ýerde ýaşan adamyňam garrandygyna ýa ýogalyp gidendigine hiç ynanasyň gelenok. Onda-da öz-özüne kast edip.

...1961-nji ýylyň 2-nji iýulynda, ýedi sagat otuz minutda, Meri Hemingueý tüpeň sesine oýanýar. Adamsynyň ýatan otagyna tarap okdurylýar.

...Ýazyjynyň aýaklarynyň üstünde onuň iň eý görýän aw tüpeňi ýatan ekeni.

Howluda Hemingueýiň baş sany aw güjügininem mazary bar. Hersiniň başujynda atlary ýazylgy.

Häzirki zamanyň iň meşhur ýazyjysy, Kolumbiýaly Gabriel Markes hem Kubalylaryň iň ýakyn dostudyr. Ol Kuba köp gelýär ekeni. Emma biz onuň bilen gabatlaşyp bilmedik.

4. Kubalylar.

Kuba uçmagymyzdan bir gün öň biziň delegasiýamyzy Kubanyň SSSR-däki ilçihanasynyň geňeşçisi Oswaldo Nawarro kabul etdi we Kuba barada, gysgaça gürrüň berdi. Şonda ol:

– Kuba halkynyň halk hökmünde formirlenmegi esasan üç halkyň – Ispanlaryň, Afrikalylaryň we geň galsaňyzam Hytaýlaryň garyşmagy esasynda bolup geçdi – diýdi.

Biz muňa Kuba baran dessimize göz ýetirdik. Olar daş keşpleri boýunça üç hili: Has garaýagyzzlar, akýagyzzlar we aralyklar /negro, blanko, mestso go/. Emma olaryň ählisi özlerini bir halkyň wekili hasap edýärler. Ýagny Kubaly! /kuwano/. Şu örän ýeserdir! Köp halk üçin mysal alarlykdyr. Olaryň pasportlarynda-da – Kuwano, diýlip ýazylýar. Ýöne, gözleg, agtaryş organlarynyň işine hemaýat bolsun üçin, negro, blanko, ýa mestiso diýip bellik edýärler.

Ilçihanada bolan duşuşykda Oswaldo Nawarrony görenimden başlap, tä, Gawanadan gaýdýançam, Kubalylaryň köpüsiniň türkmenlere juda meňzeşdigi meni haýran galdyrdy. Men birsyzly olary öňem bir ýerde gören ýaly boldum durdum. Olaryňam, kä daýym ýoldaşlaryma meni görkezip:

– Este es posiblemente un Kuwano?.. – diýip, ýylgyryşan gezekleri az bolmady.

Halkynyň häsiýeti gowy. Adamlaram edil öz howalary ýaly. Mylaýym. Hoşgylaw. Ýekeje gezegem gykylyk, galmagal edişip duranlaryna duşmadyk. Nobata dursalaram arkaýyn durlar. Dawa-jenjel ýok. Malekonyň ugry bilen gidip barýansyň. Birdenem çat maňlaýyňdan:

– Buýenos dias, kamponýeros! – diýen mylaýym ses eşidiler. Saklanarsyň. Salamlaşarsyň. Bir enaýy ýylgyryp duruşlaryna olar seniň niredendigiňi sorarlar. Gürleşjek bolarlar. Sen:

– Sowietik, sowiet union... – diýip, barja bilýänjäňi orta oklarsyň.

– O-o russo?..

– No, turkmen...

Bolany. Ondan aňyrda sende-de zat ýokdur, olarda-da. Olar welin barybir bir zatlar soraşdyrarlar. Seniň bilen gürleşip bilmeýänine gynanarlar.

Ala-ýaz bolşup baryşlaryna ep-esli arany açansoňlaram elllerini bulaýlaşyp:

– Asta pronto amigo! – diýişip gygyryşarlar.

Käbirleri bolsa, “sowietik” diýeniňden:

– O-o, Garbaçýow!.. Perestroýka!.. – diýişip, uly şowhun turuzarlar.

Üstüne sorag baryny ýagdyrarlar.

Sen bolsaň ýene-de eliňi serip, egniňi gysyp duransyň.

5. Gawana.

Gawana adanyň Meksika aýlagy tarapynda ýerleşýän port şäher. Adanyň beýleki tarapyny Garyp deňzi tutup ýatyr. Jaýlaryň arhitektura gurluşy gönüburçluklara we simmetriýa berk tabyn edilen. Ýöne Gawanada has irki arhitektura ýadygärliklere-de duşmak bolýar. Şol ýerde ýerleşýän Katoliki ybadathananyň öňündäki meýdançada /kafedralnyý ploşad/ her şenbe güni ir günortandan ir öýläne çenli çaklaňrak bazar bolýar. Ol ýerde

ýerli halk öz elde ýasan senedini satýar. Daşy keşdelenen balykgulajyklaryň kiçiräklerinden ýasalan gulakhalkajyklar, uluraklaryndan ýasalan boýunlyklar, kokos hozunyň üç gatlagyny ussatlyk bilen ulanylyp ýasalan maýmynjyklar, ýer ýüzi boýunça diňe Garyp deňziniň düýbünden tapylýan täsin süňk ýaly berk ösümlikden ýasalan gara karal merjen we başga-da şuna meňzeş ownuk zatlar.

Şäher röwüşli. Reňke baý. Dükanylarynda welin zat ýok. Bar bolan ýerinde-de takyk ölçeg bilen, talon boýunça ýerli halka berilýär. Galan ýerlerde diňe dollar bilen söwda edýärler. Kubanyň öz puluna – peso, diňe ýokar ky agzalan bazardaky sowgatlyklary satyn alyp bolýar.

Amerikany açyjy hasap edilýän Hristofor Kolumbyň, watanyň atasy hasap edilýän, 1868-nji ýylda, Ispan kolonizatorlaryna garşy ilkinji gezek halky aýaga galdyran rewolýisioner Karlos Manuel de Sespedeziň /onuň on ýyla çeken göreşi şowsuz tamamlanýar/, ýadygärligi hem köne Gawanada ýerleşýär.

Gawananyň gijesem täsin. Agşamlaryna, esasanam ýaş ýeleňler Malekona gezelenje çykýarlar. Beton haýatyň üstüne çykyşyp, ikibir-üçbir, gündizkisine düýbünden meňzemeýän deňzi synlaýarlar. Gijesine deňiz hüýt-gara reňke boýalýar. Gözüýetime-de gara perde tutulgy. Diňe, henizem şol bir köneje yhlasy bilen kenara tarap agdar-dünđer bolşup gelýän gerşi ak tolkunlary görmek bolýar. Beton haýatyň üstünde jübüt kepderi ýaly çokuşypjyk oturan ýaşlaryň aňyrsyndan ala-haşyrdy bolup dik-ýokary göterilýän tolkunlar olaryň aňyrsynda äpet, gara diwary emele getirýär.

Dynç alyş günlerindeiň öň ýanyndaky gije esasy köçelerde daň atýança hereket togtanok. Edil gündizkileri ýaly şäher adamlary asuda gezelenç edip ýörler. Awtobuslaryň gatnawy kesilenok. Barlar, kafeler işläp dur. Käsinde iki ýeke müşderi. Käbirinde bolsa ýekeje adam stola başyny goýup uklap otyr. Ýöne parahatlyk. Deňiz tarapdan bolsa ýumşajyk, çygly howa birsyhly gelip dur.

Gawananyň örän uly we islendik göwrümdäki sergi üçin amatly bolan şekillendiriş sungaty muzeýi bar. Biziň programmamyzda bolmandygy sebäpli, ol ýere men wagt tapyp ýeke özüm gitmeli boldum. Şol wagt ol ýerde Kubaly hudožnik Alfredo Sosawrawonyň personal sergisi açylan ekeni. Ol žiwopis, grafika, keramika ýaly dürli ugurlardan işleýän pikirini

metamorfoza we anatomiýa arkaly örän täsinlik bilen beýan edýän köp taraply hudožnik.

Kubanyň görnükli ýazyjysy Aleho Karpentýeriň öý-muzeýi hem Gawananyň iň bir gelim-gidimli ýerleriniň biri. Häzir ol muzeýe ýazyjynyň dul aýaly, ýaşy bir çene baran zenan – Miliýa Karpantýew direktorlyk edýär. Ol bizi kabul etdi we esli wagtlap gürrüňleşip oturdy. Merhum adamsy barada, onuň iş usullary, gün tertibi, durmuşda özüni alyp baryşy barada gyzykly gürrüňler berdi.

Şäheriň köçelerinde göze ilýän maşynlaryň köpüsi biziň “jigulilerimiz” we “moskwiçlerimiz”.

Bu ýerde A.S.Puşkin adyndaky rus dili institutytyň filialy bar. Filil Kubanyň ýörite we orta okuw jaýlarynda, mekdeplerde, WUZ-larda okuwçylara rus dilini öwretmekleriň metodikasy barada iş alnyp barylýar. Filialda sowet specialistleri bilen bir hatarda ýerli kadrlar hem işleýärler. Biz filialda üç gezek bolduk. Iň soňky gezek 16-njy noýabrda, oktýabr rewolýusiýasyna bagyşlanyp geçirilen aňşama gatnaşdyk.

6. Informasiýa serişdeleri.

Häzir Kuba boýunça ýekeje gündelik gazet çykýar. “Granma” atly bu gazet Kuba kompartýasynyň organydyr.

Ýurtda 14 sany welaýat /prowinsiýa/ bar. Şolaryňam hersi diňe öz welaýaty üçin gazet çykaryar.

Öň her gün çykarylýan ýaşlar gazetini – Huwentut, häzir diňe dynç günleri çykýar. Profsoýuzlaryň gazetini bolan “Trabahadores” diňe şenbe güni çykýar. Öň bu-da her gün çykýan ekeni.

Bu zatlaryň barysy kagyz gytçylygy bilen bagly. Şonuň üçinem olar indi şeker çinriginden kagyz almaklygyň aladasyny edýärler.

Kuba Respublikasynyň iki sany telewizion programmasy bar. Olaryň biri II programma /Telerebeldi/, beýlekisi VI programma /kuba Wision/ diýip, atlandyrylýar.

II – programma ertirine we aňşamyna gepleşik berýär. Gündiz işlänok. Diňe şenbe we ýekşenbe günleri günuzyn işleýär.

VI programma diňe agşamyna görkezýär. Ýöne, o –da şenbe we ýekşenbe güni tas, günuzyn diýen ýaly işleýär.

Telewideniýa boýunça esasan, amerikan kinolary görkezilýär. Etniki gurluşy dürli halklardan düzülen Kubalylar, umuman, amerikan medeniýatini kabul edipdirler.

7. Ykballarymyz meňzeşmika?..

Men, Kubalylaryň içinde bize meňzeşleri köp diýdim. Ýöne ykballarymyz nähilikä? Meňzeşmikä?

Adam ykbalynyň ählisiniň meňzeşdigine men şu ýerde göz ýetirdim. Heniz bolup görmedik ýurtlarymda-da adam ykballarynyň ählisiniň meňzeşdigine edil, ertir günün dogjakdygyna ynanyşym ýaly ynandym. Howwa, ýer ýüzüniň adamlary bolan biziň ählimiziň ykbalymyz meňzeş.

Güýçli-güýçli syýasatçylar, rewolýusion serdarlar ellerimizden tutup, ýeňsamizden idenekledip bizi durmuş derýasynyň dürli kenarlaryna tarap äkidýärler. Birimize “sen sosialistik sistemada ýaşaýaň, şu ýeri ýer ýüzünde iň gowy ýerdir” diýýärler, beýlekimize: “sen kapitalistik ýurtda ýaşaýandygyňy, kommunizm belasyndan halasdygyňa buýsan” diýýärler. Bizem olaryň haýsy näme diýse-de ynanyarys. Şo-ol yzlaryna düşüp, gidip otyrys. Ahyam bir gün önümüzden syýasatçylaryň täze bir tapgyry peýda bolýar-da: “Ahow, nirä barýaňyz, bu barýan ýoluňyz ýalňyş, sizi aldapdyrlar,” diýýär. Biz olara-da ynanyarys. Şeýdibem ömürboýy ol kenardan bu kenara tarap urunyp ýörüs.

Ynsan balasy üçin bolsa ýaşap ýören jemgyýetini, barýan ugurlaryny näme diýip atlandyrsalaram, ýurt başynda kimi oturtsalaram gowy ýaşaýyş, gowy güzeran, parahat durmuş gerek. Haýsy ýurtda, haýsy jemgyýetde ýaşasalaram adamlaryň jaý edinmek, ogul-gyz ösdürip ýetişdirmek, olary öý-işik etmek, saglyk bilen ömür sürmek ýaly birmeňzeş hysyrdylary bar. Üň dürli köýlerden doly, birmeňzeş içki dünýäleri bar. Ahlak, ar-namys, edep-terbiýe barada birmeňzeş düşüňjeleri bar. Garalyga, garamata, nähaka, diýdimzorlyga, ýamanlyga, ýamanlara garşy birmeňzeş gahar-gazaplary bar. Adam ruhunyň inženeri hasap edilýän ýazyjy – hakyky ýazyjy bolsa her bir ýurduň sistema aýratynlygy bilen birlikde, hökman barada däl-de adamzadyň ruhy birligi barada hem ýazar.

Gabriel Markesem, Çingiz Aýtmadowam, Wiktor Astafýewem, asyl hiç bir ýazyjam eser ýazanda bu eserim kapitalistik jemgyýetiniň okyjysy üçin, bu eserim bolsa sosialistik jemgyýetiň okyjylary üçin, diýip ýazýan dälendir. Geçen asyryň ägirtlerem olar ýaly zatlary küýlerine getiren dälendirler. Şonuň üçinem olaryňam, şu günküleriňem eserleri hiç hili çäge boýun egýän dälendirler. Ýüreklerden-ýürekler, ýurtlardan-ýurtlara aşyp, asyrlardan-asyrlara geçip-gidip oturandyrlar. Öz ýurdundaky sisteManyň synmagy bilen “ömri” tamam bolýan, hatardan çykarylýan ýazyjylar – ýazyjy dälendirler. Diňe adamyň içki dünýäsini, hemme ýerde birmeňzeş bolan ynsan keşbini çekip bilýän ýazyjy üçin Bütindünýä okyjysynyň gapysy açykdyr. Şolar ýaly eserleri dünýäniň islendik künjünde kabul edýän bolsalar, diýmek, biziň barymyzyň ykbalymyzam, ýüreklerimizem meňzeşdir.

Wagtlaýyn syýasatçylaryň belli bir döwürden soň gözden düşýändiginiň, öz gahrymany umumyadamzat problemalarynyň fonunda görüp bilýän döredijileriň örüsiň kem-kemden giňeyändiginiň gadrynyň artýandygynyň syry, ine, şundadyr.

Şonuň üçin menem: Kubalylaryň käbiriniň ýüzi bize meňzeş bolsa, ählisiniň kalbam, ykbalam, ýüreklerem bize meňzeş, biziň ýüreklerimizem olaryňka meňzeş, asyl, ähli adamzadyň ykbaly, ýüregi biri-birine meňzeş diýip, çekinmän aýdyp biljek!

Her ýurduň adamlarynyň ýüz keşbi, dili, tebigaty, ýaşaýan sistemasy dürli-dürli bolup biler. Ýöne, ýürekleri, ykballary birdir.

8. Hoşlaşyk.

On günläp dowam eden myhmançylyk tamam boldy. Hoşlaşyk pursaty gelip ýetdi. Bir gün öňünden edil, başdaky ýaly ýene-de çay-íçişlik gurnaldy. Geçirilen çäreleriň netijesi barada pikir alyşyldy.

18-nji noýabrda, ýerli wagt bilen 18 sagat 10 minutda Hose Marti uçargähinden – Moskwa uçduk.

Bizi uçargähe çenli terjimeçi, baran gijämiz ýylgyrjyklap garşy alan mährem zenan Marla Sançes, A.S. Puşkin adyndaky rus dili institutynyň Gawanadaky filialynyň işgäri Galina Iwanowna Sedyh, Gawana medisina institutynyň rus dili mugallymy, asly Özbekistanly Mariam Müminowa dagylar ugratdylar.

Sözümiziň soňunda meniň on günläp, nirä gitsegem ýanymyzdan aýrylman, derlerini çalyşyp, biziň çykyşlarymyzy gezek-gezegine terjime eden dilmaçlar Marla Sançes, Horke Anton, Soniýa Brawo, ýazyjylar guramasynyň işgäri Hema Soares, gün yrman bizi o ýan, bu ýan gatnadan, uçargähden äkidip, uçargähe getiren, mylaýym, hoşgylaw, tüýs türkmenе meňzäp duran şofýor Horhe dagyny uly minnetdarlyk bilen ýatlasym gelýär.

dekabr. 1990ý. Moskwa